MAGYAR NYELVJÁRÁSOK

XXXV

SZERKESZTI

SEBESTYÉN ÁRPÁD

DEBRECEN, 1998

A DEBRECENI KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK ÉVKÖNYVE

© *Sebestyén Árpád,* 1998

ISSN 0541-9298

Felelős kiadó: Dr. Taxner Ernő
Technikai szerkesztő: Kis Tamás
Készült a Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának
Sokszorosító Üzemében 400 példányban

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXV, 3–10

DEBRECEN
1998.

Végső búcsú Kálmán Bélától

Lakompak (ma Lackenbach, Ausztria) 1913. február 28.— 1997. augusztus 22. Budapest

Kálmán Béla halálával a magyar tudományos közélet, a magyar és finnugor nyelvtudomány kimagasló egyénisége, nemzetközi hírű művelője, oktatók és kutatók számos nemzedékének köztiszteletben álló nevelője távozott körünkből. Hosszú, eredményekben gazdag tudományos pályáját szinte lehetetlen röviden összefoglalni. Azóta, hogy 1952-ben kinevezték a Kossuth Egyetem finnugor nyelvtudományi tanszékének professzorává, az obi ugor nyelvek, a magyarral legközelebbi vogul nyelvrokonunk első számú kutatójává vált a világon. Az 1936-ban megjelent első vogul tárgyú könyvét még féltucat magyar és idegen nyelven publikált önálló kötet követte: az utolsó, a legnagyobb terjedelmű, a vogul nyelv szókincsének összegzése éppen fél évszázaddal az első után, 1986-ban. Pótolhatatlan vesztesége a nemzetközi finnugrisztikának, hogy Kálmán Béla egykori tanszékén ma nincs méltó folytatása a vogulisztikának. Miközben a magyar kutatók számos európai finnugor katedráján művelik a tudományukat, a legközelebbi rokon nyelv kutatását nem érzik elsőrendű kötelességüknek. Erről azonban nem Kálmán Béla tehet: ő mindenkinél többet tett ezen a téren.

Hatalmas életművének bemutatása nem lehet e sorok feladata. A legrészletesebb méltatást és bibliográfiát éppen évkönyvünkben találhatja meg az érdeklődő Kálmán Béla hetvenedik, illetőleg nyolcvanadik születésnapjára készült írásokban (MNyj. 25: 5–45; 31: 3–10; vö. még: JAKAB LÁSZLÓ–KERESZTES LÁSZLÓ, A debreceni magyar és finnugor nyelvtudományi tanszékek története 1914–1990. DMNyI. 55. sz. Debrecen, 1990). Egy bizonyos: Kálmán Béla talán korunk legsokoldalúbb magyar nyelvtudósa volt. Önálló életmű rangú lenne a magyar nyelvjáráskutatás terén végzett munkája: két egyetemi tankönyv, a nagy magyar nyelvatlasz anyagának 120 kutatóponton való felgyűjtése, az amerikai magyarok nyelvi vizsgálata, az európai nyelvatlasz munkatársaként végzett tevékenysége, stb. A magyar nyelvtörténet kutatásában is maradandót alkotott: hangtani, alaktani és szintaktikai tanulmányai beépültek e tudományterület legjobb eredményei közé. Leíró és történeti névtani írásai a műfaj elsőszámú kutatói közé emelték: A nevek világa című kötete megérdemelt könyvsiker lett: négy magyar nyelvű kiadásán túl angolul is eljutott a külföldi, magyarul nem

tudók kezéhez, átfogó képet rajzolva a magyar személynevek és helynevek tipológiájáról. Kálmán Béla nem tartotta rangon aluli feladatnak a nyelvművelés, a nyelvi ismeretterjesztés feladatát sem. Ilyen előadásaiban hihetetlen rugalmassággal tudott alkalmazkodni hallgatósága műveltségi szintjéhez, ha egy általános iskolai osztályban vagy egy tantestületben, illetőleg nyugdíjas klubokban kellett megszólalnia. A sajtóban megjelent több száz nyelvművelő írásából több kötet is kitelnék. Szinte érthetetlen, hogy több tucatnyi tudományos kötet, sok száz tanulmány, seregnyi nyelvművelő írás megalkotása mellett honnan tudott időt szakítani észt nyelvű irodalmi művek magyarra fordításához, vogul versek nyersfordításához, gyűjteményes kötetek szerkesztéséhez. Egy bizonyos: szinte bármilyen nyelvészeti kérdéshez nyúlunk, érdemes átlapozni Kálmán Béla bibliográfiáját, hasznos gondolatokat találhatunk benne.

Tanárként, nevelőként szelíd, de igényes vezető volt: szakdolgozói, doktorandusai, aspiránsai képességeiből a legjobbakat tudta előhívni. Intézeti, kari, egyetemi közéleti tisztségeiben elfogulatlanul, másokat is megértő, értelmes megegyezésekre törekedett. Sohasem parancsolt, mindig csak kért, s az indokolt szabadkozást méltányolta. Ezért volt sikeres tanszékvezető 32 éven át, kedvelt dékán, és sok-sok különböző szintű és jellegű kari, egyetemi bizottság vezetője, tagja, a világhírű Nyári Egyetemnek két évtizedig igazgatója.

Kálmán Béla a szerény tudósok közé tartozott, sohasem várt kitüntetéseket, de tudományos teljesítményeit nem lehetett nem elismerni. Debrecenbe kerülésekor már kandidátus volt, akadémiai doktori értekezését 1957-ben védte meg. 1973-tól a Magyar Tudományos Akadémia levelező, 1981-től rendes tagja. Külső tagjává választotta a Finn Tudományos Akadémia, a finn állam pedig „A Finn Oroszlánrend I. osztályú lovagkeresztje" kitüntetéssel tisztelte meg. Nyugalomba vonulása után sem szakadt meg kapcsolata az egyetemmel: haláláig „professzor emeritusz" volt, díszdoktori kitüntetést is kiérdemelt. Debrecen megyei jogú város azzal ismerte el nagyságát, hogy a város díszpolgárai közé választotta.

Évkönyvünknek Kálmán Béla több mint egy negyedszázadon át volt szerkesztője (1953–80). Az alábbiakban a hamvasztás utáni búcsúztatáson, 1997. szeptember 5-én elhangzott beszédeket adjuk közre.

SEBESTYÉN ÁRPÁD

Gyászbeszédek Kálmán Béla ravatalánál

I.

Tisztelt Gyászoló Gyülekezet!

A Magyar Tudományos Akadémia búcsúszavait és kegyeletes koszorúját hoztam el ide, e csendes debreceni sírkertbe, az örök nyugvás asylumába. Szomorú kötelesség ez, még inkább az, ha szívünkhöz közeli jó barátot kísérünk utolsó útjára. Márpedig Kálmán Béla az volt: hű és korrekt partner a szakmai együttműködésben, az Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya tevékenységében és az emberi viszonylatokban egyaránt. Tagtársunk tragikus távozása Osztályunk számára súlyos veszteség. Megrendültségemnek — amely ide szólított — emellett személyes motívumai is vannak, hiszen Kálmán Béla egyike azoknak, akikkel a legszorosabb szakmai kötelék fűzött össze, s akivel ifjúkorom óta igaz baráti kapcsolatban állottam. Hadifogságából hazatérte után ismertem meg őt, bár tiszteltem már korábbról is, hiszen nevét finnugrisztikai, dialektológiai dolgozataiból a személyes találkozás előttről jól megjegyeztem és becsültem. Ezért, meg Béla nyíltsága, közvetlensége miatt hamar kialakult közöttünk a baráti kötelék. Én mint kezdő nyelvész követendő példaként tekintettem fel az akkor még szintén fiatal, de már jónevű pályatársra, aki változatos munkássága és feladatainak folyamatos végzése mellett külső életének mozzanataiban is sajátosan egyedi vonásokat mutatott. Az utóbbit akképp lehetne jellemezni, hogy Kálmán Béla a hajdani legnyugatibb magyar területekről elszármazva kisebb kitérők után a legkeletibb végeken lelte meg helyét, miközben az ország egész területén mindenütt otthon volt.

Tagtársunk legkiemelkedőbb teljesítményeit a finnugor nyelvészetben aratta, és 32 éven át volt a debreceni egyetem finnugor nyelvész-professzora. E minőségében obugrisztikai munkássága révén vált világhírűvé: közös hajdani professzorunk, Zsirai Miklós ajánlására a Magyar Tudományos Akadémia őt bízta meg Munkácsi Bernát kiadatlan vogul hagyatékának sajtó alá rendezésével. Kálmán Béla ezt a munkát hihetetlen kitartással végezte, és ennek köszönhető, hogy Munkácsi „Vogul népköltési gyűjtemény"-ének csonkán maradt sorozatához már az ötvenes és hatvanas években elkészült és megjelent a Kálmán Béla által összeállított és fontos bevezető tanulmányokkal ellátott két terjedelmes kiegészítő pótkötet. Hátra maradt még Munkácsi rendezetlen vogul nyelvjárási szógyűjtésének elrendezése, megszerkesztése és publikálása. Ez nem volt ép-

penséggel egyszerű feladat az anyag terjedelme és bizonyos hiányai miatt. Mindenesetre Kálmán Béla szükségesnek, sőt elengedhetetlennek tartotta ehhez, hogy a gyakorlatban is megismerkedjék a vogul nyelvvel. 1957–1958 fordulóján végzett intenzív nyelvi anyaggyűjtést anyanyelvi informátoroktól az akkori Leningrádban, melynek egy hónapon át én is szem- és fültanúja voltam, és megfigyelhettem a gyakorlott gyűjtőnek a legapróbb finomságokra kiterjedő munkamódszerét. Ez az alapozó munka, amely a nyelv beszédszínvonalú elsajátításához is elvezette, tette lehetővé, hogy hosszú évek munkájával elkészülhessen a nyolcvanas évekre a „Wogulisches Wörterbuch" című nyelvjárási szótár hatalmas (ezeroldalnyi) anyaga. Kálmán Béla gyűjtéseinek azonban egyéb termékei is vannak: saját maga gyűjtötte szövegeit — nyelvtannal, szójegyzékkel kiegészítve — német nyelvű fordítással közzétette, korábbi vogul chrestomathiáját újabb kiadásokban (angolul is) tökéletesítette. Közben végezte egyéb kutatói feladatait is: már 1961-ben megjelent akadémiai doktori értekezése a vogul nyelv orosz jövevényszavairól (alapvető munka), állandó és termékeny szerzője volt sok-sok folyóiratnak, ahol hang-, alak- és mondattani tanulmányokat és etimológiákat tett közzé. Ezek jellegzetessége, hogy a különböző finnugor nyelvek mellett a magyar nyelv tényeire is állandó figyelemmel van, sőt igen gyakran pusztán magyar nyelvtörténeti témákat dolgoz fel.

Dehát nemcsak a magyar nyelv története érdekelte. Produkciójában előkelő helyet kapott a leíró szempontú vizsgálódás, mindenekelőtt a dialektológia. Életének egyik fő élménye volt, hogy fiatalon csatlakozhatott ahhoz a lelkes csapathoz, amelyik néhai Bárczi professzor irányításával elkészítette a Magyar Nyelvjárások Atlaszát. Kálmán Béla még professzor korában sem vált ki e munkacsoportból, szorgalmasan összegyűjtötte kb. 120 kutatóponton a szóföldrajzi kérdőív adatait. A nyelvjáráskutatás (és annak elvi háttere) ugyanolyan fontos volt számára akár a finnugor nyelvészet. Egyetemi tankönyvet is írt a magyar nyelvjárásokról.

Sokirányú ember volt: kedvelte a nyelvművelő glosszák műfaját, de ennél jóval fontosabb az, amit a névtan területén alkotott. Számos cikke közül kiemelkedik „A nevek világa" c. könyve: ez sokszor, több helyütt megjelent, s nemcsak magyarul.

Elhunyt barátunk neves közéleti személyiség volt egyetemi vezetőként, szerkesztőként, akadémiai bizottságok tisztségviselőjeként, külföldi kongresszusok világjáró előadójaként egyaránt. Hogy e terhekkel teli életmód mellett miképp jutott ideje még műfordításra, ez most már örök rejtély marad. Ámde tény, hogy rokon nyelveinkből (főleg észtből, finnből) több novellát, regényt, miegyebet fordított, s a magyar közművelődésben új színfoltot teremtett a „Leszállt a medve az égből" c. impozáns kötetével, amely a vogul népköltészet javát teszi hozzáférhetővé a széles közönségnek.

A szelíd, közvetlen, nyugalmat árasztó tudós arcát nem feledjük el, életműve pedig tudományok épületének alkotórészeként önállósította magát, s utódainkra száll át gazdag örökségként.

Kedves Barátunk! Egy kondai vogul síratóénekben olvasom, hogy: „az éltet mérő két szellem | felírt téged jajra, kínra. | Nem egy éjre, nem egy napra, | elvesztettünk ezer napra". Földi porhüvelyedet most visszaadjuk a Téged befogadó „hétölnyi mély vastag földnek". Pihenj békében!

HAJDÚ PÉTER

II.

A Kossuth Lajos Tudományegyetem, a Bölcsészettudományi Kar, a többi Kar, a Magyar Nyelvtudományi Intézet és a Finnugor Nyelvtudományi Tanszék, valamint valamennyi intézetünk, tanszékcsoportunk és tanszékünk nevében búcsúzunk Kálmán Béla professzor úrtól, a Finnugor Nyelvtudományi Tanszék egykori vezetőjétől, a tudós akadémikustól.

Szomorú szívvel állunk itt a koporsó mellett, különösen azok, akik gyakran élvezhették társaságát, csendes, de jó kedélyű megnyilatkozásait, érdekfeszítő élményekkel teli beszámolóit életről, munkáról, nyelvjárási gyűjtésekről, iskoláról vagy tanításról. Sajnos, ez is véget ért. Az élet azonban él, és élni akar. Keserűen megtréfál bennünket, kérlelhetetlenül figyelmeztet a mulandóságra, a kezdet és a vég kegyetlen logikájára. Nem marad számunkra más, mint visszapillantani egy alkotó ember életére, hogy ha utólag is, de érzékeljük: a kezdet és a vég között feszülő idő kitöltésének milyen gazdag, milyen termékeny módját választotta — a maga, a környezete és nemzete örömére.

Egy ma már Ausztriához tartozó kis településen, Lakompakon született 1913. február 28-án. Ez a születési dátum talán szimbolikus is lehetett a Kálmán Béla életében, hiszen ez a nap Finnországban a Kalevala Napja, amikor is Lönnrot az általa gyűjtött és összeállított finn népi-nemzeti eposz Előszavát 1835-ben aláírta. Mintha csak a születés világossága finnugor kutatói útját is bevilágította volna. Középiskolai tanulmányainak elvégzése után a Pázmány Péter Tudományegyetem magyar–francia szakos hallgatója lett Eötvös kollégistaként, de itt már Zsirai Miklós vezetésével, illetve észtországi ösztöndíja segítségével érdeklődése egyre inkább a finnugrisztika felé fordult, s doktori disszertációját is Obiugor állatnevek címen írta meg 1938-ban. Érsekújvári tanári működése, majd sajnálatos hadifogsága sem akadályozta abban, hogy finnugor és magyar nyelvtudományi munkássága egyre erőteljesebben kibontakozzék. 1949-ben az MTA Nyelvtudományi Intézetében dolgozott, igazi lehetőséget azonban elkép-

zeléseinek, terveinek megvalósítására akkor kapott, amikor 1952-ben a Kossuth Lajos Tudományegyetem Finnugor Nyelvtudományi Tanszékének egyetemi tanárává nevezték ki.

Tanári munkájára az igényesség, a pontosság, az enciklopédikus tudás volt jellemző, e mellett azonban hallgatói szerették türelméért, igazságosságáért és nagyon is emberi megnyilvánulásaiért. Fontosnak tartotta, hogy sok elfoglaltsága ellenére a fiatal nemzedék egyetemi élettel kapcsolatos rendezvényein is részt vegyen. Nagy érdeme volt abban, hogy a Magyar Nyelvtudományi és a Finnugor Nyelvtudományi Tanszék oktatói-dolgozói között összehangolt munka folyt. Ennek is volt köszönhető, hogy a két tanszék oktatói zökkenőmentesen, a közös egyetemi célok elérése érdekében fejtették ki oktatói-kutatói-nevelői tevékenységüket. Ez a magatartása egész munkásságának logikájából következett, hiszen egyformán otthon volt mindkét tudományterületen, egyformán publikált finnugrisztikai és magyar nyelvészeti tárgyú könyveket és tanulmányokat.

Kálmán Béla részt vett a tudományos utánpótlás nevelésében. Nem annyira egy-egy tehetséges hallgató egyéni pályáját vagy egyes aspiránsok munkáját, mint inkább nagyobb hallgatói-oktatói csoportok tudományos fejlődését, egyetemi doktori disszertációinak elkészítését kísérte figyelemmel.

Széleskörű tájékozottsága, hatalmas publikációs tevékenysége, könyveinek és tanulmányainak a tudományterület szinte egészére kiterjedő tematikája képet ad Kálmán Béla professzor úr tehetségéről és szorgalmáról, az alkotó ember szüntelen tenni akarásáról. Mindent egybevéve mintegy harminc könyve, kétszáz tanulmánya, több mint négyszáz cikke és kétszáz más publikációja jelent meg a nyelvjárások, a történeti magyar nyelvészet, a névtan, a vogul nyelvtudomány köréből. Kitűnő vogul, finn és észt szépirodalmi fordításai jelzik munkásságának színességét is.

Értékes hazai és nemzetközi tudományos eredményeit méltányolva a Magyar Tudományos Akadémia 1973-ban levelező, majd 1981-ben rendes tagjává választotta. A külföldi elismerések sorában említhetjük, hogy tagjává választotta a Finn Tudományos Akadémia, a Finnugor Társaság, a Finn Irodalmi Társaság, a Kalevala Társaság, a Magyar Nyelvtudományi Társaság — amelynek vezetése és tagsága ezúttal búcsúzik tőle —, a Societas Uralo-Altaica, az ICOS (International Committée of Onomastic Scientific) stb. A finn–magyar kapcsolatok terén végzett munkájáért 1970-ben megkapta a Finn Oroszlán Lovagrend kitüntetést.

Ráért azonban arra is, hogy e hatalmas méretű munkásság mellett tudományos és társadalmi közéleti szerepet is vállaljon. Részt vett a Debreceni Akadémiai Bizottság munkájában, elnöke volt a Társadalomtudományi Szakbizottságnak, tagja volt az MTA Uralisztikai Bizottságának is. Hosszú éveken át igazgatója és rendszeres előadója volt a Debreceni Nyári Egyetemnek, készségesen vállalta fel a magyar nyelvművelés feladatait a TIT által szervezett Magyar

Nyelv Heti rendezvényeken országszerte, a megyében és Debrecenben. Számtalan érdekes és értékes cikket írt továbbá a Hajdú-bihari Naplóba. Debrecen városa díszpolgárává választotta. Haláláig eljárt kedves feleségével: Gabi nénivel együtt a Debreceni Magyar–Finn Baráti Kör rendezvényeire is.

Munkájához igen nagy segítséget kapott családjától, szerető hitvesétől, aki a hétköznapok apró, de őrlő gondjait a legtermészetesebb, a legönfeláldozóbb és számára a legtermészetesebb módon, csodálni való szeretettel vette le a szerető férj válláról. A családi élet belső harmóniája nélkül ez az oktatói-kutatói pálya sem emelkedhetett volna ilyen magasságokba.

Ma is mondhatnánk a Halotti Beszéd szavaival, hogy látjátok feleim szemetekkel, mik vagyunk: bizony por és hamu vagyunk, azzá leszünk, de talán egy ilyen élet is bizonyítja, hogy a por és hamu világával szemben ott áll a szellem ereje és fénye is, amely beragyogja földi életünket. Az, amit Kálmán Béla hozzátett a mi világunkhoz, az elkeseredésünk legszomorúbb perceiben is erőt ad ahhoz, hogy kövessük példáját az alkotásban, a kitartásban, a szellem világának szüntelen erőfeszítéseiben, az eredmények felmutatásában. Bízva abban, amiben ő is világéletében, hogy istentől-embertől kapott tehetsége és szorgalma, istenbe-emberbe vetett hite egyre tökéletesebb világot képes teremteni mindannyiunk számára, a kisebb és nagyobb emberi közösségek boldogulására.

Kedves Professzor Úr! Kedves Béla Bácsi! Nyugodj békében! Kegyelettel, tisztelettel és szeretettel őrizzük meg emlékedet.

NYIRKOS ISTVÁN

III.

Búcsúzni jöttem most fájó szívvel volt tanítványai és közeli munkatársai nevében dr. Kálmán Béla professzortól. Dicsérni jöttem őt, nem temetni. Csupán a ***testet,*** az ember alakot öltött ***anyagot*** lehet temetni, mely élővé vált, emberi mértékkel mérve hosszú életet élt, sokat szenvedett. A testet, amely porból vétetett, és íme maroknyi porrá egyszerűsödött.

Nem tudom azonban temetni az ***embert, a tanárt,*** akinek könnyen fölidézhetjük — úgy tűnik, hogy hosszú évtizedeken át semmit sem változó — alakját, akinek fényképe — az általunk is átélt időben — számunkra élő alakot ábrázol. Látjuk mozdulatait, amint a táblára írja furcsa fonetikus jelöléssel általunk korábban talán soha sem hallott rokon nyelvek szavait, amint magyarázza a nyelvhasonlítás kérdéseit, s a tudás átadása mellett észrevétlenül tanít gondolkodni. Igazi tanáregyéniség volt, aki könnyedén és gyorsan tudta a legnehezebb

nyelvi, nyelvhelyességi kérdéseket is érthető, érdekes formába önteni. Ezt bizonyítja több száz nyelvművelő cikke, az évente szervezett magyar nyelv hetének előadásai, amelyekkel kilépett az egyetem zárt világából, s „tanítványai" körét a nyelv iránt érdeklődők széles táborával gyarapította. Nagyon sok helyen járt, nagyon sok mindent látott. Érdekes, humoros történeteit, adomáit soha nem feledjük. Ha nevét halljuk, ha fényképét nézzük, egy élő ember áll előttünk, aki csak akkor tűnik el végképp, akinek fényképe csak akkor válik majd merevvé, mozdulatlanná, idegenné, amikor mi, tanítványai és ismerősei is meghalunk.

Nem lehet temetnem a ***tudóst,*** hiszen munkássága él, és minden bizonnyal túlél mindnyájunkat. Szerte a világon, ahol a napjainkban immár haláltusáját vívó vogul nyelvvel foglalkoznak vagy valaha is fognak foglalkozni, használják majd Kálmán professzor vogul szöveggyűjteséit, nyelvkönyvét, szótárát.

A volt tanítványok és a közeli munkatársak nevében búcsúznom kell. Professzor Úr! Emléked tovább él bennünk, halandókban, munkásságod pedig *aere perennius,* ércnél maradandóbb, halhatatlan.

1997. szeptember 5.

KISS ANTAL

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXV, 11–42

DEBRECEN
1998.

Papp Istvánra emlékezve

A Magyar Nyelvtudományi Társaság debreceni csoportja 1997 tavaszán két megemlékező jellegű felolvasóülést tervezett. Az elsőt már önmagában is késéssel tudtuk megszervezni. Eredeti tervünk szerint ugyanis Szabó T. Attila halálának tizedik évfordulóján, 1997 márciusában kívántunk rá emlékezni, hiszen ő egyetemünk díszdoktora volt. Előadóul sikerült is megállapodnunk fiával, Szabó T. Ádámmal. Az ő tragikus halála azonban meghiúsította elképzelésünket. Végül valamivel később, 1997 áprilisában Szabó T. Attila tanítványát, B. Gergely Piroskát sikerült megnyernünk, hogy mesteréről és a kolozsvári magyar nyelvészeti kutatásokról tartson nálunk előadást.

Már ezen az ülésen utaltam rá, hogy egy másik, helyi vonatkozású tennivalónk is van: éppen negyedszázada halt meg Papp István, a KLTE magyar nyelvtudományi tanszékének két évtizeden át működő tanszékvezető professzora, a tanszék idősebb oktatónemzedékének feledhetetlen tanára.

Így került rá sor, hogy májusi társasági ülésünk ne csak a szokásos felolvasóülés formáját kövesse, hanem emlékező ülésszak gyanánt Papp István leghűségesebb tanítványait, mai oktatótársainkat kérjük fel egykori professzorunk méltatására, tudományos teljesítménye egy-egy metszetének ismertetésére, értékelésére.

Papp István 1972-ben bekövetkezett haláláig a magyar nyelvtudomány legfrissebb gondolkodású tudósai közé tartozott: irtózott a kitaposott ösvényektől, fogékony volt minden új iránt, megszállottan kereste a nyelvi jelenségek új összefüggésekben való vizsgálatának lehetőségeit.

Mint évkönyvünk egykori szerkesztője, kitűnő munkatársa, megérdemli, hogy a rá emlékező előadások e hasábokon is eljussanak a rá emlékező régi és új tanítványaihoz.

SEBESTYÉN ÁRPÁD

Papp István és a finn nyelv

Tisztelt emlékülés!

Szinte hihetetlennek tűnik, hogy Papp István, a KLTE kiváló nyelvész-professzora, többünk szeretett mestere, már huszonöt éve elköltözött az élők sorából. Nekünk, akik annak idején minden nap találkoztunk vele, és munkáit ma is naponta kezünkbe vesszük, ez a negyed évszázad igen gyorsan elszállt, szinte úgy tűnik, hogy temetése nem is olyan régen volt. De vannak közöttünk olyanok, akik az ő elhunytakor még meg sem születtek. Ezért engedtessék meg nekem, hogy előadásom elején néhány életrajzi adatot is megemlítsek. (Papp István életére és tudományos működésére vonatkozóan vö. JAKAB LÁSZLÓ, Papp István 70 éves: MNyj. 17: 5–20; KORNYA LÁSZLÓ–K. SZOBOSZLAY ÁGNES, Papp István tudományos munkásságának bibliográfiája: MNyj. 17: 21–8; JAKAB LÁSZLÓ, Papp István szótárírói tevékenysége: Hagyományápolás és megújulás, Debrecen, 1982. 135–40; JAKAB LÁSZLÓ, A debreceni „Magyar és Finnugor Nyelvészeti Tanszék" (1914–1952): MNyj. 22: 81–93).

Papp István 1901-ben született Kisvárdán. Ott járt iskolába, 1920-ban érettségizett. Tanulmányait a debreceni egyetem bölcsészettudományi karán folytatta magyar–német szakon. Professzorai közül különösen Pápay József hatott rá. Amint később írja: az ő hatására mondott le az irodalomtudós pályáról és választotta „a nyelvész kopárnak tetsző s nemegyszer tövises ösvényét" (MNy. 56: 140). Pápay tanácsára kezdett már egyetemi hallgató korában nyelvlélektannal és mondattannal foglalkozni.

Az egyetem elvégzése után 1926-ban középiskolai óraadó, majd helyettes tanár lett Kisvárdán. Tanított soproni, hatvani középiskolában, majd 1937-ben került vissza Debrecenbe a Fazekas Gimnáziumba. 1946-ban lett a debreceni gyakorló gimnázium tanára. Huszonkét évet töltött el középiskolában. 1948-ban került az egri pedagógiai főiskola magyar nyelvészeti tanszékére, 1949-ben nevezték ki főiskolai tanárnak. 1952-ben, amikor Bárczi Géza eltávozott Debrecenből, az ő javaslatára nevezték ki egyetemünkre egyetemi tanárnak.

Tudományos munkássága középiskolai tanár korában 1929-ben kezdődött. Magyar és finnugor nyelvészetből 1934-ben avatták bölcsészdoktorrá „sub auspiciis gubernatoris". 1937-ben lett magántanár a debreceni egyetemen „Nyelvlélektan, különös tekintettel a magyar nyelv történetére és földrajzára" című tárgykörből. Papp István sokoldalú tudós volt. Kutatásainak legfőbb területei: a magyar nyelvtudomány — annak leíró és történeti ága egyaránt, a hangtantól az alaktanon és a jelentéstanon át a mondattanig; az általános nyelvészet fő kérdései, elsősorban a nyelvvizsgálat módszertani problémái; a finnugor nyelvészet, különös tekintettel a finn nyelv szerkezetére és történetére. Ezek mellett kitekin-

tett a nyelvészettel rokon területekre, az irodalomtudomány, valamint a nyelvi nevelés módszereinek problémáira.

Kutatásaiban a magyar nyelv belső formáinak és külső szerkezeti sajátságainak vizsgálatából indult, s mindig elvi magaslatokra s a részeredmények nagy szintéziseihez igyekezett eljutni. Ezért általános nyelvészeti dolgozatait szinte lehetetlen elkülöníteni a magyar és finnugor tárgyú tanulmányaitól, mert csaknem minden nyelvi részlettel foglalkozó tanulmányának vannak elvi tanulságai, általános nyelvészeti eredményei. Papp István sokat foglalkozott a WILHELM WUNDT és tanítványai által képviselt néplélektani felfogással, de már kezdettől fogva rámutatott a pszichologizmus korlátaira, arra, hogy a nyelv lélektani genezisén túl, a nyelvi funkciók vizsgálatáig kell elhatolni (vö. A nyelvtudomány módszertanához: BpSz. 1931: 92–112; MNyj. 17: 7). Majd a KARL BÜHLER által képviselt funkcionalizmus útján próbálta nyelvelméletét tovább építeni (A nyelvtan lélektani alapvetése: Papp Károly Emlékkönyv. 1939. 354–96). A nyelvi funkciók vizsgálatában továbbfejlesztette a GOMBOCZ ZOLTÁN által csak nagyjában körvonalazott funkcionális nyelvszemléletet (Mi a szó funkciója?: MNy. 38: 178–91, 272–6; A szó nyelvtani jellege: MNy. 49: 359–70). Ugyancsak a nyelvi funkciók oldaláról igyekezett megragadni a mondat lényeges jegyeit, s a BÜHLER-féle funkcióséma felhasználásával, de BÜHLERt korrigálva rajzolta meg a mondat fogalmát (A mondat funkciója. Út a nyelvi valóság felé: MNy. 48: 89–102; A mondat fogalmának tanítása: Nyr. 76: 99–107). Papp István a funkcionális nyelvszemlélet egyik kiváló magyar képviselője volt. De sohasem idegenkedett később sem az új elméletektől, igyekezett lépést tartani a tudomány fejlődésével. Sohasem követte azonban szolgaian az elődöket, hanem továbbfejlesztette tanaikat. Bátran általánosíthatjuk azt, amit DEME LÁSZLÓ Papp Istvánnak SAUSSURE-höz való kapcsolódásáról mond: „SAUSSURE elméletének hazai alkalmazói közül kétségkívül PAPP ISTVÁN a legeredetibb elme, legalábbis abban az értelemben, hogy a mestertől való függetlenségét legjobban ő őrzi meg, általában nem is indíttatást keresve benne, csak hátteret s támogatást eredetileg tulajdonképpen nélküle támadt gondolataihoz" (NyK. 61: 16).

Papp István magyar nyelvészeti munkásságát a rendelkezésemre álló időben nem lehet áttekinteni, és a jelenlevők nyílván ezt ismerik legjobban. De okvetlenül meg kell említenem két ebbe a témakörbe tartozó könyvét. Nyelvtörténeti nézeteit és elgondolásait a Finnországban megjelent „Unkarin kielen historia" (Helsinki, 1968. 236 l.) című könyvében foglalta össze. Ez a mű finn egyetemi hallgatók számára készült tankönyv, a magyar nyelv történetének tömör leírása. De nemcsak az egyetemi hallgatók, hanem a kutatók számára is kitűnő kézikönyv, minthogy a kor színvonalán álló legújabb eredményeket foglalja magában. Tudomásom szerint egészen a legutóbbi időkig használták tankönyvként a finn egyetemeken. Felvetődik a kérdés, miért nem írt magyar nyelven is nyelvtörténetet. Erre nagyon egyszerű a válasz: nem kapott rá megbízást. Meg-

bízták viszont egy magyar hangtan megírásával. „Leíró magyar hangtan" című egyetemi tankönyve 1966-ban jelent meg először (192 l.). Változatlan formában azóta többször is kiadták. Ez a könyv kétségkívül az eddig megjelent legteljesebb, leghasználhatóbb leírása a magyar hangrendszernek és e rendszer törvényszerűségeinek. Legfőbb értéke az, hogy a hang funkciója a mű központi gondolata, s fonetika és fonológia nem elszakítva, hanem a legszorosabb kapcsolatban jelentkeznek. Módszertani szempontból is példásan megírt és megszerkesztett, magas tudományos színvonalon álló tankönyv. Ez a mű az alapja megjelenése után 30 évvel is a főiskolai és egyetemi hangtani oktatásnak, noha már évtizedek óta nem lehet kapni. Sokszorosítják, és úgy használják, gondoskodni kellene újabb kiadásáról.

Papp István érdeklődését a finnugor népek és a finnugor nyelvtudomány iránt Pápay József keltette fel. Egyetemi hallgató korában kezdett finnül tanulni könyvekből. Amikor 1935–36-ban 12 hónapos finnországi ösztöndíjat kapott, már jól tudott finnül. De ekkor ismerkedett meg közelebbről a finn nyelvészettel és nyelvészekkel, előadásokkal és közleményekkel bekapcsolódott a finn tudományos életbe. Ez a kapcsolat haláláig tartott, tudományos működésének élete végéig fontos területe volt a finn nyelv, a finn kultúra. Amikor 1936-ban hazatért Finnországból nemigen gondolt arra, hogy következő útjára 20 évet kell várnia. 1955-ben egy delegációval töltött pár napot Finnországban, majd az ötvenes években kétszer, 1965-től pedig minden évben meghívott professzora volt a jyväskyläi nyári egyetemnek. Én 1972 áprilisában éppen Finnországba készültem, halála előtti napon beszélgettem vele utoljára, üdvözleteket küldött velem barátainak, és azt üzente nekik, hogy nyáron ott lesz a nyári egyetemen. De már csak a halálhírét tudtam elvinni Suomiba.

Tulajdonképpen első finnországi útján jegyezte el magát véglegesen a finn nyelvvel, ekkor lett a magyar–finn barátság lelkes híve, fáradhatatlan építője. „Azóta élt bennem — bevallom, sokáig nyomasztott — a kötelességtudat, hogy az ott tanultakat hasznosítsam" — mondotta egy interjúban 1968-ban (HB. Napló 1968. március 14). Ezen az ösztöndíjas úton érlelődött meg benne az az elhatározás, hogy a két nép barátságának érdekében minden tőle telhetőt meg kell tennie. Tudta nagyon jól, hogy a barátság csak úgy fejlődhet ki, ha egyre több magyar ismerkedik meg a finnekkel, és egyre több finn kerül kapcsolatba a magyarokkal, a magyarországi élettel. Éppen ezért már 1938–44 között több cikkben ismertette a finnországi körülményeket, a finn emberek életét, gondjait, a finn irodalmat stb. (vö. MNyj. 17: 23–4). Sőt 1938-ban egy kis ismeretterjesztő könyvet is megjelentetett Finnország címmel (Kincsestár 24. sz. Magyar Szemle Társaság, Bp. 80 l.). Középiskolás tanítványainak tanította a finn irodalmat, a Kalevalát, sokat beszélt nekik Finnországról és a finnekről, finn levelező-partnerekkel hozta őket kapcsolatba. A debreceni egyetem tanrendjeinek tanúsága szerint mint egyetemi magántanár rendszeresen tartott finn nyelvi órá-

kat, adott elő finn nyelvtörténetet, de tartott előadást a Kalevaláról, Aleksis Kiviről és Juhani Aho műveiről is (vö. MNyj. 22: 88).

Első finnországi útjának tudományos eredménye „A népnyelv ügye Finnországban" című tanulmány volt. A Budapesti Szemlében jelent meg 1937-ben (347–63). Ez a tanulmány a téma mélyreható elemzésével a finn szakemberek elismerését is kiváltotta, három lapban is jelent meg róla ismertetés (Uusi Suomi, 1937. szept. 25; Helsingin Sanomat, 1937. szept. 25; Ajan Suunta, 1937. szept. 25). De a finn nyelvvel való behatóbb foglalkozásra csak professzori kinevezése után nyílt alkalma. A finn nyelvvel kapcsolatos munkásságát két területre bonthatjuk. Egyfelől a finn nyelvtudomány módszereit elemezte és a finn nyelv struktúráját egyes jelenségeinek történetét mint a magyar nyelv lényegébe való behatolás fontos eszközeit tárgyalta. Másfelől a hazai finnugor kutatás kezébe összefoglaló műveket igyekezett adni a finn nyelvvel való foglalkozás segédeszközeiként.

Az első témakörbe tartozó tanulmányai közül több a Kalevalával foglalkozik. Még középiskolai tanárként jelentette meg „A Kalevalától Adyig" című tanulmányát (Vándortűz 1947. 6. sz. 8–16). Ebben alapvető egyezéseket talál Ady Endre költészete és a Kalevala ősi hangulata, Ady versei és a Kalevala verselési sajátosságai, Ady és a Kalevala szimbolizmusa között. A finn eposz verselésével később többször is foglalkozik. A kalevalai verselést vetette egybe a magyar ősi ritmussal „Vanhan unkarilaisen ja suomalaisen runomitan peruskysymyksistä" (Vir. 59: 124–32) című dolgozatában, majd kritikailag megvizsgálta a kalevalai vers keletkezéséről szóló különféle felfogásokat „A Kalevala ritmusproblémái" című munkájában (Acta Univ. Debr. 1955. 37–53), és kifejtette ezzel kapcsolatban azt a nézetét, hogy a kalevalai ritmus egy sajátos „hullámzatos" nyelvritmusból keletkezett. A finn szófaji kutatás módszereit és eredményeit értékelte a „Suomen sanaluokista" (Vir. 64: 156–63) és „A finn szófaji kutatás fő irányai" (SULÁN szerk., Nyelvtani tanulmányok. Budapest, 1961. 49–67) című tanulmányaiban. A finn jelzős szerkezet egyeztetésének kérdését vizsgálva arra az eredményre jutott, hogy a jelzős szerkezet egy régebbi értelmezős szerkezet átértékelése útján keletkezett a finnben, s az értelmező alaki sajátságait őrzi a mai napig. Ezt az elméletet először a budapesti finnugor konferencián adta elő (NyK. 58: 98–105), majd miután PAAVO RAVILA később ugyanerre az eredményre jutott (Sananjalka 2: 28–35), újból összefoglalta nézetét, és megtoldotta a RAVILA-féle tanulmány kritikai vizsgálatával (Zur Frage der Kongruenz des Adjektivattributs im Finnischen: SUST. 125: 399–412). „A leíró finn nyelvtan néhány tanulsága" című tanulmányában AARNI PENTTILÄ nagy nyelvtanát (Suomen kielioppi. 1957) vette beható elemzés alá, s megállapította értékeit és hibáit (NyK. 61: 418–27).

A másik témakörben a hazai finnugrisztika mulasztásait igyekezett pótolni Papp István. Nehéz feladat előtt állt az, aki finnül akart tanulni századunk első

felében. Nem voltak megfelelő tankönyvek, nem voltak megfelelő szótárak. A finnül tanuló magyaroknak valamilyen közvetítő nyelvhez kellett folyamodniuk, legtöbbször német nyelvű nyelvkönyvet, finn–német, német–finn szótárt kellett használniuk. Nem voltak könnyebb helyzetben a finnek sem, ha a magyar nyelv tanulmányozásában akartak elmélyedni. A nehéz körülményeket Papp István maga is tapasztalta, amikor a húszas években finnül tanult. Felismerte, ha a két nép barátságát akarja elősegíteni, akkor megfelelő könyveket, szótárakat kell írnia. Hisz ahhoz, hogy a népek igazán megismerjék egymást, szükség van személyes tapasztalatokra, ehhez pedig valamilyen szintű nyelvtudás szükséges.

Első idetartozó könyve a „Finn nyelvtan" 1956-ban jelent meg (Tankönyvkiadó, Budapest. 176 l.) először, a második kiadás 1958-ban hagyta el a nyomdát. Ez egyetemi tankönyvnek készült tudományos értékű összefoglalás. A mai napig használják, és azóta sem jelent meg ennél jobb, teljesebb finn nyelvtan magyarul. Ebben a szerző bemutatja a finn nyelv legfőbb hangtani, szóalaktani és mondattani sajátságait. A leíró elemzések mellett megrajzolja szükség esetén a nyelvtörténeti hátteret is. Támaszkodik a finn nyelvészeti kutatás akkori legfrissebb eredményeire, és sokszor új magyarázatokat is adott. A finn szakkritika is nagy elismeréssel szólt a könyvről (vö. L. HAKULINEN: Vir. 61: 147–9). 1957-ben jelent meg a „Finn nyelvkönyv tanfolyamok és magántanulók számára" című könyvének első kiadása a Tankönyvkiadó Tanuljunk nyelveket! című sorozatában (340 l.). Második kiadása 1962-ben, harmadik 1967-ben a negyedik 1972-ben, az ötödik 1974-ben, a hatodik 1978-ban és a hetedik 1983-ban jelent meg. Ez módszeresen felépített gyakorlati nyelvkönyv, amelyből több, mint 30 évig, azt mondhatjuk két generáció, tanult finnül. Külön kötetben jelent meg a kötet gyakorlatainak megoldása: „Kulcs a finn nyelvkönyvhöz" (1958[1], 1962[2]). A nyelvkönyv tudományos alapossággal és igénnyel megszerkesztett mű, amely a friss szövegek és beszédgyakorlatok mellett igen szemléletesen tárgyalja a nyelvtani kérdéseket. Találunk benne egy kb. 2500 címszavas finn–magyar és egy kb. 700 címszavas magyar–finn szójegyzéket is, amelyek a szövegek és gyakorlatok feldolgozását segítik elő. A finn tankönyvsorozat következő tagját Papp István azok részére készítette, akik már tudtak valamennyire finnül. A „Finn olvasókönyv szójegyzékkel" 1959-ben jelent meg (Tankönyvkiadó, 360 l.). Érdekes és jellemző szemelvényekben mutatja be a finn néphagyomány világát, a szépprózа, a vers és a tudományos próza mestereit. A nyelvi nehézségek elhárítására külön fejezetben összeállítja és magyarázza a szövegekben előforduló költői és népnyelvi sajátságokat, majd pedig több mint 12 000 címszót tartalmazó szójegyzékben foglalja össze a szövegekben szereplő szavakat és kifejezéseket. E két könyv szójegyzékei voltak a későbbi szótár előtanulmányai. Az 1960-as évek elején életbelépő új egyetemi tantervnek megfelelően állította összsze „Finn kresztomátia" című egyetemi jegyzetét (1966), majd ez a műve jelent meg egyetemi tankönyvként 1967-ben „A finn nyelv alapelemei" címmel

(Tankönyvkiadó, 1967[1], 1978[2] 204 l.). A tanterv egy féléven át heti egy órát szánt a magyar szakos hallgatóknak a finn nyelv feldolgozására, és csupán a finn nyelvtant, azon belül is csak a hangtan és az alaktan fő fejezeteit jelölte meg az oktatás kizárólagos anyagaként. Ez szinte lehetetlen helyzet elé állította az egyetemi oktatást és a tankönyvírót is. A kötet tartalmaz egy eredeti irodalmi szövegekre épülő rövid nyelvtanfolyamot, tartalmazza a finn nyelvtani rendszer vázlatát. A kötet végén pedig azok részére, akik valamivel többet is akartak tudni, irodalmi és nyelvjárási szövegeket, valamint ezekhez szójegyzéket közöl a szerző.

Az első finn–magyar szótárt SZINNYEI JÓZSEF készítette 1884-ben. Ez a mű az 1920-as évektől kezdve már nem tudta az igényeket kielégíteni. Más finn–magyar szótár 1962-ig nem jelent meg sem nálunk, sem külföldön. Az ötvenes évek elején Papp István első próbálkozása a finn–magyar szótárral nem járt sikerrel. A szótár elkészítésére vonatkozó javaslatát az illetékesek azzal utasították el, hogy egy ilyen mű elkészítése egyik akadémikus professzor tervmunkájaként szerepel a nyilvántartásban. Bár mindenki tudta, hogy az illető nem dolgozik a szótáron, Papp István akkor még nem kaphatott megbízást erre a munkára. Az anyaggyűjtést ennek ellenére megkezdte, újságokból, könyvekből, az időközben megjelenő finn értelmező szótárból és finnországi tartózkodása idején a beszélt nyelvből éveken át gyűjtötte a szavakat, kifejezéseket. Amikor megbízták a szótár megszerkesztésével, az anyaggyűjtés már előrehaladott állapotban volt.

Végül is Papp István Finn–magyar szótára 1962-ben jelent meg (Akadémiai Kiadó. 1962[1], 1970[2], 1978[3], 1993[4]). Ezzel a szótárral régóta érzett hiányt pótolt a szerző. A mű terjedelme kb. háromszor akkora, mint SZINNYEIé, mintegy 60 000 címszót és kb. 160 000 szótári adatot tartalmaz. A szótár az ötvenes évek finn irodalmi és köznyelvi szókincsének a törzsállományát öleli fel. De minthogy ez a legnagyobb terjedelmű finn–magyar szótár, így fel kellett vennie a fontosabb népnyelvi, régies és ritka használatú szavakat, kifejezéseket is. A szerző részletes ragozási útmutatót is csatolt a finn értelmező szótár alapján munkájához, így a használó nemcsak a finn szavak jelentéséről, hanem nyelvtani viselkedéséről is azonnal tájékozódhat.

A szótár megjelenése igen nagy jelentőségű tudományos, művelődéspolitikai, és mondhatjuk nemzetközi vonatkozású esemény volt. A hazai és külföldi szakkörök egybehangzóan állapítják meg ennek a műnek tudományos és egyéb értékeit. Néhány mondat a kritikákból: LAURI HAKULINEN ezt írja: „E mű elkészültét egyenesen történelmi eseménynek kell tartanunk az országaink közt fennálló kulturális kapcsolatok terén... Papp professzor kitűnő szótára szívesen látott segédeszköz a finnugor nyelvtudomány tanulmányozói és kutatói számára" (Uusi Suomi, 1962. jún. 3). I. SCHELLBACH: „Abschliessend sei wiederholt, dass das vorliegende Wörterbuch — noch dazu als alleinige Arbeit eines

Mannes — wirklich ein 'denkwürdiges Ereignis' ist, eine Leistung, die mit Dank anerkannt werden muss... " (FUF. 34: 216–8). OSMO IKOLA: „Papp István szótára kitűnő segédeszköz a magyarral foglalkozó finnek s talán nagyobb mértékben a finn nyelvvel foglalkozó magyarok s Finnország barátai számára... Nekünk finneknek minden okunk megvan arra, hogy hálásak legyünk a szerzőnek ezért a várva várt tudományos segédeszközért" (Sananjalka 5: 260–2). HAJDÚ PÉTER és MIKOLA TIBOR rámutat arra, hogy „A magyar–finn kapcsolatok történetében nevezetes esemény e szótár megjelenése, s a hazai finnugor nyelvtudományban is kiemelkedő alkotás. Nem egyszerűen pótolja a sok évtizedes hiányokat, hanem a felmerülő igényeket a lehető legjobban ki is elégíti. Modern, a gyorsan fejlődő finn szókincs legújabb neologizmusait is tartalmazó, jó példaanyagú, könnyen használható munka" (Néprajz és Nyelvtudomány 7: 169–70).

Az első kiadás megjelenése óta eltelt 35 évben a szótár kiváló segédeszközünk volt a finn nyelv tanulmányozásában, és igen jól segítette a három és fél évtized alatt a magyar–finn kapcsolatok kiteljesedését. Igaza volt MIKOLA TIBORnak, amikor azt írta: „Ez a szótár méltó folytatása azoknak a nyelvkönyveknek, amelyekkel Papp István több hívet szerzett Magyarországon a finn nyelvnek, mint előtte bárki más..." (NyK. 55: 207–10). Három és fél évtized a mai rohamos tudományos és műszaki fejlődés idején jelentős változásokat hoz a nyelvek szókincsében, az egykori neologizmusok ma már megszokott nyelvi elemek. De azóta újabbak születtek, amelyek indokolnák, hogy a szótár legközelebb ne változatlan formában jelenjék meg, át kellene dolgozni, ki kellene egészíteni.

Elismerően szólt N. SEBESTYÉN IRÉN is Papp István művéről. Cikkében azonban már további feladatokra is rámutatott: „Legyen szabad kijelentenünk, hogy egy magyar–finn szótár munkálatainak a messzemenő támogatása, és ennek a műnek a kiadása halaszthatatlan, elsőrendűen fontos, nemzeti feladatot jelent" (ALingu. 13: 167–9). Cikkének megjelenéséig ugyanis mindössze egyetlen zsebszótár terjedelmű magyar–finn szótár készült WEÖRES GYULÁnak 1934-ben Finnországban megjelenő „Unkarilais-suomalainen taskusanakirja" című műve. Hazánkban még ilyen terjedelmű magyar–finn szótár sem látott napvilágot egészen 1985-ig.

A hatvanas évek elején már WEÖRES GYULA szótára sem volt kapható, de koránál és terjedelménél fogva sem felelhetett meg a mindjobban kiszélesedő magyar–finn kapcsolatok révén megnövekedett igényeknek. Egy korszerű magyar–finn szótár hiányát tehát magyarok és finnek egyaránt érezték. Papp István Finn–magyar szótárának megjelenése után azonnal hozzáfogott a magyar–finn változat anyaggyűjtéséhez. Javaslatára a készülő mű támogatását felvették a finn–magyar kulturális munkatervbe. A magyar fél vállalta a munkálatok költségeinek fedezését és a szótár megjelentetését, a finn fél pedig lehetővé tette, hogy

a szerkesztő adatgyűjtés céljából minden évben több hónapot töltsön Finnországban a jyväskyläi nyári egyetemen előadóként, illetőleg ösztöndíjasként.

Papp István 1968-ban kezdte el a szótár szerkesztését. Természetesen szerkesztés közben is folyamatosan kiegészítő anyaggyűjtést kellett végeznie, mert csak az anyag rendezése után derült ki, miből van sok adat, és mi hiányzik. Munkáját, sajnos, nem tudta befejezni, mert 1972 tavaszán elhunyt. A szerkesztésben az *e* betűig jutott el, az *elszelel* volt az utolsó címszó, amelyet megszerkesztett. Papp István családjának javaslatára az Akadémiai Kiadó engem bízott meg a mű befejezésével. A kézirat 1980 májusában lektorálva elkészült (vö. PAPP ISTVÁN–JAKAB LÁSZLÓ, Magyar-finn szótár 6), a nyomda 1982-re vállalta kinyomtatását, végül is 1985-ben jelent meg, második, változatlan kiadása 1993-ban. Ez a szótár a modern magyar köznyelv és irodalom szó- és kifejezéskészletének alapanyagát tartalmazza. Minthogy azonban ez a legnagyobb terjedelmű magyar-finn szótár, fel kellett venni csekély számban nyelvjárási, régies és ritka használatú szavakat is. Ez a mű középszótárnak készült, de végül bővebb lett, és így nem fért bele a középszótár kereteibe. A formátuma a nagyszótáré, a terjedelméről pedig azt mondhatjuk bő középszótár. Szerencsére az Akadémiai Kiadó nem kívánta lerövidíttetni. A szótárban kb. 55–60 000 címszó és több mint 300 000 adat van. Minthogy a szótár nemcsak magyaroknak, hanem a finneknek is készült, a szócikkek kidolgozásában figyelembe kellett venni a finnek érdekeit is. A címszavak kiejtésének jelölése a magyarok számára felesleges, de a finneknek szükséges. Ugyancsak feleslegesek a magyar használók számára a címszavak ragozására vonatkozó tudnivalók, a finneknek azonban nagy segítséget jelentenek. Papp István nagy életművének befejező fejezete ez a szótár, amelynek elkészítésében azonban megakadályozta őt a könyörtelen halál. Nagy megtiszteltetés számomra, hogy az általa megkezdett mű elkészültében közreműködhettem.

Papp István 1967-től haláláig tagja volt a finn–magyar kulturális vegyesbizottságnak. A bizottságban végzett munkájának eredményeként hozták létre egyetemünkön a finn lektorátust. Tudományos munkásságát, a magyar–finn kapcsolatok érdekében végzett tevékenységét a finnek messzemenően elismerték. A Finn Tudományos Akadémia külső tagjává választotta, a Turkui Egyetem díszdoktorává avatta. Tiszteletbeli tagja lett különböző finn tudományos társaságoknak, így a Finnugor Társaságnak, a Kalevala Társaságnak és a Finn Irodalmi Társaságnak. A finn nyelv érdekében végzett munkásságáért Urho Kekkonen köztársasági elnök a Finn Oroszlánrend parancsnoki fokozatával tüntette ki.

Gondolom, ritkán fordul elő, hogy magyar tudós temetésén egy idegen ország oktatási minisztériumának nevében az államtitkár mondjon beszédet. Úgy vélem, az sem gyakori esemény, hogy finn államtitkár beszédet mondjon egy külföldi tudós temetésén. Papp István temetésén Heikki Hosia a finn Oktatási

Minisztérium államtitkára is beszédet mondott. Ezt a megemlékezést legyen szabad az ő mondataival befejeznem: „Ritkán rendített meg külföldről érkező gyászhír annyi embert Finnországban, mint Papp István professzornak az élők sorából való eltávozása... Papp István professzor a finn–magyar kulturális kapcsolatok ápolóinak sorában is betölthetetlen űrt hagyott" (vö. MNyj. 18: 6).

JAKAB LÁSZLÓ

Az első magyar nyelvatlaszkísérlet

BÁRCZI GÉZA A magyar nyelvatlaszkutatás története című tanulmányában (MNyAElm. 13–49) a MNyA. nemzetközi és hazai előzményeit számba véve joggal állapítja meg, hogy a „magyar nyelvatlasz szükségességének gondolata a külföldhöz képest meglepően későn" vetődött fel, akkor is szerényen meghúzódó függelékként ERDÉLYI LAJOS 1929-ben újranyomtatott cikkének végén (Magyar nyelvi tanulmányok II, 15). De még ugyanebben az évben a debreceni egyetem Nyelvatlasz Intézete, amely 1923-ban tulajdonképpen német nyelvjárások (az erdélyi szász és a luxemburgi) nyelvföldrajzi feldolgozására alakult, egy magyar nyelvatlasz elkészítését is programjába vette. Bárczinak igaza van, amikor ehhez az intézethez kapcsolja a magyar nyelvjárások atlaszának első említésre méltó tervét. De figyelmét alighanem elkerülte az intézet igazgatójának, HUSS RICHÁRDnak a Debreceni Szemle I. évfolyamának 1927. júniusi (6.) számában megjelent ismertetése, amelyben a szerző, az egyetem német tanszékének vezetője lelkes hangon mutatja be az olvasóknak a Deutscher Sprachatlas 1926-ban megjelent első füzetét. Áttekintéséből megtudjuk, hogy mintegy ötven évi nyelvatlaszmunka első eredményéről van szó. GEORG WENKER 1876-ban 40 mintamondatot küldött szét Németország minden településére az illető terület nyelvjárásába való átírás céljából. Ez volt a kiindulása, alapja a később FERDINAND WREDE (és WALTER MITZKA) nevével is jegyzett német nyelvatlasz nagy vállalkozásának. (Ismertetését és a kortársak bírálatát l. NAGY JENŐ, A német nyelvjáráskutatás vázlatos története és mai állása című tanulmányában. MNny. 2: 124–81.) Majd HUSS ezekkel a számunkra bizonyító erejű mondatokkal fejezi be ismertetését: „Ezen a helyen tartom szükségesnek annak hangsúlyozását is, hogy a magyar nyelvatlasz is megkezdessék immár. A debreceni nyelvatlasz-intézet el tudná vállalni ezt a munkát, ha a kellő eszközök rendelkezésére bocsáttatnának" (DSzle. I/6: 498).

A magyar nyelvjárások atlaszának konkrét terve először PAPP ISTVÁN 1929-ben írt cikkében jelentkezik (Magyar Nyelvatlasz: DSzle. III/2: 146–50). Az akkor soproni gimnáziumi tanár (s mint magyar–német szakos korábban a debreceni egyetemen Pápay József és Huss Richárd tanítványa) az újkori nyelvtudomány eredményeinek és hiányosságainak áttekintése után a nyelvjáráskutatás addigi fejlődésének fázisait mutatja be. A szerző szerint a nyelvjáráskutatás mint a nyelvtudomány legújabb hajtása arra vállalkozik, hogy a többi módszer hiányait pótolja. A nyelvhasonlítással szemben megfigyelhető tényekre támaszkodik, a nyelvtörténettel szemben pedig garantálhatja a nyelvnek mint élő valóságnak a megfigyelését. A nyelvjáráskutatás első iránya a szavak felé fordult. A történeti-lélektani nyelvjáráskutatás az összefüggő beszédre fordítja a figyelmet. Az az irány, melyet a Nyelvatlasz Intézet a magyar nyelvjárási anyag összegyűjtésében, feldolgozásában és térképre vitelében követni szándékozik, a nyelvjáráskutatás komparatív és lélektani irányainak a szintézise. Az összehasonlítás azonban — miként PAPP ISTVÁN írja — nem az „illuzórikus" köznyelvvel történik (hiszen a nyelvjárásokból állott elő maga a köznyelv is), hanem más nyelvjárásokkal. Nem nehéz észrevenni, hogy a cikk szerzője — miként ebben az időben a nyelvészek többsége — BALASSA felfogásával azonosult, aki A magyar nyelvjárások osztályozása és jellemzése (Bp. 1891) című, sok szempontból ma is időtállónak tekintett művében hasonlókat fogalmaz meg, amikor „erőszakkal létrehozott irodalmi nyelvről" (i. m. 5) beszél, ezzel kimondatlanul is elveti az ehhez való hasonlítás, mérés célszerűségét. Ismeretes, hogy CSŰRY is hasonlóképpen vélekedett erről a kérdésről (A népnyelvi búvárlat módszere. Bp. 1936. 13). Ma, tudjuk, a köznyelv eszményi változatát szokás viszonyítási alapnak tekinteni. De ennek eldöntése vezető dialektológusaink körében sokáig vita tárgya volt (vö. IMRE SAMU: MMNyjR. 46).

PAPP ISTVÁN szerint a magyar nyelv kutatásával kapcsolatban a debreceni Nyelvatlasz Intézet a következő feladatot tűzte maga elé: „Tanulmányozni a mondat szerves egységébe állított hangok és szavak életén folytonos egybevetések útján a magyar nyelv g e o g r á f i a i d i f f e r e n c i á l t s á g á t (az én kiemelésem), mint az időbeli nyelvfejlődés függvényét." A gyakorlati kivitelezéshez BALASSA JÓZSEF említett nyelvjárás-monográfiáját, valamint SIMONYI ZSIGMOND (Tréfás népmesék és adomák. NyF. 4. sz. 1902) és SZINNYEI JÓZSEF (Magyar Tájszótár. Bp. 1893–1901) munkáit használták fel, melyek alapján olyan mintamondatokat állítottak össze (pontosabban: állított össze PAPP ISTVÁN), amelyek „felölelik a magyar nyelvfejlődés legjellemzőbb szó- és hangtani sajátosságait" (i. m. 148). A cikk írója részletesen szól arról is, hogy a Nyelvatlasz Intézetnek milyen elképzelése van az adatgyűjtéssel és feldolgozással kapcsolatban. Tervük szerint a mintamondatokat egy felhívás kíséretében szétküldik az ország valamennyi településére a „szellemi élet vezetőihez" (tanítókhoz, papokhoz, jegyzőkhöz, orvosokhoz stb.), akik lakóhelyük nyelvjá-

rásába átírva visszaküldik azokat. A beküldött átírások helyességét a fontosabb nyelvjárási helyeken személyes megfigyeléssel és fonográffelvételek készítésével is ellenőrizni akarják. Ezek után kerül sor — írja PAPP ISTVÁN — az Intézetben az egyes nyelvi jelenségek (hangváltozások, alaktani eltérések, jelentésfejlődés stb.) térképeinek elkészítésére, amelyeken egy-egy nyelvjárási jelenség határait tüntetik fel. Az egyes térképekhez átlátszó betétlapokat mellékelnek, hogy a térképek eredményeit egymással tetszés szerint kombinálni lehessen. A módszer — miként erre PAPP is utal — a német nyelvatlasznál alkalmazott ún. m o n d a t á t í r ó módszer, amelytől a tájnyelvi határok minden más módszernél megbízhatóbb kijelölését várják (i. m. 148).

PAPP ISTVÁN cikkéhez kapcsolódva HUSS RICHÁRD az alábbi felhívást tette közzé: „A magyar népnyelv kincseit a háborús felfordulás, a nagyvárosi élet és a kultúra intézményeinek terjedése miatt napról-napra nagyobb veszély fenyegeti. Legértékesebb nyelvterületeink idegen uralom alatt minden ellenállás mellett is veszítenek tősgyökerességükből, mert kénytelenek az uralkodó idiómához alkalmazkodni. Ezért múlhatatlanul szükséges a magyar népnyelv mai állapotának mielőbbi pontos lejegyzése, térképezése. Ez nemcsak fontos történeti dokumentuma lesz nyelvünknek, hanem segítséget fog nyújtani édes anyanyelvünk fejlődéstörténetének a nyomozásában, sőt az emberi beszéd alapvető problémáinak a felderítésében is. E nemzeti és egyben tudományos célkitűzés bátorít fel bennünket arra, hogy szíves segítséget kérjünk munkánkhoz." — A nagyközönség megnyerésének szándékával írt felhívásból a tárgyilagos tényfeltáráson és a konkrét feladat kijelölésén túl a magyar nyelv sorsáért érzett aggodalom csendül ki. Azoknak, akik ismerték Papp Istvánt, az ő eszméktől áthatott egyéniségét sem nehéz Huss Richárd mondatai mögé képzelni. A felhívás után a lejegyzéssel kapcsolatos feladatok felsorolása következik, melyek között a fonetikus átírásra is adnak néhány sommás útbaigazítást a szerzők (DSzle. III/2: 149). A szakmai körök örömmel üdvözölték a vállalkozást (ERDÉLYI LAJOS: MNy. 25: 211; BALASSA JÓZSEF: Nyr. 58: 69), sőt BÁRCZI szerint ez „a napisajtóban is talált némi visszhangra" (MNyAElm. 18).

A felhívást a mintamondatok követik, összesen 65. PAPP ISTVÁN, a mondatok összeállítója a próbaátírások alapján és a bírálatok figyelembevételével a mintamondatokat később átdolgozta (vö. A világ nyelvatlasz-munkálatai. BpSzle. 1933. 241–2). Úgy vélem, nem lesz tanulság nélkül, ha mind az eredetiekkel, mind a módosításokkal megismerkedünk: 1. *Tűz volt Nagyéknál pünkösdkor, egy csikó ott veszett, az embereket azonban megmentették.* 2. *Ökrük, lovuk, kertjük, mindenük van az új házasoknak.* 3. *Fejünk felett szépen sütött a hold, mikor a víz mellett mentünk.* 4. *Várjuk, hogy ünnepre levágja a disznót.* 5. *Hat ökörrel, szekérrel bementünk a városba dolgozni, délben pedig hazajöttünk.* 6. *Megmondtam, hát ehhez tartsd magad!* 7. *Magukért nem teszem tűzbe a kezem!* 8. *Ötször vagy hatszor vitték táncba a szép lányt.* 9. *Táncolnunk kell reggelig, de*

inni nem iszunk egy cseppet sem. 10. *Milyen jól tud pörölni a lelkem!* 11. *Félek a lábam kihúzni a házból, mindjárt elvennék a selyem ruhámat.* 12. *Meglátod, sírni fog az anyjuk a szobában, mert elment a tanult fia.* 13. *Ássa fel a kertet! — parancsolta az úr.* 14. *Hallgat a jó diák a tanítójára, aki írni, olvasni tanítja s még sok okos dologra fogja tanítani.* 15. *Megütöttem a térdem, nézem, hát kék a helye.* 16. *Ne menj a tűzhöz igazítani, ő már megigazította.* 17. *Nem szereti a pipafüstöt, ők sem szeretik.* 18. *Pénzzel segítek szegény kolduson, nem tanáccsal.* 19. *Azt mondják, olyan sebesen futottak a tükörsíma jégen, hogy háromszor is elestek rajta és megütötték a kezüket.* 20. *Ne várjanak, hanem hajtsanak tovább!* 21. *Üljön le, édesapám, kolbászt fogunk sütni, a gyerek felmegy érte létrán a padlásra.* 22. *Nem látunk ennél a gyertyánál.* 23. *Elküldte fiát a csatára.* 24. *Bocsásd a zöld erdőre a tyúkokat!* 25. *Páléknál kézfogón késsel-bottal mentek össze a legények.* 26. *Meríts egy vödör vizet a kútból, azután készítsétek el a kását egy fazékban!* 27. *Pajtás, gyere Nagyékhoz, egy jobbacska malacot sütöttek névnapra, lesz vörös boruk is hozzá.* 28. *Most jöttem szomszédomtól, a komától s máris el kell mennem a bíróhoz, kérni egy kis almát.* 29. *Keresztet vetettem, mert olyan volt a betyár, mint egy ördög.* 30. *Lábtól vagyok az ágyon.* 31. *Kezünktől várja a segítséget, tudja, hogy ott kell lennünk.* 32. *Rossz termés volt az idén, de azért krumpli, bab meg kukorica volt elég.* 33. *Mutasd azokat a leveleket, ne tépd el őket!* 34. *Hozzám jöttél? Hozzád, nem is ő hozzá.* 35. *Eressze el, ne húzza le a gyűrűmet!* 36. *Megállt házunknál az ajtóban egy vén ember, kucsma s egy levél a kezében.* 37. *Melyik lányka ejtette le a gyűszűjét? Nem tudom.* 38. *Feje szédeleg, fáj keze, lába, mert megütötte magát.* 39. *Hová azzal a bivallyal? A mezőre.* 40. *Mivel erdélyi, azt hitte, érti a csángók nyelvét, de csalódott hitében.* 41. *Még rám emeli kezét!* 42. *Felment a fia Pestre? Fel.* 43. *Levélben adja tudtára, hogy meglátogatja.* 44. *Legszebb jószágok a faluban az én lovaim, a te teheneid meg az ő ökre.* 45. *Menjenek, szemem előtt rá ne üssenek kézzel vagy baltával szegény párára!* 46. *Megkötöttem a hamis kutyát nappalra.* 47. *A páva szebb a gólyánál.* 48. *Két szekér, négy ló, hét ökör és negyven-ötven lúd kellene a házhoz.* 49. *Megbocsátottak, s megkötöttük a barátságot.* 50. *Nem választjuk bíróvá ezt a bolond, kevély embert! — mondotta a nép.* 51. *Ezen a vidéken kőből csinálják a házakat.* 52. *Tanítson meg arra a nótára, mert csak félig tudjuk, mi majd megtanítjuk őt.* 53. *Megfoltozná a kabátomat, de sokáig kellene várni rá.* 54. *Nehéz az élet, gyakran fordul a szerencse.* 55. *Kelevény nehezen gyógyul.* 56. *Kinőttük a tavalyi csizmánkat.* 57. *Amott az erdős rész megett már nagyon kevés fűhöz jut a tehén.* 58. *Látja, milyen kevés hó esett a télen!* 59. *Megenné a vacsorát, de nem ehetik, mert se villa, se kanál az asztalon.* 60. *Szem nem látott ilyen szépet!* 61. *Kapálunk, mert ennünk kell.* 62. *Eszel-e már te rossz gyerek?* 63. *Napestig csavarogtak a gyerekek, mert féltek a veréstől.* 64. *Csúnya egy idő!* 65. *Ha nem dolgozom, nem is eszem.* — Néhány mintamondatba hiba csúszott be, ezeket PAPP ISTVÁN a Debreceni Szemle következő számában meg-

jelent Nyelvi elkülönülés (1929. III/4: 235–49) címmel írt cikkének lábjegyzetében kijavította. A helyes mondatok a következők: 9. *Táncolunk reggelig, de inni nem iszunk egy cseppet sem.* 31. *Kezünkből várja a segítséget, tudja, hogy ott vagyunk, ha kell.* 61. *Kapálunk, mert másképen* (!) *nem eszünk.* Az utolsó változatban további kisebb-nagyobb módosítások fordulnak elő. Sorrendben ezek a következők. 2. *Ökrük, lovuk, kertjük, mindenük volt az uj* (!) *házasoknak.* 7. *Magukért sem tenném tűzbe a kezem.* 11. *Ki sem tehetem a lábam a házból, mert félnek a gyerekek magukban.* 12. *Meglátod, hogy sírni fog az anyjuk, mert elment a tanult fia.* 13. *Azt parancsolta az úr, hogy ássa fel a kertet.* 14. *Hallgat a jó diák tanítójára, aki írni, olvasni tanítja őt.* 16. *Ne menj a tűzhöz, ő már megigazította.* 18. *Pénzzel segítek a kolduson, nem tanáccsal.* 19. *Azt mondják, hogy nem rajta mult (!) a dolog.* 21. *Üljön le, édesapám, mert éppen kolbászt akarunk sütni.* 23. *Azt gondoltam, hogy jó volna egy tükör a házba.* 24. *Engedd ki a zöld erdőbe a tyúkokat!* 25. *Páléknál a kézfogón késsel-bottal mentek egymásnak a mulató legények.* 27. *Pajtás gyere Nagyékhoz, malacot sütöttek a névnapra, lesz vörös boruk is hozzá.* 28. *Most jöttem a szomszédtól, a komámtól s már ismét el kell mennem a bíróhoz.* 31. *Nyitva áll az ajtó.* 33. *Mutasd meg azokat a leveleket, ne tépd el őket!* 34. *Hozzám jöttél? Hozzád hát, nem is hozzá!* 35. *Eressze el a kezem, ne húzza le a gyűrűmet!* 36. *Megállt a házunk előtt egy vén ember, kucsma s egy levél volt a kezében.* 38. *Szédül a feje, fáj a keze, lába, mert megütötte magát.* 39. *Hová mégy avval a bivallyal? Megyek a mezőre.* 40. *Nem érti ez az okos szót!* 42. *Hordd fel az almát létrán a padlásra!* 44. *Az én lovaim, a te teheneid meg az ő ökre a legszebbek a faluban.* 45. *Menjenek, a szemem előtt rá ne üssenek a szegény jószágra*! 47. *Szebb a páva, mint a pulyka.* 49. *Megvennék a selyemkendőt, ha nem volna nagyon drága.* 50. *Azt mondta a nép, hogy nem választja meg bírónak ezt a bolond, kevély embert.* 51. *Mifelénk kőből csinálják a házakat.* 53. *Megfoltozná a kabátomat, de sokáig kellene rá várni.* 55. *A kelevény nehezen gyógyul.* 56. *Kinőttünk a tavalyi csizmánkból.* 57. *Látja, amott az erdős rész megett már igen kevés füvet talál a tehén.* 58. *Alig esett hó ezen a télen.* 59. *Megenné a vacsorát, de nem eheti, mert se villa, se kanál nincs az asztalon.* 60. *Szem nem látott ilyen szépséget!* 61. *Kapálunk, mert másképen (!) nem eszünk.* 62. *Eszel-e már te rossz gyermek? Eszem hát.* 63. *Napestig csavarogtak a gyermekek, mert féltek a veréstől.* 65. *Ha nem dolgozik, ne is egyék.*

De térjünk vissza az említett tanulmányhoz (Nyelvi elkülönülés), melyben a mintamondatok szerkesztésének fentebb már ismertetett alapelveiről, a nyelvatlasz céljáról olvashatunk a korábbinál részletezőbb eszmefuttatást. A szerző saját funkcionális-lélektani nyelvszemléletének elméleti keretébe helyezi el a nyelvatlasz mondatainak összeállításában szerepet játszó mondattani, szókincsbeli, hangtani stb. szempontokat. Ugyanitt az anyaggyűjtéshez kapcsolódóan arról is szól, hogy a mintamondatok szavait „a könnyebb feltalálhatóság végett" betűrendbe állítva szótárba szerkesztették, ahol vastagított szedéssel hívják fel a

figyelmet arra a hangjelenségre, amelyért a szót felvették. Minden szó egy-egy fontos nyelvi jelenség megfigyelésére volt „beállítva", de természetesen egy adott szó több irányban is lehetőséget adhatott a vizsgálódásra. A mondatjelenségeket a szavakon nem jelölhetik, de a ragozásban s némely szóvonzatban előforduló változásra felhívják a figyelmet, emellett néhány szókincsjelenségre is. A teljes szó megvastagítása „szógeográfiai beállítottságot" jelez. Ha fontosnak mutatkozik a hangváltozás feltételének a megjelölése, akkor a feltételezett hang vagy mondattag alól nyilat vezetnek az illető hang vagy vonzat felé. A szó után közvetlenül következő arab szám azokat a mondatokat jelöli, amelyekben az illető szó előfordul. A megjelölt nyelvi jelenség illusztrálására közölték a legjellegzetesebbnek tekinthető nyelvjárás adatát is. A nyelvjárási adat után álló római, arab számok és kisbetűk az illető fő- vagy alnyelvjárásnak a jelei (BALASSA alapján). Az ez után álló nagybetű a nyelvjárási adat irodalmi lelőhelyére utal (B = BALASSA, S = SIMONYI, Sz = SZINNYEI fentebb említett munkái). Mutatóban álljon itt egy példa: **adja** 43. - *adi* III. 2-5 S. Feloldva: Az *adja* a 43. számú mintamondatban fordul elő. Az *adi* alak a III. nyelvjárásterülethez (BALASSA rendszerében az alföldi nyelvjárásterülethez) tartozó Szeged vidéki nyelvjárásban és a Duna–Dráva közi nyelvjárásvidék alnyelvjárásaiban található (i. m. 51–2). Az itt ismertetett elképzelések azonban az anyaggyűjtéskor nem realizálódtak. Ezt feltehetőleg a szerzők is a feldolgozás egyik fázisának tekintették.

Az első nyelvatlaszkísérlet fontos állomása, hogy 1930-ban Huss Richárd elnökletével megalakult a debreceni egyetemen a MNyA. Szerkesztő Bizottsága. Pontosabb dátumát nem ismerjük (vö. BÁRCZI, MNyAElők. 4). Tagjai Erdélyi Lajoson, a szegedi polgári iskolai tanárképző tanárán kívül mindannyian az egyetem professzorai voltak, így Hankiss János, a francia tanszék vezetője, Milleker Rezső, a földrajzi tanszék vezetője (1930–1933 között dékán) és Pápay József, a magyar és finnugor nyelvészeti tanszék vezetője. Később a bizottságot — bizonyára, hogy még szilárdabb alapokra helyezzék az atlaszkészítés ügyét — ki akarták egészíteni Horger Antallal, Klemm Antallal és Pais Dezsővel. Erre azonban valószínűleg nem került sor (vö. BÁRCZI, MNyAElm. 19). A bizottság tervbe vette egy későbbi időpontra a Magyar Nyelvatlasz Társaság megalakulását is. A kari jegyzőkönyvek szerint ez az 1930. október 7-én tartott IV. rendkívüli ülésen történt meg, ahol Huss Richárd bejelentette a nyelvatlasz társaság megalakulását, egyben kérte a kart, szorgalmazza a vallás és közoktatásügyi miniszternél (a továbbiakban VKM) a Nyelvatlasz Intézethez szorosan kapcsolódó Fonetikai Intézet kiépítését, annál is inkább, mert „négy év múlva Debrecenben fogják tartani a nemzetközi fonetikai kongresszust". (Az anyagi támogatás elmaradása miatt az intézet felszerelése késlekedett, így Debrecen nem tudta megszervezni a kongresszust. Ezt 1934-ben Londonban rendezték meg. Vö. Jk. 1934. márc. 22.) Huss a személyi feltételek javításában is megpróbált előre lépni. Ehhez kapcsolódik az akkortájt már a hatvani állami reáliskolában tanító

Papp Istvánnak a folyamodványa, amelyben kéri a VKM-t, hogy helyezze őt Debrecenbe, és egyidejűleg ossza be a Nyelvatlasz Intézethez fizetéstelen tanársegédnek. Az egyetemi tanács azonban nem továbbította a kar által is támogatott kérvényt. A kar bizonyára más úton-módon is próbálkozott. Erre lehet következtetni abból a jegyzőkönyvi részletből, amely szerint Korniss Gyula államtitkár Hankiss János prodékánhoz írt levelében közli, hogy „Papp István hatvani állami reáliskolai tanár áthelyezése érdekében egyelőre semmit nem tehet." A későbbi kari üléseken (így 1931. február 27-én, március 27-én) továbbra is téma Papp István áthelyezésének ügye, de az 1931. október 28-án tartott IV. rendes ülésen még mindig csak annyi előrehaladásról számolhatott be Milleker Rezső dékán, hogy az egyetemi tanács Papp István említett kérvényét végre továbbította a VKM-hez. Pedig eközben újabb szakaszába lépett a nyelvatlaszmunkálat is. Az 1931. április 30-án tartott XII. rendes ülésen Huss Richárd ugyanis bemutatja a VKM-hez írt kérvényét, melyben a nyelvatlaszban előforduló „mintamondatok szétküldése alkalmával felmerülő postaköltségek fedezésére" segélyt kér. Levelére csak október elején érkezett meg a miniszteri leirat, amely szerint „...a nyelvatlasz intézet póstaköltségei a költségvetésben előirányzott beszerzési költségek fedezetét terhelik, s külön fedezetet nem áll módjában engedélyezni" (Jk. 1931. okt. 2). Úgy vélem, ez az elutasító válasz is mutatja, miként viszonyultak nálunk a felsőbb hatóságok a nyelvatlasz ügyéhez. S itt óhatatlanul kínálkozik az összehasonlítás a német nyelvatlasz megvalósításának körülményeivel, ahol kormányszintű támogatásban részesült a vállalkozás (HUSS: DSzle. 1927. I/6: 497).

Nézzük, miként valósult meg a gyakorlatban a korábban megfogalmazott elképzelés (l. előbb), illetve milyen új tervek születtek a munka színvonalának javítására! Az bizonyos, hogy a kérdőíveket kinyomtatták, majd ezeket az első gyűjtési fázisban az Alföld-kutatás szempontjából a debreceni egyetemhez tartozó területek falvaiba szándékoztak elküldeni több példányban, főleg a tanfelügyeletek révén könnyebben mozgósítható tanítókhoz, de más helybeli értelmiségiekhez is. Azzal a kéréssel, hogy a kitöltött kérdőíveket, tehát a helyi nyelvjárásra lefordított mondatokat küldjék vissza a szerkesztő bizottsághoz. A kérdőívek forgalomba is kerültek, hiszen BÁRCZI a debreceni egyetem magyar nyelvészeti tanszékén a kinyomtatott 1000 kérdőívből csupán néhány érintetlen példányt talált (MNyAElők. 4–5). Az adatközlőkhöz eljuttatott anyag a felhívást tartalmazta a hozzájuk fűzött tudnivalókkal, valamint a mintamondatokat meg a kitöltésre szánt válaszleveleket a kérdések sorszámával, az adatgyűjtésre vonatkozó kérdésekkel. Arról is tudunk, hogy a bizottság tervbe vette a gyűjtésnek az ország egész területére való kiterjesztését is. Az adatok gyűjtésére, a beérkezett kérdőívek ellenőrzésére egyetemi hallgatókból álló „repülő" csoportokat akartak szervezni. Mint láttuk, a kérdőíveket — fenntartva az eredeti elgondolást — később elég lényegesen átdolgozták. (Ennek következtében viszont a

korábban beérkezett válaszok szinte hasznavehetetlenné váltak. Vö. BÁRCZI, i. m. 6.) A gyűjtés eredménye azonban mindkét kérdőív nyomán igen csekély volt. A laikus közönség, melyre legfőképpen számítottak, szinte teljesen közömbös maradt. A kari jegyzőkönyv már idézett részlete alapján joggal hihetjük, hogy a kérdőívek szétküldésére országos terítéssel nem került sor. Jó lenne tudnunk, hogy az anyag, melyből végül 159 válaszlevél vissza is érkezett, hogyan jutott el rendeltetési helyére. A legvalószínűbbnek az látszik, hogy a nyelvatlaszgyűjtést támogató tanárok, így elsősorban Erdélyi Lajos és Csűry Bálint kapott belőlük több példányt, s ők szétosztották a munkát vállaló hallgatóiknak, tanítványaiknak (BÁRCZI, i. m. 6.). Emellett természetesen más úton is eljuthattak a mintamondatok a laikus munkatársakhoz. De az szinte bizonyos, hogy az egyetem bölcsészettudományi kara nem vállalta a sok-sok küldemény postázásának nem csekély költségét. Joggal írhatta tehát még 1933-ban is PAPP ISTVÁN A világ nyelvatlasz-munkálatai című már idézett tanulmányában a következőket: „Anyagi támogatás híján — sajnos — a felhívás és a mintamondatok nagy számban való kinyomtatása és az ország minden részébe való szétküldése (én ritkítottam) még mindig késlekedik" (i. m. 241–2). Így a sikertelenség okát sem csupán az atlaszterv hiányosságaiban, a laikusok közönyében és hozzá nem értésében, hanem a „kellő eszközök", azaz a pénzügyi támogatás hiányában is kereshetjük. A mozgalom azután elhal, bár Papp István nem ejti el, újabb tervet készít, mely a külföldi szakmai körök elismerését is kivívja (vö. JAKAB LÁSZLÓ: MNyj. 17: 9. Itt a Papp István nyelvatlasz-tevékenységével kapcsolatos további szakirodalom is megtalálható.) Ez a terv a nyelvatlaszt kettős gyűjtőívekre építi. Az egyik típus a laikusok számára készülne, s mintegy alapjául szolgálna a másiknak, amely már képzett gyűjtőket állítana munkába. Arról nem tudunk, hogy e második terv valaha a megvalósulás útjára lépett-e. Amikor 1941-ben a debreceni egyetem bölcsészettudományi kara magát a Nyelvatlasz Intézetet is megszüntette, tulajdonképpen egy már régebben fennálló helyzetet vett hivatalosan tudomásul (BÁRCZI: i. h.). Tegyük hozzá, a döntés „időzítésében" bizonyára szerepet játszott az is, hogy 1941. február 14-én (a Csűry Bálint halálát követő napon) elhunyt Huss Richárd, a Nyelvatlasz Intézet megteremtője, a magyar nyelvatlasz gondolatának Papp István mellett másik fáradhatatlan harcosa.

Ezek előrebocsátása után nézzük meg közelebbről, de korántsem a teljesség igényével, milyen nyelvi jelenségek vizsgálatára nyújtottak (volna) lehetőséget a mintamondatok. A szókincs szempontjából — miként PAPP ISTVÁN írja — elsősorban az volt a fő cél, „hogy lehetőleg közönséges, mindennapos szók kerüljenek be" az anyagba. Így a családi élet, élelem, ruházat, népi foglalkozások, háziállatok és a számok voltak azok, amelyek a mondatok összeállításakor előnyben részesültek (DSzle. III/4: 238). De tematikus megoszlásuk még az

említetteknél is sokrétűbb, hiszen közöttük a következő főbb fogalmi csoportokat tudjuk elkülöníteni. (A példákat a mondatokban található nyelvi alakban közlöm, zárójelben a mondat sorszámával. Az egyszerűség kedvéért a bizonyára véglegesnek szánt utolsó változatot vettem figyelembe.) A családra vonatkoznak a következő fogalmak: *anyjuk* (12), *édesapám* (21), *leányt* (8), *gyermek (ek)* (62, 63), *házasoknak* (2). Ház és berendezései: *házból* (11) *ágyon* (30), *asztalon* (59), *ajtóban* (36), *gyertyánál* (22), *villa, kanál* (59), *létrán* (42), *padlásra* (42), *tükör* (23) Táplálkozás: *kását* (26), *kolbászt* (21), *vacsorát* (59), *vörös boruk* (27). Testrészek: *feje, keze, lába* (38), *szem* (60), *kezünket* (19), *lábtól* (30), *térdem* (15), *kezében* (36). Ruházat: *selyemkendőt* (49), *kabátomat* (53), *kucsma* (36), *csizmánkból* (56). Népi foglalkozás (névszók, igék): *ássa fel* (13), *levágja* (4), *dolgozni* (5) *mezőre* (39), *kertjük* (2), *szekérrel* (5), *sütöttek* (27), *kapálunk* (61), *kútból* (26), *vödör* (26), *gyűszűjét* (37). Háziállatok: *jószágok, lovaim, teheneid, ökre* (44), *tyúkokat* (24), *kutyát* (46), *malacot* (27), *csikó* (1), *disznót* (4), *lúd* (48), *bivallyal* (39), *páva, pulyka* (47). Haszonnövények: *termés* (32), *krumpli, bab, kukorica* (32), *almát* (28). Természeti környezet: *tűz* (1), *hold, víz* (3), *hó* (58), *füvet* (57), *erdőbe* (24). Társadalmi élet: *embereket* (1), *bíró* (28), *pajtás* (27), *szomszédtól, komámtól* (28), *kézfogón* (25), *nép* (50), *kolduson* (18), *táncba* (8), *pénzzel* (18). Emberi cselekvések: *várjuk* (4), *bementünk, hazajöttünk* (5), *sírni* (12), *pörölni* (10), *táncolunk* (9), *meglátod* (12), *nézem* (15), *ne várjanak, hajtsanak* (20), *látunk* (22), *merít* (26), *bocsásd* (24), *gyere* (27), *jöttem, mennem* (28), *üljön le* (21), *megállt* (36), *megkötöttem* (46), *megvennék* (49), *tanítja* (14), *megenné, eheti* (59), *csinálják* (51), *megfoltozná* (53), *eszel-e* (62), *csavarogtak, féltek* (63), *keresztet vetettem* (29), *megkötöttem* (46), *tudja* (31), *látja* (58). Elvont fogalmak: *pünkösd* (1), *ünnep* (4), *lelkem* (10), *névnapra* (27), *nótára* (52), *tavalyi* (56), *télen* (58), *idő* (64), *ördög* (29). Tulajdonságok: *csúnya* (64), *rossz* (32), *vén* (36), *drága* (49), *okos* (40), *legszebbek* (44), *szegény* (45), *hamis* (46), *bolond, kevély* (50), *zöld* (24), *kék* (15), *vörös* (27). Számok: *hat* (5), *ötször, hatszor* (8), *háromszor* (19), *nyolc, két, negyven-ötven* (48). Névmások: *mindenük* (2), *magad* (6), *magukért* (7), *magukban* (11), *ők* (17), *azt, olyan* (19), *ennél* (22), *azokat, őket* (33), *melyik* (37), *ezen* (51), *arra, mi* (52). Határozószók, névutók, kötőszók: *amott* (57), *idén* (32), *napestig* (63), *délben* (5), *nappalra* (46), *sokáig* (53), *gyakran* (54), *majd* (52), *alig* (58), *hozzám, hozzád, hozzá* (34), *rám* (41), *mifelénk* (51), *nehezen* (55), *azonban* (1), *pedig* (5), *mert* (38), *hogy* (43), *s máris* (28), *ne, nem, sem* (17), *felett, mellett* (3), *előtt* (45), *megett* (57). Stb. — E csoportok alapján megállapíthatjuk, hogy a mintamondatok a népnyelvi alapszókincsnek hasonló fogalmi köreit célozták meg, mint amelyek később a nyelvatlaszmunkálatok során is előnyben részesültek (vö. BÁRCZI: MNyAElők.

19, DEME: MNyAElm. 93–4, 100–7). Magától értetődően azzal az alapvető különbséggel, hogy itt csekélyebb számban és mondatban való előfordulásuk miatt általában valamilyen ragos alakban találhatók a szavak. Itt említhetők az állandósult szókapcsolatok különböző fajtái is: *táncba vitték* (8) *nem rajta mult (!) a dolog* (19), *szegény jószágra* (45), *keresztet vetettem* (29), *gyakran fordul a szerencse* (54), *magukért sem tenném tűzbe a kezem* (7), *ki sem tehetem a lábam* (11) *rám emeli kezét* (41), *Nehéz az élet, gyakran fordul a szerencse* (54), *ehhez tartsd magad* (6) — A mondatok megszerkesztésekor arra is törekedtek, hogy az egyes mondatfajták képviselve legyenek (PAPP: i. h.): az érzelmi mondat: *Csúnya egy idő!* (64); az értelmi mondat különböző típusai, így a kijelentő: *Mifelénk kőből csinálják a házakat.* (51), a kérdő mondat két altípusa, az ún. szókérdő: *Melyik lányka ejtette le a gyűszűjét? Nem tudom.* (37), a mondatkérdő: *Eszel-e már, te rossz gyermek?* (62), végül az akarati mondat: *Mutasd azokat a leveleket, ne tépd el őket!* (33) — Az alaktan köréből főként a birtokos személyragozásra és a határozói esetragok különböző alakjaira találunk példákat. Az előbbinél nemcsak az alaki (*anyjuk — annyok — annyik,* 12), hanem az eltérő szemléletmódból fakadó különbségekre is számítottak, pl. a felsőőri *lóamék, tehenedék* vagy a palóc *enyim ház, emmi házónk* formákra (i. h.). Az utóbbinál nemcsak a helyhatározóragok változatos alakjaira (*-hoz, -nál, -tól; -ni, -nott, -nól* stb.), hanem a vonzatok és más határozófajták ragjaira is gondoltak: *félnek magukban* (11), *féltek a veréstől* (63), *csalódott hitében* (40), *tanítson meg a nótára* (52), *hallgat a tanítójára* (14), *segítek a kolduson* (18), *bíróvá* (50), *kézzel, baltával* (45) stb. A főnévi igenév személyragozott alakjaira csupán egyetlen példa volt: *el kell mennem* (28), amely a *kell* + főnévi igenévi szerkezet realizációját vizsgálta. De a különböző igeaspektusokra, igemódokra, igeidőkre, illetve az alanyi és tárgyas ragozás személyragjaira is sok példa vonatkozott: *van, volt, lesz* (2, 32, 27), *ehetik* (59), *felmegy* (21), *iszunk, táncolunk* (9), *levágja* (4), *szereti* (17), *félek* (11), *várjuk* (4), *meglátod* (12), *megbocsátottak* (49), *elment* (12), *jöttem* (28), *vitték* (8), *hitte* (40), *csalódott* (40), *sütöttek* (27), *sírni fog* (12), *fogja tanítani* (14), *fogunk sütni* (21), *elvennék* (11), *kellene* (48), *megfoltozná* (53), *megenné* (59), *tartsd magad* (6), *ássa fel* (13), *ne menj* (16), *ne várjanak, hajtsanak* (2), *üljön le* (21), *bocsásd* (24), *merits, készítsétek el* (26), *gyere* (27), *eressze el, ne húzza le* (35), *tanítson meg* (52). A mondattani jelenségek közül a hasonlítás két alapformájára találunk mintamondatot: *Olyan volt a betyár, mint egy ördög* (29), *A páva szebb a gólyánál* (47). Ez utóbbit később sajnos a jól ismert szóláshasonlattal (*Szebb a páva, mint a pulyka.*) cserélték fel, így a hasonlító határozó ragjának vizsgálatára nem volt mód. De a kongruencia, névelőhasználat, határozók, az állítmány, tárgy, szórend stb. jelenségeire is szerezhettek (volna) anyagot, miként a tájszavak különböző típusaira, illetve az egyes hangtani jelenségekre,

pl. a magánhangzó-fejlődés és -kiesés, a hosszúság—rövidség, a zártság—nyíltság, a labiális—illabiális, palatális–veláris megfelelések, diftongusok, illetve a hasonulás, affrikálódás, palatalizáció—depalatalizáció, a mássalhangzó-kiesés stb. eseteire is. E sokoldalú igény természetes velejárójának tekinthetjük, hogy a helyenként körmönfontan megfogalmazott mondatok legtöbbje egyáltalán nem sugározta az életszerűséget (vö. BÁRCZI, i. m. 6). De a végleges változat színvonala ilyen vonatkozásban is javulást mutat. (Vö. az első és az utolsó változat 11, 21, 23, 31, 38, 47 stb. mondatait!)

A debreceni egyetem Magyar Nyelvészeti Intézetében leltári szám nélkül található 159 db válaszlevél helységek és megyék szerinti megoszlása a következő (Debrecentől távolodva): Hajdú megyéből: Józsa (1) + 1, Földes, Hajdúszovát, Mikepércs (1) + 1, Tetétlen, Téglás, Vámospércs, Nádudvar, Kaba, Püspökladány (1) + 1, Hajdúhadház, Hajdúnánás, Hajdúdorog, Egyek, Hajdúszoboszló 1 + 1, Balmazújváros, Hajdúböszörmény (2) + 1, Hajdúsámson, Tiszacsege; a történelmi Biharból: Derecske, Székelyhíd, Bihardiószeg, Sarkad; a történelmi Szatmár megyéből: + Penyige, + Botpalád, Szatmárhegy, Egri; Bereg megyéből: + Tiszaszalka; Szabolcs megyéből: Nyíracsád, Kisvárda; Jász-Nagykun-Szolnok megyéből: + Túrkeve, + Dévaványa (2), + Pusztaszakállas, + Jászapáti (2 + 1), + Zagyvarékas (2), + Törökszentmiklós, + Csépa (2); Heves megyéből: + Apc (3), + Tiszafüred; Nógrád megyéből: Lőrinci (1) + 1, + Ipolytarnóc (2), Jobbágyi, Zagyvaszántó; Békés megyéből: + Orosháza; Csongrád megyéből: + Szeged (2 + 1), + Csongrádi nyelvjárás, + Szentes; + Makó (2), Bács-Bodrog megyéből: + Baja, Pest megyéből: Boldog, + Abony, + Nagykőrös (2); Esztergom megyéből: + Esztergom (2); Fejér megyéből: + Székesfehérvár (2), Moson-Győr megyéből: + Hegyeshalom; Veszprém megyéből: + Veszprém és környéke (2 + 2), + Pápa vidéke, + Keszthely, + Nagygyimót (2), + Sikátor (2); Baranya megyéből: + Ormányság (Kákics, 2), + Szalatnak (2); Komárom megyéből: + Nagyigmánd; Somogy megyéből: + Somogycsurgó (2), + Felsőmocsolád, + Gamás; Sopron megyéből: + Sopron (2), + Bodonhely; Zala megyéből: + Alsópáhok (2), + Gogánfa, + Gelse (2), + Kiskomárom, + Alsólendvahosszúfalu; Vas megyéből: + Vas megyei nyelvjárás (2), + Szentgotthárd, + Vasvár (2); Tolna megyéből: + Dunaföldvár, illetve Ugocsa megyéből: Bábony; Szilágy megyéből: Szilágybagos, Szalacs, Nagydoba, Somlyósujlak; Beszterce-Naszód megyéből: Zsejk, Nagysajó: Kolozs megyéből: Sztána, Türe, Pusztakamarás, Kide, Magyargyerőmonostor, Nagykapus; Szolnok-Doboka megyéből: Szépkenyerűszentmárton, Almásmálom, Szék, Kozárvár, Apanagyfalu, Szentmáté; Máramaros

megyéből: Hosszúmező; Udvarhely megyéből: + Székelyudvarhely, Bibarcfalva, Kisbacon, Csókfalva; Kiskükülő megyéből: Harangláb, Kiskend, Buzásbocsárd, Magyarbükkös; Hunyad megyéből: + Déva; Maros-Torda megyéből: Hagymásbodon-Ákosfalva, + Székelybere, Disznajó; Torda-Aranyos megyéből: Aranyosegerbegy, Istvánháza, Alsó-Felsőszentmihály; Brassó megyéből: Krizba; Alsó-Fehér megyéből: Csombord; Csik megyéből: + Gyergyó vidéke (2); Háromszék megyéből: Szárazajta, Barót, Köpec, + Uzon, Réty, Páva, Bita; Bákó megyéből: Bogdánfalva.

Az előbbi listához néhány kiegészítő megjegyzés kívánkozik. Mint látható, a kutatópontok megoszlása közel sem egyenletes, hiszen míg Debrecen környékéről viszonylag sok válaszlevél van, egyes megyékből (pl. Borsod, Abaúj-Torna, Zemplén) egyetlen egy sincs. A 159 levél 124 településről érkezett, melyekből 73 a mai Magyarországon, 51 pedig az elszakított országrészekben, főként Erdélyben található. A nyelvatlasz kérdőívek — miként már utaltam rá — nem voltak egységesek (erről részletesen l. BÁRCZI, MNyAElők. 5). Az átdolgozásokat, módosításokat a válaszlevelek is tükrözik. Alapjában véve azonban a válaszok a fentebb bemutatott két fő kérdéstípussal vannak kapcsolatban. Az elsőre különböző alakú papíríveken érkeztek be a feleletek, zömmel a mai Magyarország településeiről (57 gyűjtőpontról 88 db). Néhány példányon keltezés is szerepel, ennek segítségével (hozzávetőleges pontossággal) az atlaszgyűjtés első szakaszának idejét is meg lehet állapítani. Közülük a legkorábbi 1929. április 20-án (Erdélyi Lajos átírása a háromszéki Uzonból), a legkésőbbi 1932. március 16-án készült a Heves megyei Apcon. A legtöbb azonban 1930-ban íródott. Az első változat átírói javarészt Erdélyi Lajos tanítványai voltak (45 kutatópontról összesen 72 levél), beküldőként ugyanis a legtöbb példányon az ő neve szerepel. Jó néhány papírív két vagy több másolati példányban is megtalálható, de ezek között elvétve ha akad két mindenben pontosan megegyező változat (vö. BÁRCZI, i. m. 8 lábjegyzetét is). A felsorolásban az első kérdéstípussal végzett gyűjtést a helység neve elé tett + jellel különítettem el a későbbi kérdéstípusra felelő nyomtatványoktól. A zárójelbe tett önálló szám a papírlap másolatára utal. Ha egy településről ketten is küldtek levelet, ennek számát papírlap esetén a zárójelen belüli, nyomtatványnál a zárójelen kívüli, illetve zárójel nélküli szám jelzi. Pl. a + Jászapáti (2 + 1) azt jelenti, hogy a településről mindkét gyűjtő papírlapon küldött válaszlevelet, de az egyik másolatot is. A Józsa (1) + 1 jelentése: az első változat mellett még a nyomtatvánnyal végzett gyűjtésről is található anyag. A nyomtatványok (71 településről 71 db) keltezése 1931. augusztus 23. (Csűry bogdánfalvi válaszlevele) és 1932. október 10. közé esik. Zömük 1932-ben készült. Ez utóbbi anyag legnagyobb része a kolozsvári református kollégium gimnazistáinak és teológiai hallgatóinak a munkája. Őket bizonyára

az ekkortájt Kolozsvárott működő Csűry Bálint biztatta és készítette fel a munkára (BÁRCZI, i. m. 8), mint ahogy az erdélyi települések református lelkészeihez is az ő közvetítésével juthattak el a kinyomtatott mintamondatok.

BÁRCZI A magyar nyelvatlasz előkészítése című 1944-ben kiadott tanulmányában részletesen szól az első nyelvatlaszkísérletről (i. m. 3–9), hiszen e próbálkozás számos értékes és hasznosítható tanulsággal szolgált. Bárczi a debreceni egyetem magyar nyelvészeti tanszékén 1941-ben Csűry Bálint örökébe lépve áttanulmányozta az atlasz szerkesztőbizottságához visszaküldött válaszokat. Összességében az atlaszkísérlet igazolta BÁRCZI álláspontját, miszerint laikusok közreműködésére egy ilyen vállalkozást nem lehet, nem szabad építeni. Másrészt a mintamondatok „lefordítása" nem járhat kielégítő eredménnyel. A későbbi időkből érdemes idézni DEME véleményét, mely szerint a mondatátírás „előre megadott szerkesztmények puszta átfonetizálása volt" (MNyAElm. 92). A laikus értelmiségiek közül többen — már akik egyáltalán vállalták a munkát — saját maguk írták át az általuk ismert nyelvjárásba a mondatokat. Csak kevesen fordultak népi adatközlőkhöz, megbíztak saját nyelvjárási ismereteikben, noha mint tanult emberek általában távol álltak vagy éppen eltávolodtak a népélettől. Ellenpéldaként Csűry Bálintot említhetném, aki bár tökéletesen ismerte szülőfalujának, Egrinek a nyelvjárását, anyagát mégis nála két évvel idősebb rokonával (testvérével?), Csűry Zsigmonddal mondatta tollba. Sokan nem merték helyettesíteni a mondatokat az egészen más szavakból álló, más szerkezetű népnyelvi fordulatokkal. De ennek ellenkezőjére is találunk példákat. A magyarbükkösi levél gimnazista átírója nemcsak átírta a mondatokat, hanem megjegyzést is fűzött a köznyelvtől eltérő formák legtöbbjéhez. Például „1. *Nagyéknit* (a *nál* rag helyett *nit* rag használatos), 32. a *pityóka* használatosabb, mint a *krumpli*, 41. *rám méri a kezét* (az *emeli* nem használatos), 46. a *marós kutyát* (a *hamis* nem használatos), 50. *mondták a népek* (a *nép* szót sohasem használják egyes számba), 55. a *kilis* (a *kelevényt* így hívjuk)." Legtöbben azonban magyarázat nélkül közlik a szóbanforgó jelenség népnyelvi változatát (Tiszacsege, Páva, Réty stb. községekből származó levelek átírói). De az egyes mondatokban kifejezett gondolatot (tudattartalmat) a beszélők nem csupán helyettesíthették az adott nyelvjárásra jellemző hangtani, alaktani és szókincsbeli megfelelőkkel, hanem — miként egyesek tették is — egészen elrugaszkodva a mondat nyelvi valóságától, csupán (többé-kevésbé) a gondolati lényegre figyeltek. (Magam a mondatátíró módszer egyik legnagyobb problémájának ezt tartom.) Így születhettek az olyan válaszok, mint amilyet a szalacsi levél átírója produkált: 2. *Most házasodott, de már mindenek van. Van ott ökör is, lu is, egyéb is.* 4. *Disznót ölnek az ünnepre, legalább is aszt mondták.* 10. *Jól fel van vágva a nyelve.* 12. *Megsiratja a fiát, ha elmegy a kollégyiomba.* 14. *A jó gyermek hallgat a tanitójára, mert annak köszönheti tudományát.* 16. *Ne bánsd már a tüzet, meggyult mán.* 18. *Píz kell a kódusnak nem tanács.* 54. *Nehéz az ílet.*

Hun kerék, hun talp. (Cukor az ílet, csak szopni kell.) Stb. A visszaküldött levelekben a legkezdetlegesebb feljegyzési hibák sokaságát leljük. BÁRCZI a hasonulás jelölésének hiányát, a köznyelvi helyesíráshoz való ragaszkodást kevésbé ítéli el (MNyAElők. 8, lábjegyzet). A rövidre szabott utasításban erre vonatkozóan semmit sem találunk, így az ilyen vétségeket valóban aligha róhatjuk fel az átíróknak. A zárt *ë*, illetve a hosszúság—rövidség következetlen jelölése stb. már sokkal komolyabb hiányosságnak tekinthető. De a hangtani finomságok jelölése terén is találkozhatunk kivételekkel. A botpaládi levél átírója, Varga Zoltán debreceni kollégiumi tanítóképzős például nem ismerve a Csűry-féle *ë*-t (ez főként a SzamSz. 1935–36. évi megjelenése után terjedt el) következetesen aláhúzással jelölte a vidék nyelvjárására oly jellemző *ë* hangot. Összességében azonban az a néhány minden szempontból kitűnő válaszlevél, ami beérkezett (elsősorban Erdélyi Lajostól, Csűry Bálinttól, illetve jól felkészített tanítványaiktól) csak szabályt erősítő kivételnek számított. Mindezek együttesen megerősítették Bárczit abban a meggyőződésében, hogy megbízhatóbb, korszerűbb módszerekkel kell a MNyA.-t elkészíteni. (BÁRCZI kifogásait bővebben l. az említett tanulmány elején, 3–9; uő: MNyAElm. 18–20.)

Nincs rá lehetőség, hogy e tanulmány keretében megvizsgáljam a mintamondatok minden hozadékát. Csupán néhány szóföldrajzi jelenséget mutatnék be, mivel annak bizonyítására, hogy a mondatátíró módszer nem pusztán a mondatok átfonetizálását jelentette, jelenthette volna (vö. DEME: i. h.), bizonyos fogalmak nyelvjárási változatai (tautonimái) tűnnek a legalkalmasabbnak. A 32. mondatban előforduló *krumpli, bab, kukorica* (amellett, hogy sok levélben valóban a szavak puszta átírásával találkozunk) ilyen tautonimákat eredményezett: *pityóka, fuszujka, törökbúza* (Köpec), *pityóka, fuszujka, töröbuza* (Páva, Réty, Kisbacon), *pityóka, faszujka, töröbbuza* (Uzon), *pityóka, vaszujka, töröbuza* (Bita), *pityuka, bab, pui* (Bogdánfalva) *magyaró, fuszujka, málé* (Székváros), *picsoka, fuszujka, törebuza* (Pusztakamarás), *mogyaró, paszuj, törökbuza* (Sztána), *krumpli, borsó, kukorica* (Kákics, Felsőmocsolád), *kolompér, paszuj, málé* (Penyige, Botpalád, Egri, Somlyóújlak), *kolompír, paszúly, tengeri* (Hajdúszovát, Hajdúszoboszló, Hajdúnánás, Szalacs, Székelyhíd), *kolompír, bab, tengeri* (Tiszacsege). A 42. mondatban szereplő *létrán a padlásra* szerkezet nyelvjárási realizációi: *lajtorján a hijuba* (Csókfalva, Kiskend, Hagymásbodon, Nagysajó, Nagykapus, Magyargyerőmonostor), *rajtoján a hijuba* (Páva, Réty, Nagydoba, Disznajó), *lajtorján a hászijára* (Szatmárhegy), *rajtoján a hászijára* (Hajdúszovát), *rajtoján a hiba* (Bita) stb. Az 53. mondatban előforduló *kabátomat* tautonimái: *ujjasomat* (Egri), *ujjosomot* (Bita, Botpalád), *ujasamat* (Buzásbocsárd), *a zujjosomot* (Páva), *a zujjasomat* (Tiszacsege), *szoknyámot* (Bogdánfalva), *lékrimet* (Bihardiószeg), *bujkámat* (Magyargyerőmonostor, Nagykapus), *rokkomot* (Szentgotthárd), *fölőtőmet, bujkámat* (Csongrád), *mándlim vagy duómányomat* (Pápa vidéke). Annak további bizonyítására, hogy „ideá-

lis" feltételek megléte esetén e joggal bírált módszerrel is igen sok értékes nyelvi adattal gazdagodhatott volna a korszak nyelvjárási szakirodalma, minden magyarázat nélkül álljon itt Csűry Bálint kitűnő átírása, amelyet a moldvai csángó nyelvjárásterülethez tartozó Bogdánfalván készített, ahová bizonyára a déli-csángó szótár gyűjtőmunkálatai során jutott el: 1. *Tüz volt pïŋközbe Nagyéknál, egy csitkó elëgett, dą̄r az embëréket kiszalasztották.* 2. *Ökrik, lovik, kertyik, mindeféléjik vót az uą embëreknek (= v. házasoknak).* 3. *Fejink fëlött szëpę̄ sitett a hód, mikor a viz mellett mentiŋk.* 4. *Várjuk, hogy az innapra ēlvágją a disznót.* 5. *Hat ökörvel, szekérvēl (v. karucávą̄l) bémentiŋk a városba dōlgozni, dą̄r dëlre hazajöttiŋk.* 6. *Mëgmontam, evēl tārcs.* 7. *Kejetekër nem tenném a tüzbe a kezemet.* 8. *Öccör vaą haccār bëvettëk a tándzbą a szëp lyánt.* 9. *Táncoluŋk régvelig, de ivászt nem iszuŋk ëty csëppet isz.* 10. *Milyen jól tud veszekëdni, lēlkëm!* 11. *Ki sem tëhëtëm a lábomat a házból, mērt félnek a gyę̄rmëkëk magikra.* 12. *Mëglátot, hogy bőgni fog az annyik, mērt elmęnt a tanōlt fija.* 13. *Aszt parancsolta az úr, hogy hëllécelje fel a kertet.* 14. *Mëkhālgassa a jó tanoló a tanitóját, ki írni, csitílni tanissza.* 15. *Megüttem a tërgyemet, nezem, mëkkíkūlt a helye.* 16. *Ne menny a tüszhöz, ő immá mëgigazitta.* 17. *Nem szereti pipafisztet, ők sem szeretik.* 18. *Pàrávą̄l szegitem a kopogatót, nem intézetvēl.* 19. *Aszt monygyák, nem ërte tölt a baj (Baj = dolog)* 20. *Ne várjąnak, hanem haącsák elébb.* 21. *Üljen le (v. ereszkeggyen le) ëdesapám, mert ëppen hurkát akaruŋk sitni.* 22. *Nem látuŋk ennél a györtyánál.* 23. *Aszt gondōtam, hogy jó lenne ety tükör a házba.* 24. *Eresz ki a zöld ērdőbe a tyukokat.* 25. *Páléknál a készfogón késvēl sz botvāl mentek egymásznąk a mulató legënyek.* 26. *Meriss egy csëbē̄r vizet a kudból, azután këszissëtek el a kását ety fazakban.* 27. *Paątás, jere Nagyékni, malacot süttek a névnapra, lesz verez bōrjuk isz hozzá.* 28. *Mos jöttem a szomszëttól, a komámtól s már még (=megint) ēl kēl mennyek a primárhoz.* 29. *Kęręsztęt vettem, mert olyan volt a tōlvaą, mint egy ōrdög.* 30. *Láptól vagyok az ágyon.* 31. *Ki van nyitva az ąątó.* 32. *Ross áldás vót az idén, de azërt pityúka, bab meg puą vót elég.* 33. *Motizsd meg aszkat az irászokat, ne tëpd el őket!* 34. *Hezzám jöttél-e? Hezzád, nem is hezzáją.* 35. *Eressze el a kezemet, ne huzza ki a gyürümet.* 36. *Mëgállott a házuŋk előtt egy vën embē̄r, kucsma s egy irász vót a kezibe.* 37. *Mëlyik lyány ejtëtte le a dëzsëtárját? Nem tudom.* 38. *Szëdül a feje, sz iërik a keze, lábą, mert megütte mągát.* 39. *Hoa mensz avval a bivalyval? Menek a mezére.* 40. *Nem érti az a jó szót.* 41. *Még rivám emeli kezit!* 42. *Hōrd fel az ālmát laątārján a hiba.* 43. *Irázban küldöt hírt, hogy mëgjárją (megjár = meglátogat).* 44. *Az én lovaim, a te üneid s az ökre (!) legszebbek faluba.* 45. *Mennyenek, a szemem előtt riva ne üssenek a szegę̄ jóságra.* 46. *Mekköttem az ocsmány (= hamis) kutyát napvālra.*47. *Szebb a páhomadār, mint a kūrka.* 48. *Két szekér, nëgy ló, nyóc ākār (!) és negyven-ötven lud kéne a hászhoz.* 49. *Mëgvennék a szelyemkendüt, ha nem lenne olyan drágą.* 50. *Aszt monta a nép, hogy nę̄ váląssza mëk primárnąk*

eszt a bolont, kęvély ęmbẽrt. 51. *Nállųk kőből csánnyák a házạkat.* 52. *Tanisson meg ār' a nótárą, met csak félik tuggyuk, mük majd mëktanissuk őt.* 53. *Mëkfótozsná a szoknyámạt (szoknya = férfi kabát, felöltő), de sokáik kẽl várni.* 54. *Nehez az ẽlet, gyakran fordul a szerencse.* 55. *A kęlës nehezen gyoul.* 56. *Kinőttüųk a tavalyi saruųkbul.* 57. *Lássą, tovott az erdei rész mellet kevesz füvet kap az ünü.* 58. *Elig eszet hó ezen a télen.* 59. *Mëgenné vacsarát, de nem eheti, mert se villa, se kálán nincs az aztalon.* 60. *Szem nem látott ilyen sëpsëget.* 61. *Kàpálunk, met másképpen nem eszüųk.* 62. *Esel-e immár, te rozs gyẽrmëk? Eszem.* 63. *Napestik csavaraktak a gyẽrmëkëk, mert féltek a verësztől.* 64. *Csuf egy idő!* 65. *Ha nem dolgozik, ne is egyëk.*

Végezetül mintegy összegzésképpen talán nem tűnik túlzásnak annak megfogalmazása, hogy az első nyelvatlaszkísérletnek számtalan említett (és nem említett) hibája, hiányossága ellenére megvolt az a vitathatatlan eredménye, érdeme, hogy nyelvészeti közgondolkodásunkban meghonosította, meggyökereztette a nyelvatlasz elkészítésének szükségességét. Így miként a kortárs BÁRCZI is megadta Papp István és Huss Richárd vállalkozásának az illő elismerést (vö. MNyAElők. 6), az utókor sem tagadhatja meg azt. A válaszlevelekben rejtőző több száz értékes nyelvi adat feldolgozásával azonban még adós nyelvjáráskutatásunk.

KÁLNÁSI ÁRPÁD

Papp István és az *Unkarin kielen historia*

„... nőttön nő tiszta fénye,
Amint időben, térben távozik..."
(Arany: Széchenyi emlékezete)

Papp Istvánnak az a műve, amelyről itt beszélni fogok, és amint a címéből kiderül, finnül jelent meg. Magyar fordításban *A magyar nyelv története* címet viselné. Így adta meg ő maga doktori értekezésének téziseiben a cím magyar fordítását.[1]

[1] „Aztán éveken át abba a helyzetbe kerültem, hogy a jyväskyläi nyári egyetemen előadásokat tartsak a magyar nyelv történetéről. Ez a feladat szinte kényszerített arra, hogy finn, illetőleg finnugor szempontból közelítsem meg a magyar nyelv történetének problémáit. Így született meg az »Unkarin kielen historia« (= A magyar nyelv története), amely egyfelől egy finn egyetemi tankönyv igényeit akarja kielégíteni, másfelől azt a célt igyekszik megvalósítani, hogy a finn s tágabb értelemben a finnugor kutatók számára hozzáférhetővé tegye a magyar nyelv történeti

Az *Unkarin kielen historia* előtörténete[2]

A könyv előtörténetét a szépírók családregényeire hasonlító módon szeretném bemutatni.

A „cselekmény" első szálát a *helyszín születése* jelenti.

1837-ben egy közép-finnországi kis település adminisztratív intézkedések folytán városi rangra emelkedett. Ez a település Jyväskylä volt, s benne ugyan semmi sem mutatta a városi jelleget, s a pesszimista szemlélő számára még a várossá fejlődés lehetőségét sem, dehát a finnek nem tartoznak a lehetőségekről lemondók közé. Meghúzták vonalzóval és kijelölték a leendő város utcáinak nyomvonalát a Harju és a Jyväsjärvi között, hozzáfogtak a várost jelentő és jelképező középületek emeléséhez, s hamarosan alsófokú gimnáziumuk is lett. Amint ez az iskola mint terv és elképzelés megszületett, már a további fejlődés lehetőségeit latolgatták, s vezérgondolat, „kuningasajatus" formájában már az egyetemalapítás kérdését is felvetették.

A helyi vágyaknak még jóidőre be kellett érni a finn nyelvű tanító-szemináriummal a Harju lejtőin, amelynek szép régi téglaépületeit a mai egyetem területén is láthatjuk. Ilyen épületben dolgozik a Suomen kielen laitos is, mintegy a finn nyelvű felsőoktatás kezdetét és folytonosságát szimbolizálva Jyväskylä-ben. A tanító-szemináriumból pedagógiai főiskola, a főiskolából egyetem lett az idők folyamán, s ezzel megvalósult a közép-finnországi egyetem, Jyväskylä város alapítóinak évszázados álma.

A „cselekmény" második szála a *magyar*, illetőleg később a *hungarológiai oktatás egyetemi lehetőségének megszületése.*[3]

Egyetemi oktatás és magyar nyelvoktatás a Helsinki Egyetem ún. nyári egyeteme keretében már a tanító-szeminárium idején is folyt Jyväskylä-ben. Az oktatók és a hallgatók ugyanis szívesen telepedtek át a nyári oktatás idejére a fővárosból vidékre. Ez a nyári egyetem finn viszonylatban szabályos szemesztert (3. vagy nyári szemesztert) jelentett, amelyen éppen úgy lehetett előadásokat hallgatni, aláírásokat szerezni, vizsgákat letenni, mint a másik két szemeszter keretében. Ezzel a rendszerrel tették lehetővé, hogy a tanulmányaikat megszakító hallgatók később, illetőleg bármikor folytathassák a tanulást, és magasabb képesítést szerezzenek. Ez a rendszer még *biztos,* hogy működött 1968-ban, illetőleg 1970-ben, de természetesen már a Jyväskyläi Egyetem keretében, amikor mint ösztöndíjas én is hallgatója voltam.

Ezen a nyári egyetemen volt 1965-től a magyar nyelvtörténet előadója Papp István mindaddig, míg egészsége megengedte.

---

fejlődésének problematikáját." Unkarin kielen historia. Doktori értekezés tézisei. Írta: PAPP ISTVÁN. Debrecen, 1969. 3–4.

[2] A továbbiakban UKH.

[3] Erről részletesebben l. K. SZOBOSZLAY ÁGNES, Hungarológia Finnországban a Jyväskyläi Egyetemen: Hungarológiai Ismerettár 7. sz. (1990) 76–80.

A „cselekmény" harmadik szálát *a magyar nyelvtörténet előadójának személye* jelenti.

Hogyan is lett Papp Istvánból a jyväskyläi nyári egyetem előadója?

1935-36-ban egy évet töltött ösztöndíjasként Finnországban, s ez az esemény egy életre elkötelezte a finn nyelv, kultúra és tudományosság mellett.[4]

Kitűnő finn nyelvtudása, ismertsége, a Finn-Magyar Vegyesbizottság magyar albizottságában végzett munkája, magyar tudósi mivolta predesztinálták a finnországi oktatói működésre. Nem kis szerepe lehetett ebben a meghívásban Aarni Penttilä professzornak, a Jyväskyläi Egyetem alapító rektorának, akihez Papp Istvánt fiatal korukból eredő és a sírig tartó barátság fűzte.

A jyväskyläi oktatói működését megelőzően, amint azt a második világháború utáni rendeződés, enyhülés, a finn kapcsolatok újrafelvétele lehetővé tette, természetesen megfordult többször is Finnországban, mégis a rendszeres kiutazást a *Finn-magyar szótár* helyszíni munkálatait biztosító ösztöndíj és a jyväskyläi egyetemi működés tette lehetővé.

Az UKH. születéséhez a helyi adottságok és igények, a szellemi és személyi feltételek mellett anyagiakra is szükség volt.

Negyedik szálként így kapcsolódik történetünkhöz a SKS (Suomen Kirjallisuuden Seura = Finn Irodalmi Társaság) *áldozatkészsége,* amely 1968-ban anyagilag lehetővé tette, hogy a Tietolipas sorozat 54. darabjaként Papp István könyve megjelenhessen (PAPP, ISTVÁN, Unkarin kielen historia. Tietolipas 54. SKS. Helsinki 1968. 236 l.).

Papp István magyar nyelvtörténete

Az UKH.-ban megfogalmazott nézetek, elvek és módszerek a szerző egész munkásságában jelen vannak. 1952-től, Papp István debreceni egyetemi tanári működésének kezdetétől a könyv megjelenéséig itthoni nyelvtörténeti előadásain, pedagógusi munkájához szorosan kapcsolódó tudományos közleményeiben, a finn hallgatóság igényeit messzemenően figyelembe vevő jyväskyläi előadásain formálódtak végső formába öntésükig.

Az UKH.-val Papp István munkásságában két helyen is foglalkoztam.[5] Ezért itt most csak néhány tényt emelek ki, amelyek a munka jelentőségét mutatják.

[4] Ennek bizonyítékait mindenki megtalálhatja „Papp István tudományos munkásságának bibliográfiájá"-ban (összeállította KORNYA LÁSZLÓ és K. SZOBOSZLAY ÁGNES) és JAKAB LÁSZLÓ „Papp István hetven éves" c. ünnepi megemlékezésében (MNyj. 17: 21–8, ill. uo. 5–15). A MNyj. 17. kötete az ún. Papp István Emlékkönyv, amelyet munkatársai, tanítványai, tisztelői írtak 70. születésnapjára.

[5] Vö.: Az Unkarin kielen historia Papp István munkásságában: Hagyományápolás és megújulás. Debreceni magyar nyelvészeti napok 1981. november 12–14. Összeállította és szerkesztette SEBESTYÉN ÁRPÁD. Debrecen, 1982. 171–7, ill. Nyelvtörténet és leíró nyelvészet Papp István munkásságában: Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből. Szerk. KISS JENŐ és SZŰTS LÁSZLÓ. Bp., 1991. 669–73.

A finnországi és finn nyelvű megjelenés lehetővé tette, hogy finn szakemberek és főként magyarul nem, még nem vagy csak alig tudó egyetemi hallgatók és érdeklődők olyan szakmunkát vegyenek a kezükbe, amely eligazítja őket a magyar nyelvtörténet alapvető kérdéseiben, az egyes kérdésekről vallott eltérő nézetek között, és hogy a bibliográfiai utalások alapján maguk is továbblépheshessenek egy-egy probléma alaposabb és részletesebb megismerése felé.

A finn nyelvű megjelenéssel kapcsolatban azonban azt is meg kell említenem, hogy ez bizonyos gátat is emelt a magyar nyelvészközтudatba való bekerülése elé. Az 1981-ben megrendezett debreceni nyelvészeti napokon tartott előadásom után és alapján ugyanis azt tapasztaltam, hogy olyan magyar nyelvtörténész, aki igen jó névnek számít a szakmában, 12 évvel az UKH. megjelenése után még a létezéséről sem tudott.

Arról, hogy a magyar nyelvtörténet más művelői mennyire veszik figyelembe, milyen mértékben idézik vagy vitatják a Papp István által vallott nézeteket, nem tudok. Remélem, hogy a hallgatóság között ülő kollégáim értékes adalékokkal tudnak szolgálni mindannyiunk okulására ebben a kérdésben. Azt gyanítom azonban, hogy az UKH. nem lett szerves része a magyar nyelvészeti „közgondolkodásnak".

Finnországban az UKH. valóban tankönyvként szolgál, illetőleg szolgált megjelenését követően. Az 1969-70-es tanév őszi félévében magam is hallgatója voltam AULIS J. JOKI magyar nyelvtörténeti előadásainak a Helsinki Egyetemen. Itt az előadó és a hallgatók kezében is ott volt az UKH., JOKI professzor ezt kommentálta előadásain, s a hallgatók magába a könyvbe jegyezték be pl. a tanár etimológiai megjegyzéseit, kiegészítéseit és helyesbítéseit.

Amikor pedig nekem adatott meg a lehetőség, hogy a Jyväskyläi Egyetem magyar lektora lehettem, s a feladatom volt sok más mellett magyar nyelvtörténeti előadások tartása, én is ezt a könyvet használtam kézikönyvként, és a hallgatók mint tankönyvből készülhettek a számonkérésre. Különösen megkönnyítette azok dolgát, akik munka mellett tették le a magasabb képesítés érdekében a magyar nyelvtörténeti vizsgát, mivel a tankönyv rendelkezésükre állt.

A munka kettős, kézi- és tankönyv jellegét emeli ki Hajdú Péter: „A kézikönyvszerűséget az adja, hogy szintézisbe foglalja szerzőjének a magyar nyelvtörténet egészére kiterjedő kutatásait, s noha terjedelmi korlátai miatt a magyar nyelvtörténet valamennyi kérdésére nem térhet ki, egységes egészként láttatja meg az olvasóval a magyar nyelv rendszerét. A fontosabb vitás kérdésekben a szerző nemcsak a saját véleményét ismerteti, hanem tájékoztat egyéb nézetekről is, a részletkérdésekre vonatkozóan pedig irodalmi utalásokkal igazítja útba az érdeklődőt. Tankönyvként pedig az jellemzi PAPP ISTVÁN munkáját, hogy könnyen áttekinthető, a részletekben nem vész el, és hogy a magyar nyelv történetének, a magyar nyelvrendszer sajátosságainak valóban a jellemző kulcskérdéseire tér ki, azokra a nyelvtörténeti problémákra, amelyek a finnor-

szági finn és finnugor kutatók számára a leginkább tanulságosak." (HAJDÚ PÉTER, Papp István 1901–1972: NyK. 74: 437).

A harmadik jellemzője a könyvnek, hogy olyan tudományos színvonalat képvisel, amelyet a TMB LAKÓ GYÖRGY, NYÍRI ANTAL és HAJDÚ PÉTER opponensi véleménye alapján nagydoktori értekezésül fogadott el.

A szerző a tézisekben öt pontot emel ki munkája jellemzéseként:

„A könyvben képviselt főbb kutatási és módszertani alapelvek a következők:

1. Funkcionalizmus: a nyelvi változások legfőbb indítóokai a nyelvi funkciókban gyökereznek.

2. Strukturalizmus: a nyelvi jelek rendszert alkotnak, s minden nyelvi változásnak rendszertani okai, egyben rendszertani következményei vannak.

3. Egységes történeti szemlélet: a »magyar« és a »finnugor«, illetőleg »urális« nyelvtudomány eredményeit egybe kell hangolni.

4. Az ascendens és a descendens módszert a lehetőségeknek és a célszerűségnek megfelelően váltakozva kell használni.

5. A szintézis életesség-igénye: a nyelvi bizonyító anyag lexikális halmozása helyett csak az illusztráló erejű példákra szorítkozunk, de okkal-móddal a részletekbe hatoló elemzésektől sem riadunk vissza" (PAPP ISTVÁN, Tézisek... 4).

Azt hiszem, elfogultság nélkül mondhatom, hogy az idézett kutatási és módszertani alapelvek ma is hasznára válnának bármely tudományos munkának.

A fenti öt alapelvből kettőt emelek ki illusztrációképpen az UKH. jellemzésére.

A *funkcionalizmus* Papp István egész életművét áthatja, s a maga korában a legmodernebb felfogást jelentette. Az UKH.-ban ez jelenik meg pl. a 92. Loppuheitto c. pontban ha csak jelzésszerűen is, de a bibliográfiai utalásban három tanulmányára hivatkozva, amelyek a jelenséget a nyelvi funkcióval magyarázzák. A kétnyíltszótagos tendenciát és a tővégi magánhangzó eltűnését összekapcsolja, és a következőket mondja róla, miután BÁRCZI GÉZA sorvadás-elméletét vitatta, és a maga érveivel cáfolta: „Loppuvokaalit ovat siis ilmeisesti hävinneet loppuheiton eivätkä hitaan ja aseittaisen redusoinnin tietä. Lisäksi näyttää varmalta, että loppuheittoa on pidettävä vain sisäheiton erityisenä ilmenemismuotona. Ja molemmissa tendenssimäisissä muutoksissa foneettisten eli fysiologisten vaikuttimien ohella on kielen funktioillakin oma osuutensa" (UKH. 129. l.).[6] Nevezetesen a homonímia elkerülése pl. a *hala* 'hal', illetőleg a *hala* 'az ő hala' féle alakok között. „A szóvégi rövid magánhangzók eltűnése véleményünk szerint egyrészt fonetikai okokra vezethető vissza (hangsúlytalan-

[6] Az én fordításomban: A tővéghangzók tehát nyilvánvalóan hangkivetéssel, és nem lassú fokozatos sorvadás útján tűntek el. Még az is biztosnak látszik, hogy a tővéghangzók eltűnését csupán a kétnyíltszótagos tendencia sajátos megnyilvánulásának kell tartanunk. És mindkét tendenciaszerű változásban fonetikai és fiziológiás hatások mellett a nyelvi funkcióknak is megvan a szerepük.

ság, nyílt szótagbeli helyzet), másrészt azonban funkcionális okokban gyökerezik. A nyelvemlékes kor kezdetén ugyanis a funkciótlan tőséghangzó (pl. *-i*) mellett olyan szóalakok is megjelentek, amelyekben ugyanaz a felső nyelvállású rövid vokális valamilyen járulék (pl. az egyes 3. birtokos személyrag) funkcióját töltötte be. Ennek a veszedelmes homonímiának (pl. *kezi* 'Hand' — *kez|i* 'seine Hand') feloldására az az út kínálkozott legcélszerűbbnek és leggazdaságosabbnak, hogy a funkciótlan véghangzó némává vált *(kéz* 'Hand'), a funkciós ellenben megmaradt *(kezi ~ keze* 'seine Hand')." (Vö.: Tézisek... 9). Tulajdonképpen a sűrítési elmélet (tiivistymisteoria) is funkcionális kérdés, amennyiben mondattani funkciók (pl. a cselekvés + a cselekvő személye + száma + a tárgy személye sűrűsödik egy *várom*-féle tárgyas igealakban.

A *strukturalizmus* jelentkezik pl. az új keletkezésű hangok fonémává, a hangrendszer elemévé fejlődésében, illetőleg abban az alapvető átalakulásban, amely a mássalhangzó-rendszert érte. A 76. pontban (Myöhäsyntyiset konsonantit 109. l.) felvázolja a mai mássalhangzó-rendszert, ezt veti egybe a finnugor alapnyelvi mássalhangzó-rendszerrel (ez példája lehet az ascendens és descendens módszer szükség szerinti megválasztásának is), és a különbségeket, amelyek igen mélyrehatók, a következőképpen magyarázza:

„Ha ezt a rendszert összevetjük a finnugor alapnyelvi mássalhangzó-rendszerrel, azt látjuk, hogy a magyar nyelv önálló történetében — elsősorban az ősmagyar korban — a konszonantizmusban nagyon mélyreható változások történtek.

A legfontosabb változások a következők:

1. Néhány önálló alapnyelvi fonémából egy másik mássalhangzó önállótlan variánsa lett *(η)*, vagy manapság csak nyelvjárási szinten él *(= ly)*.

2. Teljes sorok kiestek a rendszerből, mégpedig majdnem minden zöngés spiráns *(β, δ, δ́)*, valamint az eredeti dentipalatálisok *(ś, δ́, ć* és *ĺ)*.

3. Új mássalhangzók születtek, vagy teljes sort alkotva, vagy a meglevő sorok kiegészítéseként régi mássalhangzókból vagy mássalhangzó-kapcsolatokból belső fejlődés útján. Így alakult ki minden zöngés zárhang: *b (< *mp), d (< *nt), g (< *ηk)*; hasonlóan zöngétlen spiránsok is *f (< *p)* és *h (< *k);* a zöngés *z* spiráns *(< *t)*; valamint a *gy* affrikáta *(< *ńč);* emellett a gemináták a zárhangok sorából kiindulva kiterjedtek más mássalhangzó-sorokra is.

4. A magyar nyelvben megjelentek teljesen új mássalhangzók is, amelyeknek a forrása nincs meg az alapnyelvi mássalhangzó-rendszerben. Az újítások mégis az eredeti rendszerből kaptak ösztönzéseket, s az idegen nyelvből átvett kölcsönzések általában ugyanebben az irányban hatottak. Részben a rendszer belső fejlődése útján, részben idegen hatásra keletkezett a zöngés dentális spiráns, a *zs,* a dentális affrikáták: *c, dz, dzs;* és a dentipalatális affrikáta: *ty.*

5. Az ilyen változások során a mássalhangzók eredeti fonémarendszere a korábbinál teljesebbé és egységesebbé vált. A nyelvben új fonológiai ellentétezési

lehetőségek léptek fel, s a keletkezett ellentétezések expanziós hatására egész ellentétes sorok, oppozíciók álltak elő.

Így pl. a zöngétlen és zöngés mássalhangzók oppozíciója, amely az alapnyelvben még egyáltalán nem létezett, szinte teljessé vált a zárhangok, a réshangok és az affrikáták sorában. (...)

A másik fontos fonológiai változás az volt, hogy a rövid mássalhangzók és a geminátak ellentétezése megvalósult az egész rendszerben.

A magyarban tehát vannak olyan mássalhangzók, amelyek nem származtathatók a finnugor alapnyelvi hangrendszerből, hanem belső hangfejlődés útján keletkeztek, vagy idegen nyelvből átvett szavakból honosodtak meg a magyarban. A legújabb keletkezésűek a *zs,* a *c,* a *dzs,* és a *ty* mássalhangzók."[7]

Részletekbe merülés igénye nélkül felsorolom azokat a témaköröket, amelyek az UKH.-ban megtalálhatók. Folyamatosan számozva 162 pontban foglalkozik 3 bevezető fejezet (a magyar nyelv rokonsága; a magyar és a finn nyelv rokonsága; a magyar nyelvtörténet korszakolása) után öt nagy egységben a nyelvemlékekkel, a szókincs történeti rétegeivel, a hangtörténettel, a szóalakok történetének tárgyalásán belül a névszók és az igék jeleivel, ragjaival, az igenevek képzőivel és az egyszerű mondat fejlődésének főbb mozzanataival.

HAJDÚ PÉTER remélte, hogy a hazai tudományosságra pezsdítő hatással lesz az UKH. Különösen a 134. pontban tárgyalt ún. sűrítési elmélettől, a tárgyas igeragok keletkezésének itt felvázolt funkciósűrítő elméletétől várta a termékenyítő hatást. Ezt írta a már idézett helyen 1972-ben: „Érdekes, új elgondolást fejteget (ti. Papp István) a tárgyas igeragozás kialakulásával kapcsolatban: ezeket a funkciók halmozódása, sűrűsödése és az ezekből következő továbbragozás eredményeként magyarázza. Az ún. sűrítési elmélet minden bizonnyal új gondolatokkal termékenyíti meg a magyar nyelvtörténet kutatását" (i. h. 438. l.)

És most engedjék meg, hogy magamat idézzem, amint azt 1981 novemberében mondtam volt: „Frissiben ez nem történet meg, s HAJDÚ PÉTER egy nyelvileg nehezebben hozzáférhető műtől várja a pozitív hatást. Én attól tartok, hogy ha a Papp István-i életművet, a Papp-féle funkcionális szemléletet (ez is HAJDÚ PÉTER kifejezése) a magyar nyelvtudomány nem fedezi fel egyértelműen és egyetemlegesen, ez a termékenyítő hatás továbbra is váratni fog magára.

Az UKH. tizenhárom évvel ezelőtt jelent meg [mondtam ezt 1981-ben], a szerző korábbi nézetei kapnak benne helyet. Biztosan van benne sok olyan részletmegállapítás, amelyet pl. az etimológiai kutatás túlhaladott. De alapállása, alapszemlélete felől közeledve az életműhöz, a felől a szemléleti alap felől, amelynek kezdeteit PAPP ISTVÁN 1929-es Nyelvkritika c. tanulmányában már megtaláljuk, szemléletmódja nem vesztett időszerűségéből. Ezt az alapállást és szemléletmódot DEME LÁSZLÓ a következőképpen jellemezte Saussure magyar-

[7] Saját fordításom. K. Sz. Á.

országi hatását és utóéletét felmérő tanulmányában: »Saussure elméletének hazai alkalmazói között kétségtelenül PAPP ISTVÁN a legeredetibb elme, legalábbis abban az értelemben, hogy a mestertől való függetlenséget legjobban mindig ő őrzi meg, általában nem is indíttatást keresve benne, csak hátteret és támogatást eredetileg tulajdonképpen nélküle támadt gondolataihoz.«" (NyK. 61: 16; idézi JAKAB LÁSZLÓ is MNyj. 17: 8).

Most újból a magyar nyelvtörténet állását naprakészen követő kollégákhoz fordulok, hogy igazítsanak ki, ha a hatás és utóélet tekintetében tévedtem, tévedek, s mégis megvalósult valami a már 1972-ben, 1981-ben is későn reméltekből.

Az *Unkarin kielen historia* utóélete

Az UKH. utótörténetéhez (ragaszkodom ehhez a szóhoz, mivel az előző alcímek visszhangzanak benne) több tény tartozik.

Már több ízben utaltam HAJDÚ PÉTER NyK.-beli cikkére, amely tulajdonképpen Papp István nekrológja volt. Ebben igen elismerő hangon szól Papp István egész tudományos munkásságáról, s benne az UKH.-ról is mindhárom vonatkozásában. Hivatkoztam saját előadásaimra, amelyekben az utóéletet kívántam ébren tartani.

A lábjegyzetekben többször előfordul, hogy saját fordításomra hivatkozom. Ezt azért tehettem meg, mert az egész UKH.-t lefordítottam, azt remélve, hogy megjelenhet. Előbb könyv formában való megjelenésre gondoltunk (ez nem ment kiadási nehézségek miatt), majd beértük volna kari jegyzet formával (ez nem ment az egyik örökös beleegyezésének hiánya miatt); maradt törvényes útnak a kéziratos forma. Ennek a munkának a lektorálásáért Jakab Lászlónak, a nyelvi-fordítási problémák megoldásában nyújtott segítségért Keresztes Lászlónak kell köszönetet mondanom. Sebestyén Árpád tanszékvezetőként támogatta (volna) a megjelentetést. A fordítás éppen 200 oldal. Ebből száz oldalt számítógépre is vittem. Ebben a munkában Kis Tamás volt segítségemre, akinek a közreműködését ezúttal is köszönöm.

Szeretném, ha az eddig elkészült száz oldal mellé a még hátramaradt száz oldalt is gépre vihetném. Majd a teljes fordítást kézirat gyanánt elhelyezem a KLTE Magyar Nyelvtudományi Tanszékének könyvtárában, illetőleg a KLTE Egyetemi és Nemzeti Könyvtár Kézirattárában, valamint az Egyetemi Emlékkönyvtár Papp István-fondjában, hogy az érdeklődők számára hozzáférhetővé tegyem. Terveink szerint a fordítás teljes szövege olvasható lesz az Interneten is, Magyar Nyelvtudományi Tanszék oldalain.

KORNYÁNÉ SZOBOSZLAY ÁGNES

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXV, 43–64

DEBRECEN
1998.

A szegvári nyelvjárás jellemzése

I. Általános rész

Bevezetés

Egy-egy település nyelvjárásának leírása mindig aktuális nyelvészeti feladatnak tekinthető. Különösen érvényes ez a megállapítás az olyan helységek esetében, melyeknek nyelvállapotával egyáltalán nem foglalkozott a dialektológiai kutatás, vagy csupán egy-két nagyon rövid terjedelmű anyagközlés látott róluk napvilágot. Napjainkban, amikor nyelvjárásaink háttérbe szorulása immár néhány évtizede a korábbi időszakoknál is erőteljesebb fordulatot vett, még sürgősebb és fontosabb feladatnak látszik az egyes helyi nyelvjárások különböző jelenségeinek feltárása, hiszen a régebben még általánosan ismert és használt tájnyelvi sajátosságok nagyrészt már csak az idősebb nemzedék beszédében élnek, a fiatalok és a középkorúak nyelvhasználatában többnyire csak szórványosan bukkannak föl. Ezért tehát egy-egy nyelvjárás leírása — a különféle tájnyelvi vonások elhalványulását, pusztulását tekintve — lęletmentő értékű is.

Az anyaggyűjtés és a feldolgozás módszere

A Szentes városától délre fekvő Szegvár község is azon települések közé sorolható, amelyeknek tájnyelvével alig foglalkoztak, nyelvjárási leírás pedig egyáltalán nem készült róla. A Szegvárral kapcsolatos néprajzi, nyelvjárási és névtani közlések még együttesen is csupán néhány lapnyi terjedelmet tesznek ki (Vö. LŐRINCZE LAJOS–BENKŐ LORÁND, Magyar nyelvjárási bibliográfia. Bp., 1951. 64), a közzétett nyelvjárási adatok mennyisége szempontjából figyelemre méltó viszont, hogy Szegvár A Magyar Nyelvjárások Atlaszának egyik (K-9 jelzetű) kutatópontja volt, mégpedig azon települések közé tartozik, ahol a nagyatlasz munkatársai nemcsak a nyelvtani, hanem az ún. szóföldrajzi kérdőív anyagát is összegyűjtötték. Így az atlasz hat kötetében viszonylag jelentős számú nyelvjárási adat található Szegvárról, s bár ezek összességükben kevésnek bizonyulnak a nyelvjárás leírásához, jellemzéséhez, mégis olyan biztos alapot jelentenek, amelynek — újabb, helyszíni gyűjtéssel járó — kiegészítésével, bővítésével lehetővé válik Szegvár tájszólásának vázlatos áttekintése.

Szegvár nyelvjárása több vonásban is eltér a környező települések nyelvétől, mégpedig mind a déli nyelvjárástípusba sorolható helységek tájszólásától, mind pedig a tiszántúli nyelvjárásterülethez tartozó helyi nyelvjárásoktól. Ennek oka abban rejlik, hogy a község a török hódoltság utáni időkben népesült be a Palócföldről, a helytörténeti kutatások szerint főképpen Pásztóról. Szegvár XVIII. századi benépesítéséről FORRAY JÓZSEF SÁNDOR ugyanis a következőket írta: „Gróf Károlyi Sándor a rakoncátlan rác és oláh népeket elűzte, és III. Károly császár és királytól 1727-ben kapott telepítési pátens alapján a szegi pusztát róm. kat. szabad magyarokkal benépesítette. Jöttek seregestől, többnyire Heves vármegyéből. A telepesek nem egy községből költöztek ide, inkább vidékről beszélhetünk. Nagyrésze azonban *Pásztó* hevesmegyei községből származik." (Szemelvények Szegvár múltjából a község kétszázéves fennállása alkalmából. Szeged, 1934. 6).

Szegvár nyelvjárásával az 1980-as évek közepén kezdtem foglalkozni, amikor egy nagyobb téma keretében azt tűztem ki célul, hogy A Magyar Nyelvjárások Atlaszában kutatópontként szereplő nyelvjárásszigetek településtörténeti és nyelvészeti szempontú vizsgálatát elvégzem. Kutatásaim során 112 kutatópont tájnyelvi sajátosságait fogtam vallatóra, közülük 29 nyelvjárásszíget helyzetű településen helyszíni anyaggyűjtést is folytattam, hogy róluk minél több nyelvi-nyelvjárási adat alapján váljon lehetővé a vizsgálódás. Így jutottam el 1988 nyarán Szegvárra is, ahol magnetofonfölvételeket készítettem, valamint az idősek napközi otthonában a BALOGH LAJOS és PELLE BÉLÁNÉ összeállította palóc kérdőívvel (Palóc kutatás. Módszertani közlemények XIII. Szerk. BAKÓ FERENC. Eger, 1972) is végeztem gyűjtést. A szegvári nyelvjárásról szerzett megfigyeléseimet, ismereteimet a magyarországi és jugoszláviai magyar nyelvjárásszigetekkel foglalkozó monográfiámban tettem közzé (SZABÓ JÓZSEF, Magyarországi és jugoszláviai magyar nyelvjárásszigetek. Dél-alföldi Évszázadok 3. Szeged, 1990).

Minthogy az említett könyvemben Szegvár csak egyike volt a vizsgált kutatópontoknak, nyilvánvalóan egyrészt kevesebb figyelem irányulhatott nyelvjárásának elemzésére, másrészt a szegvári népnyelv sajátosságai ott a többi település tájnyelvi jellegzetességeivel együttesen fordulnak elő, vagyis az érdeklődő csak igen aprólékos tallózással kaphat bizonyos fokig mozaikszerű képet nyelvjárásáról. Az ott található (főképpen A Magyar Nyelvjárások Atlaszából származó) adatokat természetesen fölhasználtam a szegvári tájszólás itteni bemutatásában, elsősorban mégis inkább kiindulási alapnak tekintettem azzal a nyelvi anyaggal együtt, amelyet még 1988-ban gyűjtöttem Szegváron. Az anyaggyűjtéshez bizonyos fokig természetesen felhasználtam azokat az alkalmakat is, amikor 1980-as évek elején — Csongrád megye helyneveinek régóta tervbe vett, de sajnos még máig sem elkészült kötetéhez — Szegvár bel- és külterülete földrajzi neveinek ellenőrző gyűjtését végeztem a községben. Ekkor főképpen a passzív megfigye-

lés módszerével adódott lehetőségem tájnyelvi sajátságainak megismerésére, ezenkívül azonban bizonyos földrajzi nevek is adalékul szolgáltak a szegvári nyelvjárás különböző jelenségeihez. A nyelvjárási célú gyűjtést — amint már említettem — az 1980-as évek közepétől folytattam, mégpedig először főleg 1988-ban, majd 1991-ben, amikor többször is jártam Szegváron, hogy nyelvjárásából minél több sajátságot tudjak feltárni. Ennek során — természetesen helybeli születésű, tősgyökeres adatközlőkkel — ismét készítettem magnetofonfölvételeket, a palóc kérdőív segítségével pedig újabb gyűjtést végeztem. Ezeket az alkalmakat, valamint a feleségemmel közösen folytatott földrajzinév-gyűjtést és ellenőrzést ezúttal is felhasználtam arra, hogy passzív megfigyeléssel is tovább tudjam bővíteni a szegvári nyelvjárás példaanyagát.

A fent vázolt módszerekkel végzett anyaggyűjtés után fogtam hozzá a nyelvjárás különböző sajátságainak bemutatásához, amely — az adatok mennyisége és terjedelmi korlátozás következtében — természetesen csak elnagyolt lehetett. A minden részletre kiterjedő, teljességre törekvő monografikus leírás helyett — vállalva a feldolgozás módszeréből kényszerszerűen adódó buktatókat, nyilvánvaló hiányokat — Szegvár nyelvjárásáról a már említett okokból csupán vázlatos képet nyújthattam. Módszertani eljárásomban azt a leírástípust követtem, amelyet SEBESTYÉN ÁRPÁD a következőképpen fejtett ki: „A jellemzés célja az, hogy a legfontosabb jelenségekre rámutasson, illusztratív anyagot adjon a teljesség igénye nélkül. Az ilyen válogató, taksáló eljárásmód természetesen sok hibalehetőséget idéz fel: említetlenül hagy vagy túlságosan kiemel egyes vonásokat." (Hajdúszoboszló nyelvjárásának jellemzése: Hajdúszoboszló monográfiája. Hajdúszoboszló, 1975. 602). Lényegében véve a szegvári tanulmánykötethez hasonló célú és jellegű településmonográfiákban található nyelvjárásleírások módszerét tekintem irányadónak[1], ugyanakkor azonban bizonyos mértékig el is térek tőlük, hiszen például az egyes magánhangzók gyakoriságát különböző szembenállások szerint (pl. labiális–illabiális megfelelés stb.) mutatom be. A Magyar Nyelvjárások Atlaszából kiírt és összesített adatokat — bizonyos nyelvjárási jelenségek számszerű előfordulására — néhány esetben táblázatba foglalva közlöm, mégpedig azért, hogy a szóban forgó tájnyelvi sajátságnak a szegvári tájszólásban való gyakorisága Szegvár távolabbi környékének néhány nyelvjárásával és a kibocsátó (eredeti) palóc nyelvjárásterület atlaszbeli kutatópontjainak tájnyelvével egyaránt könnyen összehasonlítható legyen. A különféle nyelvjárási sajátosságokra igyekszem minél több példát adni, ha azonban egy-egy jelenségre a megfelelő példák száma sokszorosan is növelhető lenne, akkor néhány adat közlése után általában a stb. megjelölést alkalmazom.

[1] SEBESTYÉN ÁRPÁD idézett tanulmánya mellett hasonló jellegű pl. VÉGH JÓZSEF MIHÁLYnak Tápé nyelvjárásáról (Tápé története és néprajza. Szerk. JUHÁSZ ANTAL. Tápé, 1971. 813–35) és K. FÁBIÁN ILONÁnak Algyő tájszólásáról készített leírása (Algyő és népe. Szerk. HEGYI ANDRÁS. Szeged, 1987. 403–27).

II. Hangtani jelenségek

A magánhangzók jellemzése

DEME LÁSZLÓ kutatásai (A magyar nyelvjárások néhány kérdése. NytudÉrt. 3. sz. Bp., 1953) nyomán a magyar nyelvjárások magánhangzóit három szempont alapján szokták egymástól elkülöníteni és jellemezni, mégpedig az egyes fonémák *állománya, hangszíne* és ún. funkcionális *megterheltsége* (vagy más szóval a gyakorisága) szerint. Ezek a szempontok az 1950-es évek eleje óta a kutatásban és az oktatásban egyaránt elterjedtek, általánossá váltak (Vö. például KÁLMÁN BÉLA, Nyelvjárásaink. Bp., 1966; KISS JENŐ, A rábaközi Mihályi nyelvjárásának hang- és alaktana. Bp., 1982). Érthető tehát, hogy a szegvári nyelvjárás magánhangzó-sajátosságainak jellemzését jómagam is ezen szempontok alapján végeztem el.

A hangrendszer

A szegvári nyelvjárás magánhangzó-rendszere a következő:

Rövidek			Hosszúak		
u	*ü*	*i*	*ú*	*ű*	*í*
o	*ö*	*ë*	*ó*	*ő*	*é*
a		*e*	*á*		

A fenti táblázatból jól kitűnik, hogy a szegvári népnyelv bizonyos nyelvjárástípusoktól és a köznyelvtől egyaránt különbözik abban, hogy a rövid magánhangzók rendszerében nyolc fonéma fordul elő, a zárt *ë* ugyanis itt önálló hangelem. Ez más szóval azt jelenti, hogy a szegvári nyelvjárásban megvan a nyílt *e* és a zárt *ë* fonémaellentét, amely bizonyos lexémák jelentésének elkülönítésére is alkalmas, például *fejëk* (ige), *fejek* (főnév), *nyelëk* (ige), *nyelek* (főnév) stb.

Nincs meg viszont a hosszú magánhangzók rendszerében a hosszú nyílt *ē*, amely a palóc nyelvjárásterület néhány községében (főképpen az idősebb nemzedékek nyelvhasználatában) még napjainkban is föltűnik, bár szabad fonémaként erősen visszaszorulóban van (IMRE SAMU, A mai magyar nyelvjárások rendszere. Bp., 1971). Valószínűnek tartom, hogy ez a fonéma korábban sem létezett Szegvár tájszólásában, hiszen még a palóc nyelvjárástípusnak is csupán egy kisebb részén fordul(t) elő, és nincs példa az *ē* fonéma meglétére a pásztói és a Pásztó környéki palóc nyelvjárásokban sem, ahonnan Szegvár község megalapítói a XVIII. század első felében elköltöztek.

A magánhangzók hangszíne

A szegvári népnyelvnek egyáltalán nincsenek olyan markáns, a köznyelvtől és más nyelvjárásoktól eltérő hangszínbeli sajátosságai, mint például a dunántúli tájszólások nagyon nyílt *e* hangja (*ę* vagy *ä* változatban), a palóc nyelvjárások illabiális *à* hangeleme vagy a magyar nyelvterület nagy részén előforduló (nyitódó vagy záródó típusú) kettőshangzó-változatok.

A különböző magánhangzók hangszínét illetően — amint az a nagyatlasz adataiból is jól kiviláglik — Szegvár nyelvjárásában főképpen az *a, e, ë, ó, ő,* és *é* fonémáknak a köznyelvinél zártabb realizációi figyelhetők meg szórványosan (például *árpą, libą, szą́lmazsák, lámpąüveg , spęnót, epër, pęrc, orsǫ́, kendǫ́, dërę́k,ebę́d, fűrę́sz, négy, stb.)* a köznyelvinél nyíltabb magánhangzó-változatokra viszont csupán egy-két adat található a nagyatlaszban (pl. *kúdgį́m, nyőstį́nkutya, szëgį́ny, vésű*).

A magánhangzók abszolút szóvégi orrhangúsodása szintén szórványosan jelentkezik. Ez a jelenség a magánhangzó + *ny* hangkapcsolatban valamivel gyakoribb, mint a magánhangzó + *n* esetében (például *csalą́, kökį́, mënyasszǫ, szivárvą́; mesztelę́, szépę́,* stb.).

A Szegváron készített magnetofonfölvételek elemzése azt mutatja, hogy az illabiális *ë* és *i* kissé ajakkerekítéses ejtésmódja is tapasztalható a község nyelvjárásában (pl. *csépëlni, kërëszt, termętt; įgëncsak, kįssebb,* stb.) Elképzelhetőnek tartom, hogy ennek a sajátságnak az előfordulásában azon környező településeknek a nyelvi hatásával kell számolnunk, melyeknek nyelvjárására (mint például Mindszent községére) az ajakkerekítéses magánhangzók kedvelése jellemző.

A magánhangzók gyakorisága

A magánhangzók állományának és hangszínbeli sajátosságainak bemutatása után az egyes magánhangzók gyakoriságát is megvizsgáltam. Az elemzés során nemcsak az egyes magánhangzóknak más magánhangzókkal szembeni előfordulását igyekeztem föltárni a nyelvjárásban, hanem bizonyos markánsabb jelenségek esetén — A Magyar Nyelvjárások Atlaszának adatait felhasználva — arra is tekintettel voltam, hogy milyen mértékű különbségek és hasonlóságok vannak a szegvári népnyelv és a kibocsátó (eredeti) palóc nyelvjárásterület, valamint Szegvár távolabbi környékének tájszólásai között.

a) Labiális–illabiális megfelelések

A palóc nyelvjárástípus, amelyből Szegvár népnyelve eredeztethető, az egyik legillabiálisabb jellegű tájszólás, hiszen az *ü*-vel szembeni ajakréses *i*-zés, s még inkább az *ö* helyén föllépő illabiális *ë*-zés egyaránt a markáns vonásai közé sorolható még ma is (KÁLMÁN BÉLA, i. m. 81). Ezért fontosnak látszik például annak vizsgálata, hogy a délről *ö*-ző nyelvjárási környezetbe került Szegváron

mennyire őrződött meg az illabiális *ë*-zés, illetőleg milyen mértékben hatolt be az *ö*-zés a nyelvjárásba.

A labiális–illabiális megfelelések közül az *ö* helyén előforduló *ë*-ző, illetőleg az *ë* rovására *ö*-ző adatokat egytől egyig megszámláltam és összesítettem a nagyatlaszból. A kapott számszerű eredményeket az alábbi táblázat foglalja magában:

A kutatópont megnevezése	Az *ë*-ző esetek száma	Az *ö*-ző esetek száma	Az *ö*-zés részesedési aránya %-ban
Becske	106	16	13,11
Mátraszőlős	172	2	1,15
Ecseg	127	2	1,56
Erdőtarcsa	123	5	3,90
Gyöngyöspata	160	4	2,43
Hort	162	11	6,36
Bodony	123	0	0,0
Abasár	125	1	0,79
Bátor	123	0	0,0
Verpelét	171	2	1,16
Hévízgyörk	122	24	16,44
Jászfényszaru	115	10	8,00
Tószeg	142	16	10,13
Vezseny	124	14	10,14
Tiszakécske	105	6	5,40
Alpár	139	15	9,74
Csépa	98	2	2,00
Sövényháza	10	77	88,50
Szegvár	*138*	*11*	*7,38*
Kiskundorozsma	134	26	16,25
Algyő	9	182	95,28
Tiszasziget	3	134	97,81

A táblázatban szereplő számadatokkal kapcsolatban szeretném megjegyezni, hogy a nagyatlasz azon példaanyagát, amely az *ë*-zés és az *ö*-zés szempontjából nem mutat megoszlást, vagyis mindegyik kutatóponton azonos megoldású (pl. *dëszka, gyërtya; gödör* stb.) nem vettem számításba. Azokat az adatokat viszont, amelyek az *ë*-zés és az *ö*-zés tekintetében különbséget mutatnak, egytől egyig megszámláltam, és kutatópontonként összesítve közöltem a fenti táblázatban (ilyen pl. az *ebédël ~ ebédöl, feleségëm ~ feleségöm, sëpërsz ~ söpörsz,* stb.).

Ami a szegvári nyelvjárás adatait illeti, azt állapíthatjuk meg belőlük, hogy az illabiális *ë*-zés a több mint két és fél évszázados áttelepülés óta is szilárdan

tartja magát, pedig a Szegvártól délre eső településeken (pl. Mindszent és Mártély népnyelvében) erős fokú *ö*-zés figyelhető meg, s ennek bizonyos mértékű hatásával elvileg számolni lehet. A szegvári nyelvjárásban előforduló szórványos *ö*-zés főképpen olyan szóalakokban jelentkezik, melyeknek a köznyelvben *e*-ző és *ö*-ző formája egyaránt használatos (például *fëlemel ~ fölemel, sëpër ~ söpör*, stb.), vagy pedig *l* előtti hangtani helyzetben van rá példa (pl. *köll, pöndöl*). Az *-l* igeképző előtt viszont Szegvár nyelvjárásában *ë*-zést tapasztalunk (például *ebédël, énekël, viccël* stb.). Itt említem meg, hogy a többi labiális–illabiális megfelelésre csupán egy-két adat fordul elő, s ezek sem olyanok, hogy markánsan jellemeznék a szegvári tájszólást. Azt mindenesetre megállapíthatjuk, hogy a labiális–illabiális megfelelések száma és típusai alapján Szegvár nyelvjárása a palóc tájszólásokhoz hasonlóan még napjainkban is alapvetően illabiális jellegű.

b) Zárt–nyílt megfelelések

A nyílt magánhangzókkal szemben előforduló zártabb megfelelésekre — a palóc nyelvjárásterületről és Szegvár távolabbi környékéről kiválasztott kutatópontokon — az alábbi számadatokat kaptam:

A kutatópont megnevezése	*ó : ú*	*o : u*	*a : o*	*ő : ű*	*ö : ü*	*é : í*	*ë : i*	*e : ë*
Becske	0	3	0	1	2	14	3	6
Mátraszőlős	1	5	0	3	4	21	1	16
Ecseg	1	3	0	3	2	13	1	11
Erdőtarcsa	2	4	2	7	3	13	4	7
Gyöngyöspata	9	3	5	9	4	79	4	21
Hort	3	7	6	6	3	27	3	11
Bodony	2	1	1	1	2	6	1	11
Abasár	1	2	1	6	3	16	1	8
Bátor	0	2	0	2	3	5	0	22
Verpelét	4	4	1	3	3	8	1	18
Hévízgyörk	5	12	8	7	3	27	4	13
Jászfényszaru	3	4	3	5	3	14	2	9
Tószeg	5	6	7	11	3	24	3	8
Vezseny	6	5	3	21	3	80	2	2
Tiszakécske	7	3	3	10	8	44	1	2
Alpár	12	4	5	10	6	22	3	4
Csépa	7	3	4	5	7	11	2	4
Sövényháza	9	2	4	15	10	4	2	0
Szegvár	*12*	*4*	*7*	*21*	*11*	*16*	*2*	*7*
Kiskundorozsma	8	6	6	6	4	21	7	5

A kutatópont megnevezése	*ó : ú*	*o : u*	*a : o*	*ő : ű*	*ö : ü*	*é : í*	*ë : i*	*e : ë*
Algyő	7	3	5	9	8	5	5	0
Tiszasziget	5	4	3	8	8	3	4	0

A fenti adatokból jól kitűnik, hogy a szóban forgó kutatópontokon két olyan jelenség van, amely a zártság és a nyíltság tekintetében a legnagyobb szórást mutatja, s amely területileg is jól elkülöníthető: az egyik a nyílt *e* rovására jelentkező zárt *ë*-zés, a másik pedig az *é* helyén föllépő zárt *í*-zés jelensége.

A nyílt *e*-vel szembeni zárt *ë*-zésről azt állapíthatjuk meg, hogy Szegvár nyelvjárásában, minthogy benne a zárt *ë* önálló fonéma, bármilyen hangtani helyzetben előfordulhat (például *bëllér, csërësznye, dëröje, egrës, epër, gyerëk, kemënce, kendër, szëdër, gerebënyëz, lëhoz, lëráz, mëglát, mëgüt, mënnek, szëdëget, zëng,* stb.) A zárt *ë*-zés — amint azt a Szegváron készített magnetofonfölvételeim is igazolják, s amint arról passzív megfigyeléssel is nemegyszer meggyőződhettem — a nyelvjárásnak napjainkban is az egyik legjellegzetesebb sajátsága, legmarkánsabb vonása, amely nemcsak az idősebb nemzedék és a középkorúak nyelvhasználatára jellemző, hanem azoknak a fiataloknak a beszédében is megfigyelhető, akik tősgyökeres szegváriak.

Külön is említésre méltó, hogy a szegvári népnyelvben nemcsak a *meg, le* és olykor a *fel* igekötőben (*föl* melletti változatként) jelentkezik zárt *ë*-zés — miként a legtöbb, zárt *ë* fonémát használó nyelvjárásunkban — , hanem a *be* igekötőben is (pl. *bëcipel, bëcsuk, bëhord, bëjár, bënéz, bëvisz* stb.). A *be* igekötő *e* hangja általában zárt *ë*-vel hangzik a többi Tisza menti kutatóponton is, a Becske—Ecseg—Abasár vonaltól északra viszont nyílt *e*-vel fordul elő. Az mindenesetre nyilvánvalónak látszik, hogy a *be* igekötő *e*-jének zárt *ë*-vel való ejtésmódja a szegvári nyelvjárás azon sajátságai közé tartozik, amely a kibocsátó (eredeti) palóc nyelvjárástípus jelenségeként őrződött meg benne egészen napjainkig.

A zárt *í*-zés gyakorisága Szegvár nyelvjárásában — a palócos–jászos nyelvjárásokhoz hasonlóan — közepes erősségűnek mondható, s bármely hangtani helyzetben előfordulhat (például *gím, gyíkíny, kíve, píz, egíssígës, emlíkszik, felesíg, fösvíny, giríny* 'görény', *kökíny, kukoríkol, legíny, nyőstíny, peníszës, tányír,* stb.). A zárt *í*-zés jelensége — amint arról magnetofonfölvételeim is tanúskodnak — az idősebb nemzedék körében még napjainkban is eléggé szilárdan tartja magát.

A zártabb magánhangzók helyén föllépő nyíltabb magánhangzókra alig-alig van példa a nyelvjárásban. Az abszolút szóvégi *ű:ő* megfelelésre a nagyatlaszban pl. egyetlen adat *(szérő)* szerepel. Ez a példa azért figyelemre méltó, mert a szóvégi zártabb magánhangzókkal szembeni nyíltabbak jelentke-

zése a palóc nyelvjárástípusra jellemző. Egyébként a *szérő* hangalakú szó a függelékben található nyelvjárási szövegek egyikében többször is előfordul.

c) A magánhangzók mennyiségi különbségei

Időtartam tekintetében Szegvár nyelvjárására jellemző, hogy a köznyelvi *u, ü* és *i* helyén hangsúlyos helyzetben — általában a rövid megoldás melletti változatként — hosszú *ú, ű* és *í* fordulhat elő (például *cúkor, mútat, súgár, útazik; fűtyöl, tűkör ; csígër, hívatal, szíszog,* stb.). Gyakoribb azonban ennél az *l, r* és *j* mássalhangzók előtti magánhangzók nyúlása, amely általában félhosszú magánhangzóban realizálódik (pl. *àlkudik, tàlp ; bìrka, kòrmány ; sàrnyú* 'sarjú' *tòrma; fèj, pòjva,* stb.). ritkábban azonban hosszú magánhangzót ejtenek előttük (például *ālsó, bālta ; csűrhe, kērbe* 'kertbe'; *bújdosik, tējbe ;* stb.). Mivel erre a jelenségre a palócos-jászos nyelvjárásokban csekély számú példát találunk, joggal föltételezhetjük, hogy a szegvári népnyelvben a rövid magánhangzók *l, r* és *j* előtti nyúlásában a környékbeli tájszólások hatása játszik közre.

Mássalhangzó-jelenségek

Minthogy a mássalhangzók állományában, hangszínbeli sajátosságaiban és gyakoriságában — a magánhangzókhoz viszonyítva — a köznyelv és az egyes nyelvjárástípusok között nincsenek lényeges eltérések, ezért elemzésüket — DEME LÁSZLÓ kutatásai nyomán (DEME LÁSZLÓ, i. m.) kialakult szakirodalmi gyakorlatnak megfelelően — a különböző mássalhangzó-jelenségek szerint végzem el.

A hangrendszer

A mássalhangzók rendszere a szegvári nyelvjárásban a következő:

p/b					*m*
	f/v				
t/d	*sz/z*	*c/dz*	*l*	*r*	*n*
	s/zs	*cs/dzs*			
ty/gy					*ny*
	j				
k/g					
	h				

A fenti táblázatból kitűnik, hogy a köznyelvben és a szegvári nyelvjárásban a mássalhangzók állománya megegyezik. A *ly* fonéma meglétére, amely napjainkban a palócos típusú nyelvjárásokban is kipusztulóban van (IMRE SAMU, Megfigyelések a magyar nyelvjárások változásáról: ÁNyT. 8: 92), a szegvári nyelvjá-

rásban már az 1950-es években sem találtak egyetlenegy adatot sem a nagyatlasz munkatársai.

Palatális és depalatális jelenségek

Minthogy a *ly* mássalhangzó-fonéma a szegvári nyelvjárásban nincs meg, ezért teljesen nyilvánvaló, hogy a palatális *ly*-zésnek nyoma sincs benne, de a palatális *ty*-zés és *gy*-zés sem jellemző rá, pedig a *t* és *d* palatalizációja (általában az *i* és *ü* előtt) jellegzetes vonása a palócos-jászos típusú nyelvjárásoknak, és ez a jelenség még néhány Tisza menti palóc nyelvjárásszigeten (pl. Csépán, Kiskundorozsmán) is fölbukkan egy-két morfémában (például *gyijó, tyűkör*). A palatális *ny*-ezésre viszont több példa is van Szegvár népnyelvében (pl. *gerebëny, keny, nyő, nyől, nyőstény ~ nyőstíny, teknyő, uzsonnya, vonyít,* stb.). A palatalizációs előzményű jelenségnek vehető *j*-zés (pl. a *felhő* melletti változatként előforduló *föjhő*) és a depalatális *l*-ezés (pl. *luk, pöndöl* 'pendely') egyaránt csupán néhány morfémában tűnik föl a szegvári népnyelvben.

A mássalhangzók kiesése

A magyar nyelvjárások egyik legáltalánosabb, legjellemzőbb sajátsága, hogy szótagzáró helyzetben az *l, r* és *j* gyakran kiesik, s ez szinte mindenütt pótlónyúlást von maga után. Közülük az *l* kiesése a leggyakoribb, az *r* és *j* pótlónyúlásos elmaradása viszont ritkábban fordul elő (IMRE SAMU, MMNyjR. 261–2). Mind a Magyar Nyelvjárások Atlaszának adatai, mind a Szegváron végzett anyaggyűjtésem eredményei ugyanazt a képet mutatják, amely nyelvjárásainkra általában jellemző, hiszen a szegvári népnyelvben is az *l* kiesésére van legtöbb példa (pl. *bőcső, gyümőcs, kézzē, kóbász, kődök, nyóc, ódal, vőgy,* stb.), az *r* és *j* ritkábban esik ki (például *akkó, mikó, öccő; éfélkó, nyútó,* stb.).

Az *l, r* és *j* kiesésére a nagyatlaszban előforduló adatokat — az összehasonlításra kiválasztott kutatópontokon — egytől egyig megszámláltam, és az alábbi táblázatban összesítettem:

A kutatópont megnevezése	Az *l* kiesésének száma	Az *r* kiesésének száma	A *j* kiesésének száma
Becske	40	2	1
Mátraszőlős	38	2	2
Ecseg	33	2	1
Erdőtarcsa	12	2	1
Gyöngyöspata	21	2	2
Hort	17	2	2
Bodony	33	2	1
Abasár	29	2	1
Bátor	30	3	1

A kutatópont megnevezése	Az *l* kiesésének száma	Az *r* kiesésének száma	A *j* kiesésének száma
Verpelét	36	2	2
Hévízgyörk	33	10	3
Jászfényszaru	15	2	1
Tószeg	29	7	2
Vezseny	35	10	2
Tiszakécske	28	7	2
Alpár	43	8	5
Csépa	23	4	2
Sövényháza	39	9	2
Szegvár	*43*	*8*	*5*
Kiskundorozsma	27	8	2
Algyő	28	8	2
Tiszasziget	25	8	1

A táblázat adataiból azt állapíthatjuk meg, hogy az *l* és a *j* kiesésében nincs területileg jól megragadható különbség, az *r* elmaradása viszont a Tisza menti nyelvjárásszigeteken (közöttük a szegvári népnyelvben is) és a Szeged környéki tájszólásokban gyakoribb, mint a palócos–jászos nyelvjárásokban.

Hasonulásos jelenségek

A *meg* igekötő *g*-jének hasonulására (pl. *mellát, memmond* stb.), amely a palócos típusú nyelvjárásokban gyakori (KÁLMÁN BÉLA, i. m. 81), Szegvár tájszólásában egyetlenegy példa sem fordul elő. — A *-val, -vel v*-jének viselkedése szintén azonos a köznyelvivel, vagyis nincsenek meg Szegváron sem a palóc nyelvjárásokra jellemző *kézvel, rúdval* típusú szóalakok.

A hangkapcsolatok közül a szóbelseji *rl* (ritkábban *dl*) hosszú *ll*-ben realizálódik a szegvári nyelvjárásban is (például *pallag, salló, talló ; pallás*), a *dn* és az *rs* hangkapcsolatok hasonulására viszont nincs példa. Az *rs* hangkapcsolatnak a palóc nyelvjárásokra jellemző *ossó* - típusú megoldása egyébként a többi Tisza menti (palóc eredetű) nyelvjárásszigeten sem őrződött meg.

A mássalhangzók nyúlása

A szegvári nyelvjárásban a palóc típusú tájszólásokhoz viszonyítva valamelyest gyakoribb bizonyos mássalhangzóknak (főképpen az *l*-nek és az *s*-nek, ritkábban a *j*-nek, *n*-nek és az *sz*-nek) a nyúlása, mégpedig elsősorban a magánhangzók közötti hangtani helyzetben (pl. *düllő, kézellő, szallag; okossan, sássa,* stb.), és ritkábban abszolút szóvégen is fölbukkan. Mindkét hangtani helyzetben találunk példát az említett mássalhangzók félhosszú megoldására is (pl. *avaššabb, kalapállás, kalássza, utánna; ágyásonn, kocsinn, lovonn;* stb.).

III. Alaktani és mondattani jelenségek

A magyar nyelvjárások — mint ismeretes — elsősorban hangtani téren különböznek egymástól, az alaktani és még inkább a mondattani jelenségek jóval kisebb mértékű eltérést mutatnak, mégpedig akár egymáshoz, akár a köznyelvhez viszonyítjuk őket. Részben ezért, részben pedig terjedelmi okok miatt gondoltam arra, hogy a szegvári nyelvjárás viszonylag markáns alaktani és mondattani sajátságait egy fejezetben ismertetem.

Szótövek

Mivel a nyelvjárásban mind a különböző igetövek, mind pedig a névszótövek rendszere lényegében véve megegyezik a köznyelvivel, ezért az egyes tőtípusok részletes bemutatásától eltekintek, s helyette inkább azon sajátságokat elemzem, amelyek kisebb–nagyobb mértékű eltérést mutatnak a köznyelvhez és/vagy a Szegvár környéki települések nyelvjárásához viszonyítva.

Az *igetövek* közül — passzív megfigyeléssel szerzett tapasztalataim szerint — úgy tűnik, hogy a köznyelvinél valamivel gyakrabban fordulnak elő a hangzóhiányos (mássalhangzó-torlódásos) tőváltozatok, vagyis például a *söpörsz, söpörtem, söpörni* mellett a *söpresz, söpröttem, söpreni* stb. szóalakok. — A köznyelvi *gyón, gyónik* igének *v*-s tőváltozata (*gyovon* formában) még ma is él Szegvár nyelvjárásában. Ez azért érdemel figyelmet, mert lehetségesnek látszik, hogy a *gyovon* tőalak a kibocsátó palócos–jászos nyelvjárás nyomaként maradt meg napjainkig Szegváron. — A több alakú, *v*-s változú igék közül a *rí* igének *j*-s *(ríj)*, a *sző* igének pedig *l*-es *(szül)* formája is hallható, mégpedig főképpen az idősebbek nyelvhasználatában.

A *névszótövek* terén az *út:utat, tűz:tüzet, víz:vizet* tőtípus általában a köznyelvihez hasonlóan viselkedik, az *út:utat* megoldás mellett azonban viszonylag gyakori a rövidülés nélküli szóalakok (*útat, útas; húszat, húszas* stb.) előfordulása is. — A nagyatlasz adatainak tanúsága szerint a *bagoly* főnév *-t* tárgyragos és *-k* többesjeles alakjai a szegvári nyelvjárásban — a palóc típusú tájszólásoktól elütően — nem a *bagoly ~ bagó* alapformához járulnak, hanem jobbára a hangzóhiányos tőváltozatban (pl. *bagjok*) használatosak.

A *szóképzésben* és *ragozásban* nincsenek igazán markáns különbségek a szegvári nyelvjárás és a köznyelv között, csupán egy-két olyan jelenség fordul elő, amely — főleg az idősebb nemzedék beszédében — kisebb mértékű eltérést mutat.

A *-gat, -get* igeképző — a mindenütt szokásos gyakorító szerepe mellett — ugyanolyan jelentésben is fölbukkan, mint a képző nélküli alapforma. Ilyen pl. a függelékben található nyelvjárási szövegekből a következő példa: *„És vizet hát*

csak úgy iszogattak, amit ott a tanyágbú hordogattak." —Az *-ít* képzős igék tárgyas ragozás jelen idő egyes szám 3. személyében kijelentő és felszólító módban egyaránt előfordulnak — változatként legalábbis — a *tanítja* típusú igealakok is Szegváron.

Ami a *névszóképzést* és a *névszók ragozását* illeti, Szegvár nyelvjárásában csupán bizonyos ragoknak a köznyelvitől eltérő hangalakjára találunk példákat. Így pl. a köznyelvi *-szor, -szer, -ször; -hoz, -hez, -höz; -ból, -ből; -ról, -ről* és *-tól, -től* ragoknak egymástól hangtanilag különböző változatai használatosak. Közülük elsősorban a *-hoz, -hez, -höz* ragok figyelemre méltók, ugyanis helyettük a szegvári nyelvjárásban kétalakú ragpár és annak változatai (a *-ho, -hon, -hol* és a *-hö, -hön, -höl*) fordulnak elő. Valószínűnek látszik, hogy a *-hon* és *-hön* változatok (pl. *ablakhon, székhön* stb.) a Szeged környéki nyelvjárások hatására terjedtek el a szegvári népnyelvben.

A *mondattani sajátosságok* — amint azt már sokan megállapították — eddigi ismereteink szerint alig mutatnak eltérést a legkülönbözőbb magyar nyelvjárásokban. Az is tény persze, hogy a mondattani jelenségek feltárásának a kezdetektől napjainkig elég kevés figyelmet szentelt a dialektológiai kutatás. Ennek egyik legfőbb oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a mondattani sajátságok jellegüknél, természerüknél fogva sokkal nehezebben ragadhatók meg, mint például a hangtaniak, ezenkívül a nem rendszerszerű mondattani jelenségeket jóval nehezebb megfigyelni és leírni. A mondatszerkezeti sajátságok vizsgálatához pedig nagy mennyiségű szöveganyag szükséges. Az említett okok miatt érthető tehát, hogy a szegvári nyelvjárás mondattani sajátosságainak csupán egy-két jellegzetes vonásáról ejtek szót.

Az inkongruencia több nyelvjárástípusban is megfigyelhető (KÁLMÁN BÉLA i. m. 56–7). Ennek az a lényege, hogy bizonyos mondattani szerkezetek (pl. az alany és az állítmány) számbeli vagy más szempontból nem egyeznek meg egymással. Szegvár nyelvjárásában az inkongruencia jelenségének azon típusára találunk példákat, amikor a határozatlan számnév után többes számú szóalak használatos (pl. *sok népek, sok vödrök* stb.).

Amint arról magnetofonfölvételeim tanúskodnak, és passzív megfigyeléssel is nemegyszer tapasztaltam, a *határozott névelő* a szegvári nyelvjárásban viszonylag gyakran elmarad. A függelékben szereplő nyelvjárási szövegek következő mondataiban is megfigyelhetjük ezt a sajátságot: *„Általába kerítéshön főtették a kaszának a nyelit..."; „Általába úty kalapátak, gaznak ëty kicsid bëjjebb, fűnek, lucërnának ëty kicsit apróbra, mer akkor | gaznak nem köllött ojan finomra kalapáni, de në lëgyën recés."*

A *kötőszók használatával* kapcsolatban említésre érdemesnek tartom, hogy a kapcsolatos mondatokban a köznyelvben használatos *és* kötőszó helyett inkább a *meg, asztán, azután* szóalakok fordulnak elő Szegvár nyelvjárásában.

IV. Szókincs

A szókincs — mint ismeretes — a nyelv legváltozékonyabb részlege, amelynek gyűjtése mindenkor aktuális és igen sok időt igénylő feladat. Ezért tehát alapos szókincsgyűjtésre nem vállalkozhattam, arra viszont módom volt, hogy a nagyatlasz szókészletét elemezzem. Ezenkívül a helyszíni anyaggyűjtés során lehetőségem nyílt — legfőképpen a palóc kérdőív segítségével — a szegvári nyelvjárás több szókészleti elemének följegyzésére is.

A Magyar Nyelvjárások Atlaszának valódi tájszavait figyelembe véve arra a kérdésre próbáltam választ adni, hogy a kibocsátó (palóc) nyelvjárásból mely szavak és főleg milyen mértékben őrződtek meg napjainkig, s melyek hatoltak be a környező települések nyelvéből a szegvári nyelvjárásba. Erre a következő eredményeket kaptam: Szegvár népnyelvében 7 (31,81 %) tájszó maradt meg az eredeti tájszólásból (pl. *katalina, <katicabugár>, pampuska, pille, përc, sifli, zëng,* stb.), 8 (36,36 %) eredeti elem mellé a környező nyelvjárásokból került be lexémaváltozat (pl. *haj ~ <csuhé>, fëjt, fejt ~ foszt, paszúr ~ [bab], dinkatök ~ patyolattök, lipe ~ pille,* stb.) és 7 (31,81 %) valódi tájszó terjedt el a környező tájszólások hatására (például *előte, kas, marokverő* stb.). A szegvári nyelvjárás szókészletében tehát — a nagyatlaszban legalábbis — az eredeti és a környező tájszólások valódi tájszavai éppen fele–fele arányban fordulnak elő.

A Szegváron végzett terepmunka során — főleg a palóc kérdőív révén — még 1988 nyarán és 1991 őszén is több olyan valódi tájszó került felszínre, amely a nagyatlaszban szerepel (pl. *irongál* 'csúszkál', *pákja* 'kákabuzogány', *pille* 'a kenyér megszegésekor levágott szelet', *pipíske* 'búbos pacsirta', stb.), ezenkívül azonban újabb, a palócból megőrződött tájszókra is bukkantam (ilyen pl. a *csípós* alaki tájszó és a gyufa jelentésű *masina* valódi tájszó). Adatközlőim többsége — a *mumus* lexéma melletti ritkább változatként — ismeri a *markoláb* gyerekijesztő szót is, amely — mint DIÓSZEGI VILMOS kutatásaiból tudjuk (A palóc etnokulturális csoport határa és kirajzásai. (Az égitestet evő lény, a markoláb elterjedtségének tanulságai): Népi kultúra — népi társadalom. Főszerk. ORTUTAY GYULA. Bp., 1968. 217–51) — szintén palóc eredetre utal.

V. A vizsgálat néhány tanulsága

Szegvár nyelvjárására jellemző, hogy jó néhány sajátságában különbözik a szomszédos, főképpen a Szeged vidéki nyelvjárástípushoz tartozó tájszólásoktól (pl. Baks, Mindszent, Ópusztaszer, stb. népnyelvétől). A részletes elemzés azt mutatta, hogy a szegvári nyelvjárás több sajátossága megegyezik vagy hasonlít a palócos típusú nyelvjárásokra, vagyis a tájnyelvi vonások összességükben jó-

részt alátámasztják FORRAY JÓZSEF SÁNDORnak Szegvár településtörténetéről vallott véleményét, amely szerint a község megalapítói Heves megyéből, nagyrészt Pásztóról települtek a XVIII. század első felében. Mivel azonban Szegvár tájszólásában néhány markáns palóc nyelvjárási sajátság (pl. az illabiális *á*-zás, a hosszú labiális *ā*-zás, a palatális *ty*-zés és *gy*-zés, a *-val, -vel v*-jének a nem hasonulása stb.) nyomokban sincs meg, ezért föltételezhetjük, hogy megalapítóinak egy része máshonnan (pl. az Eger környéki nyelvjárástípus vidékéről) költözött át. Ezenkívül számolni lehet azzal is, hogy a Szegvárral szomszédos településekből is kisebb számú lakosság szivárgott be. Ezen föltevésem mellett szól az a tény, hogy a szegvári nyelvjárásban olyan sajátságok is megfigyelhetők, amelyek a Szeged környéki tájszólásokkal mutatnak kisebb–nagyobb hasonlóságot (pl. az *l, r* és *j* nyújtó hatása, egy–két szóalakban — többnyire változatként — a köznyelvi *-hoz, -hez, -höz* helyén *-hon, -hön* formák is föltűnnek stb.). Más szóval tehát a község megalapítása óta a szegvári népnyelvben kisebb fokú nyelvjáráskeveredés mehetett végbe, s ettől vált ez a tájszólás sajátosan egyedivé a Tisza menti nyelvjárásszigetek közül.

VI. Nyelvjárási szövegek

A különböző nyelvjárási jelenségek bemutatása során többször is utaltam a Szegváron készített magnetofonfölvételeimre. Ebben a fejezetben két olyan fonetikus átírású szövegfölvételt teszek közzé, amely eléggé hűen tükrözi a szegvári nyelvjárás legtipikusabb sajátságait, legalábbis azt a nyelvi-nyelvjárási állapotot, amely néhány évtizeddel ezelőtt még Szegvár általános nyelvi képét jelentette, s amely napjainkban már inkább csak az idősebb nemzedék nyelvhasználatára jellemző.

A kenyérsütésről

(Hogyan készülődtek a kenyérsütéshöz?)

— A búzát kivittük a malomba, mëgőröltük. Vót nullás liszt, vót kënyérliszt. A korpát pedig asztat párnak csináltuk | a malacoktùl amit elvëttünk. Naty korpát kértünk, és abbúl csinátuk a párt. Hattunk ëty kis tésztát abbul, mëgásztattuk a párt, avval a tésztával összekavartuk jó. Akkor mikor mëkkelt, szépën kiszaggattuk, párszárítóra tëttük, és akkor mikor mëkszárạtt, akkor zacskóba beletëttük, és abbúl csináltuk a kovászt. Mikor a lisztët mëkszitáltuk, akkor szépën a lisztët elsőp kovásznak a sütőteknyőbe beletëttük. Mikor mán a sütőteknyőben benne vót a liszt, akkor ráöntöttük a kovászt, utánna a langyos vizet, aszt jó fölvertük

habosra, útyhogy annak pukkodni köllött a kovásznak. Mikor a kovász szépẽm mëkkelt, akkor hajnalba fölkeltünk, mëkszitálva a lisztëd beletëttük, és akkor dagasztottuk mindaddig, még nëm puttyogott a tészta. Mikor má szépën puttyogott, akkor lëtakartuk, mëkkelt, akkor darabogba fölváktuk. Aszt jó gömböjűkre mëkcsinátuk, szakajtóba beletëttük. Még a szakajtóba kelt, addig mék fűtöttünk. Mikor bëfűtöttünk, akkor rátëttük a izére | a lapátra, sütőlapátra, és akkor szépën fölváktuk, akkor bëtëttük. Két óra hosszáik sűt a kënyér, a cipó pedig ëggy óra hosszáig. Kivëttük űket, akkor vizessen szépẽm mëgizétük, lëtëttük. És még én — akkor fejtünk — savót tëttem mindég a kënyérbe, hoty foszlóssab bélű lëgyën.

(Mivel fűtötte be a kemencét?)

— A kemëncét? Vót szárízik. Akkor a Csorda-járásrúl hortung ganét, mer ot vót közel hozzánk. Azutám mëk szalmával mëg gajjal, ami vót, mindënnel szépën fölfűtöttük. Mikor fehér lëtt a kő, és szikráddzott a tégla, akkor vetëttüg bë a kënyeret. A kemëncébűl a parazsat pediglen szënvonyóval, szënvonóval husztuk ki, és akkor vót ottan a kemënce szája előtt ëgy luk, abba husztug belefelé, és akkor ugy vetëttük. Mikor osztán ēhamvatt, akkor pedig a përnyét szépen kiszëttük lapáttal, beletëttük ëgy vödörbe, és úty hortuk kifelé a dudvára.

(Mit tettek a kemence szája elé?)

— Nëm tëttem sëmmit së, csak a | izét tëttem rá az előtét. És ha láttam, hogy lë akarja fogni a kënyeret, akkor szépẽn lëeresztëttem az előtét, hogy ëty kicsiked gyűjjön kifelé a meleg, hogy në lëgyën lapos a kënyér, hanëm szép magas lëgyën. Az előte sárbúl és pojvábúl készül. Akkor szépën kisímítottuk, mëkkerítëttük úgy, hogy ojan lëgyën, mint ëty kifli. És akkor avval | mëkszáratt, aszt tëttük elébe, és ëgy vassal támasztottuk mëg, hoty hát lë në essën.

— Mikor kivëttük a kënyeret, akkor szépëm mëgmostuk, lëtëttük. Ha kihűlt, akkor fölvágni mikor akartuk, akkor kẽrẽsztët vetëttünk rá, és akkor úty szektük mëg a pillét. Mékpediglen az a szokás vót nálunk, hogy addig nëm is szabad vót mëgizélni, még nëm imátkosztunk, addig nẽm szabad vót a kënyérhöl hozzányúlni. És mikor a szüleink atták a kënyeret, akkòr mëk köllöt köszönni, hoty köszönnyük szépẽn. Vaty ha lëesëtt ëgy darap kënyér, asztat föl köllöt vẽnni, és mëkcsókolni, aszt mëgënni.

(Mit szoktak még sütni a kenyéren kívül a kemencében?)

— Kalácsot, hurkát, kòlbászt. Télëm mindég, hotyha disznót váktunk, akkor aszt csináltuk, hogy ëty kis pörkölt, káposzta lëgyën ot mellette, ëty kis ódalas, ëty kis töpörtő vaty pedik karikakrumpli. Vaty pedik sokszor ijen hajábakrumplit sütöttünk. De az ojan finom vót az a hajába sűt krumpli, hoty csudaság! Jó pirosra mëksűlt, oszt akkor úty pucoltuk lë a haját. Lángost is sütünk, vëszünk elő ijen cipónyikat, kiszaggassuk. Akkor elnyútottuk, nyútófára tëttük, aszt rátëttük a sütőlapátra, bëtëttük a lángost. Mikor kivëttük, mëgzsírosztuk, vaty ha tejfő

vót, jó mëktejfölösztük, és akkor összehajtottuk. oszt ojan finom vót, job vót, mint most a kënyér.

Elmondta: Kovács Piroska, 88 éves
Szegvár, 1991. szeptember 20.

Az aratás és a nyomtatás

(Hogyan készülődtek az aratáshoz?)

— Az aratás úty kezdődött, általába mëgvásáróták a kaszát, ha nem vót kasza. Ha vót kasza, aszt mëkkalapáták, fölkészűtek sallóval vaty kukával a marokverők, mert nálunk az aratás általába úgy vót, ëty házaspár, tëhát az embër mëg az asszony kimëntek aratni. Akik... Vagy rëndre vákta az embër a búzát vagy a kalászost, az asszony a lábával összerúkta, kötelet csinátak, bëkötötte. Vagy ráváktá, a sallóval vaty kukával az asszony lëszëtte. Vót, aki ű csináta a kötelet, bëkötötte, vót, amit ketten kötötteg bë, halhéba horták. Mikor valamennyi asztán össze vót hordva, aszt körözdbe rakták. Általába ëty házaspár így naponta ëty kisholt fődet, ami ezërkétszász szögöl vót, tëszëgetët rëndbe. Ezën körülbelül hat mázsa gabona termëtt, eszt körülbelül tizënëty százaléké aratták, tëhát hatvanhat kiló gabonát kerestek | kora hajnaltú késő estig. Általába ott aluttak a köröszt tüvibe, vaty ha vót a közelbe tanya, akkor a tanyáná hűvösön valahun a fák alat vagy a kazalok mellet vagy esetleg a kocsiszímbe a kocsiń. Ez is így vót. És vizet hát csak úgy iszogattak, amit ott a tanyágbú hordogattak. Nem vót az, hogy most csak ártézi vizet igyunk. De nagyon sok hejën úgy vót, hoty komënciót kaptak, tëhát kaptak lisztët, szalonnát, és akkor űk főzögették mëg a tarhonyát ott a tallón, amit összeszëdëgettek gizgaszt mëk csutkatüvet, tëhát evvel. Na most ahun vót mongyuk néty család, mëk űk vótak ketten, akkor körülbelü köllöt tíz mázsa gabona, és ehhön legaláb lë köllöt vágni | tizënkét–tizënhárom kishold gabonát össze köllött ëty házaspárnak tënni, ami körü annyi munkanap vót. Az aratás így... Na most aratás után vót...

(Hogyan történt a kasza kalapálása?)

— Hát elsőb mëktörtínt a kaszavásárlás, ami úgy vót, hogy mikor elmënt az embër kaszát vásáróni, akkor kivët kettőt vaty hármat, aszt összeütötte, hoty pëng. Ojan is vót, hogy lënyomta a padlóhon vagy a pultná a bódba, hoty hoty hajlik mëg az éle. Asztán aszt nészte mindég, mejik a könnyep kasza, amëjiknek vékonyabb a pëngéje, mer aszt könnyeb vót kalapáni. És nészte a nyakát, alágyukta — vót, aki két ujját, vót, aki hármat —, hogy mennyire magos a kasza nyaka, mer a kaszálás úgy vót könnyű, ha magos vót a kasza nyaka, és a kaszának a sarkávā tudot kaszáni, akkor jobban össze is horta a gaszt. Na most

kalapáláskor úty történt, ha tanyába kalapátak, általába kerítéshön főtették a kaszának a nyelit, lëűt az embër, lëverte a fődbe az ülőfát, beletëtte az ülővasat. Vót kaszakalapács, vót, aki kétélű vót, vót, aki ëggyélű vót, és a nagy lába ujján csúsztatta végig a kaszának az alsó felit, és mindég a nyaka felül kezdët kalapáni. Na most ha valaki úty kalapát, hogy nagyon bëvert a kaszának, akkor hullámos vót, vaty csipkés vót. Általába úty kalapátak, gaznak ëty kicsid bëjjebb, fűnek, lucërnának ëty kicsit apróbra, mer akkor | gaznak nem köllött ojan finomra kalapáni, de në lëgyën recés. Tëhát a nyakáná keszte, utójjára a hëgyiné végezëtt. Na most ha nem vót ott | vagy a köröszt tüvibe vagy éppen ojan hejën vót hűvös, akkor lëütötte a kaszát a nyélrű, ugyaníty keszte a kalapálást, és elsőbb a térgyin vót a keze az embërnek, és úgy verëgette a kalapáccsā végig. A kaszát avval szabájoszta, hogy | a két ujját pedig odafokta az ëggyiket az ülőhön, a másikat a kaszáhon, hoty së kíjjebb, së bëjjeb në üssön az embër, mer íty kalapátak. És akkor — mondom — a nagy lába ujján azon csúsztatta, azon csúszott a kasza végig, szép takarosan avval tartotta. Na most kalapálás után amikor mëktörtínt a kalapálás, akkor az embër még ëty kicsit mëkfenyigette a kaszát, lëfente aszt a, aszt a vastak sodrát, asztán főtëtte a nyélre. Mindënesetre a kaszanyélën takaró vót, ami a gaszt ugyë kihajtotta, në kúszálóggyon. Ha nagyob vót a gaz, akkor főjjebb eresztëtte a takarót, ha kisseb vót, lëjjep húszta a takarót. Ha nagyon kúszát vót a gabona akkor úty fordútak néki, hogy mindég aláváktak, tëhát rávákták. Ha többen arattak ëgy bandába, akkor általába végikfokták az aratnivalót tábla hosszára, ha mëk hát úty kissep hejën aratott az embër, akkor igëncsak úgy vót maszëkfődekné szászhuszonöt öl hosszú vót ëty főthossza, a tábla hossza kettőszázötven öl hosszú vót. Aszt igëncsak úty csinták a kissep hejekën, hogy aszt négy vagy öt kis rátába fokták föl. Na most általába úgy mënt, hoty hat rëndët lëvágott az embër ërű, mikor aszt lëvákták, főkötötték, aszt összehorták ojan halhésorba, hogy a töve vót bëfelé ennek a hat rëndnek, osztán a másik hat rëndët amārú, mer igëncsak tizënkét rëndnek, osztán a másik hat rëndët amārű, mer igëncsak tizënkét rëndbű vót ëty köröszsor, és akkor aszt úty körösztőték, töve bëfele. Mikor ēkesztek körösztőni, a legalsó kívínek a kalászát mindék fölhajtották, hogy në mënnyën tönkre. Ev vót a legalsó kíve. Akkor rágyüt két kíve hosszára, kettő körözbe. Mikòr halattak főfelé, akkó mindig a fölső sort bëjjep tëtték a kalászát, hogy në ázzon be a köröszt, mëg lëfele vesse a vizet. Utójjára vagy abbúl a kívíbül lëkötötték, vagy majd amikor lë vót aratva estefele hűvössel az embër főgerebjézëtt. Akkor a kaparékot általába rëggel szëtték. Ojan is vót, hogy a kaparékkíve ëty kicsit hosszab vót, aszt rëggē harmattal főkötötték, és aszt tëtték a tetejire. Esz hosszab vót. Vót, aki csak a lábáná kötötte lë a körösztöt, csavard bele kötelet, de vót, aki mind a két hejën lëkötötte, hogy a szél në kezgye mëg. Tëhát a körösztölés mëg úgy vót, hoty tizënnyóc kívís körösztök is vótak mëk huszonkettő is, mer így gyüt ki párba. Hát nálunk az Alföldön | mongyuk az

aratás így mënt. Na most vót ojan, hogy vizes vót a gaz. Akkor a bëkötöt kívíket föláligatták: kettőt, hármat vagy négyet ëty kis kúbba, és kifújta a szél, azután körösztőték össze. Hát mongyuk így az aratásrúl...

(Milyen munka következett ezután?)

— Hát az aratás utám mëkcsináták a szérőt | a szérő előt mëkcsináták az asztagnak a hejit, amit általába úcs csinátak, vaty főkapáták, aszt összetakarították lapáttal, vaty pedig nagyon élës lapáttal fölnyesték, de még akkor cséplés után | mëg ahogy a gabona onnan ēgyütt, aszt még föl is söpörték | az asztagnak a hejit | mëk hogy össze lëhessën gerebjézni. Akkó kezdődött a rakodás. Hát általába igëncsak úgy vót, hogy nyóc körösztöt rakozsgattak ëggy-ety kocsira. Akinek erőssëb járműve vót, esetleg ökrök vagy mi, asz többet. Aki ëgy lóvā, hármat-négyet vaty közēbű ötöt. Attú függ, hogy még a segíccség is mijen vót, mer ojan is vót, hogy ëgy gyëngéb gyerëkkē rakodgattag bë. Aszt vagy a gyerëk rakta aszt a kocsit vagy az asztagot, vagy mikó má magosodott az asztag, akkor úgy neveszték, hogy álló. Hattak ott ëgy lukat ottan, amit utójjára csinátag bë, és abbú bërakták az asztagot. Az asztag alá általába rakta, ha vót, ijen avaŝap szalma vagy oan füveŝeb gabona, hogy a fődön në mënnyën annyi tönkre. És az asztagrakás az úty kezdődött, hotyha hosszab vót az asztag, akkor ijen hézagoŝan rakták össze, tëhát úty híjtuk asztat, hogy ëggy-egy ragasztás. A vége általába kerek vót, kalásszával bëfele. A legalsó sort mëkkeszte rakni, akkor a másikat úgy rakta a kalásszával mëgint ráfele, így mëntek kŏrbe a sorok. Utójjára tele, hogy a közepe mindik púpos lëgyën. Majd mikor keszték esztet | úgy neveszték, hogy a tetejid bëhajazni, akkor kalásszával rakták kifelé, és ëggyik kíve a másik tetejire mënt, mint a zsindëj vagy a náttetőt hoty csinájják, hogy a szél në kezgye më̈g, më̈g az eső në essëm bele. Na most mikor ëggy-ëgy ijen ragasztás íty készen vót, akkor keszték utánna a másikat. Akkor vót, ahun a kaparékkā bëhëgyëzgették, tëhát akkor az asztagok közelibe kádakat, ijen vizesedényëket, tűszcsapot, vödröt hejëszték ē. Általába őrizgették az asztagokat | tűzveszéj ellen, vagy ojan hejre rakták, ahum majd a csépléskor szalma- më̈g a gabonabëtakarítás közeléb lëgyën, kút közelibe esetleg, hogy víz mëgen | hát kövesúthom më̈g műúthon | mellé vagy düllőúthon is lëhetőleg nem rakottak, mer nagyon féltették a tűz ellen a gabonát. Hát | akkor úgy is vót, hogy úgy rakták közē, hogy | ojan hejen alut kint éccaka ëggy embër, hogy valaki hogy észrevëgye, hogy nëhoty tűz lëgyën, tëhát mongyuk így a bëhordás ez íty történt. Jószágot őrizgették ot tűle, dohányozni ot körülötte ugyë nem szabad vót. Általába ojan pipábú pipágattak az embërëk, akiknek ijen teteje vót, úgy neveszték, kupakja, nëhoty tűsz kiessën. Tallóba dohányozni hát... Vót, ahun dohányosztak, de azé általába inkább úgy a dűlőút mellet vaty távol körösztöktű. Hát mongyuk így a bëhordás az íty történt. Utáŋa kezdődött, amikor lóvā nyomtattak, a szérőcsinálás.

(Az hogyan történt?)

— A szérőcsinálás úty történt: ugyaníty főtakarították onnét | a füvet főnyesték, mëglocsóták, és akkor szórtak rá apró törekët vaty szalmát. Eszt lóvā ojan finyësre lëjáratták, hotyha nem vigyásztak, nem tartották szárba a lovat, ēcsúszott rajta, mer az a szérő ojan kemény, ojan finyës vót, hogy aszt fő lëhetët söpörni. Hát a szérőre oda úgy általába ágyásokat hejesztek el, mer — még ëggyik szavam most a másigba öltöm — vót, ahun mikor lóvā nyomtattak, hogy nem körözbe rakták a gabonát, hanem vontatóba. Körülbelül ëgy vontató az öt körözd gabonának felēt më̈g, amibűl úgy ëgy mázsa körül gyüvögetet ki ëccër-ëccër. Hát ha vót töb lova, három vagy négy, akkó általába öt ijen vontatót ágyasztag bë ëccër, és ha rëggē korán kesztek, az idő jó vót mëk száraz vót, akkor három ágyás mënt ki ëgy nap. Az annyit jelentëtt, hoty körülbelül az akkori gabonához ëty katasztrális holt fődnek ëgy napi munka alat vót ēnyomtatva lóvā ëty katasztrális holt főd, mer asz huszonöt köröszt vagy öt vontató vót így, mer három ágyás mënëgetët ki. Hát a lovat asztat vagy gyerëk vagy öregebb embër hajtotta az ágyásoṅ. Akkor vagy össze vótak kötve a lovak, vagy vót, hogy bë vót fogva a ló. Kocsirú az ódal lë vót véve, középre vót téve ëggy āsövény, azon űt ëggy embër, láncā utána kötötték a sarogját még, ami dörzsölte. Ojan is vót, hogy a kocsikereket lánccal bëfűszték, jobban törje. Mikor valamennyire mëktörték a gabonát, akkor gyütt a fordítás. Vót hozzá hosszúnyelű villájuk, és akkó addig lëmëntek a lovak | az ágyásrúl, addig ot pihentek vagy ëttek. Általába a rosz ló főhízott a nyomtatón, mint ahoty szokták is mondani: nyomtató lónak nincs a szája bekötve, mer mindég beleharapott, fő-főkapott, az öregeb ló mindég mëkhízott, mer az vót legbelülrűl ugyë, a csikók, fijatalab lovak vótak szérűl, annak nagyobbat köllöt mẹnni, és az öregeb ló mindék főhízott a nyomtatáson, amikó lóvā nyomtattak. Na most amikor íty fölrászták, mëkfordították | általába kéccë fördítottak, harmaccó lëszëtték a szalmát, a törekët mëgim még mëgjáratták, aszt lëszëtték. Utánna vót, ha fújt ëty kis szél, falapáttā szelēték ki, akkor utánna akkor lëtakarították, garmadába összerakták, eszt ijem maga szűt ponyvával lëtakargatták esős idő esetin, és akkor vót ijen szelelőrosta, amin asztán majd mikor vége lëtt... Ja | a szalmát asztat mëgin külön, a törekët mëgin külön rakták, mer ez a lóvā nyomtatot szalma apróbb is vót, aljazni job vót, a törekje nem vót ojam poros, hát az úgy általába a törek, pojva ëgybemënt. Aszt úgy rakták össze a törekët, pojvát, aki hád gondossab gazda vót: alül rakott ëty kis szalmát, közepibe törekët, jó apróra összetaposták, és az ajját szalmával, szalmacsóvákkā bëgyugdosták, vagy ojan is vót, hoty szalmávā körülrakták, és a közepibe rakták a törekët, tetejit lë szalmával, aszt téglávā lëkötöszték, dróttā vagy | általába dróttal akkor | vaty fontak szalmábú vaty sázsbú vagy ijen apró | nagyop fűbű kötelet, amivē lëkötötték a kazalokat, aminek a végire kötöttek ëggy, tekertek ëty szalmacsóvát, ézs bëgyukták a kazalba. Így vótak lëkötözve a kazalok. Hát így... Utána kirostáták eszt a gabonát, és asztán hát vót, ahun hambárba tárűták, de vót ahun vót a fődbe ásva ijen | gabonavermëk úty híjták,

ami úgy nézët ki fölürű nézedbe, mint ëgy régifajta kerekkemënce, tëhát a teteje átmérője körülbelül ëgy métër vagy métër húsz vót, mejik mekkora, és a fődbe lëásva. Amikor ijen gabona, ijen tárolót mëkcsinátak ijen vermët, az ajja tëhát szélësëb vót, a teteje keskënyebb, hoty könnyebbem bë lëhessën védeni, eszt szalmávā, szárízikkē, rőzsévē kitüzëték, ki vót égve, és ebbe nem dohosodot më a gabona. Későbbi időgbe mán akkor ugyë asztán géppel is nyomtattak, akkor mán a gabonák hambárba mëntek, padlásra mëntek. Hát | lóval nyomtatásrúl így ennyit tudok.

Cséplőnyomtatás az úgy vót, ëty cséplőgépné általába vót két ëtető, aki vátotta ëgymást, aki a gabonát | két kívevágó, és akkor vót négy embër, aki hánta a gabonát — vátva — bele, vót néty szalmahordó, aki rudasfával elhorta a szalmát. Vót két idősebb embër, aki a gép faráná kis rudasogba csináta össze a szalmát, kitolta, a rudasfát alászúrták, nyáron horták főfele a kazalra. És ëty cséplőgépné tëhát vót néty hányó, négy rudashordó, két kívevágó, két ëtető, két kazalrakó, ëty szëmeresztő | az általába, aki jó tudot számóni, az írta a mázsálázsd bëfele, az embërëk részit, és ëgy gépész.. Hát... Még néty törekhordó! Kettő horta a törekët, kettő a pojvát. A törekët általába úty csinátak, bëtëtték a cséplőgép alá a targoncát, āra villávā ráizéték, a pojvát aszt kikaparták, vagy vót, ahun összemënt a törek më̈g a pojva, a cséplőgépën vót alul ëgy dëszka, az úgy zsanéron vót, amit lëhetëtt így vátani, akkor ëgy lugba fújta a törekët më̈g a pojvát. Általába árpapojvát különvëtték tapasztani, më̈g a jószágnak nem is oan nagyon jó vót, mer nagyon toklászos vót, de az úgy télën a marhákkā më̈gëtették még az árpapojvát is.

Cséplőgépnél mán amikor én cséplőgépné vótam, hat százalék vót a munkásrész, öt és fé százalék vót a cséplőgép része, de ha köttetlen | ha kötöt vót a gaz, akkor öt százalék vót a cséplőgépé, tëhát száz mázsa gabonábú körülbelü harminc kiló gabona jutott ëty cséplőmunkásnak. Esz körülbelü ëgy napi vót. Vót, amikor lëmënt szászhúsz–szászharminc mázsa. Hejtűl is függött, gabonátúl is, mennyit köllött útazni, mënni, mëk hát a cséplőgépnek a kapacitásátùl, mer vótak kissep cséplőgépek, négyes, hatos, vótak nyócas vaty tísz–tizënkettes cséplőgépek, tëhát a nagy géppē százötven–szászhatvam mázsa gabonát is lë lëhetëtt ëty hosszú nap csépëlni, ami rëggē nagyon korántú este késő̈ik tartott. Rëggeliidő̈ általába úty fél nyóc-nyóc óra körül, ebédidő hád délbe. Délután vót négy óra fél öt fele, ahun vót ëty kis uzsona. Vót, ahun nem vót, csak vacsora. Vacsora az általába úgy naplëmënt előt történt, mer még utánna asztán csépëltek az embërëk. Hát vót amikor má hazajártunk a cséplőgéptűl, mongyuk a dëmográciába mán akkor nem kesztünk oan túl korán, nem izs dógosztunk este oan túl kísőig. És a cséplésidőszak esz körülbelül húsz–huszonkét munkanabbúl ált, ami annyit jelëntëtt, hogy ëgy rëndës naty cséplőgéppē háromezër hatszáz mázsa gabonát igyekësztek lëereszteni. Ebbül jutott ëgyre–másra tizenkét mázsa rész | ëgy munkásnak mer | az ëtetők ëtytizet százalékkā többet kaptak, mint a

munkások, a törekhordók, pojvahordók pedig ëggy embërnek a bérinek csak a hetvenöt százalékát kapták, ezér híjták űket, hoty háromnëgyed részesëk. De valamikó fé részesëk vótak, mer a régi világba mëk csak három százalék vót a cséplőgépnek a munkázsbére. És akkor a géptulajdonoshon a csípeltetőg bëszálították a gabonát, és amikó vége vót a cséplésnek, a géptulajdonosok ezëk mérték ki a munkásoknak a részt. De amikòr mán a gépálomás gépje nyomtatott, ém magam is vótam sokáig bandagazda gépné — úgy neveszték —, akkor mink úty csinátuk, hogy a cséplőgépnek a részit, ami a gépálomásé vót, azd bëszálítottuk a futurába, a mi részünket vaty hászhon hortuk, vaty kimérve szétküldösztük azoknak, akik a cséplőmunkát utójjára ëgyenlítëttük ki a gabonát, mëk hát kaptunk ëty kis ocsút. Ocsú általába két százalék lëhetëtt ëgy mázsa gabonábú, tëhát két kiló, száz mázsábú két mázsa, és akkor osztottuk szét az ocsút is, és ëty kis esztéká járadékot köllöt fizetnünk. Aszt hiszëm, ëty forint ötven fillér vót omnibéjeg naponta, amit minékünk köllöt fizetni. Cséplésné it mifelénk mindenütt attak kosztot, tejjes kosztot: rëggeli, ebéd, vacsora. De vótak különböző vidékëk, ahun nem kaptak az embërëk, csak ebétkosztot, a többit űk vitték magukkā. Hát az alvás az úgy vót, ott alutt az embër a kazal tüvibe më a fák alatt, më ahova ē tudot húzódni, vaty pedig hát — mondom — mán a demokráciába jobban hazajártunk, mer ha vót is ëgy bódé, ëgy kizs bódéja, abba a gépész më a két ëtető vót, abba tartották a szërszámot mëk hát ëty kis eszt–aszt, üzemanyagot më... Demokráciába mán általába ártézi ivóvizzē elátták a cséplőmunkásokat.

A lóva való nyomtatás úgy a húszas évek utójja fele ért tejjesen véget, mer vótak mán akkor cséplőgépek. Elsőb vótak tüzezsgépek, amihöm még vót fűtő is. Én āra nem annyira emlíkszëk, az uraságná ot még vót, ot fávā fűtötték Vájsz Manfréd birtokába, mer ott általába hetekik tartott | vaty hónapokig is ëggy-ëty hejën a cséplés, mer azok úty horták össze a gabonát, hogy ojan hejre, ahunnét a szalmát tutták tároni. Törekët, pojvát könnyen lórévā bëhorták, vasúti sínëm mënt, ló húszta, azér híjtuk lórénak. És a kisembërékné a húszas évek utójján ért tejjesen véget a lóvā való nyomtatás. Lóvā való nyomtatást kịssep cséplőgépek vátották it fő mán, a tüzezsgépekre én nem annyira emlíkszëk.

Elmondta: Szikszai József, 67 éves
Szegvár, 1991. október 21.

SZABÓ JÓZSEF

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXV, 65–72

DEBRECEN
1998.

Tájszavak és nem tájszavak a nyelvjárási atlasz szótani lapjain

I. 1998-ban harminc éves lett A magyar nyelvjárások atlaszának első kötete, de annak is másfél évtizede már, hogy a teljes anyag a kutatás rendelkezésére áll. Az atlasz különféle feladatok megoldására alkalmas: a dialektológusok az adatokat is, az atlasz módszerét is sokféleképpen hasznosítják. Mégis azt kell mondanunk, hogy ez a nagy tudományos vállalkozás nem jutott tovább a szakmai kör érdeklődésén, „az anyag elég nagy mértékben ott hever kihasználatlanul." (vö. BENKŐ: DialSzimp. II, 15). Bizonyításul olyan tényekre hivatkozhatunk, mint hogy az oktatásban csak a felsőoktatásban ismerik; a megyei, városi közgyűjteményekben alig-alig találjuk meg, pedig milyen természetes lenne, ha legalább a kutatóközpontok könyvtáraiban meglenne; nemigen nyúlt hozzá a helytörténetkutatás sem; már ma sem tudják a kutatópontokon élők, hogy kik voltak a helyi adatközlők stb. De a nyelvtudomány oldaláról nézve is hiányzik a helyi dialektusok anyagának önálló vizsgálata (vö. DEME: DialSzimp. I, 188-9; SZABÓ GÉZA: uo. 55), pedig az atlaszadatok nem csak összesítve, hanem helyi adatokként is tanulságosak.

Dolgozatomban egy helyi nyelvjárás (N-5 Orosháza) tájszóanyagát vizsgálom meg az atlasz 617 „LEX" jelzetű lapjának felhasználásával. Az orosházi atlaszanyagot KÁZMÉR MIKLÓS (1951) és DEME LÁSZLÓ (1960) gyűjtötte, IMRE SAMU ellenőrizte (1962, 1964). Az N-5 azon kutatópontok közé tartozik, amelyekről a szótani kérdések minden adata felkerült az összesítő lapokra. (Közismert, hogy nem minden kutatópont teljes szótani válaszanyaga van meg a térképlapokon, vö. KÁLMÁN, Nyjaink 107; KIRÁLY LAJOS: DialSzimp. I, 204, ugyanígy BALOGH LAJOS szóbeli közléséből is.) A 617 szótani kérdésre az orosházi adatközlők 207-re válaszoltak tájszóval (33%). Alaki tájszóval válaszoltak 68 kérdésre (11%), jelentésbeli tájszóval 82 kérdésre (13%), valódi tájszóval 57 kérdésre (9%). Az adatok számszerű vizsgálatában nem is megyek tovább, csak a tényszámokat rögzítettem, hiszen ezek más nyelvjárások hasonló adatai mellett maguk is tanulságosak (vö. KISS JENŐ: MNy. 73: 224).

Az atlasz térképlapjainak szerkesztéséről, az adatok szociális használatának jelzéséről pontos leírás áll rendelkezésünkre (vö. DEME–IMRE: NyatlElm. 243-6), ezek figyelembe vétele fontos a dolgozatomban leírtakhoz is. Az anyag vizs-

gálatakor az N-5 kutatóponton az egy-egy szótani kérdésre adott valamennyi adatot figyelembe vettem.

II. 1. Az alaki tájszavak szerepéről, szótározásuk kérdéseiről megoszlanak a vélemények. BALOGH LAJOS, HAJDÚ MIHÁLY, VÉGH JÓZSEF több helyen hangsúlyozza, hogy összegyűjtésüket a helyi tájszótárak nem mellőzhetik. Orosházi atlaszadataim is erősítik, hogy a tájszavak olyan csoportjáról van szó, amelyről terjedelme miatt sem mondhatunk le. Anyagomban, ahogy utaltam már rá, az összes tájszó 33 százaléka alaki tájszó. A jelentésbeli tájszavak aránya valamivel magasabb, de ha az alaki tájszavak alakváltozatait is megszámolom, meghaladja ezen csoport 40 százalékos arányát. Pedig az alaki tájszavak csoportját nem felhígítva vettem számba: IMRE SAMUval, KISS JENŐvel, B. LŐRINCZY ÉVÁval, SEBESTYÉN ÁRPÁDdal együttgondolkodva én is csak a szigorúan vett alaki tájszavak példáit tartom irányadóknak. Az orosházi nyelvjárásban például — ahogy a dunáltúli helyi nyelvjárások többségében is — sok adatú jelenség a *j* spiráns helyén a *gy, ty* explozíva (vö. CSIZMADIA LAJOS: Az orosházi nyelvjárás néhány hangtani sajátossága. In. Orosháza néprajza. Szerk. NAGY GYULA. Oh., 1965. 506; KÁLMÁN, Nyjaink 45; SZABÓ JÓZSEF, Magyarországi és jugoszláviai magyar nyelvjárásszigetek. Szeged, 1990. 235), nyilvánvaló ezért, hogy a *mëggyelűtík, gyut; borgyut, szomgyas; akargya, birgya* stb. típusú adatok itt nem alaki tájszavak. A *csorosztya* azonban igen, mert a *csorosztya*-beli *j* > *ty* változás a *j* > *gy* változás zöngétlen kísérő jelensége (vö. DEME, NyatlFunkc. 258), ugyanúgy, mint az *aptyuk, naptyán* vagy a valódi tájszó *pákja* ~ *páktya* adatokban. A példa azért érdekes, mert mutatja, hogy nem csak a magánhangzók tendencia jelenségeinek adataitól kell eltekintenünk az alaki tájszavak besorolásakor, de figyelnünk kell a mássalhangzós jelenségek sok adatú példáira is. A *csorosztya, páklya* a *j* > *gy* > *(ty)* változás néhány adata miatt vehető figyelembe.

Az alaki tájszavak vizsgálatakor fontosak az alakváltozatok is. A 'kukorica virága' megnevezésére az orosházi nyelvjárás két alakváltozatot használ *(cimre, cimëre).* A *cimre* alaki tájszó, de nem dunántúli nyelvjárásokban gyakori magánhangzó-rövidülés okán, hanem a megrövidült tő miatt (ugyanígy még: *mángol* 'mángorol', *csörge* 'csöröge' stb.) A *viasz* alaki tájszavai (*vijack, vijaszk)* és mások egyformán adatértékűek, mert az alaki tájszó fő alakja mellett is *(vijack),* a köznyelvi *viasz*-tól is fonemikus jegyben tér el a *vijaszk* alakváltozat. A térképlapok tanúsága szerint az alakváltozatokat más-más jelenség egyedíti (vö. *tilalló, tilaló, tiloló* 'tiloló' *csöppü, csöpü* 'csepü' *pihe, pöhő* 'pehely' stb.) Látható, hogy mint máshol is, az orosházi nyelvjárásban is az alaki tájszó alakváltozatai mellett használják a nyelvjárásban a köznyelvi formákat is, ahogy a *tilalló, tilaló, tiloló* 'tiloló' sor mutatja. Az atlasz más kutatópontjain is sok ilyen adatsor van. Nem azokról az adatokról van itt szó, amelyeknél a nyelvjárást beszélők is csak egyetlen, a köznyelvi alakkal nevezték meg a denotátumot (*árpa,*

zab stb.), hanem amelyeknél a kérdésre adott válasz tájszó, annak egy-két alakváltozata, és ezt a sort teszi teljessé a nyelvjárásban is használt köznyelvi alak. A nyelvjárásokbeli változások szempontjából más minőség az az adat, amelynek csak nyelvjárási formája van, mint az, amelyiknél a tájszó és alakváltozatai mellett él a köznyelvi alak is, mint a nyelvjárási adatközlőtől is használt lexéma. Az atlasz adatsoraiban szereplő köznyelvi adatok a belső nyelvi mozgásra utalnak: arra a helyzetre, amikor a tipikus nyelvjárási alak és alakváltozatai mellett adat lesz a köznyelvi forma is. Az N-5-ös kutatóponton ilyen adatsorokat a jelentésbeli tájszavaknál találunk még nagyobb számban, a valódi tájszavaknál jóval kevesebb ilyen van. Ezek az adatok a tájszóhasználat változásának formáit és irányát is mutatják (vö. IMRE: ÁNyT. 8: 95), ezért az arányaik is fontosak.

Az alaki tájszavak vizsgálatát és szótározását én is egyformán fontosnak tartom. Az orosházi atlaszadatok is elfogadható érvekkel támogatják ezt az igényt. Az alaki tájszavak alakításában részt vevő mássalhangzós jelenségek fentebb már említett típusait bővíthetjük még más orosházi adatokkal is: vö. *szulos (szujos); varancsakozsbéka, varangyakozsbéka* stb., bizonyságául, hogy a helyi nyelvjárások alaki tájszócsoportja rendkívül termékeny és színes, ezért a tudomány szempontjából érdekes, tanulságos.

2. A jelentésbeli tájszavak vizsgálatával a nyelvjárási szókincs más belső sajátosságai tárulnak elénk. Az orosházi anyagban a tájszavaknak ez a legnagyobb csoportja. Az adatok többségében egyszerű képlettel állunk szemben: a köznyelvben is ismert név pragmatikus nyelvjárási jelentéssel (vö. *dunnahaj* 'dunyhahuzat' *sejme* 'a kukorica bajusza' *natyház* 'elsőszoba', *csónak* 'vetélő', *vesszőkas* 'nagy , kétfülű kosár' stb.). A jelentésbeli tájszavak csoportjában a többség ilyen természetű. A térképlapokról leolvasható, hogy ebben a csoportban is van olyan adat, amelynél a megnevezés egyik adata a köznyelvi név (vö. *szëdëget, kalászt szëd* 'kalászt szed' *aprójószág, baromfi* 'baromfi' *szíke, sárgája* 'a tojás sárgája', *nevetlenúj, gyürüsúj* 'gyűrűsujj' *vér, dobog* 'dobog (a szív)' stb., vagyis a kérdésekre adott válalszokban az alaki tájszavakéhoz hasonló adatsorokat találunk. Az adatsorokban sok az olyan variáns, amelyekben a tájszó — a köznyelvi alak sorban a köznyelvi alakot a dialektusban tipikus formában ejtik (vö. *sikál, surol* 'súrol', *ködül, ködöl, csöpörög* 'csepereg', *sejt, líp, lép* 'lép'). Ezek a tendencia-jelenségek adatai a helyi nyelvjárásban, adatok a nyelvjárási í-zésre, labializációra, a magánhangzók rövidülésére stb., tájszavakként ezért nem számolunk velük. A kérdésekre adott válaszsorokban mégis tanulságosak.

A jelentésbeli tájszavak csoportjában vannak olyan adatok, amelyeknél a név nem csak egy-egy hangtani mozzanatban különbözik a másik névtől. Más szavakkal: az adatközlők itt nem az alaki tájszó alakváltozataihoz hasonló alakkal válaszoltak a kérdésre, hanem tautonimákkal. Szándékosan nem szinonima ér-

tékű megnevezésekről beszélek, hiszen ezek jelentésében nincs semmi különbség, még árnyalatbeli sem, ezek más-más nevek. A *csutkatű, tuskó* motivált megnevezés mögött egyaránt 'a kukorica földalatti töve' denotátum áll. A variációk rendkívül színesek: a tautonima-sort a *csutkatű, tuskó* esetében két jelentésbeli tájszó adja; a *vackol, mëgágyal* sorban egy jelentésbeli és egy alaki tájszó; a *cifratészta, sifli* 'kockatésza' adatoknál egy motivált tájszó és egy idegen szó áll egymás mellett; a *bábaszarka, (csettëktető)* 'tövisszúró gébics' megnevezések egyformán jelentésbeli tájszavak, ahogy a *szárnyasegér, bűregér* is. Ahogy a jelentésbeli tájszavaknál ez természetes, a tautonimát leggyakrabban motivált szavak alkotják. Nyelvi adottságaik alapján is hagyományos jelentésbeli tájszavak: általában köznyelvi hangalak + nyelvjárási jelentés, vagy nyelvjárási hangalak + nyelvjárási jelentés változatokban fordulnak elő (vö. *rovás, kútrovás* 'kútkáva' *tarkavarnyu, tarkakánya* 'szürkevarjú' stb.). Az adatok egy csoportjában az is egészen világos, hogy a jelentésátvitelek mögött milyen motiváció áll (vö. *sünkutya, sündisznó* 'sün' *szárnyasegér, bűregér* 'denevér', *kivirul, kitisztul* 'kiderül'.

Akkor is érdekes a kép, ha a tautonimát úgy vizsgáljuk, hogy milyen tájszócsoportbeli lexémák hordoznak azonos jelentést. Az 'öblögeti' jelentésre az orosházi nyelvjárás egy alaki tájszót használ (*öbligeti)* a *hidegöli* jelentésbeli tájszó mellett. Ugyanezt találjuk a *kandzsali, kandzsi* és *kerbenéző* megnevezésekben a 'kancsal' adottság kifejezésére. Az azonos jelentés mellett, igaz, más a szavak hangulati tartalma. A tautonima-sorban persze nem csupán jelentésbeli tájszó + alaki tájszó (vagy nyelvjárási ejtésű köznyelvi szó) variációval találkozunk, hanem jelentésbeli tájszó + valódi tájszó kombinációval is) vö. *kas + irzon, zirzon* 'kaptár', *pörgeóru + turpisz(óru)* 'pisze', *sárgërënda + majorpang* 'koszorúgerenda' adatokban.

A jelentésbeli tájszavak orosházi adattára érdekes példákat hoz elénk, és igazolja, hogy a dialektusok szóhasználatának vizsgálata tanulságos elemzésekre kínál lehetőséget. Érdemes közelebbről megnézni azt is, hogy az orosházihoz hasonló nyelvjárásszigeteken a jelentésbeli tájszavak között milyen arányban vannak a hajdani és a mai nyelvjárásterület tájszavai. SZABÓ JÓZSEF közelmúltbeli vizsgálata megerősítette, hogy az orosházi tájszavak nagyobb csoportja visszautal a dunántúli eredetre, egy kisebb csoportja csak idevaló. Erre nézve az atlaszadatok is szolgáltatnak bizonyítékokat. A *kútrovás, tarkakánya* stb. dunántúli kötődésű, a *csutkatű* és társai azonban, a térképlapok tanúsága szerint is, alföldi nyelvjárásokban otthonosak.

Az orosházi atlaszadatok is többnyire egybehangzanak azzal, amit egy másik nyelvjárás jelentésbeli tájszavainak vizsgálata kapcsán tapasztaltam, hogy egy-egy dialektus ezen tájszavainak megfigyelésével a nyelvjárási jelentésváltozások sokféleségét és a nemzeti nyelvével azonos formákat ismerhetünk meg (vö. Nyr. 117: 66–78).

3. Az atlasz 617 szótani kérdésére Orosházán 57 valódi tájszóval válaszoltak. Azt látjuk, hogy ezeknek is vannak alakváltozatai (vö. *fercül, férciil* 'cicerél', *irzon, zirzon* 'kaptár', *páktya, pákja* 'buzogány', *pillis, pillés* 'szelet', *püszke, piszke* 'egres' stb.), de ezeknek itt nincs jelentőségük. A valódi tájszavak között az előző két tájszócsoporténál több az idegen szó (*joksir, majorpang, sparhet* stb.), de mindössze két olyan tájszót találtam, amely ugyanazon fogalom tautonimája: a 'koszorúgerenda' jelentésű *majorpang* a *sárgërëndá*val, a 'pisze' jelentésű *turpisz(óru)* a *pörgeóru*val. A kevés ilyen adatból egyenesen következik, hogy a valódi tájszavaknál alig van eltérés a lexikai egységek és szemantikai egységek számában (a két fogalom tartalmát lásd IMRE, NyjSzók. 13–6). Ebben szerepe van annak is, hogy atlaszadatokkal van dolgunk, amelyek direkt kérdések nyomán álltak össze, a kérdés pedig mindig egy fogalomra vonatkozott. Az 'emse' jelentésű denotátumra például *koca* megnevezéssel válaszoltak. A lexémákhoz direkt kérdésre ez a jelentés társul, a tájszó más jelentése nem is került elő. Pedig Orosházán a *kocá*nak összetételekben van 'nem igazi, hozzá nem értő' melléknévi jelentése is *(kocavadász, kocamestër),* amely érthetően nem került szóba. Az atlaszadatokból a tájszó szemantikai tartalmából általában csak egy jelentést ismerünk meg, a direkt kérdésre válaszoló denotatív jelentést.

SZABÓ JÓZSEF munkája szerint az atlaszbeli orosházi valódi tájszavak között hat dunántúli tájszó van, de a valódi tájszavak 51 százaléka olyan, amelynek ritka vagy kihaló változata is igazolhatóan dunántúli (vö. i. m. 237–8). Az IMRÉtől használt rétegeződés-vizsgálat a nyelvjárásszigeteken „Az etimológiája mire megy vissza?" mellett a „Mely nyelvjárástípusból való?" kérdésre is válaszolhat. Az atlaszlapokon jól látszik az orosházi *szárma* 'töltöttkáposzta', a *gyürke,* a *palozsna* területi kötődése, amely visszautalás arra mutat, hogy az utolsó 250 év, ennyi idő telt el az új nyelvjárásterületen, Orosháza nyelvjárásának szókincsére gyakorolt hatása nem volt megrendítő erejű.

A valódi tájszavak keveset árulnak el önmamagukról. A szarvasmarha álla alatt lelógó bőrre, a *lebernyeg*re kérdezve *leménye* válasz érkezett az adaközlőktől. A „Mi az, ami..?" kérdésre ez ugyan tökéletes válasz, de csak az ÚMTsz. szócikkeinek adataival összevetve tudjuk meg, hogy a nominativusi alak a *lemény, leminy,* majd ugyanebből a szócikkből azt is, hogy a *leményn*ek más nyelvjárásokban van a baromfi szóanyagához kötődő jelentése is (vö. II, 806-7). Az atlasz egy tájszó szemantikai szerkezetéből általában csak egy jelentést ad meg, mert ez a célja (vö. DEME–IMRE: NyatlElm. 235). Az atlasz így is a szóföldrajzi kutatások pótolhatatlan eszköze, de a helyi nyelvjárások szókészletének vizsgálatához kevesebb lehetőséget kínál. IMRE SAMU összefoglaló munkája is mutatja, hogy az atlasz másképpen használható a szóföldrajzi vizsgálatokhoz, mint a szótani elemzésekhez. A lexémák szóföldrajzi vizsgálatához kiválóan, a nyelvjárások szótani feldolgozásásaihoz korlátozottabban használható.

III. A tájszavak vizsgálatának sokféle lehetősége és módja van (vö. BENKŐ: DialSzimp. I, 26; VÉGH: uo. 44–8; SZATHMÁRI: uo. 112–3; HEXENDORF EDIT, Vallomás naplemente előtt: A nyelvészetről — egyes szám, első személyben. Szerk. BAKRÓ-NAGY M. és KONTRA M. Bp., 1991. 89). Arra nézve, hogy miként közelíthetünk a nyelvatlasz szóföldrajzi adataihoz, DEME LÁSZLÓnak még a gyűjtés idején készült munkáján (Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái. Bp., 1956), IMRE SAMU tanulmányán (Nyelvjárási szókészletünk néhány szerkezeti kérdése. Bp., 1978) és SZABÓ JÓZSEF többször hivatkozott monográfiáján kívül, alig találunk példát. (Hasonló a helyzet az összegyűjtött földrajzi nevekkel is: BÍRÓ FERENC, HOFFMANN ISTVÁN, KÁLNÁSI ÁRPÁD, MEZŐ ANDRÁS, CS. NAGY LAJOS, ÖRDÖG FERENC, SEBESTYÉN ÁRPÁD feldolgozásai mellett csak a felgyűjtött anyagnak örülhetünk.)

Az IMRE-dolgozatot tanulmányozva első látásra úgy tűnik, hogy ez a fontos összefoglalás módszerében egy helyi nyelvjárás tájszóanyagának vizsgálatához nem követhető, hiszen a szerző az adatokat a nyelvterület különböző nyelvjárásaiból vette. Nem lehet tudni például, hogy a helyi nyelvjárások tájszóanyagában lesznek-e tautonimák. Konkrét vizsgálat választ ad a kérdésekre. Anyagom tanúsága szerint egy helyi nyelvjárás tájszóanyagának feldolgozásakor hasonló anyaggal van dolgunk, mint ha egy nagyobb terület, például valamely nyelvjárástípus több nyelvjárásának adatait vizsgáljuk. Úgy látom, hogy arra a kérdésre tehát, hogy egy helyi nyelvjárás tájszóvizsgálatához használható-e a fogalom, igennel válaszolhatunk.

A tautonima IMRÉtől használt jelentése világos: a nyelvjárási megnevezések tagoltságát mutató műszó, amelyre azért van szükség, hogy a lexémák ezen csoportját jól elkülönítse a nyelvjárási szinonimáktól. Imre definiciója szerint a tautonima egy denotátum különböző nyelvjárásokbeli megnevezése. Az orosházi tájszóanyagot vizsgálva úgy látom, hogy ebben is találunk olyan adatokat amelyek egy fogalom megnevezésének egy nyelvjáráson belüli tagoltságára példák. Az orosházi *mándli, lajbi* 'mellény' megnevezések mögött a jel tárgyának bizonyos különbsége húzódik meg (más az anyaguk, az egyik elsősorban a pásztoremberek viseletéhez tartozik, a másik általában a férfi öltözék része), de semmiféle jelentéskülönbség nincs a *ruca, kácsa* megnevezések mögött, csupán a két tájszó minőségében találunk eltérést (valódi tájszó — alaki tájszó). A *mándli, lajbi* tehát helyi nyelvjárási szinonima, a *ruca, kácsa* meg tautonima. A jelentésbeli tájszavaknál már szóltunk azokról a tautonimákról, amelyekben két motivált tájszó alkotja a tautonimát (vö. *szárnyasegér, bűregér* 'denevér' *bábaszarka (csettëktető)* 'tövisszúró gébics').

Az atlasz orosházi szótani tanúságát figyelembe véve azt mondhatom, hogy bár IMRE SAMU a tautonimát több nyelvjárás szókészletének vizsgálatához használta, tautonima-jellegű tájszavak az orosházi nyelvjárásban is vannak. A *csut-*

katű, tuskó 'a kukorica földben maradt töve', a *cifratészta, sifli* 'kockatészta' stb. egy fogalom megnevezésének helyi tagoltságát mutatja, a *mándli-lajbi* kettősség pedig a tipikus szinonima-adottságot. Arra, hogy a tautonima harmadik, negyedik tagja gyakran a köznyelvi alak, az atlasz nagyon sok adatot szolgáltat. A megnevezések köznyelvi formái azonban inkább a tájszavak társadalmi használatára és a szóhasználat belső változásának irányára nézve fontosak. DEME LÁSZLÓ az atlaszmunkálatok kapcsán már a hatvanas évek elején felhívta a figyelmet arra, hogy „ma már tele van a falu többé-kevésbé köznyelviesült elemekkel is." (vö. NytudÉrt. 40. sz. 69; ugyanígy VÉGH JÓZSEF doktori értekezésének tézisei 5–8). Ezt mutatják az atlasz térképlapjai is.

Az atlaszadatok a tájszavakra vonatkozó különböző kérdések tisztázásában segítenek. Az adatokat, adatsorokat vizsgálva könnyebb belátni, hogy milyen problémákat kell végiggondolni a tautonimák, szinonimák, alakváltozatok besorolásakor. Különböző részletkérdések figyelmeztetnek arra: alapvetően fontos, hogy a tájszavak minősítésekor következetesek legyünk. Az alaki tájszavak számbavételekor például el kell tekintenünk a magánhangzós tendencia-jelenségek adataitól, csak a „sajátos fonémakapcsolatot" mutató adatokkal (vö. GÁLFFY: NyelvTan. 1980/48) számolhatunk. Az orosházi *noszpoja, förhëc* 'felhérc' *mángol, szulos, rece, receft* 'recept' stb. alaki tájszó, a *gerendő, gërëndöj* 'gerendely', *pöndöl, göriny, göríny, szíp, nyösténkutya, furu* stb. viszont nem. Ha elfogadjuk, hogy alakváltozata csak tájszónak lehet, akkor világos, hogy a *gerendő, gërëndöj; göriny, göríny* csak látszólag alakváltozat. Ugyanezek a párok szinonimák sem lehetnek, mert rokonértelműség, pragmatikus árnyalat nem differenciálja őket (vö. KÁROLY, Jelentést. 88).

Az is kérdéses, hogy a valódi alakváltozatokat a tagoltság adatainak tekinthetjük-e. Adat-e az alakváltozat a megnevezés tagoltságára? Adataim szerint — erről is szóltam már — az alaki tájszavak között is (vö. *rece, receft* 'recept', *tilalló, tilaló* 'tiloló'), a valódi tájszavak között is vannak olyanok, amelyeknek alakváltozatai vannak a nyelvjárásban (*páktya, pákja* 'buzogány'), de a tájszó tagoltságára nézve adatnak mégis csak az alaki tájszavak alakváltozatait tartom elfogadhatóknak. Az alaki tájszó ugyanis az a tájszófajta, amelynek lényege az alaki különbözésében van. Az orosházi alaki tájszavak (vö. *kodál, kotkodál* 'kotkodácsol', *pihe, pöhő* 'pehely' *vijack, vijaszk* 'viasz', *lobicskul, lubicskol* 'lubickol', *kandzsali, kandzsi* 'kancsal' stb.) is jól mutatják, hogy a megnevezések a fő alak mellett más kombinációkban is tagolódhatnak az alakváltozatokban. Mindezek mellett meggondolandó a valódi tájszavak (vö. *püszke, piszke* 'egres', *fęrcül, férczöl* 'cicerél', *pillis, pillés* 'szelet' tautonimaként való kezelése.

Megjegyzéseimből annyi bizonyosan kitűnik, hogy a nyelvjárási atlasz adatsorai sokféle kérdés, felvetés véleményezéséhez és lezárásához támpontokat adnak. Az atlasz munkatársainak alapos munkáját dicséri, hogy a gyűjtés akkori lehetőségei mellett is a nyelvi adatok olyan mennyiségét, olyan variációkat

rögzítettek az adatsorokban, amelyek jó részével ma már nem találkozunk. Az akkor lejegyzett adatsorokra ma már nehéz rátalálni. Azok az adatsorok, amelyekben tájszavak, táji ejtésű szavak (*í*-ző, *ú*-zó stb. alakok), köznyelvi alakok szerepelnek egymás mellett, tájszótáríróknak, jelenségtanulmány-készítőknek, változásvizsgálatra vállalkozóknak ki nem hagyható anyagot jelentenek. Az Új magyar tájszótár szócikkei mutatják, hogy csak az atlasz orvanyagából milyen nagy mennyiségű, fontos adat gyűlt össze. A kutatópontok tájszótárírói most az atlasz teljes anyagát feldolgozhatják, rosszul teszik, ha eltekintenek tőle.

Az is tény azonban, hogy a tájszótáríróknak figyelmesen kell számba venniük a tájszavakat a szócikkek szerkesztésekor, mert az atlasz adatsoraiból is csak az igazi tájszavaknak lehet helyük a szótárban. Az orosházi *sejt, líp, lép* 'lép' *cimre, cimër̈e* 'címere' *térbetyül, tẹ́rdepül* 'térdepel' stb. adatsorból a *sejt,* a *cimre,* a *térbetyül* adatot sorolhatjuk a tájszavak közé, a *líp* az *í-zés,* a *cimër̈e* a magánhangzó rövidülése miatt táji ejtésű forma, a *lép* pedig köznyelvi alak. A *tẹ́rdepül* ugyancsak táji ejtésű adat (vö. CSIZMADIA, i. m. 499: *belepetyűte, bepörűte, elfiríszűte, igínyül, lelkűte* stb.), mert az orosházi nyelvjárásban a labiális alakok zártabbá vált adataira sok példa van. Azzal nem lesz tájszó egy *í-ző* adat, ha az alaki tájszavak külön csoportjába soroljuk a rendszerszerű megfelelések példáit (vö. GÁLFFY, i. m. 36–7). Ilyen bontás akkor sem indokolt, ha nem szótározásra vesszük számba az alaki tájszavakat. Semmi sem indokolja, hogy egyszer tágabban, máskor szorosan értelmezzük ezt a tájszócsoportot.

Az alakváltozat is az alaki tájszavak pontos fogalma mellett lehet egyértelmű. Az orosházi atlaszadatoknál maradva a *vijack, vijaszk* alaki tájszó, az utóbbi alakváltozat, mert nem csak a köznyelvi formától, de a tájszó fő alakjától is eltér. A *líp, lép* azonban nem ilyen adat. Az atlaszlapon *sejt, líp, lép* 'lép' adatsort találunk, amely azt az állapotot őrzi, amikor a kérdésre a szentetornyai kutatóponton ez a válasz jött elő. Azt mutatja, hogy a gyűjtéskor és ellenőrzéskor mindhárom adat előfordult a nyelvjárási használatban: a *sejt* tájszó, a táji ejtésű *líp* és a köznyelvi *lép* is. Ilyen adatsor nagyon sok van az atlaszlapokon, a *sejt* tájszótárba, a *líp* adat pedig jelenségtanulmányba való (ugyanígy KISS J., MihTsz. 9).

Az alaki tájszavak problematikájához kapcsolt észrevételeim a nyelvatlasz egy kutatópontjának adataiból álltak össze. Bár megfelelő mennyiségű nyelvi anyagból merítettem, látom az anyag korlátait: csak az atlasz szótani kérdéseire adott válaszokra épül. Bizonyos, hogy az alaki tájszavak csoportja a hangjelenségek vizsgálatát célzó lapok adataival jelentősen kibővülne. A „LEX" jelzetű lapoknak az volt a céljuk, hogy segítségükkel összegyűjtsék, hogy a „címszóban megjelölt fogalmat a vizsgált pontokon milyen szóval vagy szavakkal nevezik meg." (vö. DEME–IMRE: NyatlElm. 235). Ennek a kívánalomnak pontosan eleget tesznek. A „FON" jelzetű lapokról további alaki tájszavakat gyűjthetnénk össze és még több olyan adatot, amelyekkel parttalanná tehetnénk az alaki tájszavak csoportját. De fölösleges lenne elmenni abba az irányba.

ZILAHI LAJOS

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXV, 73–85

DEBRECEN
1998.

Ö-zés a Birk-kódexben

Az 1474-ben keletkezett, csak töredékében fennmaradt Birk-kódex létezéséről már több, mint száz éve tudunk, napjainkig azonban csak kevesen vállalkoztak nyelvének vizsgálatára, elemzésére. DEME LÁSZLÓ Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái című könyvében (Bp. 1956) az egyes jelenségekre hoz példát ebből a forrásból is, de a kódex nyelvének alapos vizsgálatára szinte semmilyen szempontból sem került sor. Pedig a nyelvtörténeti elemzést megkönnyíthette volna JAKAB LÁSZLÓ és KISS ANTAL számítógépes feldolgozása, amely már több, mint másfél évtizede rendelkezésünkre áll (A Birk-kódex ábécérendes adattára. Számítógépes Nyelvtörténeti Adattár 3. Debrecen, 1983). A forrás feldolgozása érdekes eredményeket hozhat, hiszen a nyelvemlék latinból való fordítás, eredeti fogalmazvány, nem másolat, és mind a nyolc lap Váci Pál írása.

Ebben a dolgozatomban a kódex *ö*-zését kívánom bemutatni. Az elmúlt években JAKAB LÁSZLÓ több tanulmányt jelentetett meg a Birk-kódexnél alig valamivel fiatalabb — az 1490-es évek elejéről származó — Guary-kódex *ö*-zéséről (A háromalakú végződések alakja és illeszkedése a Guarÿ-kódexben: MNyj. 32: 25–32; Az abszolút és a relatív tövek véghangzójának *ö*-zése a Guary-kódexben: MNyj. 33: 3–18; A *lött, tött, vött* szóalakok a Guarÿ-kódexben: MNy. 92: 70–4). A Guary-kódex az erősen *ö*-ző nyelvemlékeink közé tartozik, míg a Birk-kódex LOSONCZI ZOLTÁN szerint inkább *ë*-ző, de az *ö*-zés „erősen kezd terjedni. Alakulása illeszkedés nélkül való, s jobbára a szóvégekre szorítkozik" (NyK. 45: 258). A kódex összes adatának figyelembevételével egyrészt pontosan leírhatjuk a jelenség helyzetét, másrészt összehasonlíthatjuk ennek a nyelvjárásnak az állapotát az erősen *ö*-ző Guary-kódex nyelvjárásának az anyagával. Így már kétféle XV. századi *ö*-ző nyelvjárásról lesz teljes képünk.

Munkámhoz a kézirattöredék PUSZTAI ISTVÁN-féle kiadását használtam (Birk-kódex. 1474. Codices Hungarici V. Bp. 1960).

Ö-zés a háromalakú toldalékokban

A képzőkben

D. BARTA KATALIN szerint a mai háromalakú igeképzőink a kései ómagyar korban már illeszkedtek, de egyes nyelvjárások között jelentős eltérések lehettek az illeszkedésben (TNyt. II/1, 79). JAKAB LÁSZLÓ tanulmányában kimutatta, hogy az *-odik/-ëdik/-ödik,* a *-(l)kodik/-(l)këdik/-(l)ködik,* a *-kozik/-këzik/-közik,* a *-dos/-dës/-dös,* a *-doz/-dëz/-döz* és a *-dogál/-dëgél/-dögél* képző az erősen *ö*-ző Guary-kódexben csak két alakban fordul elő, a palatális-illabiális változatok hiányoznak (MNyj. 32: 25–6).

A Birk-kódexben csak két képzőben jelentkezik *ö*-zés. A *-(l)kodik/-(l)këdik/ -(l)ködik* veláris változatát háromszor találjuk meg: *fel fualkodnak* (1a25) stb. Nyolcszor a labiális-illabiális illeszkedésnek megfelelően jelentkezik a *-(l)këdik: dichekedni* (1a28), *edeſkettet* (2a13, 15), *keuelkeggenek* (1a30), *tørekeggek* (4b34), *mielkedetek* (1a33), *mielkedetekben* (1a32), *mielkeggek* (1a40). Egyszer labiális magánhangzó után járul a *-këdik* képző: *vetøkedes* (1b11). Három adatban a palatális-illabiális tőhöz a képző labiális alakja járul: *fel emelkøgenek* (1a28), *le teriezkødue* (2b25), *le teriezkøduen* (4b13). Palatális-labiális tőhöz kapcsolódó *-(l)ködik* képzőre a nyelvemlékben nincs példa.

A Birk-kódexben ötször szerepel a mai *-kozik/-këzik/-közik* képző mély hangrendű alakja: *imadkozni* (1a42) stb. A *-këzik* és a *-közik* egy-egy szóban fordul elő: *gvlekezuen* (1a6), *gvlekeztetek* (1a6), illetve *fel igekozzenek* (1a22), *igekozøk* (3b41).

Az *-odik/-ëdik/-ödik* képzőt a Birk-kódexben csak egy szóban találjuk meg: *feredeſnek* (2a6), *meg fereggiek* (2a8). Ebből a két adatból pedig nem következtethetünk a képző illeszkedésére.

A *-dos/-dës/-dös* és a *-doz/-dëz/-döz* képző Váci fogalmazványában csak egy-egy adatban szerepel: *budoſokrol* 'bujdosókról' (3a42), illetve *eſedezeſſel* (3a10). A *-dogál/-dëgél/-dögél* képzőre pedig egyáltalán nincs adat. Az illeszkedés vizsgálata tehát ezeknél a képzőknél nem lehetséges.

Összesen tizenkilenc példát találunk az említett képzők palatális alakjára. Tizenháromszor fordul elő illabiális alak illabiális, egyszer labiális szótag után. Különböző képzők labiális változatára öt adat van, valamennyiben illabiális magánhangzót tartalmazó szótagot követ. Ez azt látszik bizonyítani, hogy a Birk-kódex nyelvjárásában a képzők többsége háromalakú, a palatális-labiális alakok a szabályos illabiális képzők rovására kezdenek terjedni, csupán kis mértékű *ö*-zés mutatkozik a képzők használatában.

Az *-ít* képző a Guary-kódexben diftongusos formában szerepel, és háromalakú: *-oi̯t, -ëi̯t* és *-öi̯t,* de többször jelentkezik az *-ëi̯t* az *-oi̯t* és az *-öi̯t* helyett is (MNyj. 32: 26–7). A korszak más írásos emlékeiben azonban a képző diftongusos formái mellett van példa a korábbi spiránsos változatra, és a mai *-ít,* illetve a

nyíltabb *-ét* alakra is (TNyt. II/1, 69–70). A Birk-kódex nyelvjárásában a képző spiránsos és diftongusos alakja is él. A spiránsos változatot elsősorban a felszólító módú igealakokban találjuk meg. A mai *-ít* képzős igék felszólító módú alakjaiban a szöveg keletkezésének idején palatális zöngétlen spiráns volt a módjel. A *χtχ* mássalhangzó-torlódásból a *t* kiesett, így hosszú *χχ* jött létre (TNyt. II/1, 141). Ennek jele a kódexben a *h: alaha* 'alítsa' (2b22), *alahak* 'alítsák' (1a19, 1b15), *kɘzehe* 'készítse' (4b17), *kɒnohek* 'könnyítsék' (3a9), *meg batorohan* 'megbátorítson' (2b27), *meg ʒenńeʃɵhe* 'megszennyesítse' (2a4), *ʒeledehetek* 'szelídítsétek' (1b5). Ezeken kívül még két adatban fordul elő a spiránsos változat: *fenehtek* 'fenyíték' (4b36) és *tarʃohtani* 'társítani' (3a3). A *χ* előtti magánhangzó eleinte azonos a tőséghangzóval, tehát palatális hangrendű szavakhoz kapcsolódva palatális, velárisokhoz járulva veláris, később — valószínűleg a palatális spiráns hatására — mindig palatális (TNyt. II/1, 69). A fenti példák mutatják, hogy Váci Pál nyelvjárásában a XV. század második felében a *χ* előtt még egyaránt előfordultak elől- és hátulképzett magánhangzók, és egy *ö*-ző adat is van köztük.

Az *-ít* képzőt tartalmazó igék kijelentő módú alakjaiban a képző diftongusos változata szerepel: *alaiťak* 'alítják' (4b12), *ketheleneit* (2a7, 2b4), *meg eppeithendik* (1b34), *meg tanoitaʃnak* (2b3), *ekeʃeiti* (1b35). Két igéből képzett névszóban is diftongusos formát találunk: *mɘzeitelen* (3b12) és *poroitas* 'pirítás' (2a35). Amint látjuk, a képző *-öi̯t* változatára a Birk-kódexben nincs példa. Az adatok kis száma miatt azonban nem jelenthetjük ki biztosan, hogy Váci nyelvjárásában az *-öi̯t* alak nem élt.

JAKAB LÁSZLÓ dolgozatában megemlíti (MNyj. 32: 28), hogy a mai *-ékony/-ékëny* képzőnek is *ö*-ző alakja fordul elő a Guary-kódexben: *felekǫ́ń* (26/16). Érdekes, hogy ez a szó a Birk-kódexben is *ö*-ző formában szerepel: *felekɒńɵket* (2b28). Itt azonban van példa a képző *-ékëny* változatára is: *feledekenʃeg* (2b40), ami ejtésbeli ingadozásra utal.

Az *ö*-zés jelentkezését a képzőkben az alábbi táblázatban foglalhatjuk össze:

képzők	illabiális-palatális változat		labiális-palatális változat	
	illabiális mgh. után	labiális mgh. után	illabiális mgh. után	labiális mgh. után
-(l)kodik/-(l)këdik/-(l)ködik	8	1	3	–
-kozik/-këzik/-közik	1	–	1	–
-odik/-ëdik/-ödik	2	–	–	–
-doz/-dëz/-döz	1	–	–	–
-ékony/-ékëny(/-éköny)	1	–	1	–
-ít: -aχ/-oχ/-eχ/-öχ	3	–	1	1
-ít: -oi̯t/-ëi̯t/-öi̯t	4	–	–	–

Ahogyan a táblázatban látható adatok mutatják, a Birk-kódexben a palatális képzők illabiális változatára ugyan több adat van, de rovásukra már megindult a labiális változatok terjedése.

Az igei személyragokban

A Guary-kódexben a többes második személyű igei személyrag alanyi és tárgyas ragozásban egyaránt kétalakú: *-tok/-tök* (MNyj. 32: 28). A Birk-kódexben a mélyhangrendű, alanyi ragozású igékben a végződés mindig — tizennyolcszor — *-tok*: *akariatok* (1b3), *lakoztok* (1a5) stb. Kilencszer találjuk meg alanyi ragozású igékben a *-tëk* végződést, mindig az illeszkedés szabályainak megfelelően. Kijelentő mód jelen idő: *meg feǵtek* (2b10), *mentek* (1b9), *mertek* (1a22), *teztek* (2a37). Felszólító módban: *elietek* (1a37), *rǝſtelietek* (2b2), *teǵetek* (1a39). Múlt időben: *gvlekeztetek* (1a6), *lettetek* (1a38). A *-tök* rag ötször fordul elő, de használata csak egyszer követi a labiális-illabiális illeszkedést: *kǝńǝrǝltǝk* (2b33). Négyszer illabiális tőhöz kapcsolódik: *engeǵetǝk* (2b16), *fel keltǝk* (1a10), *kerietok* (2b7), *veſſetǝk* (2b17).

A többes második személyű tárgyas rag mai nyelvünkben kétalakú, labiális-palatális változata nincs. A Birk-kódexben a veláris alak kilencszer található meg: *imaďatok* (1b2), *meg tarchatok* (2b18, 35), *ogiatok* (2b1), *oluaſſatok* (1a12) stb. Hat adatban palatális a végződés: *felíetek* (2b31), *meg tǝttetek* 'megtettétek' (2b42), *meg vegezzetek* (2a28), *zeledehetek* (1b5), *zereſſetek* (2b31), *tizzelietek* (1a38). Két adatban jelentkezik a szövegben az *-itek* változat: *lelenditek* (2b41), *zeretitek* (2b10). Egyszer a labiális magánhangzós *-itök* is előfordul: *ǝſmeritǝk* (2b5). A kódex nyelvjárásában tehát ebben a személyragban is megindult a labializálódás.

Az egyes szám harmadik személyű *-n* raghoz az ómagyar kor végére már hozzátapadt az előtte álló, többnyire középső nyelvállású magánhangzó, és így háromalakú toldalékká alakult: *-on/-ën/-ön* (TNyt. II/1, 206). A Guary-kódexben ez a rag is csak *-on/-ön* formában található meg (MNyj. 32: 28). A Birk-kódexben felszólító módú igealakban a rag veláris változata tizenkétszer jelenik meg: *forogion* (1b2), *haznalion* (2a13) stb. Illabiális tőhöz az *-ën* járul tíz szóban harminchétszer. A *leǵen* tizennyolcszor fordul elő (1a7, 1b39, 40, 2a6, 9, 28, 2b24, 25, 28, 30, 3a11, 23 3b2, 4a22, 24, 27, 28, 30), és egyszer *legen* (4b36) írásmódot találunk. A *tegyen* és a *vegyen* szóra négy-négy példa van: *teǵen* (2a28, 30, 3b13), *tegen* (4b17); *veǵen* (1b8, 2b28, 29), *veggen* (3a15). Háromszor szerepel a *mẽńen* (2a18, 4a12, 20). A *szerezzen* kétszer fordul elő a szövegben: *zerezzen* (3b27) és *zereźen* (3b31). További egy-egy példa van a következő öt szóban: *elien* (3a35), *iegezzen* (3b40), *kerien* (3b13), *meg feǵgen* (2b27), *viǵen* (4a19). Labiális tövet kétszer követ *-ën* rag: *ioien* (3a5) és *kulgen* 'küldjön'

(3a8). Az *-ön* változatra pedig a labiális-illabiális illeszkedés szabályainak megfelelően csak egy adat található: *nøion* (1b29).

Kijelentő mód jelen idő egyes szám harmadik személyben a *lesz*, *megy* igékhez a Guary-kódexben mindig *-ön* végződés járul (MNyj 32: 28), a Birk-kódexben viszont csak *-ën: lezen* (1a11, 36, 2b32, 3a4, 3b12, 31, 37, 37), *be megen* (4a37). *Ö*-zésre tehát itt sincs adat.

Az ómagyar korban a többes szám első személyű igerag a magyar nyelvterület egyes részein alanyi és/vagy tárgyas ragozásban három alakban is élt (vö. TNyt. II/1, 186–9). A Guary-kódexből csak az *-onk/-önk,* illetve az *-ok/ -ök, -jok/-jök* rag mutatható ki (MNyj. 32: 29). A Birk-kódexben az alanyi ragozásra többes első személyben hat adat van. Négyszer fordul elő a veláris változat: *mõdonk* (3b2), *mõdottonk* (3b14), *parancʒolonk* (1a4), *vndoklonk* (3a16). Palatális tőhöz pedig *-önk* végződés kapcsolódik: *el vegeʒtønk* (3a6) és *itelønk* (3a16). A szövegtöredékben két tárgyas ragozású, többes első személyű igealak van: *meg tiltiuk* (4b33), illetve *ʒereʒvk* (4b37).

Az igei személyragokban jelentkező *ö*-zést az alábbi táblázat mutatja:

igei személyragok	illabiális-palatális változat		labiális-palatális változat	
	illabiális mgh. után	labiális mgh. után	illabiális mgh. után	labiális mgh. után
-tok/-tëk/-tök	9	–	4	–
-átok/-étëk(/-étök)	5	1	–	–
-átok/-itëk(/-itök)	2	–	1	–
-onk/-önk(/-ënk)	–	–	2	–
-on/-ën/-ön	46	2	–	1

Akárcsak a képzőknél, az igei személyragok között is kevés *ö*-ző alakot találunk, valószínűleg itt is terjedésük megindulásáról tanúskodik a nyelvemlék.

A névszói személyragokban

A többes második személyű, *-tok/-tëk/-tök* birtokos személyrag is kétalakú, *-tok/-tök* a Guary-kódexben (MNyj. 32: 30). A Birk-kódexben a mélyhangrendű névszókhoz a veláris változat járul: *aṅatoknak* (2b16), *hazatokban* (1a6) stb. A *-tëk* nyolc adatban illabiális tő után jelenik meg: *lelketek* (1a7), *feiedelmetek* (2b22, 24), *filetek* (1b12), *peretek* (2a28), *ʒiuetek* (1a7), *ʒiuetekben* (1b2), *teſteteket* (1b5). Egy adatban — labiális magánhangzó után — *-tök* a rag: *fedeløtøk* (1b41). Egy szóban egyszer a labiális, egyszer az illabiális végződés található meg: *øltøzettøk* (1b40), *Øltøzettek* 'öltözetétek' (2a2). Névmásokhoz, határozószókhoz járul tizenegy szóban tizenhétszer *-tëk* végződés: *bennetek* (1a38), *kezøttetek* (2b33), *køzøttetek* (2b10), *køzzøletekek* (1b7), *mendenteknek* (2b17),

nectek (2b22, 24), *nektek* (1b10), *nectet* 'nektek' (2b40), *tinektek* (1a9), *ti nektek* (1b40), *ti ertetek* (2b32), *titeket* (2b4), *tieteknek* (1a8), *ti tøletek* (2a3), *valakitek* (2b43), *veletek* (2b21). A *-tök* kétszer fordul elő ugyanabban a szóban: *køztetok* (2a28) és *ti køztetøk* (1a38). Az *ö*-zés tehát jelentkezik ennek a végződésnek a használatában.

A mai *-uk/-ük, -juk/-jük* többes harmadik személyű birtokos személyrag egyes nyelvemlékeinkben *-ok/-ëk/-ök,* illetve *-jok/-jëk/-jök* alakú (TNyt. II/1, 335–6). A Guary-kódexre az *-ok/ök, -jok/-jök* használata jellemző (MNyj. 32: 30). A veláris változat a Birk-kódexben is az *-ok, -jok*: *garloſagoknak* (1a17), *korſagoknak* (1a17) stb. Nyolcszor *-ëk, -jëk* ragot találunk: *eletekre* 'életükre' (1b16), *eletekrøl* 'életükről' (1b22), *ʒereknek* 'szerüknek' (3a22), *ʒiuekbe* 'szívükbe' (1b24), *ʒvkſegekre* 'szükségükre' (1a18), *vreſſegek* 'ürességük' (1a42); *ereieket* 'erejüket' (1b34), *vala miek* 'valamijük' (1a13). A labiális-palatális változat csak egy adatban szerepel: *ʒiuøkkel* 'szívükkel' (1a22). Határozószókban egyszer fordul elő *-ök* alakban labiális magánhangzó után: *ønon køztøk* (3a27).

A többes első személyű birtokos személyragra nincs adat a forrásban, feltehetőleg ugyanúgy viselkedett, mint a megfelelő igei végződés.

A névszói személyragok *ö*-zését a következő táblázatban foglalhatjuk össze:

névszói személyragok	illabiális-palatális változat		labiális-palatális változat	
	illabiális mgh. után	labiális mgh. után	illabiális mgh. után	labiális mgh. után
-tok/-tëk/-tök	26	–	3	1
-ok/-ëk/-ök	6	–	1	1
-jok/-jëk/-jök	2	–	–	–

Ahogyan azt a fenti adatok mutatják, az *ö*-ző alakok a névszói személyragokban is terjedni kezdtek.

A határozóragokban

Az ómagyar kori nyelvemlékekben csak ritkán következetes a *-hoz/-hëz/-höz,* hová? kérdésre felelő külső helyhatározórag háromalakú illeszkedése (TNyt. II/1, 372). Az erősen *ö*-ző Guary-kódexből ennek a ragnak is hiányzik az illabiális-palatális változata (MNyj. 32: 31). A Birk-kódexben a veláris változatra két adat van: *aʒtalhoʒ* (1b9), *valohoʒ* (3a8). Három szóban négyszer fordul elő a *-hëz: kikheʒ* (1a21), *Mendenheʒ* (2b26), *mẽdenheʒ* (2b28), *tetelheʒ* (3b42). A *-höz* alak kétszer található meg a nyelvemlékben: *kikhoʒ* (3a38), *maga viſeleſehoʒ* (3b42). A példák alapján valószínű, hogy Váci nyelvjárásában a XV. század utolsó harmadában a *-höz* a *-hëz* rovására terjedt.

A *-szor/-ször/-ször* rag az ómagyar kor végén meglehetősen változatos alakokban élt nyelvünkben. Néhol még a palatális-veláris illeszkedés sem alakult ki, máshol már a labiális-illabiális alakok is különváltak (TNyt. II/1, 372). A Guary-kódexben ez a toldalék is kétalakú, *-szor/-ször* formában található meg (MNyj. 32: 31). A Birk-kódexben csak a palatális változatra van példa: *egczer* (2b40) és *elœzor* (2a31, 3a27), *elœzœr* (4a30, 4b36), *Elœzœr* (4a41). A rag használata megfelel a háromalakú illeszkedés szabályainak.

A superessivusi *-n, -on/-ën/-ön* a kései ómagyar korban legtöbb nyelvemlékünkben háromalakú (TNyt. II/1, 372). A Guary-kódexben illabiális változata ennek a ragnak sincs (MNyj. 32: 31). A Birk-kódexben a veláris változat szerepel a mélyhangrendű szavakban: *azon* (4b33, 34), *napon* (2a25) stb. Öt szóban hét adat van az *-ën* végződésre: *helen* (3a40), *helien* (1a40), *Ielẽnen* (3b8), *ielẽnen* (3b23), *konueken* (2a23), *pinczen* (2a23). Az *ö*-zés itt is jelentkezik: *helion* (2b34), *idekon* 'időkön' (1a39).

A határozóragokban jelentkező *ö*-zést a következő táblázattal szemléltethetjük:

határozóragok	illabiális-palatális változat		labiális-palatális változat	
	illabiális mgh. után	labiális mgh. után	illabiális mgh. után	labiális mgh. után
-hoz/-hëz/-höz	4	–	2	–
-szor/-ször/-ször	1	–	–	5
-n, -on/-ën/-ön	7	–	2	–

A határozóragokban is jelentkezik az *ö*-zés, de — akárcsak az előző csoportoknál — itt is csak enyhe formában mutatható ki.

A felsorolt példák azt mutatják, hogy a mai háromalakú végződések többsége a Birk-kódex nyelvjárásában is három alakban élt, bár a palatális alakok esetében az illabiális változatok gyakorisági fölénye jelentős. A százhatvankét palatális végződésből 132 illabiális: 128-szor illabiális szótag után járul, és csak négyszer követ labiális szótagot. Labiális végződés csak 30-szor fordul elő a nyelvemlékben, és csupán kilencszer találjuk labiális szótag után. Huszonegyszer illabiális szótagot követ, vagyis enyhe *ö*-zés jellemzi a kódex végződéseit, ami a hangváltozás megindulását bizonyítja.

Ö-zés a végződések előtt

Az igei és névszói személyragok előtt

Az egyes szám első személyű *-m* és *-k,* illetve a második személyű *-l* és *-d* személyragok előtti magánhangzó a Birk-kódexben nem vizsgálható, mert egyes szám első és második személyű igealakok a nyelvemlékben nincsenek.

Az alanyi ragozású többes második személyű igealakokban kijelentő mód jelen időben — akárcsak a Guary-kódexben (MNyj. 33: 4) — nincsen a személyragok előtt magánhangzó: *lakoʒtok* (1a59), *teʒtek* (2a37) stb. Egyetlen kivétel a *mõdotok* (1b2). Felszólító módú és múlt idejű igealakokban — hasonlóan az erősen *ö*-ző Guary-kódex adtaihoz (MNyj. 33: 4) — *a* vagy nyílt *e* szerepel tővéghangzóként: *elietek* (1a37); *gvlekeʒtetek* (1a6) stb. Futurumban csak két példát találunk, ezekben a rag előtti magánhangzó *o: meg tartandotok* (2b19) és *ʒalaʒtondotok* (2b2).

A többes szám harmadik személyű igealak csak felszólító módban vagy múlt időben szerepel a kódextöredékben. Ilyenkor a *-nak/-nek* és a *-k* rak előtt is — ahogyan a Guary-kódexben (MNyj. 33: 5) — alsó nyelvállású magánhangzót találunk. Pl.: *ʒolianak* (4a8, 4b18), *kerienek* (2a25, 4b13).

Egyes szám első és második személyű, valamint többes első személyű személyragos névszó a nyelvemlékben nem található.

A többes szám második személyű *-tok/-tëk/-tök* rag előtt — ha van — a tővéghangzó *a* vagy *e: haʒatokban* (1a6), *labatok* (2b25); *lelketek* (1a7), *feiedelmetek* (2b22, 24), *filetek* (1b12) stb. A Guary-kódexben többes második személyű birtokos személyrag előtt *ö*-zés csak egyszer jelentkezik (MNyj. 33: 6). Hasonlóan egy adatban találunk a *-tök* rag előtt *ö* tővéghangzót a Birk-kódexben is: *fedelətək* (1b41).

A *-t tárgyrag előtt*

A tárgyrag előtt a mai magyar nyelvben alsó vagy középső nyelvállású magánhangzó van. A Guary-kódexben is egyaránt előfordulnak alsó és középső nyelvállású tővéghangzók a tárgyrag előtt, de az *ë* helyén mindig *ö* található (MNyj. 33: 6). JAKAB LÁSZLÓ a Guary-kódexet vizsgálatakor célszerűnek tartja az abszolút és relatív tövek szétválasztását (MNyj. 33: 6).

Tőszóhoz hatszor kapcsolódik tárgyrag a Birk-kódexben, négyszer veláris hangrendű szóban. A két palatális hangrendű szó magánhangzói illabiálisak, s ennek megfelelő a tővéghangzó is: *kereʒtet* (4a19), *meliet* 'amelyet' (1a20). A többes szám harmadik személyű személyes névmás tárgyesetében is *ë*-t találunk a *-t* előtt: *ək̈et* (1a30, 1b25, 36).

Veláris hangrendű származékszavakban a tárgyrag előtti tővéghangzó *o*: *bochanatot* (2a43, 2b6, 9), *oruoſſagot* (2b2) stb. Háromszor illabiális-palatális szótő után *ö* a tővégi magánhangzó: *eletət* 'életet' (1a20); *eſetət* 'esetet' (3b10);

oltøzetøt 'öltözetet' (1a20). Minden más esetben — negyvenkilencszer — azonban *e: eleſeget* (1b8, 29), *feǵelmet* (2b29), *kenetet* (4a29), *nevet* (1a41), *ʒerʒetet* (3b1), *tetemeńeket* (2b28), *veneket* (3a8) stb. Labiális szótag után ötször járul tárgyrag, az előtte lévő magánhangzó mindig *e: Bvnøket* (4b25), *felekøńøket* 'félékenyeket' (2b28), *tøbbet* (1b25, 39, 3b16). Meg kell azonban említenünk, hogy az erősen *ö*-ző Guary-kódexben is mindig illabiális magánhangzó előzi meg a *-b/-bb* fokjel és a *-k* többesjel után járuló tárgyragot, még akkor is, ha a jel előtt *ö* hang áll (MNyj. 33: 7).

A -k többesjel előtt

A *-k* többesjel előtt a Guary-kódexben egyaránt előfordul alsó és középső nyelvállású magánhangzó, de az utóbbi palatális hangrendű szavakban mindig *ö* (MNyj. 33: 8).

A Birk-kódexben a *-k* többesjel előtti tőhangzó mély hangrendű szótag után *o: apoſtolok* (1a12), *kaʒdagok* (1a24, 1b28) stb. A *-k* többesjel előtt tőszavakban négyszer *ö* a tőhangzó, háromszor illabiális, egyszer labiális szótag után: *beʒedøktøl* (2b1), *eʒøk* (2a27), *ſebøk* 'sebek' (2b3); *Bvnøkøt* (4b25). Illabiális szótő után a *-k* előtti magánhangzó tizenhatszor *e: betegek* (1b29), *emberek* (2b24), *eʒeket* (2b18), *øʒveǵeknek* (2b13), *veneket* (3a8) stb. Abszolút tőben labiális szótagot követő véghangzó a többesjel előtt négyszer *e: bvnekert* (3a40), *bvnekrøl* (4b28), *erkølcheknek* (2b4), *ʒvʒeknek* (2b15).

Származékszavakban négyszer találunk illabiális szótag után labiális magánhangzót a *-k* előtt. A többesjel mind a négyszer *-tlen* fosztóképző után következik: *feǵhetetlẽnøk* 'feddhetetlenek' (3a37), *feghetetlenokrol* 'feddhetetlenekről' (3b6), *fegelmetlenok* 'fegyelmetlenek' (3a37), *feǵelmetlenøkrø* 'fegyelmetlenekre' (3b6). Kétszer — egy fosztóképzős szóban — *e* van a többesjel előtt: *erøtelenek* (1b13, 22). További hét adatban van illabiális szótő után *e* a relatív tő végén: *mielkedetek* (1a33), *mielkedetekben* (1a32), *nẽʒeteknek* (1a27); *mieſeknek* (4a7), *miueſek* (4a4), *ʒvkeſeknek* (2a27); *meneſek* (4a27).

Két adat van arra, hogy a képzett szó véghangzóját megelőző magánhangzó is ajakkerekítéses: *felekøńøket* 'félékenyeket' (2b28), *ʒvkøſøk* 'szűkösek' (1b36). Labiális magánhangzót tartalmazó szótag után a *-k* előtt *e* egyszer fordul elő: *ʒvkøſek* (1b29). Tehát még ugyanabban a szóban is ingadozik a jel előtti véghangzó, amit a forrás nyelvjárásában közelmúltban megindult labializálódással lehet magyarázni.

A -t/-tt igenévképző és időjel előtt

A Guary-kódexben a *-t/-tt* jel előtt néhányszor felső nyelvállású magánhangzó fordul elő, általánosnak azonban a középső nyelvállású tőhangzók tekinthetők. Palatális hangrendű szavakban a *-t/-tt* előtt *ö* (néha *ü*) áll (MNyj. 33: 10–11).

A Birk-kódexben *-t/-tt* képzős melléknévi igenév két szóban fordul elő. A tő magánhangzója mindkét szóban illabiális, a képző előtti vokális azonban egyik esetben illabiális, a másikban labiális: *meg ʒerʒett* (1a39, 41) és *meg entezøtt* 'megintézett' (3b15).

Hamincegy *-t/-tt* jeles múlt idejű igealak szerepel a szövegtöredékben. Tizenegyszer veláris hangrendű igékhez járul a múlt idő jele. Ilyenkor a tőhangzó — ha van — *o: le ʒallotanak* (1b22), *hallotta* (4b23, 25) stb. Nyolc palatális hangrendű, múlt idejű igében az időjel előtt nincs magánhangzó: *el vegeztonk* (3b6), *gvlekeztetek* (1a6), *lelhettenek* (1a16, 20), *leltenek* (1a20), *meg betegølt* (4a16), *meg ſeruvlt(!)* (2a35), *rezeltettek* (1a38). A következő három adatban *e* jelentkezik a *-t/-tt* előtt: *terẽtet* (2a31), *ʒerʒett* (4a16), *vetett* 'vétett' (2a40).

A labiális magánhangzót tartalmazó *jön* igében a múlt idő jele kétszer labiális és egyszer illabiális magánhangzót tartalmazó tő után következik: *bel iøttek* (1a14), *iøttenek* (1a27, 1b32) és *iettenek* (1b19).

Egy szótagból álló, *v* tövű igék magánhangzós tövéhez is járul a forrásban a *-t/-tt* jel. A *lesz*, *vesz* szavak múlt idejű alakjai labiális és illabiális magánhangzóval egyaránt fellelhetők a szövegben: *løttenek* (2b3) és *lettetek* (1a38); *vøtt* (2a32) és *vett* (1a41). A *tesz* ige múlt időben csak *ö*-ző alakban szerepel: *tøtt* (1b15), *meg tøttetek* (2b42). Az *ö*-zés tehát csak a *tesz*, *vesz*, *lesz* igék múlt idejű alakjában jelentkezik. Ezekben az *ë* > *ö* labializáció más nyelvjárások hatására indulhatott meg. A jelenség azonban nemcsak külső hatással magyarázható: a *tëszën : tőn* típusú igék *-t(t)* jeles múlt idejének analogikusan alapjául szolgált az elemezhetetlen *tő-k, tő-l, tő-n* elbeszélő múlt *tő-* töve. Így terjedtek el a *tött, lött, vött* ö-ző alakok olyan területeken is, amelyekre a hangsúlyos szótagbeli *ö*-zés nem jellemző (TNyt. II/1, 129).

Ö-zés az igeképzők előtt

A Guary-kódexben valamennyi deverbális és denominális igeképző előtt jelentkezik az *ö*-zés (MNyj. 33: 11–12).

A Birk-kódexben kevés olyan adat található, amelyben palatális magánhangzóra végződő tő után következik az igeképző. A már tárgyalt, a mai nyelvben háromalakú igeképzők többnyire magánhangzós tőhöz járulnak. Csak egyszer — a *-kedik* képző előtt — van a tő végén *ö: vetøkedes* (1b11), minden más esetben *e* jelenik meg a szuffixumok előtt: *dichekedni* (1a28), *eſedezeſſel* (3a10), *fel igekozʒenek* (1a22), *igekozøk* (3b41), *gvlekezuen* (1a6), *gvlekeztetek* (1a6), *keuelkeggenek* (1a30), *tørekeggek* (4b34).

A *-z* gyakorító képző előtt *ö* hang csak egy szóban fordul elő, és ott a tőben is palatális-labiálist találunk: *Øltøzettek* 'öltözetetek' (2a2), *øltøzettøk* (1b40), *øltøzetøt* (1a20), *fel øltøzuen* (4a17), *øzzø øltøzuen* (4a11). Palatális-illabiális tő végén a *-z* előtti magánhangzó is illabiális: *kerdez* (2a16), *meg entezøtt* 'megintézett' (3b15).

A denominális *-l* képző előtt *ë* hang áll, ha a megelőző szótagban illabiális a magánhangzó: *enekeliek* (1b4), *enekelietek* (1b5), *mielkedetek* (1a33), *mielkedetekben* (1a32), *mielkeggek* (1a40), *rezeltettek* (1a31), *zentelt vizzel* (4a13), *tiztelietek* (1a38), *tizteltetnenek* (1b25). Kétszer labiális magánhangzót tartalmazó tő után járul az *-l* képző, előtte ilyenkor is illabiális magánhangzót találunk: *bøitel* (1b6), illetve *røftelietek* (2b2).

A denominális *-z* képző előtt sem jelentkezik *ö*-zés, igaz, valamennyi adatban a tőben is illabiális magánhangzó van: *egbe hitezettel* (3a20); *iegezzek* (3a5), *iegezzen* (3b40), *meg iegezuen* (4a22); *el vegezik* (4a32), *el vegeztønk* (3b6), *Meg vegeznek* (4b41), *meg vegezzetek* (2a28), *vegezik* (4b41); *zerezen* (3b31), *zerezvk* (4b37), *zerezzen* (3b27).

Ö-zés a névszóképzők előtt

A Guary-kódexben — ha nem is mindig kizárólagosan — minden névszóképző előtt előfordul *ö*-zés (MNyj. 33: 13–18). A Birk-kódexben a deverbális nomenképzők többsége csonka tőhöz járul.

A *-dalom/-delem* képző magas hangrendű változatára három adat van, *ö*-zés egyik előtt sincs: *iouedelmel* (4b38), *tvredelmel* (1b25), *tvredelmeſſegre* (3a9). A *-tlan/-tlen* fosztóképző előtt a Guary-kódexben még középső nyelvállású magánhangzó is jelentkezik, a Birk-kódexben csak *-atlan/-etlen* formában fordul elő. A palatális változatra csak két szóban található példa: *fegelmetlenok* (3a37), *feǵelmetlenøkrø* (3b6), *feǵelmetlenſege* (3a31); *feǵhetetlẽnok* (3a37), *feghetetlenokrol* (3b6), *feǵhetetlẽſe(!)* (3a31).

Három szóban — az *ének* származékaiban, az *étek*ben és a *lélek*ben — járul a *-k* névszóképző teljes tőhöz, de egyik adat sem *ö*-ző: *enekeliek* (1b4), *enekelietek* (1b5), *eneclǿ*(1b4), *enecleni* (1b3), *enecleſſel* (1b1); *etekkel* (3a35), *eteknek* (1b36); *lelek* (1a36).

Az *-s* melléknévképző többször járul magánhangzós tő után, de az *ö*-zés az *-s* előtt sem jellemző a forrásra. Ha a tőben lévő magánhangzó illabiális, a képző előtt is ajakréses vokális áll: *edeſkettet* (2a13, 15); *ekeſeiti* (1b35); *Ezes* (3b30), *ezes* (3b40); *hetes* (4a39, 4b7), *heteſtøl* (4a42); *ieles* (1b39); *meg zenńeſøhe* (2a4); *mieſeknek* (4a7), *miueſek* (4a4); *telieſſeguel* (3b36); *tiſteſſeget* (2b16), *Tiſteſſeguel* (2b23), *tizteſſëguel* (4a12), *tizteſſegere* (4b10); *tvredelmeſſegere* (3a9). Három szóban labiális magánhangzót tartalmazó tő után járul az *-s* képző. Mai *üres* szavunknak egy származéka található meg a kódexben, benne illabiális a melléknévképző előtti magánhangzó: *vreſſegek* (1a42). A *bűnös* szóra két adat van, egyszer illabiális, egyszer labiális vokális jelenik meg az *-s* előtt: *bvneſnek* (4b12) és *bvnøſnek* (4b13). Több példa van *szűkös* szavunkra és származékaira, az alakváltozatokat azonban ugyanaz a kettősség jellemzi, amit a *bűnös* szónál láttunk: *zvkes* (2b30), *zvkeſeknek* (2a27) és *zvkøs* (1a17), *zvkøſek* (1b29), *zvkøſøk* (1b36).

A *-d* sorszámnévképző egyszer járul a kódexben magas hangrendű szóhoz, *ö*-zés nem jelentkezik: *neǵed* (4a13).

Ha illabiális tőhöz járul az *-n* névmásképző, a Birk-kódexben nincs *ö*-zés: *Ezen keppen* (3a14); *ilien* (3a7, 18, 33, 3b20), *Ilieneknek* (3a36), *iliennek* (3a17); *menden* (1a8, 12), *mẽden* (2a25, 2b42, 3b22), *mẽden* (3a27), *Mendenhez* (2b26), *mẽdenhez* (2b28), *mẽdẽnek* (1a10, 11), *Mendẽnek* (2b25), *mẽdẽnel* (3a16), *mẽdẽteknek* (2b17), *mẽdenik* (4b23), *mẽdeniknek* (1a13), *mẽdẽncor* (2b31), *mẽndencor* (4a31), *Menden napi* (3b33). Az *önnön* névmásra két adat van, az *-n* előtt mindkétszer *ö* van: *onon kɔztɔk* (3a27) és *onon magok* (3a24).

Végződések előtt tizenhárom szóban mutatható ki *ö*-zés, ami kétségtelenül a labializálódás megindulását mutatja, de az adatok kis száma és a használatukban jelentkező ingadozás jelzi azt is, hogy a folyamat még korai szakaszában tart.

Ö-zés szótövekben

A Guary-kódexben hangsúlyos és hangsúlytalan szótagban egyaránt több száz szóban jelentkezik az *ö*-zés (MNy. 92: 70—4). A terjedelemben is sokkal kisebb Birk-kódexben a szótövekben csak néhány példa van a jelenségre.

A szótő hangsúlyos szótagjában *ö*-ző szavak a következők: *xɔpɔuel* 'csepűvel' (4a23); *fɔlɔl* 'felül' (3a35); *rɔftelietek* (2b2). Ide kell vennünk az *ismer* szó — kódexben fellelhető — négy származékát is, amelyekben a hangsúlyos *i* helyén található *ö: ɔſmerendik* (4b13), *ɔſmeri* (2b9), *ɔſmerj* 'ismeri' (2a40), *ɔſmeritɔk* (2b5). Ezek közül a szavak közül csak a *fölöl* fordul elő illabiális magánhangzóval is a nyelvemlékben: *felɔl* (3a13, 21, 3b13, 4b30).

Csepű szavunk első szótagjában valószínűleg az *ö* hang lehetett az eredeti, hiszen török átvételről van szó, ami az ótörökben **čöpäy* lehetett. A *csöpű* ~ *csöpő* mellé aztán kialakultak az *ë*-ző nyelvjárásokban a *csëpű* ~ *csepő* alakok (TESz.).

Az *ismer* ige ismeretlen eredetű, de valószínűleg a szókezdő *i* hang eredeti benne (TESz.), tehát a nyelvemlékben előforduló adatok *ö*-je *i* > *ë* > *ö* vagy *i* > *ü* > *ö* változás következménye.

A szótő hangsúlytalan szótagjában *ö*-ző adat a forrásban kettő van: *czepɔznek* 'csepesznek' (1b41); *felotte* (2a4). Háromszor *felette* (1b42, 2b7, 10) alakot találunk.

A *csepesz* szavunkat a szlávból vettük át, ahol a szó mindkét magánhangzója illabiális. A kódexbeli *czepɔznek* (1b41) alak *ö*-je valószínűleg labializáció következménye.

Ö-zés egyéb helyzetben

Kódexünkben találunk olyan *ö*-ző alakokat is, amelyekre az erősen *ö*-ző Guary-kódexben nincs példa. Egyes, mai nyelvünkben nyílt *e*-t tartalmazó végződésekben fordul elő ez a jelenség. Így a határozószókban levő *-a/-e* ragban:

eløttø (3b28, 4a20); az *össze* végződésében: *øzzø* (4a27, 27), *øzzø øltøzuẽ* (4a11), *øzzø zitkozodaſſal* (2a32); a *-ra/-re* határozóragban: *fegélmetlenøkrø* 'fegyelmetlenekre' (3b6); és az egyes harmadik személyű *-je* tárgyas igeragban: *tvriø* 'tűrje' (3b6). A példák közös jellemzője, hogy az *ö*-zést az előző szótag labiális magánhangzójának hasonító hatása eredményezi, mert minden példában labiális magánhangzó van az előző szótagban. Csak két példában nincs *ö*-zés labiális hangot tartalmazó szótag után: *eløtte* (4a12), *foldre* (3b13).

A hasonulást bizonyítják a *-ra/-re* ragos alakok. A nyelvemlékben további huszonhárom példa van a *-re* határozóragra, és az említett egy adaton kívül mindig illabiális magánhangzós alakban fordul elő: *gøtrelemre* (3a16); *gulofegre* (2a29) stb.

Az *össze* határozószó, illetve igekötő szóvégi magánhangzója az *-é* lativusrag megrövidült változata (TESz.). Az *összö* alakban a szóvégi rövid *ö* a lativusrag *ő* változatából is létrejöhetett.

Összefoglalva a következőképpen jellemezhetjük a Birk-kódex *ö*-zését: A jelenség terjedése a forrás nyelvjárásában még csak éppen megindult. Legtöbbször végződésekben fordul elő. Kimutatható a *-(l)kodik/-(l)ködik/-(l)ködik,* a *-kozik/-közik/-közik, az -ékony/-ékëny(/-ékönу)* képzőkben, az *-ít* képző *-aχ/-oχ/-eχ/-öχ* változatában. Megtaláljuk a többes első személyű *-onk/-önk(/-ënk)* és második személyű *-tok/-tök/-tök, -átok/-itök(/-étök)* igei személyragokban, valamint a többes második személyű *-tok/-tök/-tök* és harmadik személyű *-ok/-ök/-ök* névszói személyragokban. Ritkább a kódexben az olyan adat, melyben az *ö*-zés a végződés előtt jelentkezik. Személyrag előtti *ö*-zésre csak egy példa van: illabiális tő végén a *-tök* birtokos személyrag előtt találunk labiális-palatális magánhangzót. A *-t* tárgyrag előtt háromszor, a *-k* többesjel előtt hétszer jelentkezik az *ö*-zés. A *-t/-tt* igenévképző előtt csak egyszer fordul elő a jelenség. Múlt idejű igealakokban csak a *tesz, vesz, lesz* szavak szerepelnek a nyelvemlékben *ö*-ző változatban. Képzők előtt csak egyszer — a *-kedik* igeképző előtt — találunk példát *ö*-zésre. Csak hat szóban fordul elő tő belsejében *ö*-zés a kódexben, ami a szöveg töredékességét és rövidségét figyelembe véve is meglehetősen kevés. Meg kell még jegyezni, hogy — amint a fent felsorolt példák mutatják — a Birk-kódexben az *ö*-ző alakok használata ritkán következetes, toldalékok esetében az illeszkedés nem jellemző, inkább véletlenszerű.

GERA ILDIKÓ

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXV, 87–94

DEBRECEN
1998.

Kazinczy Sallustius-fordításának *ö*-zése

A széphalmi mester műfordítói munkásságának hetvennél is több kötete között sajátos szerepet tölt be Sallustius történeti műveinek tolmácsolása. Ez a kevéssé ismert munka valójában Kazinczy egyik legkedvesebb írása volt, harminc éven keresztül újra meg újra elővéve csiszolgatta, alakítgatta: ebben törekedett leginkább műfordítói elveinek hiánytalan megvalósítására, ezt a fordítást tekintette az irodalomról és a műfordításról alkotott elvei legélesebb tükrének, valósággal élete főművének. „Szallusztom, melyen 30 év óta dolgozom — írta Guzmicsnak 1822. november 11-én — magammal is azt fogja talán hitetni, hogy nem éltem haszon nélkül. Erdélyi Leveleim másoknak nyerik meg javallatokat, Szalluszt a magamét" (Lev. XIV, 599).

Mivel leveleiben és a kor folyóirataiban minden művét, így a fordításait is „körbeírta", az alkotói folyamat, az alkotói szándék szinte teljes egészében visszanyomozható.

Fordításaiban csaknem minden, a műfordítói folyamatban adódó lehetőséget végigpróbált, teljesen eltérő fordítási módszereket alkalmazott, az adott fordítás céljától függően az eredetitől teljesen elszakadó átdolgozástól kezdve, a közvetett fordításon keresztül, az eredeti mű stilisztikai, tartalmi, kulturális kontextusát is visszaadó műfordításig mindenfélét készített (vö. HALÁSZ IGNÁC, Kazinczy mint fordító: Nyr. 12: 158–66, 205–11, 253–8, 303–13, 396–403, 447–54, 535–42). Műfordítói munkásságban azonban azért válhatott kiemelkedő jelentőségűvé ez a — kilenckötetes műfordítás-gyűjteményébe fel sem vett, s csak halála után megjelent — munka, mert csupán ebben a műben próbálta megvalósítani a forrásszöveg és a célszöveg teljes stílusekvivalenciáját.

A Sallustius-fordítás esetében tehát a tökéletes szövegváltozat keresése is magyarázhatja azt, hogy a teljes fordításból az 1836-ban nyomtatásban megjelent szövegváltozaton kívül még két kéziratos példány maradt ránk: egy 1813-ból, egy pedig 1829-ből, a Catilina-összeesküvésnek pedig még egy fennmaradt tolmácsolását ismerjük 1826-ból. Ezek a szövegváltozatok teljes, tisztázott, nagymértékben különböző, önálló előszóval ellátott, így akár külön műalkotásnak is tekinthető, de feldolgozatlan és kiadatlan kéziratok; mindhárom az MTA kézirattárában található (R.U.I. 4.r. 47., 48., K 618 jelzet alatt).

Ezek /a szövegek több okból sem értelmezhetők egyszerűen a kiadott mű munkapéldányainak: egyrészt mert Kazinczy már 1820-tól befejezettnek, ki-

adásra késznek nyilvánította munkáját, másrészt mert a nyomtatott szövegváltozat kézirata nem maradt fenn, így nem tudjuk, hogy az pontosan mikor született.

Kazinczynak szinte egész életén átívelt ez a műfordítás; még börtönévei alatt kezdett hozzá egyes részleteihez, majd a folyamatos munka közben beszerezte az addigi magyar fordításokat: Baranyai Decsi János, Szentgyörgyi Gellért és Dugonics András munkáját, sőt a fellelhető francia, olasz, német, spanyol tolmácsolásokat is. Ráadásul nemcsak teljes és tökéletes fordítás készítésére törekedett, hanem egy alapos, minden addigi eredményt összevető jegyzetanyagot is megpróbált összeállítani: ez a magyarázat soha nem készült el, töredékei is csak a Bellum Catilinae IX. caputjáig maradtak ránk. Évtizedek filológiai munkája után végül 1826-27 tájékán alakult ki Kazinczynak az az elképzelése, hogy különböző stílusárnyalatokban is le fogja fordítani ezeket a történeti munkákat.

A fennmaradt különböző kéziratok e törekvésének egyes fázisait jelenthetik, de a szövegek egybevetése és stíluselemzése azt mutatja, hogy nincsen olyan releváns sajátosságuk, amely alapján bármelyiket egy-egy eltérő stíluseszményt teljességében megvalósító szövegnek tekinthetnénk.

Kazinczy a műhöz készülő bevezetőjében részletesen értékelte Sallustius „beszéde sajátságait", élvezetes stíluselemzést végzett: „Sallust kevély értetni mindentől, végigröpkedi az egész kört, egyesíti a mait, a már avulót, az újat, mihelyt az ilyen magát szépség, hathatósság, olykor csak szokatlan arc által is ajánlja, makacs ízléssel válogatott szavait makacs ízléssel fűzi össze, s természeti kincseit kacér fortélyok által nevelgeti, benne együtt a cátói rusticitás és a Gabiniuszok asszonyos cifrája, a férfias és a puhult, a honi és az idegen, a később kor vidám szine és a hajdani fanyar, a nemes és a nemtelen, a törvényszeres és a vétek, s egyike nem ritkán a másika mellett, de mindig bájban, mindig méltósággal" (Előbeszéde az általa fordított Sallustiushoz. Kassa,1824. 3).

Az érzékelt stílussajátosságokat, az archaikus formákat és a neologizmusokat egyaránt meg akarta jeleníteni a saját szövegében is, hogy a célnyelven olyan stilisztikai összhatást teremtsen, mint amilyen az eredeti szövegben rejlett.

S mivel Sallustiuson kívül Cicero több művét is fordította, sőt számára még valóban szinte lingua paterna volt a latin, vagyis műveltsége, az eredeti műről szerzett információinak összessége, viszonya az átadó irodalomhoz és ismeretei az eredeti mű által ábrázolt valóságról ideálisak voltak, érzékelte és értelmezte is a két auctor stílusbeli eltéréseit. Látta, hogy Sallustius írásai miben különböznek a megmerevített nyelvi normától, s nyelvezete hogyan válik mindenkiétől megkülönböztethetővé. Ezért fogalmazhatta meg azt a nézetét, hogy ezeknek a nyelvhasználati különbségeknek a fordítás nyelvében is érződniük kell: „ha ki Sallustot ismeri megelégedhetik e olly fordításával, mellynek nyelve a Cicero és Liviusz, sőt még a Caesar és Tacitusz fordításáétól is nem különbözik?" (uo. 7).

Kazinczy fordításának néhány értékelője a nyomtatásban megjelent szövegváltozat stilisztikai megoldásait is eltúlzottnak tartja. DARKÓ JENŐ a stílusekvivalenciával kapcsolatban így fogalmaz: „(...) a sallustiusi hanghordozást, a brevitast és a vétkes eleganciát annyira elsajátította, hogy e tekintetben néha

túltesz mintáján, s ott is alkalmazza hatásos eszközeit, ahol eredetijében ezeket nem találjuk" (BpSzle. 1930: 249).

Az eredeti és a fordított szöveg funkcionális egyenértékűségére való törekvés adhatja a magyarázatát annak a jelenségnek is, hogy a Sallustius-fordítás 1826-ból származó kéziratában — amely a fordítási folyamat ismeretében a nyomtatott változattól független, önálló alkotásként is értelmezhető — *ö*-ző alakok, vagyis a köznyelvi *e* hang helyén *ö*-t tartalmazó szavak sokaságával találkozunk. (A műből vett példák majd magyarázzák, hogy miért nem csupán az *ë* helyén történő *ö*-zésről beszélünk.)

A római próza aranykorában alkotó auctor stílusának egyik meghatározó sajátossága az archaizmusok kedvelése. Suetonius szerint Sallustius még régies szavakat és alakzatokat is gyűjtetett Aetius Philologusszal. Bár az újabb szakirodalomban többen — így M. V. ALBRECHT is (Meister Römischer Prosa. Heidelberg, 1971. 98–99) — úgy vélik, hogy a Sallustiusnál archaikusnak tartott szavak a kor beszélt nyelvének szokásos elemei voltak, csak Cicero és Caesar nem használták őket, Kazinczy minden bizonnyal archaikusnak tartotta Sallustius nyelvezetének néhány vonását, hisz „az óság penészén kapva kapó Sallust"-ról beszélt (Lev. VII, 435).

Sallustius *De coniuratione Catilinae* című művében a szóhasználati sajátosságokon túl a normától eltérő hangtani jelenségek is megfigyelhetők. Néhány szóban következetesen az archaikusabbnak és periférikusabbnak tartott alakot használja, pl. *maxime* helyett *maxume, aestimo* helyett *aestumo, arduum* helyett *arduom* alakokat találunk (vö. De coniuratione Catilinae. Auctores Latini. Bp., 1970).

Bár Kazinczy saját *ö*-zését nem magyarázza, valószínűsíthető, hogy az ilyen eltérések stílusbeli megfeleltetése lehet e meglepő jelenség célja, hiszen így fogalmaz: „(...) az ő fordítójának mernie kell a maga nyelvében, a'mit Sallust mere a magáéban, úgy neki azon apróságoknak nézett nem apróságokat másolnia kell, valahol nyelve körében talál valamit, a'mi hasonlító hatást tégyen" (Előbeszéde az általa fordított Sallustiushoz. Kassa,1824. 8).

Az *ö*-ző szövegváltozat azért különösen sajátos Kazinczy életművében, mert irodalmi nyelvünk egységesülésének folyamatában játszott közismert szerepén, s az egységes irodalmi nyelv szükségességének megfogalmazásán túl műveiből is „olyan pontos, egyöntetű és normatív írásbeliség tárul elénk, amellyel a korszaknak csak nagyon kevés írójánál találkozunk, különösen a kéziratok területén" (BENKŐ LORÁND, A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás első szakaszában. Bp., 1960. 460). Sőt a nyelvjárási különbségek kiegyenlítődésével létrejövő, az északkeleti sajátosságoknak mégis nagyobb szerepet juttató, normatívnak tekintett nyelvhasználat jegyében tudatosan igyekezett a nyelvjárási jelenségek irodalmi nyelvből való kiszorítására.

Az *ö*-ző formák irodalmi szövegben való előfordulását pedig különösen elítélte, többek között Dugonics egyes műveivel kapcsolatban is: „A magyar Schriftsprache ... idegen, még pedig igen nyilván idegen az archaisáló *ö* hang-

tól, úgy hogy annak felvételére még a logikai tekintetek sem bírhatják" (Lev. V, 410).

RUZSICZKY ÉVA szerint ráadásul „esztéta nyelvművelőnk a nyelvjárásban írást, nyelvjárási változatok irodalmi használatát elsősorban nem az egységes nyelvhasználat jegyében, hanem sokkal inkább haladó polgáriságából fakadó nyelvi arisztokratizmusából helytelenítette: a nyelvjárási formákat nem tartotta elég finomnak ahhoz, hogy az író művében fennkölt gondolatait kifejezhesse velük" (PaisEml. 503).

Hogyan magyarázható akkor az a tény, hogy éppen e mindenki által „értetni kevély" latin szerző művének tolmácsolása során, az egyik legnagyobb gonddal elkészített munkájában alkalmazott a normától eltérő, nyelvjárásinak vélhető alakokat?

Ez a műfordítói kísérlet erős érv lehet amellett, hogy a szépirodalom nyelve Kazinczy felfogásában sem azonos a normatív irodalmi nyelvvel, hiszen ha a szöveg stílushatása vitatható is, mindenképpen látszik belőle az, hogy jelentéses stilémaként, a normától való eltérése által meghatározott stílusteremtő elemként szerepet juttatott ilyen nyelvi jelenségeknek is. Vagyis miközben felismerte az egységes irodalmi nyelv igényét, érezte azt is, hogy az igazán hatásos és kifejező szépirodalmi szöveg erejét éppen a köznyelvinek elfogadott formáktól és kifejezésektől eltérő, meglepő stíluselemek teremthetik meg.

Bár csupán egy kéziratban maradt, műhelymunkának is tekinthető stílusprób áról van szó, mégis olyan műfordításelméleti, stilisztikai problémával szembesít ez a szövegváltozat, amely máig újabb és újabb kérdéseket vet fel. BÁRCZI GÉZA egyenesen megoldhatatlannak tartja azt a kérdést, hogy szabad-e magyar nyelvjárási jelenségekkel tolmácsolni idegen nyelvű szövegek nyelvjárási sajátosságait, s azt mondja, hogy a fordítónak inkább le kell mondania „az idegen mű stílusának ebből a szempontból is hű vagy éppen túlságosan hűséges tolmácsolásáról" (Nyelvjárás és irodalmi stílus: Stilisztikai tanulmányok. 108–9). KLAUDY KINGA szerint pedig a nyelv és a társadalom összefüggéseinek egész tág perspektívája jelenhet meg ebben az elméleti kérdésben: „Ez a konkrét fordítói probléma összefügg a nyelv horizontális és vertikális rétegződésének problémájával, ill. — mivel fordításról van szó — két nyelv eltérő horizontális és vertikális rétegződésének problémájával" (Nyr. 117: 343). TOMPA JÓZSEF az archaikus nyelvi sajátosságok műfordítói megjelenítését igen nagy művészi kihívásnak tartja, megállapítva, hogy: „a magyar nyelvi archaizmusok hátterének pontos ismerete csak részben biztosíthatja a sokoldalú remeklést" (A művészi archaizálás és a régi magyar nyelv. Bp., 1972. 303).

Az archaikus és a nyelvjárási elemek stílusekvivalenciájának kérdése azért is kerülhet egymás mellé, mert a nyelvjárási sajátosságokkal kapcsolatos spontán stílusérzékelés gyakran régies ízt érez ezekben az elemekben, másrészt Kazinczy írásaiban vannak rá utalások, hogy mind Sallustius nyelvét, mind az *ö*-zést archaikusnak tartotta.

Kazinczy merész próbálkozásának eredményével, e nagymértékben *ö*-ző szöveggel szembesülve azt is meg kell vizsgálnunk, hogy az általa használt alakok megfeleltethetők-e egyáltalán valamely magyar nyelvjárás *ö*-zésének, hisz szövegében ugyanúgy, mint Sallustius, nem egy adott nyelvjárásban ír, csupán díszítő elemként, a „vétek leple alól felmosolygó szépség" (Sallustius C. C.: Épen maradt minden munkái. Buda. Római Classicusok magyar fordításokban. I. Sallustius Kazinczytól. 1836. XXIII) megteremtése kedvéért él ezekkel a formákkal.

A szöveg összegyűjtött *ö*-ző alakjainak listája, az előforduló szavaknak az *ö*-ző magyar nyelvjárásterületek alakváltozataival való szembesítése még meglepőbb eredményre vezethet: Kazinczy valószínűleg nem ismert ilyen nyelvjárást, sőt aprólékos filológus volta ellenére még hiteles imitációval sem próbálkozott, hiszen e fordításban olyan alakok sokasága található, amelyek nyelvjárási gyűjtésekből egyáltalán nem adatolhatók.

A szövegben egyaránt találhatunk *ö*-zést tőszó hangsúlyos szótagjában, tőszó hangsúlytalan szótagjában, szuffixumok előtt és szuffixumokban is. Az előforduló alakokat hitelességüket kutatva a SzegSz., a Büssüi tájszótár anyagával és az abaúji Pusztafaluban gyűjtött adatokkal (NYIRKOS: MNyj. 5: 153–63), illetve az ÉrtSz. szócikkeiben az *ë* előfordulási lehetőségeit bemutató részekkel vetettem össze.

A tőszó hangsúlyos szótagjában *ö*-ző alakok között számos nyelvjárásilag hiteles labiális *ö*-ző alakot is találunk (a zárójelben közölt számok az adatok előfordulási helyét jelzik, a szöveg saját caputszámozását véve figyelembe): *böcsben* (9), *böcsös* (4), *böcsülni* (10), *böcsület* (20, 28, 58), *csökély* (51), *csönd* (31), *csöndes* (3), *fölséget* (52), *legfölsőbb* (49), *föstéseket* (20), *högyek* (20, 57, 59), *högyeket* (23), *högyös* (56), *kögy* (9, 52) *köll* (3, 4, 20, 43, 51, 58), *köllött* (57), *kölle* (2), *nömét* (50), *nömekkel* (29), *nömös* (5, 16, 18), *pöcsétet* (47), *pöngetni* (10), *rönd* (17, 52), *röndölni* (50), *röndölést* (36), *röttög* (52), *röttögni* (31), *röttögvén* (31), *röttögést* (42), *sördülte* (5, 31), *sördültében* (15), *sörkentek* (20), *szödik* (12), *szödjenek* (36), *szömeitek* (20), *szömmel* (58), *szörök* (41), *szörökből* (51), *szörökre* (51), *töngött* (37), *tött* (2, 4, 15, 42), *tötte* (14), *töttei* (8, 14), *töttét* (51), *tötteiket* (58, 59), *töttben* (22), *tötten* (46), *tötthöz* (20), *tötteihez* (55), *töttre* (48), *töttekre* (16), *tötteikért* (51), *zöndülés* (59).

Ezek mellett azonban igen sok az egyéninek tűnő szóformálások száma is. A nyelvjárásokból nem adatolható szavak esetében nyílt *e* helyén is *ö*-t találunk: *csölt* (32), *csölekben* (32), *csöleköszik* (7), *csöleködnék* (51), *csölökedjenek* (45), *csölökvé* (53), *csölökedni* (23), *csölökednie* (46), *csölökvéseket* (53), *csölökvéseiket* (51), *csölédi* (4), *csölédit* (50), *csölédködtök* (52), *örödének* (50), *örödjenek* (51), *örödvén* (50), *fögyvör* (58), *fögyvert* (24, 33), *föjtögetnem* (4), *fölölgetének* (47), *fönyíteni* (29), *fönyítessenek* (50), *fönyögették* (49), *föslöttség* (14), *görölyt* (60), *hölynek* (31), *jölönéseket* (30), *jölönteték* (30), *ködv* (41), *köl* (6, 50), *körösünk* (33), *köverödtek* (52), *közdheték* (60), *löbög* (28, 52, 58),

nögéd (2, 3, 10, 50, 52), *növe* 'neve' (6), *növében* (35), *römögtenek* (31), *söbekkel* (61), *sögéd* (40), *söjtvén* (57), *sögély* (21), *sörög* 'sereg' (16), *sörgen* (58, 61), *szömötgödör* (37), *szönnyet* (48), *szörénységét* (51), *töljes* (48, 56), *töngerek* (20), *törheltek* (52), *törhes* (14, 43), *tötszik* (3, 58), *vörsöny* (39), *vöszély* (2, 4, 6, 20, 23, 28, 39, 48, 49, 59), *vöte* (34), *vötemödének* (52), *vözöti* (40, 55).

A tőszó hangsúlytalan szótagjában *ö*-ző alakok pl. *ijödelmök* (6), *üzön* (44) néhány kivételtől eltekintve olyan helyzetben fordulnak elő, ahol a tőszó hangsúlyos szótagja is *ö*-ző, s bár a hangsúlytalan szótag magánhangzója a megfelelő nyelvjárási alakokban is *ö*, az első szótag magánhangzója miatt nagyrészük nyelvjárásokban szintén nem található forma: *fögyvör* (58), *förgötögekben* (20), *förtölmed* (14), *görölyt* (60), *tötömös* (37).

Ezeket az alakokat vizsgálva hamar feltűnik a szöveg legelső szava: *embernek* (1). Tudjuk, hogy a fordítás első caputján igen sokat dolgozott Kazinczy, lényeges résznek tartotta, mert a mű kezdete lévén, annak legismertebb része, számos antik történetírói közhely sűrítménye, sőt az első sorokat ki is másolja az általa ismert fordításokból, s ezeket a mondatokat idézi a Decsi-fordításról készített recenziójában is. Alaposssága ellenére azt tapasztaljuk, hogy a nagymértékben *ö*-ző szöveg egyik leghangsúlyosabb helyzetben lévő szavának minden magánhangzója *e*, holott az *ö*-ző magyar nyelvjárásterületeken a tőszó hangsúlytalan szótagjában *ö*-t találunk: *embör*.

A szuffixum előtti *ö*-zés jelek, ragok és képzők előtt egyaránt előfordul. Ezekről az alakokról azt mondhatjuk el, hogy az *ö* hang gyakran a tőszóban szereplő hangtól függően változik: *röttög* (52), *összeköverödni* (2), *elröndöli* (59), *föjtögetnem* (4), *böcsös* (4), *fögyvörös* (50), *högyös* (56), *tötömös* (37), *szörök* (41, 51), *töngött* (37); s csak néhány független *ö*-ző alak fordul elő, pl.: *egyenösség* (2), *fékezött* (52).

A szuffixumban *ö*-ző alakokról szólva azt állapíthatjuk meg, hogy a szövegben szereplő *ö*-ző formájú képzők és ragok mindegyikének van valós nyelvjárási megjelenése is pl.: *cselédködni* (1), *érteköznek* (51). Ebből a szempontból azonban az válik érdekessé, hogy hogy néhány esetben a háromalakú toldalékok *e*-t tartalmazó alakja fordul elő olyan tőszók mellett, amelyek a köznyelvben ugyan *e*-s formák, itt azonban *ö*-ző alakjuk szerepel, s így a nem *ö*-ző toldalék ellentmond az illeszkedés törvényének is: *fögyvörhez* (52), *söröghez* (27), *köröskedést* (40).

A nem nyelvjárási alakok hiteltelenségét fokozza következetlen előfordulásuk: többször akár ugyanabban a bekezdésben egy-egy szó két különböző formában is megjelenhet, pl.: *növözete* (2), *növezötet* (2).

A szöveg másik megemlítendő jellegzetessége a többes szám harmadik személyű birtokos személyragban való *ö*-zés. Ezt a jelenséget ma nyílt *ö*-zésnek tartjuk, mivel a köznyelvi *ü* helyén található az *ö* hang, Kazinczy azonban sokáig ezeken a helyeken is az *e* hangot tartotta megfelelőnek az irodalmi nyelvben, majd „később esztétikai szempontból — »hogy fogyjon a' sok

E betű« — elismerte az *emberök, fejök*-féle birtokos személyragos alak létjogosultságát" (RUZSICZKY, i. m. 505). Ez a valós magyar nyelvjárási jelenség végig következetesen jelenik meg a szövegben, pl.: *ellenök* (38), *éltökkel* (2), *érdemöket* (8), *eredetökre* (6), *helyökbe* (60), *hírök* (51), *merészségök* (17), *nyelvökre* (6), *részök* (43), *sürgésök* (42), *tőlök* (40), *vitézségökre* (60).

Az *sz*-szel bővülő *v*-tövű igék hangsúlyos szótagjában minden esetben következetesen az *ö*-ző alakot használja Kazinczy, pl. *tönni* (3, 10), *lönni* (16, 43).

Az archaizálás szándékán kívül a hangok stilisztikai, esztétikai szerepének felvilágosodáskori megítélését ismerve (vö. VÉRTES O. ANDRÁS, A magyar leíró hangtan története az újgrammatikusokig. Bp., 1980. 144–60) elképzelhető lehet az is, hogy az *ö*-ző alakokat az eufónia megteremtése érdekében alkalmazta Kazinczy. Az *e* hang nyelvesztétikai szerepe iránti érdeklődését bizonyíthatja, hogy Varjas János É vocálisú énekét a Magyar régiségek és ritkaságok első kötetében éppen ő adta ki még 1808-ban. Ehhez a magánhangzóként csupa *e*-t és *é*-t tartalmazó költeményhez írt előszavából is láthatjuk, hogy az *e* hangok sokasága miatt „monotonusnak nem ok nélkül szidalmazható"-nak tartotta nyelvünket (Magyar régiségek és ritkaságok. Pest, 1808. 186).

A fordítás *e* és *ö* hangot egyaránt tartalmazó szóalakjai alátámaszthatják azt az elképzelést, hogy Kazinczyt esztétikai szempontok vezérelték. Néhány szóban ezt a feltevést erősítve váltakozva jelenik meg a két hang, pl.: *röndesöbben* (2), *összeköverödni* (2), *kijögyeztötend* (26). Árulkodó szövegjavítások is előfordulnak: a *fejtegetnem* alakot *föjtögetnem*-re (4), a *vezetgetett* alakot pedig *vezetgötött*-re (20) módosította. Ezzel az elképzeléssel összhangban értelmezhetőek azok a már említett szavak is, amelyekben a szótő *ö* hangot tartalmaz, s a szuffixum előtti hang, pl. *fögyvöresen* (4), vagy a három alakú toldalék pl. *többszer* (9) nem illeszkedik. Meglehet, jóhangzású szöveg fogalmazása volt a cél, a szöveg egészében az *ö* hang megterheltsége vetekszik a mai köznyelvi *e* hanggal, így még ezek a Kazinczy által gyakran hangoztatott nyelvesztétikai kritériumok sem érvényesülnek: az *ö* hangok magasabb száma csökkenti ugyan az *e* hang előfordulási gyakoriságát, azonban az *ö* bántó túlsúlyba kerül. Előfordulnak kakofón, ráadásul nyílt *e* helyén *ö*-ző alakok is, pl.: *szömötgödör* (37).

A feltehetően saját maga által alkotott *ö*-ző formák igazolhatják BENKŐ megállapítását, mely szerint: „Felfogása értelmében a szépíró hatalma odáig terjed, hogy az általános nyelvszokással és a nyelvtani szabályzással szemben új nyelvi formákat teremthet és azokat szankcionálhatja. E tekintetben az író nyelvi erőszaktételét is megengedhetőnek tartja" (NytudÉrt. 113. sz. 23).

Ezzel összhangban értékeli nyelvújítónk Sallustius nyelvhasználatának a normától eltérő elemeit is: „ő maga csinála magának nyelvet, 's még szabadabban, mint minden más Római Író" (Magyarázatok Sallustiusnak fordításához: ÉlLit. 1829: 166). Megfogalmazása rávilágíthat arra, hogy e műfordítás sikertelenségét nem elsősorban a műfordítói elvek és a sajátos stílusötlet eredményezte — hiszen elképzelhető lenne a normától eltérő hangtani jelenségek ilyen ekvivalensének sikeres alkalmazása is —, hanem az a

mód, ahogy Kazinczy a norma és a nyelvi változatok viszonyát, illetve a szépíró szerepét értelmezte.

Ebben a műfordítói tollpróbában nyelvi arisztokratizmusa csúfot űz önmagából: miközben az élő nyelvjárási alakokat elítéli, az *ö*-zésnek a nyelvben adott lehetőségeit nem ismerve önmaga teremt *ö*-ző szóalakokat. A felismerhetetlenségig torzított formák jönnek létre (*sörg* 'sereg'), s az elméletileg megalapozott műfordítói szándék ellenére komikus, hiteltelen, s ezért a műfordítás iránt támasztott alapvető követelményekhez képest is szubsztenderdnek tartható szövegváltozat születik. Így a Rájnissal és Pétzelivel szemben Batsányi és Kazinczy által képviselt szoros fordítás elve (vö. ZSIGMOND FERENC: Mitrovics-emlékkönyv. Bp., 518–37; BALÁZS JÁNOS: MNy. 88: 29–35) groteszkbe fordul, Kazinczy — saját kifejezésével élve — ebben a szövegben valóban „nyelvrontóvá" válik: próbálkozása nem eredményez stílusbeli gazdagodást, s nem jöhet létre a fordított szövegben a helyes megfeleltetések hálózata.

A már Móricz „Rózsa Sándorá"-nak nyelvével, annak *ö*-ző alakjaival kapcsolatban is felmerült kérdések (vö. SEBESTYÉN: MNyj. 18: 36), e fordítás esetében még kiélezettebbé válnak, hiszen nem pusztán néhány nyelvjárásilag hiteltelen alak előfordulásáról, hanem a valós nyelvjárási *ö*-zés ismeretének teljes hiányáról, képtelen nyelvi alakok sokaságáról van szó.

Az archaikusnak tartott sajátságok magyar nyelvű tükröztetésének ilyen megoldása az irodalmi nyelvvel kapcsolatos állásfoglalásán, s a nyelvjárási formák, a hangtani és alaktani provincializmusok kárhoztatásán túl azért is különösen sajátos Kazinczy életművében, mert tudatosan tanulmányozott egyes magyar nyelvemlékeket, hitelesen archaizáló művei is vannak (vö. TOMPA, i.m. 22-31, 61-63), sőt e munkájához Baranyai Decsi XVI. századi fordítását is felhasználta, át is vett tőle egyes megoldásokat, tüzetesen ismert tehát egy a korának nyelvállapotánál jóval archaikusabb magyar tolmácsolást is.

A nyíltan nem vállalt stíluskísérlet túlzásaival szemben a nyomtatásban megjelent szövegváltozat jóval csekélyebb számú, s csupán valóban létező magyar nyelvjárási formákat tartalmaz (elsősorban az *sz*-szel bővülő *v*-tövű igék egyes alakjaiban, a többes szám harmadik személyű birtokos személyragban), s összességében is az a fordítás felel meg leginkább a stílusekvivalencia követelményének. Kazinczy szándéka azonban több különböző műfordítás elkészítése volt, ezért a vizsgált kézirat *ö*-ző megoldásait nemcsak a végső szövegváltozatban már nem használt próbálkozásokként értelmezhetjük, hanem egy önálló műfordítás meghatározó stíluseszközeiként is.

A Sallustius-fordítás e változatának nyelvhasználata, az *ö*-zés ilyen műfordítói felhasználása a gyakorlatban is megmutathatja Kazinczynak az elméletben már alaposan ismert nyelvszemléletét, a nyelvről, a normáról, a nyelvi változatokról alkotott állásfoglalását és annak egyes következményeit.

DOMONKOSI ÁGNES

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXV, 95–107

DEBRECEN
1998.

Egy nyelvjárási szöveg koreferenciális szerkezetének elemzése

1. Ha egy szöveg kellően informatív leírását tűzzük ki célul, felmerül a kérdés, milyen lehetőségünk van erre a nyelvészet keretein belül, és hol van az a határ, amikor egy szöveg vizsgálatában már nem elégségesek a nyelvtudomány biztosította lehetőségek, eszközök.

A strukturalista nyelvészek (akár a DEME-féle konstrukcionális-funkcionális irányzat, akár a generatív grammatika képviselői) mondatmegközelítése is azt eredményezte, hogy be kellett látni, a mondategység (DEME terminológiája szerint az egyszerű mondat, illetve az összetett mondat egy tagmondata, l. DEME 1971: 41), valamint — bizonyos szintű relációkat tekintve — a szövegmondat (strukturális közelítésben az egyszerű és az összetett mondat) azok a legmagasabb szintű nyelvi egységek, amelyek a nyelvészet keretein belül leírhatók. Ez a nyelvi leírás azonban nem ad módot a kontextus (akár szövegkörnyezetet, akár kommunikációs szituációt értünk kontextuson) mondat-, illetve szövegalkotásban betöltött szerepének reprezentálására. A szövegmondatok szöveggé szerveződése, valamint a közöttük fennálló összefüggések olyan problémákat is felvetnek, amelyek a nyelvtudományban, a hagyományos szövegtan keretein belül nem oldhatók meg. A modern nyelvtudományra váró feladat tehát olyan részben nyelvészeti alapú, részben más tudományágakra támaszkodó elméleti keret kidolgozása, melyen belül lehetőség nyílik a szövegmondat határain túlmutató kérdések tisztázására (l. bővebben PETŐFI 1997a: 11–7). Ez a gondolat már magában hordozza azt a tényt, hogy a nyelvi jelek, egységek leírásában talán nem a mondatnak, hanem a szövegnek kellene az elsődleges viszonyítási alapnak lennie, melyből kibonthatók a szövegalkotó nyelvi egységek, melyek működése a nyelvi rendszer szabályai és törvényszerűségei ismeretében leírható (KOCSÁNY 1992: 146).

Mindezek mellett nem szabad figyelmen kívül hagynunk azt sem, hogy a szövegbeli utalóelemek „azonosíthatóságához" olykor nem elégséges nyelvi rendszerünk szabályainak ismerete, hanem szükség van arra a világra vonatkozó tudásra is, amely — egyéni nyelvi kompetenciánk által biztosított — lehetőséget nyújt egy szöveg (mint önálló értelemmel bíró komplex nyelvi jel) befogadásához. Ahogyan azt KOCSÁNY PIROSKA szövegtani tudománytörténeti áttekintésében (KOCSÁNY 1996: 152) két szövegmondat viszonyát szemléltető példája kap-

csán írja — „Választásunk a világról, illetve szövegvilágról való tudásunk és az azzal (is) kapcsolatos kognitív műveletek egész sorának függvénye, a két mondat (rész)szöveggé szövődését nem vezethetjük vissza kizárólag nyelvi tényekre. Ezzel azonnal megfogalmazódott a szövegnyelvészet alapvető dilemmája: nyelvészet-e a szövegnyelvészet, avagy más, független, önálló tudomány?" Az említett problémára vonatkozó nyelvészeti kutatások egyik egybehangzó eredménye a szövegösszefüggés kontextusfüggősége. Az »implicit referencia« és az »explicit referencia« (ISENBERG), a »közvetített referencia« (BELLERT), a »történésreferencia«, illetve a »referenciapotenciál« (KALLMEYER) fogalmak a kontextusnak a szövegösszefüggést befolyásoló szerepét is jelentésükben hordozzák. KALLMEYERnek azon törekvése folytán, hogy a »helyettesítés«, »újraemlítés», »ismétlés« helyett az »utalás« fogalmát vezeti be, a referenciális azonosság megszűnik pusztán nyelvi jelenség lenni, „alapvetően kontextuális, nem nyelvi meghatározottságú lesz" (KOCSÁNY 1996: 158), így a szöveg koreferenciális vizsgálata is kivezet a nyelvészetből, és kommunikációs (esetleg beszédaktus) vonatkozású elemzést is igényel (vö. ehhez KLAUS BRINKER »a nyelvi rendszerre irányuló szövegnyelvészet« és »a kommunikációra irányuló szövegnyelvészet« fogalmait, KOCSÁNY 1996: 159). Ezeken kívül figyelembe kell vennünk azt is, hogy egy szöveg észlelése és értelmezése olyan összetett folyamat, amelyet az adott pillanatban a befogadó lelki (és mindenféle más) állapota, a nyelv rendszerére, a nyelv rendszere elemeinek használatára, a világra vonatkozó ismerete egyaránt befolyásol. Azaz a szöveg nem önmagában adott (csak az egyes interpretációkban újra és újra megvalósuló nyelvi jelek léteznek); ami állandó, az a nyelv szabályainak működése (KOCSÁNY 1996: 160).

A szöveg mint komplex jel — verbális síkon — különböző nyelvi egységek kompozicionális organizációja (a nyelvi egységek hierarchikus szerveződéséből létrejövő szerkezeti felépítése), nem szólva most a szöveg más szempontú közelítéséből adódó egyéb organizációtípusokról. A szöveg valamennyi összetevője eltérő szinteken épül be a szöveg szervezettségébe. Ennek alapján meg kell különböztetnünk a hangok szintjét (szubmikroszint), a szavak, illetve azok belső szerkezetének szintjét (mikroszint), a szószerkezetekét (mezoszint), valamint a szövegmondat és a szövegmondat fölötti egységek szintjét (makroszint). Ezeknek a szinteknek elemi egységei további komplex egységekbe rendeződve alkotják a szöveg kompozicionális organizációját, melynek vizsgálatában különbséget kell tenni a rendszerszerű és a kontextuális elemzés között (bővebben l. PETŐFI 1997b: 70).

A magyar nyelvjáráskutatás mindig nagy figyelmet fordított az egyes nyelvjárások hanganyagának, szóállományának vizsgálatára, azaz a szubmikroszint és

a mikroszint kutatására, nem olyan gazdag azonban a szakirodalom a nyelvjárások mondattana köréből (a szövegtanról nem is beszélve).

KISS JENŐ Fejezetek a mihályi nyelvjárás mondattanából című tanulmányában kitűnő áttekintést ad a nyelvjáráskutatás múltjáról (KISS 1982: 22–5), melyben figyelemmel kíséri a dialektológiai mondattankutatás problémáját is. Érdemes nagy vonalakban áttekinteni az általa vázoltakat: a múlt század végi nyelvjáráskutatás szókincs- és hangtanközpontúságában a századfordulón kialakuló újgrammatikus iskola újításai hoznak némi változást. A beszélt nyelv és a nyelvjárások előtérbe kerülésével morfológiai és szintaktikai vizsgálatokba kezdenek, minek eredményeként a század elején megjelenő számos nyelvjárásleírásnak szinte mindegyike tartalmaz mondattani fejezetet. Ezek után egészen a 80-as évekig erősen háttérbe szorul a mondattani kutatás, IMRE SAMU nyelvjárásokat rendszerező munkája (IMRE 1971) is csak a hangtani és az alaktani sajátságokat vizsgálja, hiszen a nyelvatlasz szóföldrajzi bázisán másra nem is volt módja. Egyes nyelvjárásokra összpontosítva születnek mondattani kérdéseket érintő tanulmányok (FÜLÖP 1957; IMRE 1971; PENAVIN OLGA 1972: 41), de GÁLLFY MÓZES az első, aki a mondattani szempontú nyelvjáráskutatás gyakorlati-módszertani kérdéseivel is foglalkozik (1979: 10). (Bővebben l. KISS 1982, 23–4.)

A 80-as évektől megjelenő nyelvjárásleírásoknak újra mindegyike külön fejezetben tárgyalja a mondattani jelenségeket (KISS 1982: 31–73; SZABÓ 1983: 53–187, 1986: 199–235; KÁLMÁN 1989: 56–60). Az említett munkák mondattani leírásai azonban nem lépnek túl a szövegmondat határain: főként a kongruencia, a névelőhasználat, az egyes mondatrészek, illetve a (tagmondatok közötti) kötőszóhasználat nyelvjárásbeli sajátosságait elemzik. Nem vizsgálják a szövegek összefüggőségét, azoknak a szövegösszetartó elemeknek a viselkedését, amelyek a szöveg folytonosságát biztosítják. SZABÓ JÓZSEF munkájának mondattani fejezete figyelemre méltóan pontos, részletekbe menő rendszerezését adja a nagykónyi nyelvjárás szintaktikai jelenségeinek, de az ő kutatása is lezárul az összetett mondatok szintjén (SZABÓ 1986: 199–235).

Ezért is tartom dicséretesnek, hogy KÁROLY SÁNDOR révén az ómagyar kori szövegek kutatásába már bevonult a szövegösszefüggőség-vizsgálat (l. KÁROLY 1995: 759–834). (A történeti nyelvtan II. kötetének „szöveggrammatikai fejezete korábban készült el, mint az első köteté; az utóbbit Papp Zsuzsanna a Károly Sándor által kialakított koncepcióhoz igazodva dolgozta ki", KÁROLY 1995: 761, vö. PAPP 1991: 753-81.) Történeti nyelvtanunk szövegtannal foglalkozó fejezete szöveggrammatika, célja elsősorban a grammatikai szövegösszetartó elemek (kötőszók, hiányos mondatok, anaforikus és kataforikus utalóelemek stb.) vizsgálata, de elemzi a koreferens szavak szövegösszetartó szerepét is, mivel ez kapcsolatban áll a grammatikai eszközök használatával (KÁROLY 1995: 761–2). Ez a vizsgálat tehát túllép a szövegmondat határain, kizárólag a szö-

vegmondatok közötti viszonyításokat elemzi (az anaforikus elemek és a koreferencialáncok számbavételekor a szövegmondaton belüli relációkkal együtt) (KÁROLY 1995: 762). KÁROLY SÁNDOR — az eredeti latin szövegből vett példákkal párhuzamba állítva — kitűnően szemlélteti az ómagyar szövegekbeli szemantikai, szintaktikai, ritmikai kohéziót (a műfaji kötöttségeket, a stílust, az idézés formáit) a koreferenciális elemek tükrében.

Kétségtelen, hogy a szövegtani szempontú nyelvjáráskutatást megnehezíti az a tény, hogy — míg az ómagyar kori szövegek összefüggőségének vizsgálatában írott formában kész szövegek állnak rendelkezésünkre (bár a hangsúlyviszonyok hiányos ismerete itt is korlátozza a vizsgálati lehetőségeket, l. KÁROLY 1995: 764) — nyelvjárási szövegek esetében igen ritkán tudunk eredeti lejegyzett változatra támaszkodni, így a szövegmondathatárok esetlegessége (miként a nyelvjárásgyűjtő egyéni benyomásán alapul) elkerülhetetlen probléma. Valószínűleg ez lehet egyik oka annak is, hogy KISS JENŐ sem vállalkozott teljes nyelvjárási mondattan írására, a nyelvjárási mondattani jelenségek strukturális-funkcionális szemléletű leírásában a produktivitás, a gyakoriság, illetve a nyelvszociológia bizonyos szempontjait tartotta szem előtt (l. KISS 1982: 27). Figyelemreméltó azonban az a törekvés KISS JENŐ részéről, hogy a nyelvjárási szövegeket szövegszintű vizsgálat tárgyává teszi. Igaz, hogy ez az elemzés stilisztikai szemléletű, de végre nem merül ki a szövegmondat belső szerkezetének vizsgálatában, hanem a szövegmondatok egymáshoz való viszonyát, kapcsolódását, és az ezt kifejező grammatikai, formai jegyeket is elemzi (kapcsoló funkciójú kifejezések, kötőszók stb.) (KISS 1982: 75–80).

Tudomásom szerint a nyelvjáráskutatásban jelenleg nincs olyan törekvés, mely a nyelvjárási szövegek koreferenciális vizsgálatát tűzné ki célul. Pedig szükséges lenne nyitnunk a szöveg felé többek közt azért is, hogy később lehetőség nyíljon azoknak a különbségeknek a vizsgálatára és leírására is, amelyek a megszerkesztett és a nem megszerkesztett nyelvjárási szövegmondatok organizációjában jelentkeznek.

A következőkben azt kívánom bemutatni, milyen elméleti keretben, milyen leíró módszerrel (módszerekkel) vélem lehetségesnek egy nyelvjárási szövegbeli szövegtani jelenségek reprezentálását.

2. A szövegösszefüggőség leírásában alkalmazott szakkifejezésekről:

Egy szövegnek tartott verbális objektum (megnyilatkozás) összefüggősége több síkon valósul meg. A szöveg konnexitása formai felépítésének összefüggőségét, szintaktikai és kommunikatív jól formáltságát mutatja, vagyis arra utal, hogy található-e olyan kotextuális (szövegen belüli) és kontextuális (bizonyos értelemben szövegen kívüli) — vagyis verbális és nem verbális — környezet, amelyben a szöveg jól formáltnak hat.

Míg a konnexitás a szöveg szintaktikai jellemzője, a kohezivitás szemantikai sajátság: a szöveg nyelvi-szemantikai felépítése, vagyis a szöveg fizikai manifesztációjával kapcsolatba hozható értelem összefüggősége, melynek nem feltétele a konnexitás.

Pragmatikai szempontból a szöveg akkor tartható összefüggőnek (koherensnek), ha az interpretátor a szöveghez — az észlelés adott szituációjában, nyelvi, illetve a nyelvre, a nyelv használatára és világra vonatkozó ismeretei alapján — összefüggő valóságdarabot tud hozzárendelni. (KOCSÁNY PIROSKA megfogalmazásában: a koherencia a szövegbeli globális belső rendező elv. L. KOCSÁNY 1992: 147.)

A koherenciának nem feltétele sem a konnexitás, sem a kohézió, de feltétele az interpretatív módon feltételezett valóságdarab összefüggősége (konstringenciája).

Egy nyelvjárási szöveg összefüggőségét biztosító relációk működését egy KÁLNÁSI ÁRPÁD által Szamosszegen gyűjtött szövegen kívánom bemutatni. (A korpusz KÁLNÁSI ÁRPÁD Népi beszélgetések Szatmárból című munkájából való, KÁLNÁSI 1995: 79) A szövegrészlet beilleszthető egy nagyobb szövegegészbe, de önmagában is tartalmilag és formailag teljes egészet alkot: az adatgyűjtő által feltett „Akkor hogy volt?" kérdésre adott választ tartalmazza egyetlen hosszabb bekezdésben:

TVe (a szöveg lejegyzett változata):

Óóóu̯! Méi̯k sötéi̯t vóu̯t, már akkor a fę́rjem ēment a mezőü̯re, éi̯m mek kèljek fē, végezzem el ithon a dóu̯gomot, mèrt ugyi jóu̯ság vóu̯t. Tehent eresszem a csòrdára, a disznóu̯t eresszem a csűrhéi̯re. Akkòr kę́szűjek, hogy mennyek kifele a mezőü̯re, ha nem vittem ebę́det, hogy akkorára kifőü̯zzek, akkor nem tuttunk enni. Ugyi anyóu̯som vóu̯t, asz főü̯zött ithon, de ebę́det má nem tudot nekünk kihozni a mezőü̯re, mer máskòr az ebę́det is kihòrták a mezőü̯re. Minden dę́lre, aki ithon vòlt, mindę́k kihoszta az ebę́det. Mer hát ety kisz szárasz kenyeren, mert ot nem pirithattuk meg a kenyeret, ha meg ahoty kivittük, mek kellett enni. Aki ugyi a szalonnát szerette, meksütötte, aki nem szerette meg, kis lekváros kenyeret megett. Nem ugy vóu̯t, mint most. Vagy aki tehenet fèjt ugyi, annak vóu̯t teje, tèjfeles turóu̯t, ijesmit, csinát. De má máma nem ugy megyen, máma má bóu̯dbú ę́lnek. De mi méig ehez nem vagyunk hozzászokva. Nem vagyunk hozzászokva. Az éi̯n uramnak nem kē, a turóu̯, téi̯fèl, a bóu̯dbóu̯. Hát mik tehenet tàrtottunk, addig vóu̯t, használtuk. Mig' fijatalabbak vóu̯tunk, addik hosztam a csàrnogbóu̯ letettem, osz megàltattam, vagy a szomszę́dbóu̯. De mos má it nincs senkinek tehene.

A tanulmányomban később előforduló, szövegbeli jelenségekre való utalások visszakereshetősége végett itt közlöm az eredeti lejegyzett szöveg egy módosított változatát, amelyben a szövegmondatokat — sorrendi helyüket jelölő— „[K01], [K02], ..." kódokkal láttam el:

[K01]*Óóóu̯!* [K02]*Méi̯k sötéi̯t vóu̯t, már akkor a fẹ́rjem ēment a mezőűre, éi̯m mek kèljek fẹ̄, vẹ́gezzem el ithon a dóu̯gomot, mèrt ugyi jóu̯ság vóu̯t.* [K03]*Tehent eresszem a csòrdára, a disznóu̯t eresszem a csűrhéi̯re.* [K04]*Akkòr kẹ́szűjek, hogy mennyek kifele a mezőűre, ha nem vittem ebẹ́det, hogy akkorára kifőűzzek, akkor nem tuttunk enni.* [K05]*Ugyi anyóu̯som vóu̯t, asz főűzött ithon, de ebẹ́det má nem tudot nekünk kihozni a mezőűre, mer máskòr az ebẹ́det is kihòrták a mezőűre.* [K06]*Minden dẹ́lre, aki ithon vòlt, mindẹ́k kihoszta az ebẹ́det.* [K07]*Mer hát ety kisz szárasz kenyeren, mert ot nem pirithattuk meg a kenyeret, ha meg ahoty kivittük, mek kellett enni.* [K08]*Aki ugyi a szalonnát szerette, meksütötte, aki nem szerette meg, kis lekváros kenyeret megett.* [K09]*Nem ugy vóu̯t, mint most.* [K10]*Vagy aki tehenet fèjt ugyi, annak vóu̯t teje, tèjfeles turóu̯t, ijesmit, csinát.* [K11]*De má máma nem ugy megyen, máma má bóu̯dbú élnek.* [K12]*De mi méi̯g ehez nem vagyunk hozzászokva.* [K13]*Nem vagyunk hozzászokva.*[K14]*Az éi̯n uramnak nem kẹ̄, a turóu̯, téi̯fèl, a bóu̯dbóu̯.* [K15]*Hát mik tehenet tàrtottunk, addig vóu̯t, hasznátuk.* [K16]*Mig' fijatalabbak vóu̯tunk, addik hosztam a csàrnogbóu̯ letettem, osz megàltattam, vagy a szomszẹ́dbóu̯.* [K17]*De mos má it nincs senkinek tehene.*

A szöveg a valóságbeli (vagy valóságosnak képzelt) relációk — mindenféle nyelvi, a nyelv rendszerére, a rendszer elemeinek használatára, valamint a világra vonatkozó ismereteinkre támaszkodva — verbális síkon létrejövő vetülete. A szöveg tehát vonatkozások rendszere, amelyen belül az azonos referenciájú (koreferens) elemek teremtik meg a szöveg tematikus folytonosságát. A koreferencia, azaz az azonos referenciájú elemek közötti viszony a nyelvben különböző szintaktikai jelenségek (pronominalizáció, ellipszis, különböző morfoszintaktikai utalóelemek stb.), valamint szemantikai egyezések által valósul meg. A szöveg koreferenciális szerkezete szorosan összefügg a szöveg konnexitásával, koherenciájával és a konstringenciával. A koreferenciális elemzés is ezek vizsgálatára támaszkodik.

3. A vizsgálat tárgyát képező szöveg texturálisan konnex (azaz: a szöveg — konstitúciója horizontális/lineáris szervezettségét tekintve — összefüggő). A vizuális figura texturális konnexitása (a szöveg vizuális fizikai megjelenési formájának lineáris szervezettsége) a fonetikus átírás szimbólumainak következetes, szisztematikus használata, illetve a köznyelvitől eltérő nyelvjárási alakok folyamatos előfordulása által valósul meg. A második, harmadik és negyedik szö-

vegmondat texturális konnexitását (lineáris szervezettségének összefüggőségét) a felszólító módú igealakok folytonossága is biztosítja. A szövegmondatok közötti kompozicionális konnexitás (a hierarchikus elrendeződés összefüggősége) hordozói a kötőszók, illetve más kötőszó-funkciójú, szintaktikailag egyértelműnek tartható elemek (pl. grammatikai utalás, igei személyragozás stb.).

3.1. A szöveg nyelvi-szemantikai összefüggőségét (más szóval kohézióját) a következő tematikus szóláncok teremtik meg:

jó̱ság, tehent, csòrdára;
jó̱ság, disznó̱t, csűrhé̱re;
tehenet, tehene, fè̱jt, csàrnogbó̱;
mezű̱re, kifele, ot;
ithon, it;
ebé̱det, kifű̱zzek, enni, fű̱zött, dé̱lre;
kenyeren, pirithattuk meg, lekváros kenyeret;
szalonnát, meksütötte;
most, máma, má, mosmá, má máma;
fè̱jt, teje, tè̱jfeles turó̱t, turó̱, téjfè̱l;
ugyi ismétlődése.

Az interpretatív módon feltételezett valóságdarab (a parasztok mindennapi élete) összefüggőnek (konstringensnek) tartható, mithogy nincs olyan elem a szövegben, amely ne illeszkedne a paraszti élet tematikájába.

A szöveghez rendelhető valóságdarab konstringenciája miatt a szöveg koherensnek mondható.

3.2. A szöveg koreferenciális szerkezetének elemzésében — a PETŐFI S. JÁNOS által megadott mintát követve (vö. PETŐFI 1994: 19–30) — a szövegösszefüggőségre utaló legfőbb elemeket az alábbi osztályokba sorolom:

1. kötőszók, időhatározói kötőelemek;
2. az elbeszélő énre vonatkozó utalást tartalmazó elemek (ide sorolva az elbeszélőre és a férjére vonatkozó utalást tartalmazó elmeket is);
3. az állatokra vonatkozó utalást tartalmazó elemek;
4. ennivalóra, étkezésre vonatkozó utalást tartalmazó elemek;
5. a mezőre vonatkozó utalást tartalmazó elemek;
6. az otthonra, a személyes környezetre vonatkozó utalást tartalmazó elemek.

A következő felsorolás a szövegösszefüggőségre utaló elemeket tartalmazza (a kötőszókat — hogy elkülönítsem őket az időhatározói utalóelemektől — nagybetűvel szedtem):

K02:
1: *akkor, mek, mèrt*;

2: *(a férj)em, eim, (kél)jek fē, (végez)zem el, (a dóug)om(ot)*;
3: *jóuság*;
5: *a mezőü(re)*;
6: *ithon*;
K03:
2: *(eressz)em*;
3: *Tehen(t), a csòrdá(ra), a disznóu(t), a csűrhéi(re)*;
K04:
1: *Akkór, HOGY, HA, akkorára*;
2: *(készű)jek, (menny)ek, (vi)ttem, (kifőüz)zek, (tu)ttunk*;
4: *ebéd(et), enni* [→ ebédet];
5: *ki(fele), a mezőü(re)*;
6: *ki(fele)* [→ otthonról];
K05:
1: *DE, MER, IS, máskor*;
2: *(anyóus)om, (nek)ünk*;
4: *ebéd(et), (kihòrt)á(k)* [→ az ebédet];
5: *a mezőü(re), ki(hòrták), ki(hozni)* [→ a mezőre];
6: *ithon, ki(hòrták), ki(hozni)* [→ otthonról];
K06:
1: *mindék*;
4: *az ebéd(et)*;
5: *ki(hoszta)* [→ a mezőre];
6: *ithon, ki(hoszta)* [→ otthonról];
K07:
1: *MER, MERT, HA, ahoty* 'amikor', *MEG*;
2: *(pirit)hattuk meg, (kivi)ttük*;
4: *kenyer(en), a kenyer(et), (kivitt)ük* [→ a kenyeret];
5: *ot* [→ a mező], *ki(vittük)* [→ a mezőre];
6: *ki(vittük)* [→ otthonról];
K08:
1: *MEG, AKI*;
2: *Aki* [→ én is], *(szeret)te* [→ aki, én is], *(meksüt)ötte* [→ aki, én is], *(megett)* [→ aki, én is];
4: *a szalonná(t), (szeret)te* [→ a szalonnát], *(meksüt)ötte* [→ a szalonnát], *lekvár(os), kenyer(et)*;
K09:
1: *UGY...,MINT..., most*;
K10:
1: *VAGY, AKI*;
2: *aki* [→ én is], *fejt* [→ aki, én is], *an(nak)* [→ én is], *csinát* [→ aki, én is];

3: *tehen(et)*;
4: *tej(e), tējfel(es), turóu̯(t), ilyesmi(t)* [→ tejfeles túró];
K11:
1: *DE, má, máma*;
2: *(él)nek* [→ az emberek, én is];
K12:
1: *DE, méig*;
2: *mi* [→ én is], *(vagy)unk* [→ mi, én is];
K13:
2: *(vagy)unk* [→ mi, én is];
K14:
2: *az ein (ur)am(nak)*;
4: *a turóu̯, teifèl*;
K15:
1: *mik, addig*;
2: *(tàrt)ottunk* [→ mi, én is], *(haszná)tuk* [→ mi, én is];
3: *tehen(et)*;
K16:
1: *Mig, addig, osz, VAGY*;
2: *(vóu̯t)unk* [→ mi, én is], *(hosz)tam, (lete)ttem, (megàltat)tam*;
4: *(hosz)tam* [→ tej], *(lete)ttem* [→ tej], *(megàltat)tam* [→ tej];
K17:
1: *DE, mos, má*;
2: *senki(nek)* [→ én sem], *(tehen)e* [övé, enyém is];
3: *tehen(e)*;
6: *it.*

Amikor egy komplex jel (szöveg) koreferenciális szerkezetét, más szóval a referenciális (ill. denotatív) organizációját vizsgáljuk, akkor a szöveg fizikai megjelenési formája azon elemeinek a szervezettségét elemezzük, amelyek egy valóságdarab (vagy egy erről alkotott mentális kép) elemeire utalnak. A vizsgált szöveg referenciális organizációjának elemei pl.: *a mezőü̯, jóu̯ság, ebéd, tehén, tej* stb.

3.3. Egy szöveg (ko)referenciális szerkezetének vizsgálatában — véleményem szerint — szemléletes lehet a ténylegesen adott szövegnek kiegészített változata, amely olyan elmeket is tartalmaz, amelyek a ténylegesen adott fizikai hordozó szervezettségében nem szerepelnek, de rájuk vagy grammatikai utaló-elemek utalnak (például tárgyas ragozású igei személyrag), vagy a szövegkontextusból, illetve világra vonatkozó ismeretünk alapján — amely esetünkben annak tudása, hogy mit jelent például a *csorda*, mit a *csürhe* szó — más módon

következtethetők ki (olyan hiányos szövegmondat esetében például, amelynek hiányzó alanya az előző részből az adott szövegmondatba beleérthető). Nem ritkán makroegységekre utaló metanyelvi elemek teremtik meg a koreferenciát. Így a szöveg minden mondata grammatikailag explicit módon teljessé válik. Az elemzett szöveg kiegészített változatában a PETŐFI S. JÁNOS által alkalmazott jelöléseket használom, melyek különböző típusú kiegészítéseket jeleznek:

Az egyes szövegmondatok sorszámaként szereplő K01-től K17-ig terjedő szimbólumokban a K 'elsőfokú makrokompozícióegység'-ként értendő, a szám pedig a szövegmondat szövegbeli sorrendi helyét jelöli (ugyanígy a 2. pontban közölt módosított szövegváltozatban, illetve a 3.2. pontban ismertetett utaló-elem-osztályok felsorolásában).

A ***TVe'*** szimbólum — az eredeti szöveg fizikai megjelenési formája (**TVe**) alapján (amely jelölésben a **T** a szöveg, a Ve a vehikulum, azaz a fizikai manifesztáció szimbóluma) — a lejegyzett forma abban ténylegesen nem jelenlévő, de beleérthető elemekkel történt kiegészítésére utal. E kiegészített változat jelölései a következő műveleteket jelzik:

— két csillag közé zártam azokat a kiegészítéseket, amelyekre az adott szövegmondatban grammatikai utalóelem nem utal (l. például K02-ben);

— azok a kiegészítések, amelyekre az adott szövegmondatban (vagy kiegészítésekben) grammatikai utalóelem található, két függőleges vonal között szerepelnek (l. például K03-ban);

— ha az adott szövegmondat a szöveg egy másik makrokompozíció-egységének betoldását kívánja meg, ebben az esetben a kiegészítést két-két csillag közé zárom (l. például K12-ben). (Részletesen l. PETŐFI 1996: 19–20.)

TVe'

[K01]*Óóóu̯!* [K02]*Méi̯k sötéi̯t vóu̯t, már akkor* |= *amikor még sötét volt*| *a fe̯rjem* |enyém = *az elbeszélőé, a feleségé*| *èment a mezőűre, éi̯m* *az elbeszélő, a feleség* *mek kèljek fẽ, végezzem el* |én = *az elbeszélő, a feleség*| *ithon* *a ház körül, a házban, ahol a beszélgetés folyik* *a dóu̯gomot* |enyémet = *a feleségét, az elbeszélőét*|, *mèrt ugyi jóu̯ság vóu̯t.* [K03]*Tehent eresszem* |én = *a feleség, az elbeszélő*| *a csòrdára, a disznóu̯t eresszem* |én = *a feleség, az elbeszélő*| *a csűrhéi̯re.* [K04]*Akkor* |= *amikor a [K02] és a [K03] készen van*| *ké̯szűjek* |én = *a feleség, az elbeszélő*| *valamire*, *hogy menynyek* |én = *a feleség, az elbeszélő*| *kifele a mezőűre, ha nem vittem* |én = * a feleség, az elbeszélő*| *ebé̯det, hogy akkorára* |= *amikor elindulok* |én = *a feleség, az elbeszélő*| | *kifőűzzek, akkor* |= *ha nem vittem* |én = *a feleség, az elbeszélő*| ebédet*| *nem tuttunk* |mi = *a feleség és a férj*| *enni.* [K05]*Ugyi anyóu̯som* /enyém = *a feleségé, az elbeszélőé*| *vóu̯t, asz* |ő = *az anyósom* |enyém = *a feleségé, az elbeszélőé*| *| *főűzött ithon* *a házban*, *de ebé̯det má nem tudot* |ő = *az anyósom* |enyém = *a feleségé, az elbeszé-

lőé*|*| *nekünk* |= *a feleségnek és a férjnek*| *kihozni a mezőűre, mer máskòr* *ha volt, aki ebédet főzzön, és azt ki is vigye a mezőre* *az ebédet is kihòrták* |ők = *valaki, aki otthon maradt*| *a mezőűre.* [K06]*Minden délre, aki ithon* *a ház körül, a házban* *vòlt, mindék kihoszta* |ő = *aki itthon *a házban* volt*| *az ebédet.* [K07]*Mer hát ety kisz száraz kenyeren* *éltünk |mi = *a feleség és a férj*|*, *mert ot* |= *a mezőn*| *nem pirithattuk meg* |mi = *a feleség és a férj, ill. a munkások*| *a kenyeret, ha meg ahoty kivittük* |mi = *a feleség és a férj, ill. a munkások*| |őt (azt) = *a kenyeret*|, *mek kellett enni* *nekünk = a feleségnek és a férjnek, ill. a munkásoknak* |őt (azt) = *a kenyeret*|. [K08]*Aki ugyi a szalonnát szerette, meksütötte* |ő = *aki a szalonnát szerette*| |őt (azt) = *a szalonnát*|, *aki nem szerette* |őt (azt) = *a szalonnát*| *meg, kis lekváros kenyeret megett* |ő = *aki nem szerette a szalonnát*|. [K09]*Nem ugy vóut akkor* |= *régen*|, *mint most* *van*. [K10]*Vagy aki tehenet fejt ugyi, annak* |= *aki tehenet fejt*| *vóut teje, tèjfeles turóut, ijesmit* *a tejfeles túróhoz hasonlót* *csinát* |ő = *aki tehenet fejt*|. [K11]*De má máma nem ugy* |= *mint [K10]-ben*| *megyen* |ő (az) = *az élet*|, *máma má bóudbú élnek* |ők = *az emberek*|. [K12]*De mi* |= *a feleség és a férj*| *méig ehez* |= *[K11]*|*nem vagyunk hozzászokva.* [K13]*Nem vagyunk* |mi = *a feleség és a férj*| *hozzászokva* |=*ehhez|= *[K11]*|*|. [K14]*Az éin* |= *a feleség*| *uramnak nem kē, a turóu, téiſèl, a bóubóu.* [K15]*Hát mik tehenet tàrtottunk* |mi = *a feleség és a férj*|, *addig* |= *amíg tehenet tartottunk* |mi = *a feleség és a férj*|*| *vóut* |ő = *a tehén*|, *hasznátuk* |mi = *a feleség és a férj*| |őt = *a tehenet*|. [K16]*Mig fijatalabbak vóutunk*|mi = *a feleség és a férj*|, *addik* |= *míg fiatalabbak voltunk* |mi = *a feleség és a férj*|*| *hosztam* |én = *a feleség*| *a csàrnogbóu letettem* |én = *a feleség*| |őt (azt) = *a tejet*|, *osz megàltattam* |én = *a feleség*| |őt (azt) = *a tejet*|, *vagy a szoszédbóu* *hoztam |én = *a feleség*| tejet*. [K17]*De mos* *amikor a boltból hordják |ők = *az emberek*| a tejet* *má it* *a faluban* *nincs senkinek* *nekünk se* *tehene.*

4. A szövegösszefüggőség szemléltetésének háromféle módját láthattuk itt.

Első megközelítésben a szövegben kialakuló szóláncok a szöveg nyelvi-szemantikai összefüggőségét (kohézióját) teremtik meg azáltal, hogy asszociációs sorokat alkotva egy adott téma köré szervezik a szöveget.

Az eredeti szöveg koreferenciális szerkezetét reprezentálja az az — azonos referenciájú elemeinek szervezettségét bemutató — felsorolás, amely szövegmondatonként, tematikus csoportokba rendezve tartalmazza azokat az utaló-elemeket, amelyek a szövegösszefüggőség hordozói.

A kiegészített változat azokat az adott szöveg tényleges fizikai megjelenése „mögötti" tényállásokat is explicit módon tartalmazza, amelyek az olvasó, befogadó által létrehozott mentális képben ehhez a fizikai megjelenéshez tartoznak.

Ezeknek a tényállásoknak az összefüggősége (konstringenciája) ugyanis nagy mértékben hozzájárul ahhoz, hogy magát a szöveget összefüggőnek érezzük.

A fenti elemzés csupán szemléltetése kíván lenni annak, miként ragadhatók meg — egy (nyelvjárási) szöveg fizikai manifesztációjából kiindulva azok a nyelvi jelenségek, amelyek a befogadóban — nyelvi ismeretének, illetve a nyelv rendszerére, a rendszer elemei használatára, valamint a világra vonatkozó tudásának mozgósítása által — a szöveg folytonosságának, összefüggőségének érzetét keltik.

Ahhoz, hogy az egyes szövegek vizsgálata alapján általánosítható következtetésekre juthassunk, több — akár a nyelvjárási szövegen (mint sajátos „műfajon") belüli további egyedi típusokba sorolható szöveg elemzése, leírása szükséges. Törekednünk kell arra, hogy lehetőség szerint homogén elemzési és reprezentációs módszert alkossunk meg a nyelvjárási szövegek leírásában (is), és így egymással összevethetővé, egymásnak megfeleltethetővé tegyük a szövegtani vizsgálatok eredményeit.

DOBI EDIT

Bibliográfia

DEME LÁSZLÓ (1971): *Mondatszerkezeti sajátságok gyakorisági vizsgálata.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

FÜLÖP LAJOS (1957): A számbeli egyeztetés főbb kérdései Gyöngyös és vidékének nyelvjárásában. *Magyar Nyelvjárások,* 4: 49–63.

GÁLLFY MÓZES (1979): Egyeztetési eljárások a marosmagyarói nyelvjárásban. *Magyar Nyelvjárások,* 22: 9–26.

IMRE SAMU (1971): *A mai magyar nyelvjárások rendszere.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

KÁLMÁN BÉLA (1989): *Nyelvjárásaink.* Tankönyvkiadó, Budapest.

KÁLNÁSI ÁRPÁD (1995): *Népi beszélgetések Szatmárból.* Debrecen.

KÁROLY SÁNDOR (1995): Kései ómagyar kori emlékek szöveggrammatikája. In: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2. A kései ómagyar kor, Mondattan/ Szöveggrammatika.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

KISS JENŐ (1982): *Fejezetek a mihályi nyelvjárás mondattanából.* MNyTK. 164. sz. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.

KOCSÁNY PIROSKA (1992): Szövegnyelvészet versus szövegelemzés. In: *Szemiotikai Szövegtan 5. Szövegtani kutatás: témák, eredmények, feladatok.* Szerk. PETŐFI S. JÁNOS, BÉKÉSI IMRE, VASS LÁSZLÓ. JGyTF Kiadó, Szeged.

KOCSÁNY PIROSKA (1996): Szövegnyelvészet és szövegtan. Részletek egy tudomány történetéből. In: *Hol tart ma a stilisztika?* Szerk. SZATHMÁRI ISTVÁN. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.

PAPP ZSUZSANNA (1991): Legkorábbi emlékeink szöveggrammatikája. In: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

PENAVIN OLGA (1972): *A szerémségi magyar szigetek nyelve.* NytudÉrt. 79. sz. Budapest.

PETŐFI S. JÁNOS (1994): A szövegösszefüggőségre utaló nyelvi elemek vizsgálatához. *Magyar Nyelv,* 90: 19–30.

PETŐFI S. JÁNOS (1996): Az explicitség biztosításának feltételei és lehetőségei természetes nyelvi szövegek interpretációjában. A szemiotikai textológiai értelmező .interpretáció néhány aspektusa. In: *Linguistica, Series C, Relationes, 8.* MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest.

PETŐFI S. JÁNOS (1997a): A magyar nyelvű (verbális) szövegek szemiotikai szövegtana diszciplináris keretének néhány aspektusa. In: *Szemiotikai Szövegtan 9. A szemiotikai textológiai kutatás diszciplináris környezetéhez.* Szerk. PETŐFI S. JÁNOS, BÉKÉSI IMRE, VASS LÁSZLÓ. JGyTF Kiadó, Szeged.

PETŐFI S. JÁNOS (1997b): *Egy poliglott szövegnyelvészeti-szövegtani kutatóprogram.* Officina Textologica 1. Szerk. PETŐFI S. JÁNOS. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen.

SZABÓ JÓZSEF (1983): *A mondatszerkesztés nyelvszociológiai vizsgálata a nagykónyi nyelvjárásban.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

SZABÓ JÓZSEF (1986): *A nagykónyi nyelvjárás.* Szekszárd.

VASS LÁSZLÓ (1990): Terminológiai szótár. In: *Szemiotikai Szövegtan 1.* A szövegtani kutatás néhány alapkérdése. Szerk. PETŐFI S. JÁNOS, BÉKÉSI IMRE. JGyTF Kiadó, Szeged.

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXIII, 109–117

DEBRECEN
1996.

Gondolatok a történeti helynévkutatásról

1. A közelmúltban jelent meg MEZŐ ANDRÁS, A templomcím a magyar helységnevekben. (11–15. század) METEM Könyvek 15. Kiadja a Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség. Budapest, 1996. (314 lap) című munkája. A könyv címének ígérete szerint szerzője a magyarság múltjának nagyon apró szeletkéjét tárja művében az olvasó elé. A magyar nyelv óriási elemkészletéből csupán a helynevek egy csoportjára, a helységnevekre irányítja figyelmünket, s abból is csak azokra, amelyek templomcímet tartalmaznak. Ráadásul térben, azaz a nyelv tekintetében és időben is korlátozza vizsgálatát. Adódik-e ebből a közelítésből az a következtetés, hogy munkájának részletei és eredményei csupán nagyon szűk szakmai köröket — esetleg legfeljebb csak néhány tucat embert — érintenek, avagy gondolataiból ennél jóval többen is okulhatnak?

Nyilvánvaló, hogy a tárgy önmagában nem döntheti el egy-egy mű tudományos hatását. Átfogó igényű feldolgozások is lehetnek jelentéktelenek, súlytalanok, vagy vezethetnek a megismerés zsákutcájába, lehetnek önmagukért valók, azaz olyanok, amelyek semmiféle hatással nincsenek a szűkebb vagy a szélesebb tudományosságra. Említhetnénk ugyanakkor olyan tudósi teljesítményeket, amelyek azt példázzák, hogy néha egy-egy aprónak tűnő részletkérdés megoldása is egész tudományterületeket pezsdíthet meg. Úgy vélem, Mező András könyve ilyen természetű munka. Példát mutat abban, hogy múltunk bármilyen kicsi darabja is alkalmas lehet arra, hogy értő kézben megelevenedve rávilágítson szélesebb összefüggésekre, s lényeges ismeretekkel gyarapítsa tudásunkat. Mező kutatási módszeréről nemcsak az mondható el, hogy megfelel a történeti érdeklődésű tudományosság legszigorúbb kritériumainak, illetőleg azok ma érvényesnek tekinthető formájának, hanem mintát is ad elméleti szigorúságával, módszertani eljárásaival.

E kutatói alapelvek és módszerek közül az alábbiakat tartom különösen fontosnak, a Mező által alkalmazott vizsgálati keret sarkpontjainak: a kutatásba vont nyelvi anyag körülhatárolása, az adatfeldolgozás módszere, a fogalomalkotás és -használat következetessége, a vizsgált rendszer külső és belső kapcsolatainak feltárása, a megközelítés interdiszciplináris jellege, valamint az eredmé-

nyeknek a tudományos megismerési folyamatba való beépülése, azaz a tudás szerves építésének képessége.

A továbbiakban ezeknek megfelelően haladva szólok a mű általam lényegesnek tartott vonásairól: értékeiről, esetlegesen más lehetőségeket is megengedő következtetéseiről.

2. Mező a téma feldolgozásában a térbeli és időbeli teljesség igényét mint alapvető módszertani szempontot említi. Eljárása e tekintetben igazodik az utóbbi évtizedek hazai nyelvtörténeti kutatásainak egyik legfontosabb törekvéséhez, amely a források nyelvi anyagának teljességigénnyel történő újrafeldolgozását tűzi ki célul, a jelenleg érvényesnek tekintett, korszerű nyelvtörténeti ismeretek alapján. Ilyen szemlélettel készült el a magyar nyelv történeti nyelvtanának az ómagyar korra vonatkozó több kötete, valamint korai kisebb szövegemlékeink összegző feldolgozása. Hasonló megfontolásból és céllal jelennek meg a legújabb nyelvészeti technológia alkalmazásával a számítógépes nyelvtörténeti adattár kötetei. A nyelvi anyag ilyen szellemben történő újrafeldolgozásából a legutóbbi időkig sajnos, éppen legkorábbi nyelvemlékeink, a szórványok bizonyára több százezernyi adata maradt ki. E már-már nyomasztó adattömegből választotta ki Mező András azokat, amelyek eredendően bizonyos funkcióban (templomcímként) szerepelnek ugyan, de jellegzetes változás eredményeként településnévként is használatosak a magyar nyelvben. A szerző azon törekvése, hogy a magyar helynévkincs egy jellegzetes rétegét a maga teljességében mutassa be, a szakirodalmi előzmények közül szűkebben KÁZMÉR MIKLÓSnak A »falu« a magyar helynevekben (Bp., 1970) c. munkája céljaival mutat rokonságot.

A választott anyag térbeli teljességét elvileg a történelmi Magyarország egésze jelenti, mindazok a területek, ahol jelentős magyar lakosság élt, s így névalkotó erőként működött. A vizsgálat a kereszténység felvételének korától kezdve addig az időszakig terjed, amíg a templomcímen alapuló helynévadás igazán élénk volt: a 15. század végéig. Ezt követően az ország három részre szakadása, illetőleg a protestantizmus térhódítása nem kedvezett e névtípusnak. Az adatok összegyűjtésében képviselt teljességigény a szerzőtől természetesen megköveteli a forráskiadványok lehető legnagyobb körének felhasználását. Azt, hogy e kiadványok sokféle típusát, minden fontos, akár csak gyaníthatóan is hozadékkal járó munkát feldolgozott Mező András, a könyv bibliográfiájának (5–18) imponálóan gazdag tételsora mutatja. A forrásközlések különböző értékű anyagának kritikai átszűrése nagy felkészültséget és ennek alapján a kutatóban kialakuló jó érzéket igényel. A szerző az irányadó munkák közül is kiemelkedő jelentőségűnek mondja Györffy György Árpád-kori történeti földrajzát, amelynek adatait általában „megalapozott bizalommal" vette át (26).

A vizsgált anyag gondos körülhatárolásában nemcsak idő- és térbeli, hanem nyelvi tényezőket is figyelembe kellett venni. Mező adatait elválasztotta az úgynevezett pszeudopatrocíniumi nevektől (222–3), de nem vette figyelembe a határnevek s az egyéb mikrotoponimák között szereplő patrocíniumi neveket sem. Ezek bizonyára a későbbiekben is nagy számmal kerülnek elő az élőnyelvi gyűjtésekből, az újabb kori térképekről vagy például Pesty Frigyes helynévtárából. Ez utóbbiból a korabeli névtudatot is érintő adalékokkal gazdagíthatjuk ismereteinket, s természetesen az sem zárható ki, hogy mikronévvé süllyedt egykori településnevekre bukkanunk közöttük. Végül az ide tartozó nevek körének meghatározásában komoly gondot jelent a névcsoportot érintő nyelvi-szerkezeti változások figyelembevétele.

3. Mező vizsgálatai adatok tömegén alapulnak. Adatokkal dolgozni azonban több tekintetben is veszélyes dolog. Nagy a tévedés lehetősége, hiszen minden egyes írott formát korhoz kell kötni, minél pontosabban azonosítani kell azt a helyet, amit jelöl. Szembe kell nézni azzal a kérdéssel, hogy a ránk maradt emlék mögött miféle beszédbeli realizáció húzódhatott (vagy volt-e egyáltalán nyelvhasználatbeli megvalósulása, megfelelése). A könyv anyaga mögött felsejlő terjedelmes adatállománnyal dolgozva ez több tízezer döntést jelent, a vele együtt járó kétségekkel. A tömeges adatolás azzal a veszéllyel is fenyegeti a kutatót, hogy a tények túlzott mértékben való előtérbe állítása könnyen elfedi a lényeget, vagy másképpen fogalmazva: nem jut elég energia, tehetség az adatok üzenetének általánosítására. Kétségtelenül nemritkán láthatunk arra is példákat, hogy bizonyos munkákban az adatfelhasználás nyelvészeti podikológiává süllyedhet (ehhez l. NÉ. 18: 129). Mező András kezében azonban az adatok megelevenednek, vallanak korukról, környezetükről, az őket létrehozó, használó emberről, nyelvről, társadalomról. Tudjuk persze, hogy az adatok megszólalása sem egyforma: egyesek beszéde nagyon világos, egyértelmű, mások legfeljebb halványan célozgatnak, utalnak valamire, de az is megesik, hogy még a legfelkészültebb kérdezőt-kutatót is félrevezetik. A történeti stúdiumokban vizsgálódó tudós ilyen értelemben tehát maga is ki van szolgáltatva az általa felhasznált adatoknak. Mező is érzi kutatásainak korlátait, e kötöttség azonban nem gúzs számára, csupán arra inti állandóan, hogy legyen tudatában eredményei igazságérvénye viszonylagosságának. E relativizmus azonban a történeti stúdiumokban sem több, mint a bármiféle tudományos vizsgálatban megnyilvánuló értékelő magatartás, amely a megállapítások tartalmát, értékét az adott pillanatban érvényes legjobb emberi tudásunkhoz méri.

E korlátok szorító erejét a nyelvtörténeti vizsgálatokban talán fokozottan érzik azok, akik különösen tisztelik a ránk maradt nyelvi emlékeket, s ezért munkájukban erősen támaszkodnak is ezekre. Mező Andrást ilyen alapállású kutatónak mutatja szinte minden eddigi munkája. Az effajta tudósi attitűd könnyen tár-

sulhat a korlátozottság tudatával gyakran együtt járó szkepszissel is. Mező könyvében is megjelenik futólag e magatartás: egy helyütt arról szól például, hogy az általa vizsgált neveknek a régi magyar névadásban betöltött szerepének felmérését a mennyiségi arány tekintetében megoldhatatlan feladatnak tartja (220). Teoretikusan beláthatjuk aggályainak megalapozottságát, de munkája azt példázza: ismereteinket e téren is jelentősen gyarapította kutatási eredményeivel a szerző. Az általa azonosított, templomcímet tartalmazó települések száma jóval meghaladja a korábbi becsléseket: a bemutatott 1390 helység az egész becsülhető ómagyar kori településállomány (20.000 hely) mintegy 7%-át teszi ki, azaz minden 14–15. lakott hely e körbe tartozó nevet viselt (az adatok az idegen nyelvű összefoglalókból valók).

4. A könyv legterjedelmesebb része a szerző által adattárnak nevezett, 77 egységből álló fejezet (45–219. lap). Ez azonban több ok miatt sem nevezhető adattárnak. Ide az adatok csak nagyon erős rostálás után kerülhettek be, hiszen az egyes településekről a legkorábbi, illetőleg legelső magyar nyelvű előfordulásokon kívül csupán azok szerepelnek, amelyek „a nyelvtörténeti mondanivalókat is hordozó, a névhasználatbeli ingadozásokat dokumentáló, a névváltozásokat és típusváltásokat szemléltető említések" (28). Hálásak lehetünk a szerzőnek, hogy nem kényszeríti művének használóját a tömérdek adattal való szembesülésre, hanem a megfontolt válogatással legjobb tudása szerint irányítja figyelmünket a leglényegesebb pontokra. Ugyanakkor néha sajnáljuk, hogy — akár valahol másutt — nincs lehetőségünk belepillantani gyűjteményének teljességébe. Erre bizonyos típusú részletvizsgálatokban igénye, szüksége lehet a kutatóknak.

A könyvnek e fejezete másrészt azért nem tekinthető pusztán adattárnak, mert a nevekhez kapcsolódó analitikus feldolgozások is megtalálhatók benne. A 79 egység mindegyike valóságos kis névmonográfia. Egységes szerkezetük, elrendezésük miatt akár egy névszótár igen bő névcikkeinek is tekinthetjük őket. Mező munkája szótárként is mintaértékű: az adódó sokféle — s általa is megemlített — tárgyalási lehetőség közül azt a felépítést választotta, amely a felhasználhatóság gyakorlatias szempontjából legalkalmasabbnak mutatkozik. A szócikkek kialakítása alaktani szempontok szerint történt, a települések elnevezései a szentek neve szerint vannak besorolva. Ezek mögött gyakran több védőszent tisztelete is húzódhat, így az erre vonatkozó magyarázatok még akkor is fontosak, ha az egyes helynévi használatokban adatok híján pontos megfeleltetésre csak ritkán adódik lehetőség. A szigorú alaktani elv szerinti besorolástól néha eltekint a szerző: mivel például *Szűz Mária* neve többféle változatban fordul elő a régiségben *(Boldogasszony, Szentmária),* s e megjelölések gyakran váltakozva szerepelnek ugyanarra a helyre vonatkozóan is, együvé kerültek az alaktanilag különböző szinonimák. A névcikkekhez névfejtő rész is tartozik, amelyekben sokféle jelenség előkerül, hiszen az egy-egy templomcímből alakult

különböző településnevek nyelvi fejlődése jelentős eltéréseket is mutathat. E részekből is kitűnik, hogy Mező a tudomány művelését szerves építkezésnek tekinti, hiszen hangsúlyozza, hogy a munkájában felmerülő tömeges névmagyarázat feladata Kiss Lajos helynév-etimológiai szótára nélkül „megoldhatatlan lett volna" (28). Az adattár használatát gondosan és gazdaságosan összeállított mutató könnyíti meg, amelynek utalószavai még így is 52 oldalon sorakoznak.

5. A pontos és következetes terminushasználat bármely tudományos értekezésben alapvető követelmény. S bár ezeknek az elvárásoknak Mező András könyve magas szinten felel meg, mégis érdemes megvizsgálni e tekintetben is munkáját, hiszen a használatba vett vagy éppen újonnan alkotott szakkifejezések gyakran rávilágítanak a szerző gondolatainak forrásvidékére vagy éppen eredetiségére, azaz lényeges módon tükrözik az alkotás értékeit. A névkutatásban különösen érdekes a terminológiai vizsgálódás, hiszen — talán főleg többféle kötődéséből adódóan — más tudományterületekhez képest összességében kicsit színesebb, néha talán kuszább kép tárul elénk.

Elméletileg is figyelemre méltó Mező állásfoglalása a könyve címében megjelenő *templomcím* terminussal kapcsolatban. Ezzel szinonim kifejezésként használja a *patrocínium* műszót, de említi a *titulus*-t és a *templomi védőszent*-et is. Meggyőzően érvel ezek egyenértékű használata mellett, mivel — bár az egyházjog különbséget tesz közöttük — nyelvi vonatkozásban semmi nem indokolná elkülönített használatukat. A patrocíniumi neveket az egyházi nevek csoportjába sorolja, annak negyedik altípusaként. Az egyházi név fogalma Mező szerint „a magyar névtani irodalomban nem tekinthető megállapodott terminus technikusnak" (23). Ő maga lexikális szemantikai alapú definíciót ad meg, mely szerint „egyházi helynévnek tekintendő minden olyan helységnév, amelyben nyelvileg kifejeződik (én ritkíttattam: H. I.) valamilyen egyházi építményre vagy ezek részeire, az egyház tiszteleti nevére, az egyházhoz tartozó személyekre és szervezetekre való utalás" (22–3). Az altípusok egy-egy példájának említésével érzékelteti azt is, hogy e körbe különböző szerkezetű, keletkezéstörténetileg eltérő nevek tartoznak. A fogalom így leginkább azonos kulturális meghatározottsággal bíró nyelvi elemkészletet takar. E kulturális összefüggésrendszer megjelenését a dolgozat más részeiben is érzékelhetjük. A kategória nyelvi összetettségének bemutatására a Mezőéhez hasonló mű(vek)ben kerülhetne legfeljebb sor. A monográfiában használt terminusok közül az ismertető legfeljebb a *sima alapelem* kifejezést említheti, mint olyat, amely az ő nyelvérzéke szerint kevésbé alkalmas ilyen funkcióra. Mező András munkájának világos, áttekinthető gondolatiságához a hozzá illő tiszta, egyértelmű fogalmazás társul. Nyelvhasználatának veretessége stílusbeli összhangot valósít meg a mű tárgyával.

6. Mező a templomcímet tartalmazó helységnevek belső és külső (más típusú helynevekkel összefüggő) kapcsolatait nyelvi tekintetben szerkezeti elemzés keretében mutatja be. A nevek strukturális tipizálását nyelvtörténeti aspektussal kapcsolja össze, s így láttatni tudja azt, hogy a nyelvi elemtípusaiban egyezést mutató nevek nagyon sokféle változás következtében válhattak egyneműekké. E folyamatokat a már általa korábban definiált típusvált(oz)ás (vö. MNyTK. 183. sz. 143–6) keretében értelmezi. A patrocíniumi helységnevek körében finoman kimunkált változásvizsgálat szemlélete és fogalomkészlete jól illeszkedik azokhoz az újabb kísérletekhez, amelyek a helynevek nyelvi átalakulásának lehetőségeit és megvalósulási formáit kutatják (KISS LAJOS, Földrajzi nevek nyelvi fejlődése. NytudÉrt. 139. sz. Bp., 1995; HOFFMANN ISTVÁN, Helynevek nyelvi elemzése. Debrecen, 1993).

Szerkezeti és keletkezéstörténeti szempontból a patrocíniumi helységnevek központi részét, magvát azok a nevek jelentik — ide tartozik az összes név fele —, amelyek a templomcímet önmagában, más lexikális elem nélkül tartalmazzák, s e névforma a keletkezése óta változatlan. A templomcímet egyedüli vagy főtagként (Mező terminusával alapelemként) tartalmazó nevek között ez az egyetlen elsődleges névtípus található, a többi másodlagos alakulású. A változás eredménye lehet kétrészes vagy egyrészes név. Kétrészesek a Mezőnél az e) és a g) csoportban említettek *(Jobbágy > Jobbágyszentmiklós, Szentandrás > Alsószentandrás)*, egyrészesek a b), a c) és az i) csoportban szereplők *(Szávaszentdemeter > Szentdemeter, Szentjakabtelke > Szentjakab, Dánszentmiklós > Dán)*. A szerkezeti változások határeseteiként értékelhetők azok a módosulások, amelyekben nem azonos alapú elemek, azaz azonos nyelvi jeleknek nem tekinthető elemek között zajlik le a váltás: ide a d), a j) és az f) csoportban említett jelenségek *(Újlak > Szentjános, Keresztúr > Újvásár, Baladfölde > Retezszentmárton)* sorolhatók. A változások típusai egymással is szorosan összefügghetnek, hiszen ami az egyik folyamatban mint eredmény tűnik fel, az a másikban kiindulási modellként szerepelhet: a g) > b) vagy az e) > i) változások között lehet például ilyen kapcsolat. Azt, hogy e szerkezeti módosulásokat nem feltétlenül kell lineáris változási sorba rendezendőnek gondolnunk, bizonyítja az időleges változatok megléte, amely azt jelzi, hogy a nyelvi változások a helynevek körében ugyanolyan körülmények között zajlanak le, mint bármely más nyelvi részrendszerben. A változási irányok rögzítése tehát bizonyos tekintetben olyan elméleti keretként értelmezhető, amely változási formákra konkrét nyelvi példák hozhatók, de amelyekbe ezeken kívül az adatolás esetlegességeiből adódóan még nagyon sok más, e rendszerezésben másutt bemutatott név is besorolhatónak bizonyulhat. Ezért talán érdemes oldani az olyan megfogalmazások kategorikusságát, mint amit az elsődlegesen jelzővel adatolható alapelemek csoportjáról olvashatunk: „nem szabad arra gondolnunk, hogy a neveket már megalkotásuk pillanatában jelzővel látták el, hanem nyilván másodlagosan

jutottak ezekhez hozzá" (240), hiszen a modellhatás érvényesülése alapján nem lehet kizárni az ilyen módon történő közvetlen névalkotást sem. A helységnevekben bővítményként szereplő templomcímek sokféle egyedi ok következtében kerülhettek a névbe: ennek településtörténeti, nyelvi körülményeiről részletesen olvashatunk a megfelelő fejezetben. A nyelvi változások színes képét tovább árnyalják a szócikkek névmagyarázó részei is. Az olyan feltűnő jelenségek, mint például a patrocíniumi eredetű nevek deetimologizációja, azaz etimológiai jelentésének elhomályosulása további izgalmas kutatásokra ösztönözhetik az olvasót. A szerkezeti elemzésben használt Ø szimbólum — a nullmorféma szokásos jelzése — helyett talán másfajta jelölést lett volna célszerű használni a patrocíniumi helységnév kifejezésésére.

7. A névtípus keletkezésének, aktivitásának időhatárait Mező jóval sokrétűbben vizsgálja, mint elődei. Elkülöníti a helységnévként, illetőleg templomcímként való előfordulást, figyelembe veszi, hogy milyen (eredeti, átírt vagy hamis) oklevélben szerepel az adat és milyen nyelven (magyarul vagy latinul). Az 50 éves korszakokba besorolt névelőfordulások azt mutatják, hogy a kétségtelenül települést jelölő magyar nyelvű adatok — gyakran eredeti oklevélben — a 12–13. század fordulójától tűnnek fel, s előfordulási gyakoriságuk az 1250–1350 közötti száz évben kiemelkedően nagy. Az időrend a latin és a magyar nyelvű alakok adatolása szempontjából is nagyon lényeges: a névtípus adatai latinul jelennek meg, s a magyar változatok szaporodása együtt jár a latin formák fokozatos visszaszorulásával. A nyelvi kérdés azért különösen lényeges, mert a korabeli gyakorlatban ugyan más típusú nevek használatában is előfordul az oklevelezésben a latin nyelvűség, a patrocíniumi településnevekre ez azonban különösen jellemző. Ez bizonyára összefügg a szóbeli és írásbeli kultúra kettősségével, de utalhat e helynévtípus kialakulásának körülményeire is.

Mező eltér attól a — főleg Bárczitól és Benkőtől képviselt — felfogástól, amely a patrocíniumok helynévi használatában a magyar névrendszerben megmutatkozó európai hatásokat sejt. Mező helyesen mutat rá arra, hogy a templomcímtől részben független a településnévi használat, de kijelentésének határozottságával, mely szerint „a templomnévnek helységnévvé való átvonódásában fölösleges idegen hatást keresni" (44), kevésbé érthetünk egyet. Úgy gondolom, több tényező utal arra, hogy a főleg újlatin nyelvterületen gyakori névtípusnak mintaadó szerepével számolnunk kell. E funkcionális-szemantikai modell — a templomcím településnévként való használata — a korai ómagyar kori helynévrendszer egyik jellegzetes névalkotási módjával, metonimikus úton fejeződött ki, azaz a névfajta nyelvi típusa a magyar helynévalkotási rendszer belső szabályszerűségeinek megfelelően alakult ki.

A külső hatás feltételezését erősíti a már említett gyakori latin nyelvű használat, valamint a névadásban megmutatkozó — Mező által több helyen pél-

dákkal említett — tudatosság. Ez a templomcímek esetében természetes dolog, de a településnévhasználat csak ritkán felderíthető motívumait kutatva is találunk ilyen eseteket. A névtípusnak a „felülről" történő tudatos elterjesztésére a magyar–szláv névpárhuzamok is utalnak (vö. 236–7). Az írásbeli és a szóbeli névhasználat fokozott különbségeire mutatnak az olyan nyelvi jelenségek is, mint például *Szűz Mária* többféle megnevezésének azonos településekre történő nemritka alkalmazása. Ez a beszélt nyelvben kevésbé lehetett jellemző, inkább oklevélsajátosságként értékelhetjük. Feltűnően sok patrocíniumi településnévnek van párhuzamos használatra utaló változata, ami mögött nem csak településtörténeti okok húzódhatnak. A patrocíniumi nevek szóföldrajzi eloszlása is a névtípus létrejöttének kulturális gyökereit mutatja: a magyar nyelvterület délnyugati részéből mint gócból terjedt kelet és észak felé, egyre gyengülő hullámokban. E folyamatot érdekes lenne térképeken is nyomon követni, például negyed százados időszakokban. A típust a magyar nyelvi rendszer befogadta, ezt a gyakorivá és állandóvá vált településnévi használaton kívül az is mutatja, hogy — mint említettük — a templomcím mikrotoponimaként is előfordul.

Érdekes összefüggés mutatkozik a titulusok előfordulási gyakoriságában. A leggyakoribb 10 templomcím adja a névelőfordulások 62%-át, a nevek egynegyede pedig az összes előfordulás négyötödét. Ez a régi magyar névadás más területein is megfigyelhető szabályszerűség (például a földrajzi köznevek használatát is jellemzi), de más nyelvek helynévadásában is mutatkoznak hasonló összefüggések (a finnre pl. EERO KIVINIEMI, Perustietoa paikannimistä. Helsinki 1990. 224–6). A jelenség mögött nem feltétlenül névrendszertani törvényszerűségek húzódnak, hanem talán inkább más téren is megfigyelhető általános nyelvhasználati szabályszerűség fejeződik ki benne.

8. A névtörténeti kutatások hagyományosan többféle tudományterület tudásanyagára támaszkodnak, s ugyanakkor különböző tudományok számára szolgálnak felhasználható eredményekkel. Mező András a nyelvtudományi szempontok mellett — bizonyára képzettségéből és a témából is adódóan — leginkább a történész szemével tekint anyagára. A névadás történeti hátterének megvilágítása miatt részletesen foglalkozik a templomnak a középkori életben betöltött szerepével. Adatgyűjtésével tovább gazdagította ismereteinket az egyházi építmények jellegéről, funkciójáról. Művelődéstörténeti szempontból különösen fontos a templomcímként szereplő szentek körének áttekintése. Ez lehetőséget ad a magyarság keleti és nyugati kulturális kapcsolatainak felmérésére, másrészt pedig az egyes szentek hazai kultuszának megítélésére. Ehhez fontos adalékokat nyújt a magyar nyelvterületen településnévvé nem vált titulusok bemutatása (249–54): az itt felsorolt 44 név tanulmányozása azért lehet érdekes, mert a patrocínium választása a korban elvileg nagyon széles körből történhetett.

9. Mező Andrásnak *A templomcím a magyar helységnevekben* című munkája a magyar középkor kutatásának abba a vonulatába tartozik bele, amelynek alapértékeit az utóbbi évtizedekben — minden más érdemes kutató tevékenységénél erőteljesebben — a történettudomány terén Györffy György és Kristó Gyula, a magyar nyelvtörténetben Benkő Loránd, a helynévkutatásban pedig Kiss Lajos munkássága határozta meg. A szerző a korábbi kutatások minden beépíthető, felhasználható megállapítását körültekintő figyelemben részesítette, e körből főleg Kniezsa István eredményeire támaszkodhatott. Mező András munkája az említett tudományterületek eredményeihez jelentős hozzájárulás, a helynévkutatás szempontjából pedig fontos lépés a nyelvi alapú történeti helynévtipológia megalkotása felé.

Örömmel láttuk, hogy a könyv alapjául szolgáló akadémiai doktori érttekezés vitájának dokumentumait közölte a Névtani Értesítő (18: 93–127), így az érdeklődök ott további adalékokat, szempontokat találhatnak a tárgyalt témára vonatkozóan. Rendkívül hasznos lenne, ha — a könyvben is jelen lévő angol, német és francia nyelvű összefoglalás (308–14) kibővítésével — idegen nyelvű tanulmányban nemzetközi fórumon is ismertetné eredményeit a szerző. Végül még egy javaslat: bizonyára minden kutató örömmel venné, ha a teljes adatállomány hozzáférhetővé válna számítógépes adatbázis formájában. Így nemcsak a könyvből kiszorult adatok kerülhetnének be a tudomány vérkeringésébe, de lehetőség nyílna például az egyébként nagyon nehezen publikálható térképes ábrázolások megjelenítésére is. A Magyar Névarchívum (www.nevarchivum.hu) örömmel vállalkozna a számítógépes világhálón való közzétételre.

HOFFMANN ISTVÁN

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXV, 119–132

DEBRECEN
1998.

Ómagyar helyneveink és a névföldrajz

1. A nyelvészeti (elsősorban nyelvtörténeti, nyelvjárás-történeti, névtani) kutatások egyik általánosan és régóta alkalmazott, sokrétűen használható módszere a szóföldrajz[1], a „magyar dialektológiában a nyelvföldrajznak egyik, alapjaiban nyelvészeti indítékú és célú ága, amely a szókincs elemeinek területi tagolódását mutatja be általában élőnyelvi gyűjtés alapján" (PESTI: MNyTK. 183. sz. 157, a kiemelés tőlem: T. V.).[2] A szóföldrajznak egy speciálisabb változata a névtípusok vagy egyes nevek földrajzi elterjedését, megoszlását vizsgáló névföldrajz (vö. KÁZMÉR, A *fa* 'falva' névföldrajza és megterhelése: Bárczi-Eml. 174). KÁZMÉR dolgozata a fogalom tágabb értelmezési lehetőségét nyújtja: nemcsak a nevek és névtípusok szolgálhatnak alapul a névföldrajz számára, hanem a nevekben előforduló lexémák (például a helyet jelölő közszók, a földrajzi köznevek vagy a növénynevek stb.) is.

A névföldrajz fogalmát — ismereteim szerint — első alkalommal, 1964-ben KÁZMÉR MIKLÓS alkalmazta e tanulmányában, megadva a terminus pontos definícióját (i. h.), majd a *falu* földrajzi köznévről szóló monográfiájában, mint a névtípusok vagy egyes nevek térbeli viszonyait vizsgáló igen fontos névtörténeti módszert használta (A »falu« a magyar helynevekben. Bp., 1970. 12). PESTI JÁNOS a helynévkutatás és a szóföldrajz összekapcsolhatóságát, azaz a névföldrajzi elemzést különösen a földrajzi köznevek leírásában látta kitűzhető feladatnak (i. m. 156). KÁLNÁSI ÁRPÁD a névföldrajzot a nyelvföldrajzzal és a szóföldrajzzal együtt, de azoktól elkülönítve alkalmazta a kiemelkedést jelölő földrajzi köznevek névföldrajzi térképlapjait bemutató tanulmányában (Benkő-Eml. 321–6).[3]

[1] MELICH JÁNOS szógeográfiá - nak nevezi (vö. MNy. 21: 53).

[2] Legfrissebben A nyelvföldrajzi módszer kialakulása, feladatai és eredményei címmel MÁTÉ JAKAB könyvében (A 19. századi nyelvtudomány rövid története. Elméletek, irányzatok és módszerek. I. Budapest, 1997) jelent meg összefoglalás (131–47), amely a XIX. századra vonatkozóan mutatja be a módszer legjellemzőbb (elsősorban a nyelvatlaszkészítésben megnyilvánuló) felhasználási lehetőségeit.

[3] Ezen munkákat megelőzően, illetve velük egyidőben igen nagy számban születtek azonban olyan művek is, amelyek valójában már a névföldrajzról szóltak, a névföldrajz módszerét használták, de még a terminus megjelölése nélkül, vagy a nyelv- és szóföldrajz keretei közé sorolva azt.

2. A szó- és névföldrajzot mint vizsgálati módszert és elvet a legtöbb esetben nem nyelvi rendszerszerűségek, nem névrendszertani összefüggések felderítésére használták, hanem más, nyelven kívüli (elsősorban településtörténeti, illetve népességtörténeti, művelődéstörténeti) következtetések levonására (vö. KÁZMÉR MIKLÓS, A falu 12–5[4], illetve Bárczi-Eml. 174, valamint BENKŐ LORÁND, A nyelvföldrajz történeti tanulsága: I. OK. 24: 29–48), azaz a helynévkutatás tulajdonképpen a településtörténet, a társadalomtörténet egyik legfontosabb segédtudományaként szerepelt (vö. KNIEZSA ISTVÁN, Keletmagyarország helynevei: Magyarok és románok. I, 111), s a helynevek vizsgálata nem cél volt, hanem eszköz.

A névföldrajznak ugyanakkor hasonlóan fontos szerepe lehet a névtörténeti, nyelvjárás-történeti kutatásokban is. E vizsgálati módszer névtani érdekeltségét, azaz az egyes helynévi előfordulások, jelenségek és földrajzi elnevezések egymásra vetítésének a fontosságát — ahogy ez az előbbi felsorolásból jól látható — többen is hangsúlyozták.

A magyar névföldrajznak nincsenek eredményei — figyelmeztetett közel fél évszázada BÁRCZI (NévtVizsg. 10), és sürgetően hívta fel a figyelmet arra, hogy el kell végezni személy- és helyneveink földrajzi megoszlásának vizsgálatát (vö. Szók.[2] 149). Nyilvánvaló ugyanis, hogy minden toponímiai rendszer territoriális, azaz mindig csak valamely vidék névrendszeréről beszélhetünk (vö. SZUPERANSZKAJA, A földrajzi nevek struktúrája és típusai. Moszkva, 1964. 59). RUDOLF ŠRÁMEK axiomatikus feltevése is ezt a gondolatot fogalmazza meg: egy adott nyelvben (nyelvjárásban) minden korban létezik a szabályszerűségeknek egy olyan hálózata, amely a helynevek rendszerét jellemzi és keletkezésüket meghatározza (Zum Begriff „Modell" und „System" in der Toponomastic: Onoma 1972/73: 59). Egy-egy vidék névkincse legalábbis részrendszert alkot. Vidékenként és koronként ugyanis különböző helynévtípusokkal találkozhatunk, s az elnevezésekben használt egyes közszók is olykor csak egy-egy vidékre jellemzőek, bár tapasztalataink, benyomásaink azt mutatják, hogy „a helymegjelölésre igénybe vett közszavak nagyobb része az egész országban használatos földrajzi nevekben" (BÁRCZI, Szók.[2] 149).

BÁRCZI GÉZA néhány évtizede még azt állapíthatta meg, hogy „A névtípusoknak adott időben vidékenként mutatkozó eltéréseit eddig nem vizsgálták még

---

HEFTY GYULA volt — tudomásom szerint — a módszer első alkalmazója 1911-ben a térszínformák vizsgálatában (NyF. 66. sz.), majd SZABÓ T. ATTILA (MNny. 2 (1940): 122–3), BÁRCZI GÉZA (MNy. 43 (1947): 80), BENKŐ LORÁND (MNyjt. (1957) 51, illetve NévtVizsg. (1958) 132) egyaránt a nyelvföldrajzi módszer jelentőségét tárgyalják, de helynevekkel kapcsolatban, tulajdonképpen a névföldrajzot alkalmazva. BÁRCZI (NévtVizsg. 10) és KÁLMÁN BÉLA (NytudÉrt. 58. sz. (1967): 344–50) például a víznevek vizsgálata kapcsán hívják fel a figyelmet (végső soron) a névföldrajz hasznosságára.

[4] Ezeken a lapokon bőséges irodalmat találunk a névföldrajz településtörténeti, nyelvtörténeti irányultságú felhasználására.

meg, de nem is vizsgálhatták, mert ehhez a névanyagnak sokkal bővebb összegyűjtésére volna szükség." (i. h.). Mára azonban a rendelkezésre álló források, az azóta megszületett helynévi adattárak, megyei és járási kötetek már elegendő forrásanyagot biztosítanak egy ilyen típusú vizsgálat elvégzéséhez. Ezekben a az adattárakban ugyanis tíz-, sőt százezres nagyságrendű névállomány áll a kutatók rendelkezésére, amely rendszervizsgálatokra, nyelv- és névföldrajzi kutatásokra kiválóan alkalmas (vö. JUHÁSZ DEZSŐ: MNyj. 34: 48, HAJDÚ, A magyar névtudomány a nyelvjárástörténet szolgálatában: TMNyTT. 250–4). A helynévállományt térképeken megjelenítve pedig kirajzolódhatnak a „névtani jelenségek határai" (HAJDÚ, 254), azaz valójában a történeti névjáráshatárok.

3. A nyelvek jellemző sajátossága (azaz valójában nyelvi univerzálé), hogy — történetüknek minden korszakában — területi változatokban léteznek. A szakirodalomban is általánosan elfogadott, már-már közhelyszerű megállapítás, hogy a magyar nyelv már önálló életének legkorábbi szakaszaiban sem volt egészen egységes: a letelepedéssel pedig ezek a korábban törzsi különbségek területi különbségekké alakultak, s ettől kezdve beszélhetünk a szó valódi értelmében nyelvjárásokról.[5]

Minden nyelvjárási vizsgálathoz jól helyhez és időhöz köthető forrásanyagra van szükség, s ezért vagyunk különösen nagy gondban és bizonytalanságban az ómagyar korral, annak is elsősorban a korai szakaszával kapcsolatban. Segítségünkre lehet e téren a korai ómagyar kor viszonylag jelentős számú oklevélkincse, s az oklevelekben előforduló tulajdonnevek, illetve ezen belül elsősorban a helynevek tanúságtétele (vö. MNyT. 365). Az oklevelek általában jól lokalizálhatók, azaz a keletkezési idejük mellett a keletkezési helyük is viszonylag nagy biztonsággal megállapítható. Az oklevelek nyelvi anyaga pedig az illető vidék saját nyelvén, saját nyelvjárásában került be az iratba, hiszen ezeknek a személy- és helyneveknek jogbiztosító szerepük volt, s az alkotók elejét kívánták venni annak, hogy később a helynév azonosságát vitatni lehessen (vö. BÁRCZI, TihAl. 118, A történeti nyelvjáráskutatás: MNy. 43: 89). Ezért is fontosak, „becsesek" a helyi oklevelek, melynek szórványai a „helyi emberek helyi nyelvét tükrözik" (MNy. 43: 89). Többé-kevésbé igaz lehet ez azzal az esetleges megszorítással, hogy a más területről származó, s ezáltal más nyelvjárást beszélő lejegyző (leginkább talán a hangalak visszaadásában) olykor erősebben beavat-

[5] A történeti nyelvjáráskutatás szakirodalma igen bőséges, az általam felhasznált művek, tanulmányok a következők voltak: ORTVAY TIVADAR, Magyarország régi vízrajza. I–II. Bp., 1882. I, 4; MELICH JÁNOS, Ómagyar nyelvjárások: MNy. 21: 52–3; BÁRCZI, A történeti nyelvjáráskutatás: MNy. 43: 81–9, Régi magyar nyelvjárások (Bp., 1947), TihAl. 118–20; KNIEZSA ISTVÁN: I. OK. 6: 105–7; BENKŐ LORÁND, A régi magyar nyelvjárások: Nyr. 80: 244–51, Magyar nyelvjárástörténet 35–84; MNyT. 361–8; PAPP LÁSZLÓ, A XI–XII. sz.-i magyar nyelv tanulmányozása: Bárczi-Eml. 296–301.

kozhatott a nevek oklevélben történő rögzítésekor, s ahogy erre SEBESTYÉN ÁRPÁD is utalt (Gacsály: ActaUniv. 56, 59), a lejegyző személye mellett a lejegyzés helye is befolyásolhatta az oklevél megszövegezését.

4. „A tulajdonnevek forrásanyag-értéke kétségtelenül a nyelvemlékes kor korai szakaszaira vonatkozóan a legnagyobb" (BENKŐ, MNyjt. 51), s hogy miért fontosabbak a nevek a közszavaknál is, az több dologgal magyarázható. A tulajdonnevek elterjedtsége nem olyan tág körű, mint a közszavaké: a legtöbb helynevet (különösen a határjárások mikrotoponimáit) leggyakrabban csupán egy-egy falu lakossága, névhasználói közössége ismerte, s szélesebb körben nemigen lehetett pontos azonosító szerepe. Másrészt a tulajdonnevek a nyelvemlékekben abban a korai időszakban is tömegesen fordulnak elő, amelyből közszóként használt nyelvi elemek csak kis számban maradtak ránk; ráadásul előfordulásuk is könnyebben lokalizálható, mint a közszóké. Azaz ma is egyetérthetünk BENKŐ megállapításával, hogy „a tulajdonnevek becses forrásanyagot szolgáltatnak abból az időből, amikor a közszavak nyelvtörténeti felhasználása nem ígér eredményt" (i. h.). A tulajdonnevek fontossága szülte az Oklevélszótár (1906) szükségességének gondolatát is, s e munka már a közszói elemeket tartalmazó tulajdonneveket fel is veszi adatállományába.

A tulajdonnevek körében névföldrajzi hasznosíthatóság szempontjából külön kell választani a személy- és helynevek csoportját. Mindkettő nagyon lényeges forrásanyag lehet, de a helynevekben „még a személyneveknél is jobban megmutatkozik a hagyományozódó, időtálló jelleg" (MNyT. 384). HOFFMANN ISTVÁN részletesen tárgyalja a személynevek és a helynevek történeti rendszertani különbözőségét (Névtörténet — nyelvtörténet — társadalomtörténet: Anyanyelv és iskola az ezredfordulón. Országos anyanyelv-oktatási napok. Eger, 1996. MNyTK. 207. sz. 113–23), s e különbségekben rejlik a helynévkincsnek a személynevekénél jelentősebb névföldrajzi forrásanyagértéke. A személynevek rendszere HOFFMANN szerint ugyanis elsősorban kulturális–társadalmi meghatározottságú szisztéma, azaz a személynevek rendszerbeli változása főleg nyelven kívüli tényezők következtében zajlott le. A helynevek módosulása ugyanakkor sokkal inkább nyelvi tényezők által alakított jelenség, s minthogy a nyelvi érdekű névföldrajzzal kívánunk foglalkozni, a ténylegesen nyelvi következtetések levonását biztosító helynévállomány jelentheti számunkra a legbiztosabb forrásanyagot. A helynevek forrásanyagértékét legutóbb BENKŐ LORÁND is kiemelte (Ómagyar kori helyneveink néhány szempontjáról, különös tekintettel a település- és népességtörténeti kutatásokra: NÉ. 18: 5–14). S a helyneveket igen nagy mennyiségben tartalmazó korai okleveleink szórványanyaga is — immár megbízható kiadásban, korszerű feldolgozásban — egyre nagyobb számban lát napvilágot, s válik hozzáférhetővé különböző névtárak, történeti földrajzok formájában. Ezek közül külön is megemlítendőnek tartom GYÖRFFY

GYÖRGY, Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–III. (Bp., I. kötet 1964, 2. kiadás: 1966, 3. kiadás: 1987, II., III. kötet 1987) című művét, amelynek értékelésekor KÁZMÉR MIKLÓS a névföldrajzi felhasználhatóság szempontjait is figyelembe veszi: „Györffy munkája nyilván névföldrajzi tanulságot is szép számmal rejteget, még akkor is, ha szem előtt tartjuk egyrészt azt, hogy nem tudják nyújtani a feldolgozott kor teljes névanyagát, hanem „csak" a források teljességét, másrészt, hogy az adatok lokalizálása az esetek egy részében csak megközelítőleg lehetséges." (Bárczi-Eml. 176).

5. A névföldrajzi vizsgálatok a történeti helynevek felhasználásával azok területi viszonyait, elterjedtségüket, azaz a történeti, az ómagyar kori n é v j á r á s o k határait rajzolhatják meg. Ezen terminus használata az alábbiak alapján indokolható. A nyelvjárási vizsgálatok szavakat, mondatokat, szövegeket fognak vallatóra, s ezek hangtani, alaktani, mondattani arculatából kiindulva írnak le egyes nyelvjárásokat. Az itt bemutatott vizsgálati elvek azonban csupán a helynevekre terjednek ki, csak a helynevekre irányulnak, ezek lexikai, morfológiai, funkcionális, névkeletkezési típusait veszik szemügyre, s ezért az ezek lokalizálása révén kibontakozó területi jelleget talán indokoltabb névjárásnak nevezni. Azaz a közszavak területi elterjedtségét vizsgáló nyelvföldrajz a nyelvjárások leírási módszere, a helynevek térbeli viszonyait bemutató névföldrajz pedig a névjárásoké. Így talán a terminus különbözősége már eleve utal a leírandó rendszer kereteire.

A helynévtípusok közül a névtani, nyelvtörténeti szakirodalom a legtöbb eredményt a településnevek és a mikrotoponimák vizsgálatában érte el, vagyis e típusok mutatkoztak a legeredményesebben vizsgálhatónak. Erre többen is utaltak már tanulmányaikban. KÁZMÉR a településnevek vizsgálatának fontosságát emelte ki (Bárczi-Eml. 178), a mikrotoponímiai névkincs szerepét pedig HOFFMANN ISTVÁN hangsúlyozta: „Az ország névtani képének felvázolásában a határjárások névanyaga különösen fontos. Az ebben a körben gyakori mikronevek a településnevektől hasonló módon különböznek, mint a helynevek a személynevektől: sok közöttük az etimológiailag áttetsző név, gazdag a közszói lexémaállományuk és viszonylag gyakran ismétlődnek a nyelvterület különböző vidékein. Így nyelvtörténeti jelentőségük a helynevek között is különösen nagy." (Utak, lehetőségek a történeti helyneveink kutatásában: MNyTK. 209. sz. 233).

Vizsgálható névföldrajzilag egy-egy helynév szerkezetének egésze, noha a szakirodalomban nem ez volt a domináns, lényegesen gyakrabban találkozhatunk ugyanis azzal, hogy egy-egy név valamely része, eleme szolgál az elemzés, a névföldrajz alapjául. A közszókincshez képest a helynévalkotó lexémák száma

korlátozott, s ezt a szókincset többen toponomasztikai szókincs-nek nevezik (vö. INCZEFI GÉZA: MNy. 69: 466).[6]

6. A helynevek segítségével végzett szó-, illetve névföldrajzi vizsgálat a nyelv több részrendszerére is kiterjeszthető. Képet kaphatunk az illető vidék nyelvjárásának hangtanáról, egyes alaktani jelenségeiről, morfológiai sajátosságairól, tehetünk megállapításokat a szókincsre vonatkozóan (azaz megtudhatjuk, mely szavak mely területeken voltak elterjedtebbek, hol használták őket kevésbé, illetve időben meddig terjedhetett e szavak produktivitása, vagyis milyen volt a használati körük), a nevek keletkezéstörténete pedig általánosabban, a szóalkotás módjainak vonatkozásában is tájékoztathat bennünket. Példákat e vizsgálati szempontok lehetséges eredményeire a továbbiakban két, földrajzi és névsűrűségi tekintetben hasonló ómagyar kori vármegyénk, Abaúj és Bars vármegye helynévkincse alapján említek. A választás bizonyos mértékig önkényesnek tűnhet, ám ez a két vármegye területileg jelentős távolságra van egymástól ahhoz, hogy közöttük nyelvjárási, névjárási különbségek feltehetők lehessenek, ugyanakkor földrajzi arculatuk (azaz a megjelölendő denotátumok, a megyék „táji" jellege) nagyfokú hasonlóságot mutat, így összehasonlító vizsgálatokra kiválóan alkalmasak. A megyék helynévi adatait GYÖRFFY GYÖRGY történeti földrajzából, illetve az ennek nyomán készült Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból (I. Abaúj–Csongrád vármegye. Debrecen, 1997) című munkából emeltem ki, s az utóbbiban való könnyű visszakereshetőségük miatt a névadatok pontos filológiai jellemzésétől eltekintek.

6.1. A mai nyelvjárási vizsgálatoknak sarkalatos pontját jelentik a hangtani elemzések, hiszen a nyelvjárási eltéréseket hagyományosan leginkább e nyelvi részrendszer felől közelítették meg a dialektusok kutatói. Az így kimutatható nyelvi, területi különbségek nyilvánvalóan az ómagyar korban is léteztek. Voltak például nyelvjárások, melyeket labializáló, másokat illabializáló nyelvjárásoknak nevezhetnénk (vö. BÁRCZI, Magyar hangtörténet. Bp., 1958. 52). Az előbb említett két vármegye többek között e tekintetben is lényegi eltéréseket mutat: Abaúj vármegye névanyaga alapján azt mondhatjuk, hogy ezen a területen az illabiális magánhangzók előfordulási gyakorisága lényegesen nagyobb, azaz illabiális magánhangzót találunk a mai, normanyelvi labiális magánhangzók helyén[7], Bars vármegyében ugyanakkor a labiális magánhangzók túlsúlya

[6] RUDOLF ŠRÁMEK a helynévrendszerekkel kapcsolatban általánosságban emeli ki, hogy a nyelvnek nem kell minden rendelkezésre álló nyelvi eszközt a toponímia fejlődésének minden egyes pillanatában felhasználnia. A megnevezési igénynek kevesebb követelménye van, mint ahány kínálkozó megnevezési lehetőség, s ebben van véleménye szerint a toponímia autonómiája (i. h., 73).

[7] Ez a tényező azért is lehet különösen figyelemre méltó, mert számos kutató hangsúlyozza az abaúji nyelvjárásterület *ö*-ző jellegzetességeit (többek között SZEMKŐ A., Egy abaújmegyei *öző* nyelvjárás: Nyr. 33: 10–24; NYIRKOS, Az abaúji Pusztafalu *ö*-zése: MNyj. 5: 153–63). Érdekes

tűnik szembe. Különösen érdekesnek és tanulságosnak látszik a fontos névalkotó lexémaként szereplő *föld(e)* és *völgy(e)* földrajzi köznevek hangtani felépítésének vizsgálata a két vármegye helynévkincsében. Abaújban az egyetlen *Aszú-völgy*-gyel szemben számos *velgy (~ vëlgy)* alakot tartalmazó név áll: *Aszú-velgy, Nagy-gyűr velgye, Rásony velgye, Sötét-velgy,* párhuzamos formaként megemlíthetjük a *Deme-feld* névalakot is. A *Száraz-vlgy, Szekeres-vlgy,* illetve a *Szekeresvlgye-fő* helynevek helyesírása (a *völgy* szó rövidített formában való előfordulása) nem teszi lehetővé a bennük szereplő magánhangzó minőségének megállapítását. Bars vármegyében az illabiális magánhangzót tartalmazó *Haró velgyi* adattal szemben a *Bajka völgyi, Füzegy-völgy, Gyaki-völgy, Hosszú-völgy, Nyáras-völgy,* illetve a *Hosszú-föld* névadatokat említhetjük meg. E két lexéma mellett természetesen más nevekben, más szavakban is találkozhatunk labiális—illabiális szembenállással: a *Bik-erdő, Dékán gyemülcse, Fizi pataka, Két-jó kizi* stb. mikrotoponimák jellegzetesnek mondhatók Abaúj megyében, noha ritkábban a labiális forma is előfordul (például a *Berük, Egrüs pataka* vagy a *Kiüs-rét* helynevekben). Bars vármegyében ugyanakkor az igen csekély számú előfordulást mutató *Hizér-berek* típusú nevek mellett a *Berük, Egür* vagy a *Küs-Zsitva* névalakok a tipikusak. A hangtani vizsgálatoknak természetesen nemcsak a területi, hanem az időtényezővel is számolniuk kell. A korai ómagyar korban azonban az adatoknak egy-egy kisebb időintervallumban (például egy-egy generációnyi időben) való előfordulása meglehetősen véletlenszerű és aránytalan. Vannak korszakok, amikor nagy mértékben felszaporodik a számuk, a fennmaradó oklevelek mennyisége (pl. a pápai összeírás) következtében, más korokból pedig alig-alig találunk helynévi szórványokat. Ez a tényező lehetetlenné teszi, hogy Barsban és Abaújban a labializáció korai ómagyar kori lefolyásáról árnyaltabb képet kapjunk.

A hangtan e kis részterületén mutatkozó eltérések más fonémák vizsgálatával jelentősebbekké vagy éppen ellenkezőleg, csekélyebbekké is válhatnak. Vizsgálhatóak lehetnek például a *patak ~ pataka* földrajzi köznév fonológiai sajátosságai, tudniillik az, hogy a *potok ~ pataka* hangjelölési mód mögött esetleg a labiális *a ~* illabiális *ȧ* megoszlását (azaz a birtokos személyrag tőre gyakorolt befolyásoló hatását, a morfofonológiai környezet hatóerejét) láthatjuk, s talán nem véletlen Abaúj megyében a *potok* magas számarányával szemben a *pataka ~ potaka* írásmód megjelenése, s nem csupán helyesírási következetlenséget, kialakulatlanságot kell e jelölési különbségek mögött látnunk.

---

lenne megvizsgálni, vajon mikortól beszélhetünk az *ö*-ző góc megjelenéséről Abaújban, hiszen ez a terület a korai ómagyar kor helynévkincse alapján még kétségtelenül illabializáló nyelvjárásterület lehetett. BENKŐ szerint (vö. MNyjt. 88) ezek a gócok már a XVI. században meglehettek. Meg kell jegyezni ugyanakkor azt is, hogy a NYIRKOS által vizsgált Pusztafalu nyilvánvalóan kései (adatai csak a XVIII. századtól ismertek), a nevéből következtethetően is elpusztult, majd újra benépesített település lehet.

6.2. Alaktani vizsgálat részét képezheti a birtokos személyrag változatainak területi előfordulása. Az említett két megyében e tekintetben is különbözőségeket láthatunk: amíg Bars megyében a birtokos személyrag *-e* alakjával egyetlen mikronévben sem találkozunk, azaz a birtokos jelzős szerkezetek birtokszaván minden esetben az *-i* morfémát láthatjuk *(Bajka völgyi, Haró völgyi, Széki völgyi)*, addig Abaújban az *-e* birtokos személyragot tartalmazó mikrotoponimák a dominánsak: *Bába szöge, Deme felde, Ida vize, Nagy-gyűr velgye, Sihoka réte, Vanyik szege* stb. Az *-i* morfémát mindössze két névalakban figyelhetjük meg: a *Két-jó kizi* és a *Zsarnó higyi* nevekben, de a személyrag pozíciója lehetővé teszi, hogy mindkét esetben az első szótag *i* elemének hatásával is számolhassunk.

6.3. A szókincs területén számtalan lehetőség adódik a névföldrajz számára: vizsgálhatjuk például a helynevek alkotásában legaktívabban részt vevő, így legkönnyebben elemezhető szókincsréteget, a földrajzi közneveket, azaz a helyfajtákat jelölő lexémákat, amelyek önállóan is előfordulhatnak helynévként *(Ér, Fok)*, de jellemzően a helynevek második, a hely fajtáját megjelölő névrészeként, valamilyen bővítménnyel együtt válnak helynévvé *(Fekete-hegy, Kölesér)*, s olykor maguk is szerepelhetnek bővítményrészként vagy annak névelemeként *(Két-jó köze)*.

A földrajzi köznevek névföldrajzi, szóföldrajzi jelentőségét ugyancsak többen is hangoztatták. KÁLMÁN BÉLA általában beszél a jelentőségükről (vö. NytudÉrt. 58. sz. 344), BENKŐ LORÁND szerint pedig azért szolgáltathat e szócsoport jó vizsgálati forrást, mert „a földrajzinév-anyag alapján számos földrajzi köznévnek... viszonylag pontosan kimutatható a területi elterjedtsége." (MNyjt. 51).

A szó-, illetve névföldrajz szinkrón, főleg későbbi korokra való alkalmazása hasonló módszerrel jár együtt, mint a történeti névföldrajz. Ezt mutatja KÁLNÁSI ÁRPÁD korábban említett tanulmánya (Névföldrajzi térképlapok Szatmárból: Benkő-Eml. 1991: 321-5), valamint KÁLMÁN BÉLA írása (NytudÉrt. 58. sz. 344–50), amely a vízrajzi köznevek kapcsán említi meg, hogy ezek régi és mai rendszerét csak akkor érthetjük meg igazán, ha az adatokat térképeken ábrázoljuk.

Ezt az igen fontos elvet láthatjuk HOFFMANN ISTVÁNnak, a Kiss Lajos-Emlékkönyvbe írott tanulmányában (Név- és nyelvföldrajzi térképlapok az Árpád-korból: Kiss-Eml. 141–54), ahol térképlapokat közöl az Árpád-kori Abaúj vármegyéből, a megye egykori helynévkincsét, köztük azok földrajzi közneveit ábrázolva. A földrajzi köznevek mellett azonban a helynevekben egyéb közszói elemek is igen nagy számban fordulnak elő, s ezek a lexémák ugyancsak igen gazdag történeti lexikológiai forrásanyagot jelentenek (i. m. 152).[8] HOFFMANN

[8] A magyar nyelvterület különböző megyéinek helynévállománya alapján RÁCZ ANITA az osztódással, differenciálódással keletkezett településneveket vizsgálta meg (Az ómagyar kori telepü-

csak Abaúj vármegyében végzett ilyen vizsgálódásokat, de kiemelte: a többi megyében is megvalósítva, s a megyénkénti áttekintéseket egymásra vonatkoztatva, összesítve, az Árpád-kor szóföldrajzi viszonyainak ábrázolásához jó anyagot kapunk. A szó- és névföldrajzi kutatások egyik, sok eredménnyel kecsegtető útja ez lehet. Ugyanakkor hangsúlyoznunk kell, hogy az egykori vármegye e vizsgálatokban természetszerűen csupán praktikus keretet jelenthet, hiszen ezek nem nyelvi, hanem sokkal inkább közigazgatási, politikai egységek.

A földrajzi köznevek vizsgálatának egy másik lehetősége, amit a szakirodalom szerint számos kutató megvalósított: egy-egy lexéma, egy-egy földrajzi köznév térbeli, időbeli viszonyainak, elterjedtségének a vizsgálata. Egy-egy lexéma területi elterjedtségét azonban többnyire csak más lexémákkal együtt, azokkal összevetve célszerű vizsgálni és térképen bemutatni, azaz a különböző lexémák térbeli eloszlását ábrázoló egyes térképlapok csak egymás vonatkozásában, a közöttük lévő egyezések és különbözőségek figyelembevételével eredményezhetnek névtörténeti, névjárás-történeti és egyéb nyelvi tanulságokat.

Egyetlen lexéma névföldrajzi vizsgálatának azonban abban az esetben is lehet nyelvi vonatkozása, ha az illető köznév a különböző vidékeken más-más jelentésben szerepel. Az ilyen poliszém vagy homonim szavak ugyanis beletartoznak a jelentésmezők sorába, s a mezővizsgálatok névföldrajzilag kétségkívül jól használhatók. Más összefüggésükben e szavak tulajdonképpen jelentésbeli tájszóknak is minősülhetnek.

A mai nyelvjárásokban számos olyan szó él, amelyek csak bizonyos vidékek nyelvhasználatára jellemzőek, s a sztenderdnek, a köznyelvnek nem ismert szavai. Ez nyilvánvalóan a nyelv területi tagolódásával van összefüggésben. Az ómagyar korban tehát azok a helynevekben adatolható földrajzi köznevek, amelyek névföldrajzilag kimutathatóan csak bizonyos vidékeken voltak használatban, az illető terület ómagyar kori tájszavának tekinthetők. S az is nyilvánvaló, hogy „az ómagyar tájszavakra vonatkozóan kétségkívül földrajzi neveink adják a legbiztosabb támpontokat." (MNyT. 365). A tájszók ma létező valamennyi típusa meglehetett a korai ómagyar korban is (erről lásd BENKŐ, MNyjt. 83 kk.).

Egy-egy földrajzi köznévvel kapcsolatban nem csupán arra terjedhet ki a szóföldrajzi vizsgálat, hogy mely vidékeken lehetett egy bizonyos korban helynévalkotó lexéma, hanem használatáról egyúttal kronológiai megállapításokat is tehetünk. Ugyanazon vidékek helynévállományát több szinkrón metszetben megvizsgálva, térképre vetítve, majd ezeket egymásra vonatkoztatva arra is választ kaphatunk, hogy egy-egy — mára már kihaltnak, improduktívnak mi-

---

lésnevek differenciálódásáról: MNyj. 34: 125–46). E differenciáló elemek területi különbségeivel részletesen ugyan nem foglalkozott, mindössze egy összefoglaló táblázatban mutatta be a lexémák megyénkénti megoszlását, de bevezető megjegyzéseinek egyikében kiemelte az ilyen típusú összevetés lehetőségét, s ezek alapján az ún. „névjárások" közötti különbségek megrajzolását (vö. i. m. 125).

nősíthető — szónak hogyan változott időben a területisége. Azaz megtudhatjuk például az *aszó*, a *jó* vagy a *szer* stb. földrajzi köznevek használati idejének felső határát. HAJDÚ MIHÁLY például „mai", szinkrón névanyagot tartalmazó helynévgyűjteményeket nézett át, s a *szer* közszói elemet vizsgálva jutott arra a következtetésre, hogy az Alföldön ennek a lexémának a kihalása már a múlt században bekövetkezett, ha élt is valaha ezen a vidéken ez a névelem. Persze ilyen megállapítás nyilvánvalóan akkor tehető (megközelítően) teljes biztonsággal, ha a történeti nevek körében is szemlét tartunk.

A szinkrón metszetek egymásra vetítésével arra is fény derülhet, hogy vannak (vagy lehetnek) esetleg olyan vidékek, ahol még egy bizonyos korban megtalálható az adott lexéma, máshol pedig már nem. Egy szó (legyen az közszó vagy ezen belül földrajzi köznév) jelentésének elhomályosulása (azaz deetimologizációja) nagyon jól tükröződik a helynevekben *(Berek-jó > Berettyó, Hév-jó > Hejő ~ Hájó, Keve-aszó > Kajászó* stb.) vagy azok népetimológiás megújításában *(Hideg-séd > Hidegség)*. Erre a lehetőségre utal PESTI JÁNOS is a *ség* kapcsán: „a közszói eredet elhomályosulása idézhette elő, hogy a *ség*-nek népetimológiás változata támadt: *seg ~ segg.*" (i. m. 51). Ez a változás azonban többnyire akkor következhet be, ha a szónak (esetünkben a *ség*-nek) nincs már meg a közszói jelentése.

A névföldrajz Abaúj és Bars vármegye helynévkincsében az *aszó* lexéma kronológiájára vonatkozó megjegyzések felvillantását is lehetővé teszi. Köztudott, hogy ez a földrajzi köznév a korai ómagyar korban elhomályosult, s ezt leginkább a helynévrendszerünk bizonyíthatja, támaszthatja alá. Abaúj vármegyében a XIV. században még minden bizonnyal élő, alaki és szemantikai szempontból is áttetsző szó lehetett, ahogy ezt a *Kietlen-aszó* (az 1259/327//402-es oklevélből), illetve az 1271-es datálású *Vázsony-aszó* mutatja. (Esetleg az ugyancsak a XIII. századból való, ám bizonytalan olvasatú *Rusoso* és a *Scomuch osofa* adatokban is ezt a névelemet láthatjuk.) A XIV. század elejéről származó adataink azonban már a szó jelentésének elhomályosulását jelzik: az 1312-es oklevél *Kietlenszó* névadatának szerkezete az *aszó* deetimologizációjára utal. A további adatok még érdekesebbek lehetnek: a XIV. század elején több oklevélben is előforduló *Szikszó pataka,* illetve az 1326-os évből származó *Vaszó pataka* adatok ugyanis azt mutatják, hogy az eredeti jelentését, az összetételi jellegét elveszítő név (a településnévként a XIV. századtól adatolható *Szikszó*, illetve az önmagában ugyan adatok nélkül álló, de valószínűleg létezett *Vaszó*) újabb 'folyóvíz' jelentésű utótaggal bővül, azaz a névtudat „újraértelmesíti" a nevet egy közismert, s általánosan használt lexéma hozzákapcsolásával. S ez a fázis már az *aszó* köznév jelentésének (s ezzel együtt a korábbi név morfológiai összetettségének) elhomályosulását jelzi. Ezek alapján talán nem tűnik elhamarkodottnak azt állítani, hogy Abaúj vármegyében az *aszó* produktivitásának, használati körének felső határa a XIII. század vége, a XIV. század eleje lehetett.

A Bars megyei egyetlen *Aszó* névadat nyilvánvalóan nem alkalmas kronológiai következtetések levonására, ám az tény: ez a név egy XIV. századi oklevélből (1313/339) származik (s talán itt később játszódhatott le a fenti folyamat, de e feltételezés megalapozásához további adatokra lenne szükség).

Más lexémák esetében is láthatjuk, hogy az elavult szót egy másik, egy újabb lexéma váltja fel. HORVÁTH ANDREA azt vizsgálta, hogy a *ravasz* névelemet hogyan, s főként mikor váltotta fel a *róka.* Nyilván ennek a vizsgálatnak (ennek a változásnak) nemcsak időbeli, hanem területi (nyelvjárási) vonatkozásai is vannak vagy lehetnek. Megtudhatjuk, hogy a lexémaváltás nyugaton hamarabb végbemehetett (XVII–XVIII. század), s a *ravasz* lexéma a peremvidékeken, elsősorban a Felvidéken és Erdélyben tartotta magát a legtovább, s itt ma is előfordul. A vizsgálatok alapján a leghagyományőrzőbbnek és a legarchaikusabbnak e változást tekintve a keleti és északi nyelvterületek bizonyultak (vö. NÉ. 12: 75).

7. Egy-egy lexéma névföldrajzi vizsgálatánál több eredménnyel kecsegtetnek a mezővizsgálatok, azaz egy-egy szemantikailag jól körülhatárolható szócsoport, egy-egy jelentésmező vizsgálata.[9] A földrajzi köznevek is egy jelentésmezőt képeznek, s kutathatóságuk ezen a ponton több lehetőségre is kiterjed. Elemezhetők ugyanis a közszói jelentésmezők kategóriáival: a szinonim, a homonim, a poliszém és az alakváltozatokként élő földrajzi köznéveket kell elsősorban említenünk.[10] Másrészt lehetőség van a földrajzi köznevek tág csoportján belül bizonyos részkategóriák vizsgálatára is: a vízrajzi köznevek vagy a térszínformanevek számos tudományos munka számára szolgáltak kiindulásul.[11] Természetesen

[9] A jelentésmező, a mezőösszefüggések és a mezővizsgálatok fogalmát úgy használom, ahogy azt KÁROLY SÁNDOR definiálta (Általános és magyar jelentéstan. Bp., 1970).

[10] Ezt a lehetőséget kétségtelenül a legkorszerűbb módon, a legteljesebb névanyagon KÁZMÉR MIKLÓS alkalmazta korábban már említett kiemelkedő jelentőségű monográfiájában, amely a *falu* helyfajtajelölő közszónak, valamint alak- (s egyúttal morfológiai) változatainak területi elterjedtségét mutatja be. Az alakváltozatok vizsgálata tehát ugyancsak szolgálhat névrendszertani elemzések névföldrajzi alapjául. Ezt valósítja meg PESTI JÁNOS is, aki a *ság, ség, seg (~ segg)* és a *séd* kapcsolatairól, területi, jelentésbeli és használati különbségeiről szól, megyénként külön térképeken ábrázolva a különböző lexémák (alakváltozatok) előfordulási gyakoriságát (vö. NÉ. 12: 32–53). Hasonló vizsgálatot végzett LŐRINCZE LAJOS is a *bérc ~ börc* területi megoszlását elemezve (vö. MNy. 42: 22–6).

[11] Az Árpád-kor vízrajzi közneveivel több munkájában is foglalkozott KÁLMÁN BÉLA. A nevek világában (4. átdolgozott kiadás, Debrecen, 1989) utal arra, hogy a régi magyar nyelv feltűnően gazdag volt víznevekben s egyúttal vízrajzi köznevekben, amelyek földrajzi megoszlást is mutatnak, s ez a megoszlás esetenként nemcsak a magyar nyelvterület egészén, hanem akár egy-egy vármegyén belül is megfigyelhető (vö. NV.[4] 128). A Helynévkutatás és szóföldrajz című tanulmányában (NytudÉrt. 58. sz. 344–50) ugyancsak a 'folyóvíz' jelentésű ómagyar kori lexémákat veszi szemügyre, hasonló megállapításokra jutva, mint népszerűsítő könyvecskéjében. Térszínformaneveket tárgyalt HEFTY GYULA a korábban már említett tanulmányában. S végül én magam is foglalkoztam korai ómagyar kori szóföldrajzi vizsgálatokkal kilenc Árpád-kori vármegye névanyaga (illetve földrajzi köznévi anyaga) alapján, külön elemezve a vízrajzi, a domborzati és kevésbé részletezően az egyéb helyet jelölő közneveket (vö. MNyTK. 209. sz. 262–5).

e két vizsgálódási szempont szoros kapcsolatban is van egymással, hiszen bizonyos mértékben például a vízrajzi köznevek egymással szinonim, homonim stb. viszonyban is állnak, így gyakorlatilag egyszerre végezhető el mindkét elemzés egy-egy névcsoporton vagy köznévcsoporton belül.

Abaúj és Bars megye vízrajzi közneveinek területi megoszlása sok érdekes tanulsággal szolgálhat a névföldrajzi vizsgálatokat végző kutató számára. A területi távolság és az eltérő nyelvi, illetve névadási norma a magyarázata annak, hogy a fenti két megye víznévrendszere is jelentős eltéréseket mutat. Különbségek vannak a víznevek szerkezetében is (az egyrészes, illetve a kétrészes nevek megoszlása), a nevek keletkezéstörténetében (névátvétellel, helynévképzővel, metonímiával, hasadással stb. alakult nevek), illetve abban is, hogy mely területen mely vízrajzi köznevek játszanak szerepet a helynévalkotásban. Ez utóbbi különlegességeként a *völgy* köszó Bars megyei használatát említem meg, e területen ugyanis a lexéma nagy valószínűséggel 'patakmeder' jelentésben is használatban lehetett: a *Füzegy-völgy, Hosszú-völgy, Nyáras-völgy* helynevek ugyanis vizeket, patakokat jelölnek. A *völgy* névrészalkotó lexéma érdekessége még, hogy településnévi előtaggal (azaz valóban 'völgy' jelentésben: *Haró völgye, Széki-völgy, Bajka völgye* stb.) a XIII. századból adatolható, míg víznévként a XIV. század második negyedétől hozhatók rá példák. A Bars megyei *völgy* lexéma túlsúlyával szemben Abaújban a *patak(a)* köszó említhető meg óriási többséggel. E helyütt azonban a jelenség részletesebb elemzésébe, s a névföldrajz szempontjainak konkrétabb, meghatározott névanyagon való további tüzetes alkalmazásába nem kívánok bocsátkozni.

8. A helynevek körében gyakran névtípusok változásának is tanúi lehetünk. Egy jelentékeny idő- és térbeli határokat átfogó vizsgálat során módunkban áll egyes toponímiai modellek fejlődését, megvalósulását is megfigyelni. A változásokat az egyes helynévtípusok frekvenciájának, produktivitásának, illetve földrajzi elterjedésének a változásai alapján állapíthatjuk meg (vö. ŠRÁMEK, i. m. 73).

A névtípusváltás igen sokféle lehet — ahogy erről MEZŐ ANDRÁS áttekintő tanulmányában már részletesen beszámolt (A névtípusváltás. Egy fejezet helységneveink élettanából: MNyTK. 183. sz. 143–6) —, s ezek többfélesége (illetve ezek kronológiája és területi változásainak folyamata) névföldrajzi vizsgálattal is jellemezhető. A típusváltások közül a legtöbb eredménnyel talán az alábbiak vizsgálata kecsegtet. A korai ómagyar kor névrendszerének jellegzetes lexikális-morfológiai kategóriáját adták a képzéssel létrejött helynevek (a *Kövesd, Peterd, Mogyorósd, Németi* stb.). Ezeket az egyrészes képzett helyneveket igen gyakran kétrészes, összetétellel (szintagmatikus szerkesztéssel) keletkezett helynevek váltják fel, azaz a helynévképző helyére földrajzi köznévi utótag kerül. Ez a típusváltás talán azzal az általános nyelvfejlődési tendenciával ma-

gyarázható, amely a korai időszakban a képzéssel, később viszont az összetétellel való szó-, illetve névalkotást eredményezte.[12] Az ómagyar kor néhány évszázada alatt is észrevehetők ilyen képző > földrajzi köznévi utótag változások: 1325: *Nempti* > 1453: *Nemetheghaz,* 1214/550: *Cheusci* > 1351: *Cheustelek* stb.[13] Sok helynév lexikális-morfológiai szempontú megvizsgálása talán választ adhat arra a kérdésre, hogy pontosabban mikor és mely területeken következett be a váltás.

Ugyancsak jellegzetes névtípust jelentenek a korai ómagyar korban a puszta személynévi eredetű településnevek, amelyek azonban később sok esetben köznévi utótaggal bővültek, azaz megkapták a *-falva, -háza, -telke* stb. földrajzi közneveket második névrészként. Az ilyen általánosnak és közismertnek tűnő tendenciák pontosításában ugyancsak segítségünkre lehet a névföldrajz, s ezáltal megtudhatjuk azt is, hogy melyek egy-egy jellegzetesnek mondható névtípus elterjedtségének területi és időbeli határai. A helynévadási rendszer nagyfokú egyneműsége, folytonossága ellenére ugyanis az egyes nevek szemantikai, morfológiai jellege idővel (ahogy a közszavaké is) meg is változhat. Ezzel magyarázható talán az is, hogy egyes időszakokban elterjedhetnek bizonyos divatos nyelvi eszközök: ilyen lehetett a korai ómagyar korban például a birtokos személyragos szerkezetű helynévi alakokban a személyrag funkciótlan, pusztán helynévi formáns értékű használata. Vizsgálatunk alapja lehet az is, hogy vajon ez a „típus" érvényben volt-e az egész magyar nyelvterületen vagy csupán bizonyos vidékek jellegzetes, divatos névadási módja lehetett, azaz mutat-e névföldrajzi megoszlást; s ugyanakkor a névföldrajz segítségével a névtípus időbeli kiterjedtsége (határai) ugyancsak vizsgálhatóvá válnak.

A korai ómagyar kori helynevek szinkrón vizsgálatának legfőbb akadálya az, hogy a nevek adatoltsága csupán arra vonatkozóan informál bennünket, hogy mikorról maradtak fenn az illető név adatai, azaz csupán az oklevelekbeli előfordulásukról kaphatunk képet, s nem arról, hogy az adott helynév tulajdonképpen mikor is keletkezhetett. Nagyszámú névanyag alapján azonban (figyelembe véve az adatoltság hiányából, s az oklevelek fennmaradásának esetlegességéből adódó torzulásokat is) reálisnak tűnhet az eredetbeli kategóriák térképlapokra vetítése is. Ezek területi vizsgálatának nem feltétlenül kell azt mutatniuk, hogy a különböző névalkotási módok különböző területeken voltak érvényben (noha esetleg juthatunk ilyen következtetésekre, hiszen például SZABÓ T. ATTILA

[12] A TNyt. különös hangsúlyt fektet arra, hogy a „több lexémából álló összetett szavak a földrajzi nevek között lényegesen nagyobb számban fordulnak elő, mint a szókészlet más rétegeiben." (I, 540), s ezzel is indokolható, hogy a helynevek között célszerű az összetétellel kapcsolatos elemzéseket, vizsgálatokat elvégezni.

[13] A helynévképzővel kapcsolatos névtípusváltással részletesebben is foglalkoztam a Magyar Nyelvjárások 34. számában (Vizsgálódások a korai ómagyar kor képzett helyneveinek körében: MNyj. 34: 147–70).

hangsúlyozta a puszta személynévi településnevek egyes vidékeken igen elterjedt, máshol pedig elenyésző mennyiségű voltát: MNny. 2: 123). Elképzelhető, hogy a vizsgálatokból az derül ki: keletkezéstörténeti szempontból bizonyos tekintetben a magyar névrendszer egynemű lehetett, hiszen egyes helynevek, helynévtípusok változásai ellenére a helynevek rendszerjellege, típusaik nagyfokú állandóságot mutatnak, a „kiindulási helyzet-modellek"-nek viszonylag nagy állandó értékük van (vö. ŠRÁMEK, i. m. 72), azaz tipológiailag a változásaik kismértékűek: a helynevek funkcionális-szemantikai típusai csak igen lassan változnak. Ez azt jelenti: több évszázad helynévállományát kell tüzetesen szemügyre venni ahhoz, hogy számottevő eredményhez juthassunk. Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy „valóságos csoda volna, ha az egyes névjelenségek a hatalmas magyar nyelvterület minden vidékén... körülbelül azonos időben születtek volna meg, és — amennyiben elhaltak — körülbelül azonos időben haltak volna el, életükben minden vidéken körülbelül azonos jellegzetességeket mutatva." (BENKŐ, Nyelvjárástörténet a névtudományban: NévtVizsg. 132).

9. A szó-, illetve névföldrajz nemcsak szinkrón fogalom, szinkrón vizsgálati módszer lehet, hanem eredményesen használható a diakróniában is. A nyelv nyelvföldrajzi tényei ugyanis magukban hordják diakróniájukat, s noha a szinkrón jelleggel megfigyelhető egyezések és különbözőségek sorozata statikus nyelvállapotot tár elénk, alkalmas arra is, hogy belőle történeti következtetéseket vonhassunk le (vö. BENKŐ: I. OK. 24: 29). Természetesen az elsődleges névföldrajzi vizsgálat mindig szinkrón metszetben, azaz időbeli vonatkozásában mindig homogén névanyagon kell, hogy történjen, ám nagyon nehéz meghatározni a szinkrónia időkeretét is, azaz azt, hogy mit érthetünk egyidejűségen: néhány évet, egy nemzedéknyi időt vagy esetleg egy évszázadot. S az így készített szinkrón metszetek sorozata már alkalmas lehet arra, hogy belőlük történeti tanulságokat vonhassunk le.

TÓTH VALÉRIA

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXV, 133–144

DEBRECEN
1998.

A *Vámos-* jelző középkori helységneveinkben

A középkori kereskedelemnek a gazdasági életbe való szerves beilleszkedését számos feltétel együttes megléte tette lehetővé. Kialakulásában és működésében nagy szerepet töltöttek be a vásártartás szokásjogai, valamint az úgynevezett regálejogok, nevezetesen a kivitel (a bor- és marhakereskedelem), a sóforgalmazás, az ezüstbányászat; a közadók, a bírságok és nem utolsósorban a különböző folyami rév-, híd- és határvámok. Ez utóbbiak a középkori közlekedést szolgáló létesítményekkel, illetve azok működéséből származó javakkal függenek össze. A gazdaság, a kereskedelem fejlődése egyre növekvő kereskedelmi-szállítási igényekkel járt együtt. Az úgyszólván csupán földút minőségű kereskedelmi útjaink, a marhahajtó csapások, valamint a római korból örökölt dunántúli hadi utak maradványai együttesen sem voltak képesek a növekvő igények maradéktalan kielégítésére. Ilyenformán a közlekedésben, a szállításban igen jelentékeny szerep hárult a folyóvizekre. A meglévő vásárhelyek összehangolt működésének, újabbak kialakulásának szükségszerű feltétele volt tehát, hogy a szárazföldi és a vízi utak, az átkelőhelyek egymást kiegészítő egységes rendszert alkossanak. Az így életre kelt révek, hidak pedig lehetőséget teremtettek arra, hogy a királyi és földesúri bevételek a vámszedés újabb formáival gyarapodjanak. Nem meglepő tehát, hogy ahol megvoltak a szükséges természeti, gazdasági és jogi körülmények, mind többen élni kívántak a lehetőséggel.

Ennek — a névtudomány számára is értékelhető — következménye az volt, hogy a XI–XII. században először szórványosan, később szinte tömegesen alakultak ki a közlekedést szolgáló létesítmények (utak, hidak, révek) motiválta helységnevek. A híddal, révvel, árumegállító joggal rendelkező települések, valamint a környező falvak lakói gyakran arra törekedtek, hogy a helység elnevezésében megjelenítsék a közlekedési-kereskedelmi funkciót. Az ilyen típusú helységnevek közül a legkorábbiak és legjellemzőbbek azok, amelyek elsődlegesen utalnak működésük sajátosságára, s névalakjaikban alapelemként tűnik föl a *híd*, a *rév* illetve a *vám* szó (pl. *Rév*, *Váma*, *Úrhida* stb.). A közlekedésre, kereskedelemre való utalás szerepéhez másodlagosan is hozzájuthattak helységneveink. Ez úgy valósult meg, hogy a funkciót immár megkülönböztető névelem segítségével jelezték a névalkotó közösségek. Tekintettel arra, hogy a közlekedés-szállítás-kereskedelem tárgyához köthető helységnevek százas nagy-

ságrendben mérhetők, e közleményben csak egy részkérdést érinthetek. Szándékom szerint olyat, amely ha kismértékben is, de átfogó jelenségként mutatkozik a rendszerben. Bár nem egyforma súllyal képviseli a részegységeket, talán valamelyest hozzásegít a névtípus kontúrjainak fölvillantásához. Ezért választottam a címben szereplő *Vámos-* jelzőt vizsgálatom tárgyául. Teljességre törekvő gyűjtésem alapján tehát azt tekintem feladatomnak, hogy áttekintsem a jelzőt tartalmazó helységnévtípus példáit az egész magyar nyelvterületen, s ha lehetséges, szembesítsem a *Vámos-* jelző oppozícióit az esetleges alapnevekhez csatlakozó egyéb jelzőkkel is.

I. Elsőként fölvethető problémának ígérkezik, hogy a *Vámos* névelem részt vesz-e — s ha igen, milyen szerepet játszik — a közlekedési, kereskedelmi funkcióra való e l s ő d l e g e s utalásban, s hogy jelző-e egyáltalán?

II. Nem kevésbé fontos annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy jelzői előtagként hogyan módosítja vagy változtatja meg a névszerkezet alaptagjának jelentését, s ezáltal hogyan változik az új névalak funkciója.

III. Végül választ kell találni arra, hogy milyen okai vannak a *Vámos-* megkülönböztető előtag fölvételének, s ilyenformán ez milyen viszonyba kerül az esetlegesen más típusú jelzői előtagokkal. Összességében hogyan értékelhető a *Vámos-* jelző m á s o d l a g o s funkciója.

Vegyük tehát sorjában!

I. A) Az *-s* képzőről köztudott, hogy a földrajzi nevek jelentékeny csoportjában gyűjtőnévképző szerepét tölti be, vagy jelzői szerepű földrajzi nevekben valamivel való ellátottságot jelent. Az alább felsorakozó nevek értelmezésében az utóbbi jelentés az irányadó, mégpedig úgy, hogy a jelzős szerkezet jelzett szava — a ki nem mondott *-falu* vagy *-telek* földrajzi köznév — hozzáértendő a szerkezethez. Így valójában a *-falu* és a *-telek* a helységnévi alapelem, s a *Vámos* a megkülönböztetés eszköze; a névalkotó és a névhasználó tudatában mégis a jelző minősül alapelemnek mert elsődlegesen utal a vámszedő funkcióra:

1. Vámos – Ma *Vámosszabadi* Győrtől É-ra.

Első adata egy *Vámos* f a l u jelzős szerkezet jelzőjét rögzíti (1268/1347: *Vamus*: FNESz. II, 730), ami arra utal, hogy ezen a településen egykor vámot szedtek. *Vámos* névalakja csak igen későn vett magához megkülönböztető jelzőt: *Alsóvámos* (1908: Hnt. 1913. 347). 1950-ben Győrszabadival *Vámosszabadi* néven egyesítették.

2. Vámos – Ma *Nemesvámos* község Veszprémtől DNy-ra.

Eredeti neve ennek falunak is *Vámos* volt (1109:*Vamus*: Cs. III, 258). Hogy a falu utótagot bizonyosan hozzáértették, azt egyik kései névváltozata is megerősítheti: 1586: *Wamosfalw* (VeszprHtLex. 292). Vámszedő tevékenysége ahhoz kötődik, hogy a nagybirtokon áthaladó közlekedési létesítmények, hidak, utak karbantartási kötelezettsége mindig is a földesuraké volt, s ennek fejében vámot szedhettek. Mint más vámhely esetében, itt is áruelkobzással, bírsággal büntet-

ték azokat, akik a vámszedő helyet elkerülve haladtak át az uradalom területén (vö. FNESz. II, 232). A falu társadalmi összetételét hosszú ideig a nemesség többsége jellemezte. Csak a XIX. század elején változott meg az arány (VeszprHtLex. uo.). Érdekes módon a *Nemes-* előtag — legalábbis az írásbeliségben — éppen a változást követően került a névszerkezetbe (1904-ben). A középkorban, még a *Vámosfalu* névváltozatot is megelőzően, átmenetileg birtokmegosztás lehetett a településen. Vélhetően ennek nyomát őrzik a csak CSÁNKInál mutatkozó korrelációs jelzők: 1411: *Kyswamos*, *Naghwamos* (uo.). A *-vámos* azonban változatlanul alapelem maradt a névszerkezetben.

3. Vámos – Ma *Sajóvámos* Miskolctól É–ÉK-re.

Az egykori vámszedő hely első okleveles névadata itt is *Vamus* (1219/1550: VárReg. 41). Az 1709. évhez kötődő *Sajóvámos* (*Sajó Vámos*: FNESz. II, 439) névalak előzményei bizonyára ugyancsak a Sajó menti fekvéssel függenek összsze. A korrelációs viszonyt tükröző, és csak átírásban mutatkozó *Külvámos* és *Belvámos* névszerkezetekről van szó. GYÖRFFY latin alakban *Külvámosra* utal (1320/358: p. *Vamus* e x t e r i o r (I, 814), KARÁCSONYI pedig szintén 1320-beli adatként (átírva) a *Belvámos* nevet idézi (MNemz. I, 109–11). Az Ákos nembeli Csetneki Benedek fiai osztozkodtak ekkor a birtokon (vö. GYÖRFFY: uo.). A *Bel-* jelzői előtag bizonyosan a Kis-Sajó és a Sajó által határolt szigeten lévő területre, a *Kül-* előtag pedig a Kis-Sajón kívüli falurészre utalt. A birtokmegosztásnak — az adatok tanúsága szerint — semmilyen későbbi nyoma nem maradt a névhasználatban.

I. B) Néhány *Vámos* névelemet tartalmazó helységnévvel kapcsolatban bizonyos átmenetiség, ingadozás lehetőségének látszata merül föl az adatok egybevetése nyomán. Az ingadozás abban mutatkozik, hogy a *-telek*, *-falu* köznévi utótag olykor csak hozzáértendő a *Vámos* névelemhez, más adatok tanúsága szerint viszont kifejezetten teljes a névszerkezet.

1. Vámos(-telek) – Ma *Vámostelek* nevű puszta a Csallóközben (Szlovákia) Nagymegyer ~ Čalovo határában, D-re.

A CSÁNKI DEZSŐ által tévesen két külön falunak vélt település neve — amelyet GYÖRFFY is sajátos írásmóddal jelöl (ld. a névcikk élén) — az eddigi nevekhez képest legalábbis kuriózumot sejtet. Első adatolásában ezúttal a *-telek* utótag is megtalálható: 1247: terra *Wamusthelek* (i. m. III, 462). A fentebbiek alapján arra gyanakodhatnánk, hogy valószínűleg nem ez az első névváltozata, csak ezt jegyezték le először. A *-telek* utótag jelenlétének vélhető oka most mégis az lehet, hogy itt nem faluról (lakott településről), hanem valóságos telekről, földről (vö. terra) van szó. A tatárjárás után GYŐRFFY szerint az eredetileg lakott hely valóban pusztává vált (vö. uo.). Amikor azonban nyilvánvalóan faluként említik, az oklevelekben is csak *Vámos* alakban találjuk: 1268/347: villa *Vamus* (uo.). Mai, pusztanévként élő változata vélhetően a tatárjárás utáni hasonló helyzetére utal vissza.

2. Vámosfalu – Ma *Felsővámos* ~ Trhové Mýto nevű város Szlovákiában Dunaszerdahelytől K–ÉK-re. 1960-ban a szomszédos Vásárúttal egyesítették ezen a néven.

Az 1406-ban először adatolt település *Vámosfalu*-ként mutatkozik: *Wamosfalw* (VSOS. III, 186), de 1421-ben névalternánsként már az *Újkürt*-öt használta: *Wykyrth*, sive *Wamusfalw* (uo.). A szomszédos *Vásárút* nevű falu: 1245/1629: *Vásárút* (uo.) ugyancsak gazdasági szerepet látott el. Vásártartó hely volt, bár eredetileg a vásárra járóktól használt útról vette a nevét (vö. ZsigmOkl. II/1, 234, 602; vö. FNESz. II, 740). Ráadásul ennek is volt névváltozata: 1399: *Vyfalu* (VSOS. uo.). A változatok e tarkaságában, hasonló gazdasági funkciók közepette tehát föltétlenül szerepet játszott az esetleges nyelvhasználati bonyodalmak elhárításának szándéka. Véleményem szerint ez nagyban hozzájárult *Vámosfalu* névszerkezetének alakulásához.

II. A közlekedésre, kereskedelemre való utalás szerepéhez másodlagosan hozzájutó helységneveink száma is jelentős. Kialakulásuk főként XIV–XV. századi — majd az újkorban ismét fölerősödő — folyamatának egyik különösen figyelemreméltó, szokásos formája az volt, hogy egyebek között a *vám* szó *-(o)s* képzős alakban megkülönböztető jelzőként kapcsolódott egy már élő helységnévhez. Számosak a kétséget kizáró, hiteles adatokkal igazolható példái, de léteznek olyanok is, ahol megfelelő adatok híján vagy egyéb okok miatt a teljességre törekvő bizonyítás nem lehetséges. E két csoportot ezért elkülönítve mutatom be A) és B) pontok alatt.

A) 1. Vámosatya — Ma helység Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében Vásárosnaménytól ÉK-re.

A régi Bereg megyei birtok első, lakott helyként adatolt neve *Atya* (1312: *Agha*: CS. I, 528 és 1289: *Athas* uo. is). Egykori vámos hely voltáról azonban csak jóval későbbi névalakja árulkodik. Bár CSÁNKI szerint már 1462-ben is föltűnik a *Vamos Attya* névforma (I, 413), teljesen bizonyosnak csak az 1620. évi adatot tekinthetjük: *Vámos Attya* (vö. MNyTK. 132. 34; vö. FNESz. II, 729). Az előtag a vámszedő funkciójának hangsúlyozásán kívül talán a Szatmár megyei *Atya* falutól való megkülönböztetést is szolgálta. Vö. 1314: *Acha* (MAKSAI 111; vö. SzabSzatm. 134). Az elsődleges *Atya* névalak puszta szn.-ből keletkezett magyar névadással (vö. FNESz. uo.).

2. Vámosgyörk — Ma helység Heves megyében Gyöngyöstől D-re.

A település első névadata puszta szn.-re utal: 1273: *Jurk* (GYÖRFFY III, 96). 1445-ben már vámszedő joggal rendelkezik (vö. CS. I, 62), nevében azonban csak 1470-ben mutatkozik a működésre utaló *Vámos-* előtag: *Wamos Gyewrk* (vö. FNESz. II, 729). Pusztán az árnyaltabb kép kialakítására való törekvés jegyében toldom meg a fentieket azzal, hogy BÁRTFAI SZABÓ LÁSZLÓ leírása sze-

rint a mai *Vámosgyörk* előtagja nem ennek a településnek a hajdani szerepére utal: *„A Galgánál levő györki vám elnevezése a török hódoltság után átmegy a Hatvanon túl fekvő Györkre (Heves megyében), s bár ott akkor se nagyút, se vám nincs, elnevezik Vámosgyörknek”* (BÁRTFAI, Pest 473). Az mindenesetre bizonyos, hogy a *Vámos-* előtag eredetileg mindenképpen a vámszedésre utalt, a *György* elsődleges hn. pedig szn.-i eredetű (vö. FNESz. II, 729 és I, 493 Galgagyörk a.).

3. Vámosmikola — Ma helység Pest megyében Nagybörzsönytől ÉNy-ra.

A település első neve kétséget kizáróan Mikola. Vö. 1300: *Mikula* (GYÖRFFY III, 220). A puszta szn.-i eredetű helységnév (vö. FNESz. II, 730) ezután vámszedésre jogosító engedélyt szerzett (vö. KÁLMÁN, NV. 169), mert 1463-ban már *Vámosmikola* néven tűnik föl az oklevelekben. Vö. *Wamosmykwla* (BAKÁCS, Hont 79). Bár névalakja csupán vámos hely voltára utal, a falunak vásárhelye is volt (uo.).

4. Vámosreszege — Ma puszta a Hajdú-Bihar megyei Létavértestől D-re.

A *Reszege* név szn.-ként, kellően nem tisztázott hitelességű oklevelekben helynévként is előfordul már a XII–XIII. században is (vö. GYÖRFFY I, 657). Ami bizonyosan állítható: 1317-ben hitelesen jegyzett faluként mutatkozik: *Rezege* (uo.). Sőt, akkori birtokosa Kis (Parvus) Kozma azt is bizonyítani tudta — Károly király oklevelével —, hogy *Rèszegén* vámszedésre jogosult. Az ennek nyomatékot is adó *Vámos-* jelzői előtag azonban csak 1467-ben tűnik föl először a falu nevében (vö. CS. I, 621/7). Valószínűnek látszik, hogy a falu kereskedelmi funkciójára utaló jelző egyúttal a Szatmár megyei *Reszegé*-től (vö. 1251/1550: *Kezuga* — tkp. *Rezuga*: FNESz. II, 411) való megkülönböztetés eszközéül is szolgált. A két falu mintegy 30 km-nyi távolságra volt egymástól. A *Reszege* hn. egyébként a szn.-ként alkalmazott m. *részeg* melléknév *-e* képzős származékából keletkezhetett (FNESz. uo.).

5. Vámostárnoka — Ma Szlovákiában *Bezetéte* ~ Trnava Hora nevű település része (vö. ComBars. 107).

1362-ben villa *Tornoka* (uo.) néven tűnik föl, és csak rövid ideig, általam egyetlen adattal igazolhatóan nevezték *Vámostárnokának*. Vö. 1464: *Wamostharnoka* villa (uo.). Alapelemének vélhető értelme alapján — ti. királyi uradalmaknak és várispánságoknak beszolgáltatott, és ott raktározott termékek kezelőinek lakhelye (vö. FNESz. II, 621, Tárnok a.) — a *Vámos-* jelzői előtag teljesen indokoltnak látszik.

6. Vámosudvarhely — Ma település Erdélyben (~ Odrihei) Dicsőszentmártontól K–ÉK-re.

A régi Küküllő megyei helység neve szerint eredetileg királyi szálláshely, udvarhely volt: 1332/7: *Uduorfel* (Vat. I/1, 95, 102). Vámhelyére utaló *Vámos-* előtagja 1420-ban tűnik föl először: *Wamuswduarhel*, *Wamus Wdwarhel* (SUCIU

II, 8–9; vö. Cs. I, 899–900; OklSz.). A XVII. században átmenetileg a *Vámos-* előtag az *Oláh*-ra cserélődött föl: 1638: *Olah Vdvarhely* (vö. SUCIU: uo.), amely bizonyára az akkori többségi lakosság nemzetiségére utalt, később azonban visszaállt a korábbi jelzői előtag.

7. Vámosújfalu — Ma *Szinyeújfalu* ~ Chiminianska Nová Ves nevű település Kelet-Szlovákiában Eperjestől Ny-ra.

A régi Sáros megyei birtoknak első adata szerint *Újfalu* volt a neve: 1248: *Ujfalu* (vö. VSOS. I, 481). Ennek jelentése: újonnan települt falu. Vámszedő jogára utaló jelzős előtagú névalakja — ti. *Vámosújfalu* — 1427-ben jelentkezik először: *Vamoswyfalw* (uo.). Ez ugyan sokáig megmaradt, de nem vált véglegessé. 1720-ban már *Szinyeújfalunak* hívták. Erről egyebek között KÁZMÉR MIKLÓS könyvéből szerezhetünk bizonyosságot: *Szine Uj Falu* (vö. KÁZMÉR, Falu 151). A megkülönböztető szerepű *Szinye-* előtag azzal kapcsolatos, hogy a falu *Szinye* határában épült (vö. FNESz. II, 585).

B) 1. Vámosberkény — A régi Pest megyei Buják várához tartozó birtok volt.

Egyetlen adata 1526-ból való: *Wamosgberken* (vö. BÁRTFAI, Pest 368). A várhoz tartozó Bodogfalva, Zeche és Hehalom birtokkal együtt említik (uo.). Az okleveles adatok között való meglehetősen kései fölbukkanása alapján föltehető, hogy eredeti neve pusztán *Berkény(e)* lehetett (vö. pl. 1268: *Brekene* hn. és 1337: *Berkina*: OklSz.) 'galagonya' jelentésben (vö. TESz. I, 285).

2. Vámosdorog — A mai Nógrád megyei Dorogháza közelében fekhetett.

Földrajzi fekvésére a BÉKEFI REMIGtől vett leírásból lehet következtetni (vö. A Pásztói Apátság története. 1190–1702. Bp., 1898. 470). Eszerint 1505-ben Dorogházi Imre zálogba veti Maconkán és *Vámosdorogon* (*Wamos Dorog*) levő birtokrészeit. A vámszedő jogát nevében is jelző *Vámosdorog Maconkához* és a birtokos neve által motivált későbbi *Dorogházá*-hoz igen közel eshetett, ugyanis Maconkát 1965-ben csatolták a szomszédos Nagybátonyhoz, ez utóbbi pedig *Dorogháza* határában van. Mindezek alapján, de különösen a birtokos személynevére való tekintettel bízvást megkockáztatható a megállapítás, hogy *Vámosdorog* eredeti neve is *Dorog* volt (vö. 1217/1230: villa *Drug*: GYÖRFFY III, 80).

3. Vámosaszó(?) — Helye számomra ismeretlen.

Ide való jobbágyok említésekor több forrás is idézi: 1266: *Wamusozo* (vö. SztpKritJ. II, 1857. r.; vö. FEJÉR, CD. IV, 3). Az *-ozo* utótag talán valamelyik *Aszaló* > *Aszó* helységnevünkkel van összefüggésben. Bár az ilyen neveinkben a szóvégi hangzó *ou, au* vagy *ow* írásképet mutat, ez talán mégsem kizáró ok.

III. A megkülönböztető jelzők felvételének okát gyakran kereshetjük a középkori falurendszer kialakulására igen jellemző, úgynevezett falukettőződésekben. Azonos nevű falvak létrejöhettek úgy, hogy hozzávetőlegesen egy időben települtek, és azonos névadási motívum folytán (pl. azonos tulajdonos, azonos

földrajzi körülmények stb.) ugyanazt a nevet vették föl; de névazonosságot eredményezhetett a falvak osztódása is. Ilyenkor az anyafalu nevét vitték tovább a település osztódott részei. A történeti adatok tanúsága szerint mindkét folyamat példái között találunk olyan településeket, amelyekben a *Vámos-* jelző szolgál a megkülönböztetés eszközéül.

1. Vámosbodak — A régi Pozsony megyei birtok ma szlovákiai település *Nagybodak* ~ Horrný Bar ~ Bodiky néven.

A jelzői előtagjaikban ma is korrelációs viszonyt kifejező *Nagybodak*: 1512: *Nagy Bodak* (vö. VSOS. I, 29) és a Győr-Sopron-Moson megyei *Kisbodak*: 1591: Kÿs *Bodak* (vö. HédOkl. II, 205) települések 1330-ban még ugyanazt a nevet viselték. A Duna szemközti partjain fekvő hajdani két falu neve egyaránt *Bodak* volt (vö. VSOS. uo.). A *Nagy-* és *Kis-* jelzők állandósulása előtt a régebbi, és jelentősebb *Bodak* (Nagy-) lakossága a *Vámos-* előtag fölvételével különböztette meg falujának nevét a másik *Bodak*-tól: 1463: *Wamosbodak* (uo.). Amikor azután a *Vámos-* előtag fölcserélődött a *Nagy-* jelzővel, létrejöhetett a *Kisbodak* névszerkezet is. Egyébiránt a *Bodak* hn. személynévből keletkezett magyar névadással (vö. FNESz. II, 177).

2. Vámoscenk — Ma *Nagycenk* nevű helység Győr–Sopron–Moson megyében Soprontól D-re.

Első adatának tanúsága szerint 1281-ben *Tótcenk* volt a neve: villa *Tothchynk* (vö. CS. III, 634). Közelében feküdt egy másik, ekkor még vélhetően *Cenk* nevű birtok is, amelynek első rögzített adata láthatóan a birtokosa nevét is jelöli, hiszen jelölt birtokviszony mutatkozik a névszerkezetben: 1366: *Danil Zenky* (uo.). A megkülönböztető jelzők tehát viszonylag korán kialakultak. CSÁNKI DEZSŐ leírásából megtudhatjuk, hogy a tulajdonosok, legalábbis ez idő tájt különböző nembeliek voltak (uo.). A korábbi *Tótcenk* — nevének előtagja bizonyára a többségi lakosság nemzetiségére utal — 1411-ben már vámszedő joggal rendelkezett (vö. ZsigmOkl. III, 165), neve azonban csak 1429-ben utal e szerepére: *Wamoschynk* (CS. uo.). Ekkor még tartja magát a másik falu, *Danielcenki*: 1436: *Danyelchenky* (uo.) névalakja is. A megkülönböztetés tehát ismét teljes. Úgy látszik azonban, hogy később a vámos szerep háttérbe szorulhatott, mert 1659-ben már *Nagycenk*: *Nagy Czenk* (vö. FNESz. II, 178) néven említik a települést. Ennek nyomán valamivel később (1773-ban; uo.) *Danielcenki* nevében is fölcserélődött a megkülönböztető jelző, korrelációs viszonyt teremtvén *Nagycenk* nevének jelzői előtagjával. Létrejött tehát a *Kiscenk* helységnév. Pályafutása azonban 1906-ban véget ért, mert a település ekkor *Nagycenk*-be olvadt (vö. FNESz. uo.). A *Cenk* hn. személynévből keletkezett magyar névadással (vö. FNESz. II, 178).

3. Vámosmánya — Ma *Mánya* ~ Maňa nevű helység Szlovákiában Verebélytől D-re.

A település fejlődéstörténete az adatok vallomása szerint 1237-ben kezdődött. Az akkor Bars megyei *Mánya*: *Mana* villa (vö. GYÖRFFY I, 461) Nyitra megye közeli határának irányába, Födémes felé terjeszkedett. Ennek eredményeképpen két azonos nevű birtok alakult ki (uo.). Idővel itt is a nagyobbik, vélhetően az anyafalu (vö. *Vámosbodak*) vette nevéhez a *Vámos-* megkülönböztető jelzőt: 1451: *Wamusmanya* (ComBars. 65), amellyel vámszedő jogára utalt. Később, 1570-ben, akárcsak *Vámosbodak* esetében, ezúttal is a *Nagy-* előtaggal cserélődött föl a jelző, s létrejött a *Nagymánya* névalak: *Nagy Mánya* (vö. ComBars. uo.). A *Kismánya* névszerkezet azonban mindkettőnél korábbi: 1375: *Kysmana* (VSOS. II, 228). A meglévő adatok birtokában arra következtethetünk, hogy a *Vámosmánya* névalak kialakulásáig csak az anyafalu, *Mánya,* illetve a belőle kinőtt *Kismánya* névkettős volt használatos. A *Mánya* hn. puszta személynévből keletkezett magyar névadással (vö. FNESz. II, 89).

4. Vámospél — Ma *Nagypél* ~ Pilul nevű település Romániában Székudvartól ÉNy–Ny-ra.

A mai *Nagypél* előzménye: 1467: *Nagypyl* (vö. SUCIU II, 43) és az általam csak kései adatolása nyomán kikövetkeztethető másik falu, *Kispél* (vö. 1808: LIPSZKY I, 501) jelzői előtagjai között már a középkorban is korrelációs viszony lehetett. Ennek föltevése több adalékkal is megerősíthető. A *Nagy-* előtagot itt is a *Vámos-* jelző előzte meg: 1403: *Wamospewl* (SUCIU: uo.). Mellékesen jegyzem meg, hogy ezzel egyidejűleg a *Nemespyl* alakot is megtaláljuk ugyanitt (vö. *Nemesvámos*). Visszatérve a *Vámos-* → *Nagy-* jelzőváltásra, jó okunk van arra a következtetésre, hogy ilyenkor nem várat sokat magára az azonos alapelemű másik falu nevének a *Kis-* jelzővel való bővülése. Bár középkori létezésű *Kispél* adattal nem rendelkezem, véleményem szerint a GYÖRFFY által említett, Aradtól ÉNy-ra fekvő hajdani *Pél* (1334/5: de *Pely*, *Pel*, *Peel*: I, 183) — amely CSÁNKI szerint később *Jász-Pél* alakban is föltűnik (vö. I, 772), s amelyet ma *Béla pusztának* hívnak (GYÖRFFY: uo.) — azonos a LIPSZKY által említett *Kispél*-lel, és volt ilyen alakja a középkorban is. *Nagypél* eredeti alapelemű nevéről biztos adatunk van: 1283: *Pyl* (vö. SztpKritJ. II/2–2, 313). Vámszedésre való alkalmasságát a Gyula – Kisjenő – Borosjenő irányú fontos útvonal melletti fekvése, valamint a Fehér-Köröshöz való közelsége igazolja. A nevekben szereplő *Pél* alaptag bizonytalan eredetű. Talán személynévből alakult (vö. FNESz. II, 331: *Pély* a.).

5. Vámospércs — Ma község Debrecentől K-re.

A régi Bihar megyében két *Pércs* nevű birtok volt. Az egyik (a későbbi *Mike-*) eredetileg Ohat kun vitéz nemzetségének, a másik (a későbbi *Vámos-*) pedig a Gutkeled nem birtoka volt. A mai *Mikepércs* első adata: 1270/1282: *Peerch* (vö. GYÖRFFY I, 653); de újra föltűnik 1291/4-ben is: in *Perch* (uo.), amikor a másik *Pércs* (Vámos-) első említését találjuk *Belpércs* (*Belperch* uo.) néven.

Előtagjának értelme 'belső' lehet (vö. FNESz. II, 730), de funkcióját illetően — nem lévén antonim párja — megfontolandó JAKÓ értelmezése, miszerint *"Belpércs elnevezés arra mutat, hogy irtáson alakult ki"* (i. m. 323; vö. RÁCZ ANITA, Az ómagyar kori településnevek differenciálódásáról. MNyj. 34: 138). Mindenesetre ez utóbbi falu 1338-tól igazolhatóan vámszedő joggal bírt (uo.), neve azonban csak 1520-ban utal erre először: *Vamosperch* JAKÓ: uo.). Ettől kezdve mindvégig megőrizte e névalakot, amelyben nem kis szerepet játszott földrajzi fekvése. Vámos szerepét tartósan megőrizhette, mert a Debrecenből Szabolcs városba és Nyírbátorba vezető egyik igen fontos út *Vámospércsen* vezetett át (vö. GYÖRFFY I, 582). Miközben a hajdani *Belpércs Vámospércs*-csé változott, a viszonylag közeli másik *Pércs* is megkülönböztető előtagot vett nevéhez. Így jött létre *Mikepércs*: 1415: *Mykeperch* (vö. JAKÓ 322). Előtagja egykori birtokosára vonatkozik (vö. FNESz. II, 142). A *Pércs* hn. puszta személynévből, a magyar *Pér* szn.-nek *-cs* kicsinyítő képzős származékából keletkezett (uo.).

6. Vámospereszteg — Ma *Hosszúpereszteg* nevű település Vas megyében Vasvártól K–ÉK-re.

Egykor három Vas megyei falu nevében egyidejűleg szerepelt alapelemként a *pereszteg* lexéma. *Szentódorpereszteg*, *Hosszúpereszteg* és *Vámospereszteg* 1464-ben rögzített adatai a következők voltak: Poss. *Zentholdro Perezleg*, *Hozywperezleg* és *Wamosperezleg* (vö. CS. II, 807). E névalakok az eredeti anyafalu, *Pereszteg* (1180 k.: *Perezteg*: PRT. VIII, 269) osztódása során jöttek létre úgy, hogy az elszakadt birtokrészek egymástól való névbeli elkülönítését az alapelemükhöz vett megkülönböztető jelzők szolgálták. Mivel mindhárom helységnévnek egyéb névváltozata(i) is volt(ak), esetükben a különbségtételt szolgáló eszközöknek kivételes jelentőségük volt. *Szentódorpereszteg*, amelynek régebbi változatai között a *Szentódorfalva* is szerepelt: 1428: *Zentholdrosfolua* (CS. II, 784), későbbi *-falva* (>*fa*) utótagos formáiban is megőrizte a Szent Ulrikra visszavezethető jelzői előtagját [vö. MEZŐ ANDRÁS, A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század) Bp., 1996. 200]. Ma *Hosszúfalu* nevű településhez tartozik, s *Ódorpuszta* a neve (vö. FNESz. II, 268). *Hosszúpereszteg* (1332: Huzyuperezteg, 1428: *Huzyufalu* CS. uo.) végleges neve *Vashosszúfalu*. Ma község Vas megyében. *Vámospereszteg* (1268: *Fulperezteg*, 1332: *Pereztegfeu*, 1455: *Wamosperezlek* (uo.) mai neve a névcikk élén is álló *Hosszúpereszteg*. Előtagja elnyúlt, hosszúkás alakjára utal (vö. FNESz. I, 611). A *Pereszteg* hn. valószínűleg szláv eredetre megy vissza, részletezőbb etimológiája azonban még tisztázásra vár (i. m. II, 336; *Pereszteg* a.).

6. Vámosújfalu — Ma község Sárospataktól DNy-ra.

A régi Zemplén megyében két *Újfalu* nevű település volt. Ennek nyoma megőrződött a már egymástól országhatárral elválasztott mai utódaik névszerkezetében is. A névcikk élén álló helységnév az egyik, a kelet-szlovákiai

Tusaújfalu ~ Tusa ~ Tušice a másik. Az egyik újonnan települt falu: 1332/7: *Woyfolu* (Cs. I, 364) vámszedő jogot szerezvén 1419-ben már a megkülönböztető szerepű *Vámos-* előtaggal tűnik föl: *Wamusvyfalu* (ZichyOkm. VI, 535). A különbségtevés a fontos szerep jelölésére szükséges és elegendő volt hosszú ideig — viszonylag nagy volt a két falu közötti távolság —, de 1677-ben a Gálszécs közelében lévő *Újfalu* (1342: *Wyfalw*: vö. Cs. uo.) is jelzői előtagot vett nevéhez: *Tussa Ujfalu* (vö. FNESz. II, 690). A megkülönböztető szerepű *Tusa-* névelem a szomszédos *Tusa* helységgel kapcsolatos (uo.).

Felsorakoztatott példáink vallomása nyomán joggal állapíthatjuk meg, hogy a *vámos* lexéma túlnyomórészt másodlagosan, megkülönböztető jelző szerepében mutatkozik középkori, természetes névadású településneveinkben. Névszerkezeti alaptagként ekkor még csak igen kivételes esetben fordulnak elő. A mai *Nemesvámos* (ld. 2. *Vámos* a.) XV. századi átmeneti alakjai említhetők példaként, amelyek egyfelől épp a fordított irányú differenciálás kivételeiként mutatkoznak: *Kisvámos*, *Nagyvámos*. Minthogy azonban csak igen rövid ideig viselték jelzői névelemüket, és később csupán egyetlen falu vitte tovább az eredeti *Vámos* nevet: vö. 1483: *Wamos* (Cs. III, 252), 1550: *Vámos* (VeszprHtLex. 305); vélhetően csak álfaluval van dolgunk. Az elsődlegesen *Vámos* alakban fölbukkanó korai helységnevek más, (későbbi *Sajóvámos*) *Külvámos*, *Belvámos* példái is csak átmeneti és bizonytalan adatolású névalakok voltak (ld. ott!).

A hivatalos névadás eredményeként már előfordul *vámos* alaptagú helységnév is: pl. *Somogyvámos* — ma Somogy megyei település. Ennek az alaptagja azonban szintén későbbi keletű: 1773: *Vámos* (vö. FNESz. II, 487).

A közlekedés tárgykörébe vonható helységnevek népes csoportjainak mennyiségi egybevetése nyomán azt tapasztalhatjuk, hogy a *Vámos-* jelzői előtagú nevek kiemelkedő helyet foglalnak el a hasonló szerkezeti felépítésű egyéb helységnevek között. Ebben a tekintetben számomra a legmeglepőbb jelenség az volt, hogy a településnevek ezen típusából teljességgel hiányoznak a *Réves-* jelzői előtagúak; s legalábbis figyelmet érdemel, hogy a vártnál lényegesen kevesebb a *Hidas-* előtagúak száma. A regálejogokkal kapcsolatos helységnevek legnépesebb csoportjából, a *híd* névelemet tartalmazókból (mintegy száz név) mindössze 10 % körüli arányt képviselnek a *Hidas-* előtagúak. Ezzel szemben a viszonylag csekély számú *vám* szót tartalmazó neveknek (mintegy félszáz) csaknem a fele középkori *vámos* név. A később keletkezettekkel együtt viszont számuk a harmincat is meghaladja.

Hidas- előtagú településnevünk tehát kevés van, de van legalább. Nem így a *Réves-* helységnevek. A különbség oka az lehet, hogy hidak a nagyobb költségterhek miatt gyakrabban épültek már tartósan lakott, megállapodott lakosságú helyeken. Így a *Barlabáshida* típusú [birtokos neve + híd(a)], igen gyakori neveken kívül a már elnevezett faluhoz később épített híd, illetve a meglévő híd fölértékelődése lehetett a névadás motívuma. Így jöhettek létre a *Hidas* (falu)

vagy *Hidasnémeti* típusú névformák. Bármelyik folyamatot tekintjük, mindenütt találunk egy közös vonást: előbb van a birtok, a f a l u , és csak azután a h í d .

A révekkel azonban más a helyzet. Az átkelőhelyek mentén nem volt szükségszerű vagy éppenséggel nem volt tanácsos a lakosság gyors ütemű megtelepedése. Azért nem, mert a révek többnyire nem voltak állandó helyhez kötöttek, alkalmazkodniuk kellett a vízmosta partszakaszok, kanyarulatok változásaihoz. Munkács várának például *„ n a p n y u g a t i o l d a l á n f o l y v á n e l (t i . a L a t o r c a) , h a j d a n k o m p v a g y h i d a s [d e r e g l y e] s e g í t s é g é v e l e s e t t m e g r a j t a a z á t j á r á s , d e m i n t h o g y e z t a g y a k o r i v í z á r a d á s o k s o k s z o r v e s z e d e l m e s s é , s ő t n é h a l e h e t e t l e n n é t e t t é k : t e h á t 1 7 8 2 - b e n . . . f a h i d a t é p í t e t t e k . . . "* (vö. BALAJTHY JÓZSEF, Munkács városának és várának topographiai, geographiai, históriai és statistikai leírása. Debrecen, 1836. 238). Természetesen a rév is állandósulhatott. Ilyenkor azonban előbb azt nevezték el: pl. egyszerűen így: *Rév*, esetleg valamilyen fontosabb megkülönböztetéssel: pl. *Lórév*, *Homokrév* stb. Azután ha a rév mellett megtelepedett a lakosság, gyakran a rév neve lett a falu elnevezésének az alapja. Tehát előbb van a r é v , és csak azután a f a l u . A *Réves-* jelzőre ilyenformán nem volt szükség, minthogy egy rév neve nem lehetett *Réves*. Itt jegyzem meg, hogy természetesen a kivételek lehetőségét sohasem szabad kizárni.

A *Vámos-* jelzői előtagúak kimagasló száma bizonyosan összefüggésben van azzal, hogy a *vám* lexéma jelentése sokkal tágabb, mint a hídé vagy a révé, s nem kötődik csupán egy létesítménytípushoz, sőt, tágabb értelemben nem is tekinthető objektumszerű létesítménynek. Volt útvám, révvám, hídvám, határvám, szárazvám stb. Természetesen a sokféleség önmagában nem volna elég ok a *Vámos-* jelző pályafutásához. Ám ha az előbbi okfejtést itt is alkalmazzuk, könnyen belátható, hogy a vám maga nem volt ugyan objektum, de szinte mindig egy már kiépített létesítményhez, mint feltételhez kötődött. Tehát előbb az o b j e k t u m , azután a v á m . Mivel a *Vámos-* sokféle objektumnak lehetett megkülönböztető jelzője, a közlekedésben, kereskedelemben résztvevők számára ennek volt a legátfogóbb jelentése. Az adott helyzetben azonban mindig egyértelművé vált: minden ilyen helyen fizetni kellett. A félreértés lehetősége elég csekély volt. Akkor fordulhatott elő mégis, ha a létesítmény egy *Vámos* nevű személyről vagy nemzetségről kapta a nevét. Ilyenre pedig — legalábbis a középkorból — csak két példát ismerek. A régi Borsod megyében volt egy vár, amely a V á m o s i vagy Pelsőczi Bebekek tulajdona volt: 1445: Castrum *Wamus* (CS. I, 164). A másik példa egy régi Nógrád megyei helységnév. Az 1393-ban *Vámoslehota*: *Wamuslehutaja* (CS. I, 110) néven adatolt, 1467-ben *Vámosfalva*: *Wamosfalw* (vö. BánffyOkl. II, 93) alakban mutatkozó helységnévnek egy *Vámos* nevű személy volt a névadója (vö. FNESz. II, 729). Nagy megle-

petést azonban ez sem okozhatott az erre utazó kereskedők számára, mert a falu mindettől függetlenül vámszedő hely volt (uo.). Ma *Vámosfalu* ~ Mýtna Losonctól Ény-ra.

SZABÓ G. FERENC

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXV, 145–154

DEBRECEN
1998.

Szatmári helységnév-magyarázatok
Krasznaközi járás

A MNyj. 34. kötetében tettem közzé a Nagybányai járás anyagát (115–23). A Krasznaközi járásból 71 helység küldte vissza Pesty Frigyesnek az íveket. A többség, hiszen MP 82, SZIRMAY pedig — a pusztákkal együtt — 92 helységet közöl. E járásban is három gyűjtésre, feldolgozásra támaszkodom: Pesty kérdőpontjaira adott idevonatkozó válaszok (P), id. Mándy Péter vendégszövege ugyanott (MP), SZIRMAY ANTAL, Szathmár vármegye' fekvése történetei, és polgári esmérete I–II. (Budán, 1809–1810: rövidítve: SZIRMAY). A feldolgozáskor is ezt a sorrendet alkalmazom. Néha mind a háromból kapunk információt, néha pedig csak egyből, sőt egyből sem. Összességében 49 helységből tudtam értékelhető adatokat összeszedni. A Pesty-féle anyag adatközlői közül kiemelem a földtan kiváló tudósát, Dier Lajost, aki ekkor Sándorfalva plébánosa volt. Nagyszokondról 1864-ben és 1866-ban is írt, Sándorfalva leírásához pedig egy Észrevételek című mellékletet csatolt. Történelmi, földrajzi adatai megbízhatóak, de amikor egy-egy helység nevét magyarázza, már a délibábos nyelvészkedéshez jut el — nagyjából úgy etimologizál, mint Horvát István.

Az egykori Krasznaközi járásból ma 12 helység tartozik Magyarországhoz. A Csengeri járásba került: Angyalos, Csenger, Csengerújfalu, Pátyod, Porcsalma, Sályi, Tyukod és Ura, a Fehérgyarmati járásba: Tunyog, a Mátészalkai járásba: Győrtelek, Ököritó és Rápolt. Mivel ezekkel a helységekkel KÁLNÁSI ÁRPÁD részletesen foglalkozott a járási kötetekben, ezeket természetesen kihagyom.

Megadom az 1864–1918 között megváltoztatott (többnyire előtagot kapott) magyar nevet, továbbá a mai román nevet is.

Vannak olyan lejegyzők is, akik beismerik, hogy az eredetet nem tudják megmagyarázni. Pl. *Hirip* (Hrip): „Sem egy, sem más képpen a' név eredetéröl valamit tudni nem lehet". Vagy még egyszerűbben jár el *Oláhtótfalu* (Sîrb) és *Tománya* (Tomaia): „Ad 6-um Semmit".

Alsóboldád: ld. Felsőboldád a. Mai neve: *Bolda* (FNESz. I, 75). Itt jegyzem meg, hogy Szatmárban a helységnevek Alsó- előtagja az északabbi, a Felsőpedig a délebbi fekvésre utal.

Alsóhomoród: P: „Talán ínnét az elnevezése ís a falunak, vagy ettöl a viznek" (ti. a Homoród pataknak. M. L.). A FNESz. (I, 70) megerősíti a víznévi eredetet. Mai neve: *Homorodu de Jos.*

Amac: P: „A templom a Jesuitáké volt — ezek magyarul nem beszéltek, — a magyar „amaz" nevet németes kifejezéssel *Amacz*-nak nevezték, —ínét vette eredeti nevezetét". A helyes magyarázatot — a személynévi eredetet — a FNESz. adja meg (I. 97). Mai neve: *Amaţi.*

Balotafalu: P: „...az első ki ide telepedett ki irtván magának a szamos partján buo füzesből egy kis földet, azt mondotta *„en aci ma voi aciua"* mi magyarul anyit tesz, én ide telepedek. Később többen oda telepedtek el nevezték *aciuá*-nak..." Eléggé bonyolult, de az igazsághoz közel áll, mert a helységnév valóban az *aciua* 'meghúzódik' ige származéka (FNESz. I, 157). Ma is *Aciua* a neve. A magyar nevet nem magyarázták.

Barlafalu: P: „...a mint az öregek beszélik hogy halloták ös apáiktól — Barlafalu ös nevezetét vette a *bărr* és *lese* szavakból az l-söt a juhászok használták a juhok hajtásakor a lese szoval a Korlátokat nevezték melyekel a juh meg körözték... és igy e két szobol *bărr* és *lese* lett *Borlesti* nevezet — később meg magyarositva Barlafalunak nevezték..." Meglehetősen képtelen magyarázat, s még a román nyelv szabályainak is ellentmond. A FNESz. (I, 169) a helyére teszi: szn. + -falu, s a *Borleşti* magyar mintát tükröz.

Borhíd: SZIRMAY (II, 180): „...neveztetik a' *Bor* patakától, melly a' falút végig follya, híd van rajta, és malmot hajt". A FNESz. (II, 519. Szamosborhíd a.) nem a Bor patakra, hanem egy *Bor* nevű személyre gondolt. Mai neve, *Valea Vinului* inkább a folyónévi eredetet erősíti, hiszen a román községnév a *Bor-patak* tükörfordítása.

Csengerbagos: SZIRMAY (II, 133): „A' régi 's most is virágzó Bagossy nemzetségtől vette nevezetét". Ezt MP cáfolja: „Az Ős Bagossy Nemzetség... ezen községtől vette elnevezését". A FNESz.-ből megtudhatjuk, hogy a helységnév személynévi eredetű. Mai neve: *Boghiş*, a név alapelemének románosított formája.

Dobrácsapáti: SZIRMAY (II, 192): „Ez régenten különös két falú vólt. *Dobrách* azon nevezetű *nemzetségé*, mellette való Apáthi Ólchvai *Apátúrságé*, melly az Apátúrság elvesztével idővel öszve tsatoltatott". Az egyébként jó adatokat a FNESz. (I, 377–8) pontosítja. Mai neve: *Apateu.*

Erdőd: P: „A község neve a kőrül vevő roppant *Erdőségek*-ről vette nevezetét". A FNESz. (I, 422–3) kiegészítette a magyarázatot. Mai román neve: *Ardud.*

Erdőszáda: SZIRMAY (II, 177): „...régenten Erdőd-Száda, Mező város egy magas dombon..." Lipszky: *Erdöd Szada.* Bizony, nem régenten, hanem az újabb korban kaphatta az *Erdődszáda* nevet, hiszen a FNESz. (I, 425) a régiségből *-d-* nélküli adatot hoz, tehát: *erdő + száda.* Mai neve: *Ardusat.*

Farkasaszó: MP: „ Szép bükkes és tölgyes erdeje levén a benne lakó *Farkas*októl vette nevét". Csak az előtagot magyarázza, a többit ld. FNESz. (I, 441). Mai neve: *Farcaşa.*

Felsőboldád: P: „Egyéb eránt Felsö és Alsó Boldád Községek nevezetöket nyerték a *Bolt* vagy *Bolda* vizétöl..." Ezt megerősíti SZIRMAY is (II, 150): „...a' Boldádi patak végig foly úttzáin, mellyröl vették nevezeteket..." A patak nevének magyarázásakor P-nél ez áll: „...ezen csergedező patak tövében mely felső Boldád egy részét hasitja az egy kori Várkastély tulajdonos rablot kincseinek kö hegy oldalaban ki vájt raktára vagy *bolt*-ja állott, mely boltról az emlitett patak *bolt* vagy *bolda* patakjának (Valea Boldi) jelenleg is neveztetik". Dier Lajos az Észrevételekben — átvéve paptársától, Czinka Mihálytól az adatot — még ki is színezi: „...plebániám területén, mely őket (ti. Drágffy Sándort és fiát, Mihályt M. L.) uralta, a helynevek mind a lopás rablásra vonatkoznak... Felső és Alsó Boldád hol a nép rege szerint erős hegyi *boltozott* pinczékben rejtegették a szász és örmény kereskedöktöl elrablott kincseket". Magyarázás, cifrázás van bőven. A FNSz.-nek (I, 75. Alsóboldád a.) lehet igaza: szn. + *-d,* bár a folyónévi eredetet sem zárnám ki. Czinka Mihály, felsőboldádi plébános megmagyarázza e helység román nevét is: „...a Templomba könyebb együtt jarhatásra tekinteteböl a Juh aklok helyére keztek költözni 's meg telepedni, honét román nyelven a községet mai napig is *Stiná*-nak is neveztetik (vagy Juh aklának)". Ezt az etimológiát a FNESz. (i. h.) is alátámasztja. Ma: *Stîna.*

Felsőhomoród: P: „Felső Homoród község elnevezését, a Latin mondatból származtathatni *humum redit* mert esős időben a föld ritkasága miat egészen elmosatik". Kár, hogy a lejegyző nem olvasta SZIRMAYt, mert e helységnév eredete sokkal egyszerűbb (II, 173): „...a *Homoród* nevű patak foly el a' falú derekán, mellytől veszi nevezetét..." Vö. Alsó- és Középhomoród. Mai neve *Homorodu de Sus,* első eleme a magyarból való, a *Sus* pedig a *Felső-* fordítása.

Gyöngy: P: „Gyöngy községröl mint hagyománybol a' név eredetéröl tudva van, hogy hajdanába igen nagy Erdö vólt 's Ákos községben lakozó fehér barátoknak tanya létezett — az erdö fákon igen sok *gyöngy* termet, a' vidékei lakosok télbe és nyárba gyöngyre hajtott marháit magyarul Gyöngy — e' tanyán levö barátoknak tinók románul *zsuncs,* 's igy Gyöngy községe, román nyelven Zsunzs neve ered". — Nagyon is meggyőző magyarázatnak látszik, s még ezt megerősíti MP: „Gyöngy Helység oláhul *Gyöngyes*". A román nevet kár volt a *junci* 'tinók' névből magyarázni. A falunév nem innen származik, a fagyöngyhöz sincs köze, hanem a régi adatok bizonysága szerint fordítás eredménye (vö. *perl, perlu*), és a román *Giungi* a magyarból való (FNESz. I, 546).

Királydaróc: Mind SZIRMAY (II, 145), mind a rá hivatkozó Lubinszky József, helyi bíró meglehetősen terjengős magyarázatot ad. Ezekkel megegyező, de rövidebb leírást ad MP: „Király Darcócz 1489. évtől fogva Mező Város. 1217-ben Sólymosnak neveztetett, mivel a Királyi Sólymok ezen Majorban neveltet-

tek, s tanittattak. 1262-ben V István kir. Eurs nemből való Aladár Grófnak ajándékozta Solumus földjét, mely a Királyi Solumusoké vólt. *Drauch* du Fresne szerint Sólymot jelentvén, a' hely is *terra draucharíorum regiorum* volt, 's innen neveztetett Magyar Darócznak, s innen hívatott Király Darócznak is". Az igaz, hogy a helységnév alapja foglalkozásnév, de nem 'solymár', hanem 'nyúzó' jelentésben (FNESz. I, 197, Beregdaróc a., 732). Mai neve: *Craidrolț.*

Kiskolcs, Nagykolcs: P: „Nevét a' régi tulajdonosoktól a' *Kóch* nemből eredett nemesektől vette". A FNESz. (II, 194) véleménye más: a 'fatönk; köpü mint méhlakás' jelentésű szláv szóból származtatja. Az esetleges személynévi eredeztetés további vizsgálatokat igényel. Mai neveik: *Culciu,* illetve *Culciu Mare.*

Kisszokond, Nagyszokond: Kisszokond leírásában mindössze ennyi áll: P: „Nevét Nagy Szokond szomszéd községtől köcsönözte..." Dier Lajos Nagyszokond leírásában (1864-ben és 1866-ban is) mindkét község nevének eredetéről elmélkedik. Az 1866-os a precízebb: „...Kis Szokond népesebb román falu, s tán csak azért neveztetik kicsinynek, mert völgye szükebb Nagy Szokondénál. Lehet hogy nevét mind a kettő a *nagyobb* vagy *kisebb zug*-tól vette, melyet egykor elfoglalt, de inkább hiszem hogy azt a mint a szomszéd Szakasz falu *»szak«* gyökből képződött *on* raggal, melyhez aztán Korond Berend Vezend (:s illetöleg Vizend:) mintájára a hely képző *d* járult, csakhogy a gyök mély betüje az oláhok szájában tökéletes *o*-ra változott; t. i. a *nagy* és *kis birtoki szakon tanyázók,* eredetileg nagy és kis szokondiaknak mondhatták magukat". Az Észrevételekben újabb etimológiával áll elő: „Nagy és Kis Szokond (:a sváb mondja:) a melyek *zokon* vehették a fegyveres Urak gyakori requirálásait..." A FNESz. (II, 213) megoldása meggyőző: egy szl. *Sokol* + *-d.* Mai neveik: *Soconzel,* illetve *Socond.*

Középhomoród: Ugyanaz a hibás magyarázat, mint Felsőhomoródnál, de ezzel a kiegészítéssel: P: „*Közép* elnevezése pedig [ti. onnan ered M. L.] Homoród néven három egy vonalba fekvő község lévén ezen község a *középen* fekszik; 's e fekvése adá Mellék nevet". Mai neve: *Homorodu de Mijloc.* Az utótag jelentése: 'közép'.

Krassó: P: „A név eredetéről csak hagyomány után lehet azt gyanitani, hogy a' falú alatt most már ugyan ki apadt, de még emberek emlékére is igen sok hallal bövelkedett *Karás* nevü tótól vette vólna ezenn el nevezést". A FNESz. (II, 520. Szamoskrassó a.) a szláv eredetet valószínűsíti. S mivel az ott hiányolt víznév megvan (illetve megvolt), a török eredetet nem zárnám ki, bár ehhez még okleveles adatok is szükségeltetnének. Mai neve: *Cărăşeu.*

Krasznabéltek: P: „...nevét IV-ik Béla magyar király fiától, ki korában a rengeteg bükköt néhány kisérővel beutazván, annak tövében szomjuson inni kivánt; a bélétől kitakaritott töktől, mellyből követői fris forrás vizzel megkinálták *béltök*-nek nevezte". SZIRMAY (II, 156) nyelvileg már pontosabban

fogalmaz, s állítását igyekszik is bizonyítani: „1086. Eszt. Salamon Király a' Kúnokat segítségre híván, azok ellen ezeken a' részeken Szent László Király hartzolna ezen a' vidéken, a' hol most Béltek fekszik, nagyon megszomjúhozott, a' katonái tehát borral megtőltött tököt hozának nékie, a' mellyből édesdeden iván, de édes *Bélű tök* ez! tréfából így felele, a' hol aztán helység épűlvén ezen Sz. Királynak tiszteletére *Bél-tök*-nek neveztetett..." A két magyarázat a mondák kialakulására jó példa. A FNESz. (I, 805) szerint német közszóból (walt-eck 'erdőszöglet') származik. Ezt megerősíti az, hogy „1475-ben még Erdőalja-Béltek volt a neve" (SzabSzatm. 82). Mai neve: *Beltiug.*

Lippó: P: „Lippó Nevét veszi a' hozá kőzel lévő bűkös hegyekről le jövő *Lipoucz* pataktól, melly a falu közepén folyván átt, a falut két fele osztya..." A FNESz. (II, 520., Szamoslippó a.) a Baranya megyei Lippóval (II, 39) együtt nemzetségnévből vezeti le. Esetleges folyónévi eredete további vizsgálatot igényel. Mai neve: *Lipău.*

Madarász: P: „...onnat vette eredetét, mert a község helye 's határa hajdanába csere 's vizekeny (értsd: vizenyős M. L.) *Madarászó* és Vadászó volt..." A foglalkozásnévi eredetet a FNESz. is megerősíti (II, 61-2). Mai neve: *Mădărăs.*

Magyargéres: P: „...a' név eredetéről tudva van, hogy hajdanában Ákos községben lévo 's lakozó fehér barátok (:Papok:) e' község határán földeket bírtak, 's ott *magyar béres*-ek tartattak pedig nevezett Papak fehér barátok Ákos községből elpusztultak, azoknak a' béresek letelepedték magyarok vóltak Magyar Géres neve ered". —A *Géres*-nek annyi köze van a *béres*-hez, hogy rímel rá. A FNESz. (I, 511. Géres a.) helyesen állapítja meg, hogy a falu nevében személynév lappang, a György becéző alakja, bár én inkább a Gergelyre gyanakodnék. Mai neve: *Ghirişa.*

Mogyorós: SZIRMAY (II, 174): „...a' helységen keresztűl a' *Mogyorós* patakja foly, mellytűl vette nevezetét..." P: „...román elnevezése *Mareusu".* És: „Vale Mare. e patak a' Leurda Mare es a' Virvu fontani erdö szakadásokból eredvén — lejebb a határba *Mareuselu* név alatt tovább folydogálván e' határon túl már Lipontin-nak nevezik". A helység neve 1424-ből adatolható *Monyoros* formában (Cs. I, 481). Nyilvánvalóan a Mogyorós pataktól kapta. A Nagybányai járásban is van egy Mogyorós patak és két Mogyorós helység (vö. MNyj. XXXIV, 120). A román *Mareusu,* ma: *Măriuş* a magyarból való. A *Monyorós>Mareus(u)* átvétel körülményeire vö. *Aranyos>Aries.*

Nántű: Háromszor is leírták. P(1866): „A Nántű elnevezést pedig onan kapta, hogy e' Községet egy *Nánda* nevű patak folya keresztűl: leg idősbb emberek emlékezetük szerént pedig a' Patak eredeti nevét onan vette, hogy a' régi időben e Patak Nádas helyről forrott ki, és a' kiejtés könnyebbségéért mind a' Svábság, mind pedig a' Román ajkú lakosság a' *Nádtű* helyett, — a' Nántű elnevezést karolta fel, és így kőzvélemény szerént e helység is a' Nántű nevett e Patakról

örökölte". Továbbá: „A környéken ismeretes *Húúrez* Román név alatt is melly Magyarúl anyittészen hogy Bagoly". A magyar néveredet magyarázatában vannak jó elemek is, a helyes magyarázatot ld. FNESz. (II, 221). Mai neve: *Hurezu Mare* — megkülönböztetésül a Kraszna megyei Bagolyfalva *Hurezu Mic* román nevétől.

Oláhgyűrűs: P: „O. Gyűrűs vagy Romanul Gyirousa nevezetét *Gyürü alaku* völgy fekvésétöl vette". Elképzelhető. De talán a *gyűrű* 'vörösgyűrű' növénynév is szerepet játszott a névadásban (vö. FNESz. I, 554. a Zala megyei Gyűrűs a.) A község nevét a XV. századból lehet kimutatni: *Gyrus* (1461), *Gyerews* (1470) (Cs. I, 476). A román *Gerăuşa* a magyarból való.

Oláhhodos: SZIRMAY (II, 155): „...a' *Hodos pataka,* melly a' bikről veszi eredetét, folydogálván az úttzákon". MP: „Oláh néven Hodis. A *Hodos patak* végig folyván a Krasznába szakad". Tudákos etimológiával magyarázza Dier Lajos az Észrevételekben: „...s Oláh Hodos hol a szomszéd olygarchák között néha alkalmasint *had*-ra is került a sor". A község névadója a Hodos patak. Maga a helység 1424-ből adatolható *Also Hodos, Felse Hodos* formában (Cs. I, 476). 1898 után az előtag megváltozott, és a falu a *Béltekhodos* nevet kapta, mivel a krasznabélteki uradalomhoz tartozott (MEZŐ ANDRÁS, HivKözs. 230). A román *Hodişa* a magyarból való.

Oláhmeddes: SZIRMAY (II, 165): „Medes, Oláhúl Medisa... a' falún keresztűl foly *Medes* patakja, melly innen veszi eredetét, és a' falú tőle nevezetét". P: „Valye Meddesi, *Meddes* patakja a bűk erdőről lefollyó patak, melly a kőzséget két egyenlő részre osztja". P (Résztelek a.): „*Válye megyesi* nevű folyo neve eredetét veszi az Oláh megyesi patakból". Első előfordulása: „1273-ban Erdőd vidékén emlitenek egy *„Medies"*-t. Ott találjuk ma Oláh-Meddest, dk. felé" (Cs. I, 480). A helység a Meggyes pataktól kapta nevét. 1898 után az egyszerűsítés jegyében az *Oláh*-előtag elmaradt (MEZŐ, HivKözs. 236). A román *Medişa* a magyarból való.

Oroszfalu: P: „Már a Tatár futás előtt is népesitett falu lehetett — állitolag *Oroszok* lakhatták". Ebben igaza is van. SZIRMAY teljes terjedelmében közli Dervis Ispaja 1673-ban kelt levelét (II, 182). A bennünket érdeklő részlet: „Szathmár Vármegyében lévő *Oroszfalússi* jobbágyim, hallom, hogy elszéllyedtetek..." Az említett „tatárfutás" valamelyik megelőző évben történt, ennek következménye a község elnéptelenedése. CSÁNKI nem adatolja — csak a Nagybányai járásban fekvő (Kékes-)Oroszfalut, így a fenti dátum az első előfordulás. A népességet a románok pótolták. Mai neve: *Ruşeni* 'orosz lakosok'.

Óvári: MP: „Minő *Vár*-ról kapta nevét? van e nyoma vagy emlékezete?" A FNESz. (II, 293) 1312-ből adatolja, így nem csoda, hogy 552 év után a névadó erődítménynek nyoma sem maradt. Mai neve: *Oar.*

Pácafalu: MP: „Pálcza (Pácza) falu, régen *Apácza* falu". SZIRMAY (II, 174): „1370. A' Szathmári *Apátzák* bírtokába volt, kiktől vette nevezetét". P.

(Középhomoród a.): „Kalugericza — Apáczák rétje — nevét a hajdan Apátzafalu most Páczafalu alján létezett *Apacza* zárdától vehette, melly rét — a Monda szerént az emlitett zárdához is tartozott". — KÁZMÉR MIKLÓS a következő adatokat hozza: 1370: *Apáczafalu* [átírt!], 1572: *Apaczafalva,* 1648: *Apatzafalva,* 1720: *Pácza-Falu,* 1781: *Paczafalu,* 1808: *Apáczafalu,* 1828: *Páczafalu, Apáczafalu* (A »falu« a magyar helynevekben. Bp. 1970. 384). 1720 után állandósodni látszik a *Pácafalu* falu forma a szóhatár téves eltolódása következményeként. Mai neve: *Chilia* a. m. szerzetesi cella.

Pálfalva: SZIRMAY (II, 195): „1399. Pál, Dobráchy Miklósnak fia testvéreivel felosztozkodván, 's nékie egész helység jutván, ezt *keresztnevéről Pálfalvának,* 's magát Pálfalvaynak nevezte". Részletezés nélkül említi MP is. Az elnevezés hamarabb történhetett, hiszen a FNESz. (II, 534. Szatmárpálfalva a.) 1379-ből adatolja. Mai neve: *Păuleşti.*

Papbikó: SZIRMAY (II, 178): „Mező-Bikó, három régi rendetlen faluból most szép sorjába öszve húzatott helység..." P (Remetemező a.): „...a viz neve *Bikontz,* mert bikorol jön". A FNESz. (II, 316) megoldása: *pap* + *Bikó* (patak). Mai neve: *Bicău.*

Pettyén: P: „3-or tudomás szerint Bázán volt, azt a víz nagyobb része elmosott, s így mivel csak egy *pety* maradt, később Pettyén lett". MP: „Régen Baziand, Bazánd Neve. 1550. *Pettyéni Demetertől Pettyénnek* és Bazándnak mondatik". Mindezekből csak a Bazánd név az igaz. A Pettyén helységnév személynévi eredetű (FNESz. II, 344). Mai neve: *Petin.*

Piskárkos: P: „...300 év előtt azon térség csupa lapályos vizenyős hely lévén, ahol csikok voltak, mellyet románul *piskár*-nak hivják, mellytől nevezetét vevé."A román *pişcar* csak végső forrás lehet, mert a község a Piskárkos pataktól kapta közvetlenül a nevét (FNESz. II, 352): Mai neve: *Pişcari.*

Rákosterebes: P: „A' név eredete onnan származik, hogy a' Felső-Boldád felől, be folyó *Rákogyicza* nevű folyó patak partba igen sok rák létezett hajdan a' fűz fák vizbe nyúló gyökerei közt, de még ez előtt 20. évvel is, 's onnan nyerte a' község ezen elnevezést, magyarul R. Terebes (:románúl Rákova:)". P (Nántű a.): „A' Korond, *Rákova* és Nánda patakja folynak a' határon keresztül..." A rákoktól a Rákos (Rákogyica, Rákova) patak nyerte a nevét, s megkülönböztető előtagként került a Terebes elé, hiszen e járásban van egy másik Terebes is (ld. Tőketerebes a.). CSÁNKI Közép-Szolnok megyéből hoz adatokat (I, 565): „Therebes (1461). A mai Rákos-Terebes, Kraszna-Béltektől d. Ugyane helységet 1470-ben *Olahterebes* név alatt Szatmár megyéhez számitják a melyhez ma is tartozik". SZIRMAY (II, 151) adat említése nélkül az 1393-as évszámra hivatkozik. A FNESz. (I, 806. Krasznaterebes a.) megadja az utótag etimológiáját is. A *-terebes* egy 'irtvány' jelentésű szláv elem (FNESz. II, 639, Terpes a.). A román *Racova* a pataknévből származik.

Remetező: P: „...ösi nevezette *Pomi,* mely nevezetét onnan vette a mint a nép hagyományból veszik, az elsö ki oda telepedek, mint hogy erdös hely volt, irtáshoz fogtak és az erdöben lévö s találtatott *vad tsemeté*-ket meg hagyták, mely románul így mondatik Pomi..." Továbbá: „Magyarul Remete mezö nevét onnan hordja, mert régentén Veresmart helységben *Remetek* szent pál klastroma volt, kiknek az erdöségben mezejek volt, és onnan lett, és onnan lett *Remeték mezeje* Remetemező". — SZIRMAY (II, 179): „Régenten Első *Remete Szent Pál* Szerzetesseinek Veresmarthi Klastromához tartozott, és ezért Remete mezőnek neveztetett". Könnyen lehet, hogy az állítás igaz, de kellő adat hiányában inkább a FNESz. (II, 407) megállapítása a helytálló: *remete (Remete) + mező.* A *Pomi* nevet, mivel már 1864-ben említik (sőt elemzik), nem hatósági úton állapították meg az elcsatolás után.

Résztelek: P: „...a' *telkek részekre* oszolnak, onét vette magyar esmeretes nevét a' „*rész és telek*-töl" Résztelek". Román nevéről P: „Tatarest nevét pedig onét, — mivel délröl fekvő domb a' tatár futáskor a' *Tatárok* ezen helyen píhentek meg, 's olta e' domb is „*gyálu Tatarest*-nek" neveztetik." A Résztelek magyarázata igaz is lehet, de vö. a FNESz. (II, 411) a Bács-Kiskun megyei Résztelek magyarázatával. A román *Tătăreşti* névnek aligha van köze a Szatmárban többször is megtörtént „tatárfutásokhoz". Nem egyéb, mint a *Tătar* családnév továbbképzett alakja (Constantinescu, DOR. 387), jelentése: 'Tătar nemzetsége, Tătarék'.

Sándorfalva: Mivel Dier Lajos meglehetősen hosszan fejtegeti a név eredetét — történelmi adatokkal bő lére eresztve —, kissé rövidítenem kellett: „Országszerte csak Sándorfalunak hivják, mely szót Német vulgo sváb lakói — német mondatokban — soha ki nem használják ba rag nélkül, ezen helynevet a német szintugy mint a román nép csak *Sandrá*-nak mondja. Hogy azt valaha ősi lakosai Sandrestynek, mint ezt a vmegye egy ujabb német térképén látom, lakosait pedig Sandrenű-nek nevezték volna, arról sem jelenlegi lakosai semmit sem tudnak, sem én utánnajárva eddig semmit sem olvastam". Az Észrevételekben: „S ezzel akár magyar akár oláh szempontból veszem a dolgot Sándorfalva szintúgy mint Sandrucza völgye *Drághfy Sándor*-nak köszönheti nevét..." Ezt megerősíti SZIRMAY is (II, 165): „Sándorfalva, Oláhul Sandra, 1387. *Drágffy Sándri*-tól neveztetett, aki megnépesítette". A magyarázatokban nincs okunk kételkedni. KÁZMÉR (285) 1411-ből és 1688-ból hoz — modernizált — *Sándorfalva* adatot. A *-falva* és a *-falu* felváltva használtatott, míg a múlt század végére *-falu* maradt meg. Mivel a Nagybányai járásban is van hasonló nevű helység (Felsősándorfalva), itt *Kraszna-* előtagot kapott. A román *Şandra* és a német *Schandra* a magyarból való.

Szakasz: P: „...románul *Retyesz*-nek hivatik mely rekesztés v. szakitást jelent...leg való szinübb azon hit..., hogy: valaha hires Vank Péter és Gábor testvérek erőszakkal sajátitottak magoknak e tájon bizonyos birtokrészt, hová az

után Bombár és más családokat kecsegtettek és telepitettek a *szakasztott* v. *erö szakkal sajátitott hely*-en a most is fen álló helységet. A FNESz. (II, 513) cáfolja, mivel a névadásban inkább a '(terület)rész; kazal, asztag' jelentésű *szakasz* szó játszott szerepet. A jelenlegi román név: *Răteşti* 'Rătea emberei', és úgy tűnik, mintha hatósági úton állapították volna meg. Mindhárom forrásunk *Retyesz*-t ír. S abban is következetesek, hogy a román *-eşti* képzőt *-est(y)*-nek írják. Így Pesty adatközlőjének az állítása igaz lehet.

Szamoskórógy: SZIRMAY (II, 190): „Régenten Korognak hivatott, és a' *Korogy* régi magyar *nemzetség* tőle nevezte magát, melly bizonyos abból: hogy több ollyan nevezetű helység Magyar hazában nem is találtatik..." Találtatik bizony, nem is egy! A megoldás sokkal egyszerűbb: *kóró* + *-d* (FNESz. II, 120).

Szatmárnémeti: MP: „Ezen Szatmár Város neve hajdan Zothmár, sőt Zakmár néven is iratott. E nevet Thomás Ferdinánd a Magyarok eredeteiről írott könyve III. része 10-k cikkében *Zothmár* 'Sidó szótól, mely Áradás miatt szomorút jelent — származtatja. Volt egy *Zothmár* nevü nemzetség is, melynek egyik fia Nÿcholai vólt, ennek 1237 kőlt végrendelete szerint. Ellenben Zanathy Jósef *Sátu máre* Oláh szóból, Bartók Gábor pedig *Sero — satum*-ból fejditent. Mit Páriz pápai Borgum centenarium Másáló Vár latin neven emlit. Végre Csermák Antal *Othmár*-tól Attila egyik fiától származtatja. Mindezen állitások azonban csak hozzávetésűl említendők, egyik sem levén vóltaképen igazolható". — Ebben tökéletesen igaza van. Érdekes, hogy SZIRMAY meg sem kísérli az etimologizálást, de a zsidó eredetet, továbbá az Ottmártól való származtatást cáfolja (I, 1–2, 143). Szatmár városa személynévi eredetű (FNESz. II, 533). 1715-ben egyesült a Szamos túlpartján fekvő Németivel. MP: „Németi egy csatolt Város neve azon *Németek*-ről eredményeztetik, kiket II András 1230-ki oklevele szerint Szent István neje Keyzla oda telepített 1006-k évben." Vö. FNESz. (uo.).

Szinfalu: P: „...régebben a' midön még Románok lakták *szén égetö* helly volt, honnét az el nevezés is „*szin* vagy *szén*" Románul *Szin batrín,* mi szinte az elöbbit igazolja". Pontosan ezt nem igazolja. A román név (a. m. ószín) legfeljebb a falu helyének megváltozására utal. P (Lippó a.): „...van még egy ugyancsak a bűkről eredő patak, melly Romanul *Válje Szijului,* Magyarúl Színfalu patakának neveztetik, mert Szinfalu, Románul Sziju, mellett jön a Lippai határba..." SZIRMAY (II, 185. Krassó a.): „...a' Szin pataka is ezen helység és a' Lippai határok köztt jön le a' bikről a' Szamosba". A községet először 1424-ben említik: Zynfalwa (Cs. I, 486). A névadás alapja a patak neve lehetett, de a *szín* ~ *szén* 'gazdasági épület' szavakat sem merném kizárni mint névadási indítékokat. A román *Sziju, Sin* (Hnt. 1926) és a mai *Sîi* a magyarból való.

Szoldobágy: P: „A' Rákóczi foradalomkor — az e község határán nagyobb táborozások történtek... a mostan szorosan vett község területe akkor még tisztás szabad hely volt, 's igen szép kinézésű, 's e hellyre jártak fegyver szűnet alkalmával a hadi tisztek néha gyakorlatra, máskor mulatságra, a fő tábor azonban

mindég a bűk erdőben volt, — 's e hellyröl, hol most a kőzség fekszik igen jól halatszott, a távoli táborbólis a dob szó — 's igy román nyelven ki ejtve, *Sze aude dobá* (halatszik a dob) nevett kapta e térség, Melly nevet a későbben keletkezett kőzség is őrőkőlte, 's melly név későbben Szoldobágy névre módosítatott". A részletező magyarázatból egy szó sem igaz. A község jóval régebbi, mint a „Rákóczi foradalom" ideje, hiszen CSÁNKI (I, 563. Közép-Szolnok megyében) ezt írja: „*Zaldobagh*" (1475). SZIRMAY korábbi adatot hoz (II, 155): „1346. Dedemes helységet *Zaldubag* árka mellett..." Ezek szerint a helység víznévi eredetű. A Szoldobágy etimológiáját ld. FNESz. I, 580 (a Bihar megyei Hegyköszádobágy a.). A helység később a Bükk- előtagot kapta. A *Szolduba,* a *Solduba* (Hnt. 1926), illetve a II. világháború után hatósági úton megállapított *Săldăbagiu de Barcău* első tagja a magyarból való.

Tőketerebes: P: „Töke Terebes Község nevezetét onnan veszi, mint hogy 300 évvel ez előtt körös korül *terebélyes* vén fák foglalták el az itteni környéket — itten a hol jelenleg a Község áll nagy *tőkék* voltak, mellyek folytonosan irtattak, — fák vagdaltattak, mellyekből sok ház épült, — azért a név eredetiségét veszi Tőke Terebes..." Csak közelít a valósághoz (vö. FNESz. I, 806). Mivel Zemplénben is van ilyen nevű helység, a szatmárit folyónévvel egyénítették: Krasznaterebes (MEZŐ, HivKözs. 231). Mai neve: *Terebeşti.*

Válaszút: MP: „Válaszút helység, Oláhul *Valaszuta*". P: „...e' Községnek a dombon levő része *Válaszut*-nak első része pedig *Mora borsi*-nak neveztetik a' község kezdetétől fogva fen álló malomtol melly a' most is életben levő Borsa családtól veszi nevezetét". Etimológiáját közli a FNESz. (II, 725). Az elcsatoláskor *Valasut* (Hnt. 1926) volt a neve, de még a 20-as évek végén *Răscruci*-ra változtatták.

Veresmart: SZIRMAY (II, 179): „...magas földön fekszik a' Szamos partyán, mellytűl messzire látszik..." P: „...e községet román el nevezésen *Vos mart*-nak is nevezik". 1490-ből lehet adatolni: *Veresmart* (Cs. I, 489). Mivel az országban több ilyen nevű helység is van, a Szamos- előtagot kapta. Veresmart etimológiáját ld. FNESz. II, 510 (Szabolcsveresmart a.). Mai neve *Roşior* újabb keletű, és részfordítás a magyarból. *Roş* > *Roşiori* (Constantinescu, DOR. 363) 'vöröses színű(ek)'.

Zsadány: P: „...a Dél keleti oldalán kis Sadány régenten falu egybe kebelezve nagy Sadánnyal, most puszta, nagy Sadány es kis Sadány nevét veszi *Sadányi Tamás birtokosáról...*" Épp fordítva! Elemzi a FNESz. is Szatmárzsadány a. (II, 534). Mai neve: *Sătmărel.*

MIZSER LAJOS

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXV, 155–165

DEBRECEN
1998.

Az erdélyi egyházak hatása a keresztnévhasználatra az erdélyi akadémiták középkori és korai újkori névanyagában*

1. A keresztnevek felekezeti preferenciáit a névtudomány, a magyar névtan, is már régóta számon tartja. E kérdéssel történeti vonatkozásban behatóbban GALAMBOS LÁSZLÓ (1942), MIKECS LÁSZLÓ (1944), KARÁCSONY SÁNDOR ZSIGMOND (1961), MIKESY SÁNDOR (1969), BÁLINT SÁNDOR (1977), BENKŐ LORÁND (1987) foglalkozott, és még az egyes keresztneveket vagy keresztnévi alapú családneveket tárgyaló tanulmányok is számos részletkérdést érintettek. Ennek ellenére több vonatkozásban csak általánosabb ismereteink vannak e kérdéskörről, nevezetesen az — csak a legközismertebbet idézem —, hogy a protestantizmus térhódítását követően e felekezetek hívei körében a bibliai, főként ószövetségi nevek nyomulnak előtérbe a szentek neveinek, a martirológiumi neveknek a rovására, amelyek ezután főként a katolikusok preferált neveinek körébe tartoznak. A protestantizmusnak keresztneveink történetére gyakorolt hatása több évszázadra nyúló folyamat, melynek a részletesebb felderítése a névtan, a művelődéstörténet, az egyház- és kultusztörténet szakembereinek még igen sok feladatot kínál, sőt igazán megalapozott eredményeket csak e tudományszakok együttes, komplex vizsgálataitól várhatunk. A modern magyar névtan fellendülésének idején, az 1950–70-es években a keresztnevek egyházi vonatkozásai a tabutémák közé tartoztak. Erdélyben pedig különösképpen. Témaválasztásomat természetesen ez is indokolja. Ilyen irányú vizsgálatokkal ugyanis már korábban próbálkoztam például akkor, amikor az egész erdélyi magyarság keresztnévhasználatának az 1960–80-as évekbeli állapotát igyekeztem felmérni (B. GERGELY 1984). Ebből azonban a nevek egyházi vonatkozásait jórészt kihagyatták.

E kutatás történeti irányú elmélyítésére az serkentett, hogy az elmúlt években kitűnő kiadványokban, illetve kiadványsorozatokban hatalmas mennyiségű, felekezetekhez nagy valószínűséggel köthető névanyagot: diáknévlistákat tettek közzé a középkortól a XIX. századig az erdélyiek egyetemjárásáról (TONK 1979, 1992), illetve nagy szerepű erdélyi iskolák: Nagyenyed, Marosvásárhely, Szat-

* Elhangzott a IV. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson (Róma, 1996. szeptember 7–14).

már diákjairól (JAKÓ-JUHÁSZ 1979, BURA 1994, TONK 1994). Ezek teljes és alapos feldolgozása természetesen nagyobb lélegzetű munka, mint amennyit e dolgozat számára elvégezhettem. Minthogy szándékomban áll a címben megjelölt témát történeti folytonosságban fokozatosan kidolgozni, a jelenlegi alkalommal a középkorban és a korai újkorban: a XVII. század végéig próbálom megvallatni a fent említett forrásanyagot, elsősorban a külföldi egyetemekre peregrináló erdélyi akadémiták névsorait. Ez az értelmiségi réteg e korban még nagyrészt egyházi értelmiség, de az egyre gyarapodó világi értelmiség is — főleg tanulmányi évei alatt — igen szoros szálakkal kötődik az egyházhoz. Az egyetem megválasztását így természetes módon irányította a vallási hovatartozás. Annak ellenére tehát, hogy a forrásanyag közvetlenül nem jelzi a nevet viselő személy vallását, abból, hogy melyik egyetemre vagy egyetemekre iratkozott be (hiszen több egyetem látogatása a peregrináció lényegéhez tartozott), nagy valószínűséggel következtethetünk arra, hogy az illető katolikus volt-e vagy protestáns. 1520 után — mint ismeretes — az erdélyi magyar és szász protestáns akadémiták főleg Wittenberg, Leiden, az Odera menti Frankfurt, Jena, Marburg, Altdorf, Heidelberg, Königsberg, Lipcse, Strasbourg, illetve a hollandiai Franeker, Groningen vagy a lengyelországi Thorn és Gdansk egyetemét látogatták. A katolikus teológusok a Braunsbergben, Grácban, Olmücben, Vilnóban és Bécsben működő pápai szemináriumokra, illetve a középkor leglátogatottabb olasz egyetemeire: Rómába, Bolognába mennek. Pádua jogi és orvosi egyetemét azonban protestánsok is felkeresik. Nem egyértelmű a krakkói egyetem felekezeti jellege sem. Az erdélyiek egyetemjárásáról készült fentebb említett forrásanyagul használt kötetek szerzőjének köszönhetően az akadémiták személyéről, későbbi életútjukról, családjukról is kapunk sok esetben felekezetükre vonatkozó információt. Így viszonylag kis hibalehetőséggel megállapítható, hogy egy-egy nevet milyen arányban viselnek katolikusok vagy protestánsok. A protestánsok neveinek továbbtagolását lutheránus, református és unitárius felekezethez tartozók neveire igen megnehezíti, hogy e vallásilag forrongó korszakban az emberek gyakran változtatják felekezetüket a protestantizmuson belül is. Ezért egyelőre a protestánsok neveit együtt tárgyalom.

Az erdélyi egyetemjáró ifjak igen tekintélyes hányada az erdélyi szászok közül került ki a vizsgált korszakban. A XVI–XVII. századtól név szerint ismert külföldön tanult erdélyieknek 35,5%-át az erdélyi szász városok (Brassó, Szeben, Beszterce, Medgyes, Segesvár), illetve más városok pl. Kolozsvár, Torda stb. jelentős számú szász polgársága küldte az egyetemekre (SZABÓ 1980: 165). A lutheri reformáció is köztük hódított teret legkorábban, s míg részben az ő papjaik közvetítésével a magyarok is megismerik és befogadják Luther tanait a vegyes szász–magyar lakta városokban, megindul e városok szász polgárságának — papjaiknak is — az elmagyarosodása (pl. Heltai Gáspár, Dávid Ferenc). Tudjuk, hogy a protestantizmus újabb ágai felé is egy darabig együtt haladnak

az erdélyi szászok és magyarok, s értelmiségi képviselőiket ezért is, már a közös akadémia tanulmányoktól kezdődően sokrétű szálak fűzik egymáshoz. Mindez arra késztetett, hogy az erdélyi akadémiták keresztnévanyagát — szászokét és magyarokét — egyelőre ne válasszam szét e két században kitérve természetesen ahol szükséges az egyezéseken túl jelentkező különbségekre is.

2. Ahhoz, hogy felmérhessük, az erdélyi egyház XVI. század első felében bekövetkező felekezeti tagozódása mikortól, milyen mértékben és milyen módon gyakorol hatást a keresztnévhasználatra, először áttekintjük az egyetemet járt erdélyiek középkori, tehát a reformáció előtti névanyagát (TONK 1979). A névtanban szokásos egyházi vonatkozású csoportosítást alkalmazva[1] e névanyagot a következőképpen jellemezhetjük:

A 2496 középkori erdélyi akadémita 112-féle keresztnevének mintegy fele (62 név) vértanúk szentek ún. martirológiumi neve (Itt és a következőkben l. az 1. számú táblázatot). A leggyakoribb 25 név fele is közülük való: a *György/ Gergely* (3)[2], *Miklós* (5), *Bálint* (8); *Márton* (10), *Antal* (12), *László* (14), *Lőrinc* (16), *Ferenc* (17), *Balázs* (19), *Gáspár* (21), *Benedek* (25). Az akadémiták neveinek bő harmadrésze (36,28%) bibliai név. Az újszövetségi nevek száma csak valamivel több (20,12%), mint az ószövetségieké (14,16%), viszont sokkal többen viselik őket. A két leggyakoribb név a *János* és a *Péter* (az akadémiták kb. 21 százaléka csak e két név valamelyikét viseli), de sokan viselik az *András* (6), *István* (7) és a *Tamás* (9) nevet is A *Jakab* (11), *Mátyás* (15), *Christianus–Keresztyély* (20), a többféle magyar változatban meghonosodott *Bartholomeus* (23), és a *Máté* (24) szerepel még az újszövetségi nevek közül a huszonöt leggyakoribb keresztnév közt. Az ószövetségi *Mihály* szintén a legnépszerűbb nevek egyike (4), de rajta kívül már csak a *Simon* (18) szerepel a gyakori nevek csoportjában, többségüknek, mint a *Barnabás* (40), *Balthazár* (44), *Jeremiás* (46), *Dávid* (56) név viselőinek tíz alatt marad a száma és mindössze háromnégy a *Gábor, Ádám, Illyés, Szerafin, Zakariás* nevű és egy-két személy neve a *Dániel, Tóbiás, Ábrahám* és *Absolon.*

Az egyházi nevek mellett a világi névadást jóval kevesebb név képviseli, ezek is kevés kivétellel jellegzetes germán nevek mint *Berthold, Erhard, Herman, Othmar, Rupertus* (vö. *Róbert), Uldaricus* (Oldarik), *Wolphgangus,* azaz *Farkas,* illetve *Peregrinus, Tristanus.* Viselőik is majdnem mind szászok.

Az 1520-as éveket több szempontból is fordulópontnak tekintik az erdélyiek egyetemjárásában e kérdés legalaposabb kutatói (TONK SÁNDOR és SZABÓ

[1] A nevek besorolását az egyházi névcsoportokba (martirológiumi, új- és ószövetségi nevek) főként KARÁCSONY SÁNDOR ZSIGMOND idézett munkája alapján végeztem.

[2] E két nevet a felhasznált forrásmű (TONK 1979.) nem tudja elkülöníteni, mert a középkori egyetemek diákanyakönyveiben szereplő latinos névformáik gyakran felcserélődnek. A latinos névformákat a dolgozatban mellőzöm, a táblázatos névlistákon azonban ezek szerepelnek. A nevek után zárójelben álló számok az egyes nevek pozicióját jelzik a gyakorisági névlistán.

MIKLÓS). Erdély akkori társadalmi-gazdasági és művelődési viszonyai, kiváltképpen a kibontakozó reformáció következtében megváltozik az egyetemjárás iránya, sőt a reformáció radikalizálódása folyamán a protestáns egyetemek között is súlyponteltolódás következik be a dogmatikusabb wittenbergitől a szabadabb szellemű oderafrankfurti, heidelbergi, leideni stb., illetőleg a hollandiai és angliai egyetemek javára. A korábban leglátogatottabb olasz egyetemek közül egyedül a páduai — főleg orvosi és jogi képzést nyújtó — egyetem tudja megőrizni népszerűségét.

A másik, kevésbé kedvező körülmény: az akadémiták számában beállt nagymértékű visszaesés, melynek elsősorban anyagi okai voltak. Időbe telt ugyanis, míg a XVI. században már zömében protestáns akadémiták egyetemjárásának anyagi támogatási rendszere kiépült. Így az 1521–1600-as évek közt mindössze 1345 erdélyi tanult külföldön. A tőlünk feldolgozott és felekezetek szerint csoportosított névanyagban 928 személy szerepel, ebből 590 protestáns, 329 katolikus —, jól mutatja ez az egyetemjárás felekezeti arányát e korban.

Kedvező módon kiszélesedett viszont az akadémiták szociális rétegzettsége. Ugrásszerűen növekedett a korábbihoz képest a nem nemesi származásúak aránya. A reformáció kiváltotta nagyarányú társadalmi mozgás már a XVI–XVII. században elvezetett oda, hogy az akadémita értelmiség szinte kizárólag a városi, mezővárosi és falusi rétegekből került ki és többségében értelmiségi családokból származott (SZABÓ, i. m. 157).

Mind ennek ismerete vizsgálatunk szempontjából is fontos, tudniillik az egyes neveknek a megterheltségi csökkenése a XVI. században az előző korszakéhoz képest, nem minden esetben jelenti az illető keresztnév népszerűségének a hanyatlását, adódhatik az akadémiták számának általános csökkenéséből, meg e vizsgálatba bevont korszakok. időtartambeli különbségéből. A középkori névanyag több évszázadból való, a reformáció korai szakaszából viszont egy nem is teljes századnak a névanyaga kerül összehasonlításra. Ez bizonyos mértékben torzítja is vizsgálatunk eredményeit, mégis célszerűnek látszott a XVI. század névanyagát nemcsak a megelőző, de a következő századtól is különválasztani, hogy láthassuk, hogyan alakul a keresztnévhasználat az erdélyi reformáció e kezdeti szakaszában, illetőleg a reformáció kiteljesedését, és egyben az ellenreformáció felléptét is jelentő XVII. században.

Az, hogy a használt keresztnévanyag a XVI. században (1521–1600 közt) a korábbihoz képest jóval kisebb, valószínűleg az akadémiták kisebb számával magyarázható, úgyszintén részben az is, hogy a protestánsok keresztnévanyaga jóval meghaladja a katolikusokét (83 : 53), hiszen e században a külföldi egyetemekre járók többsége már közülük való. A két felekezet névállományának összetétele nem mutat lényeges különbséget a nagy gyakoriságú keresztnevek tekintetében. A legnépszerűbb 10 keresztnév mind a katolikusoknál, mind a protestánsoknál csaknem ugyanaz, de még azok a különbségek sem írhatók a fele-

kezeti megoszlás számlájára, amelyek az első huszonöt név csoportjában már megmutatkoznak. A protestánsok e csoportba tartozó nevei ugyanis inkább megegyeznek a középkori névanyaggal, mint a XVI. századi katolikusokéi. Úgy látszik tehát, mintha a hagyományos középkori névanyagot inkább a protestánsok vinnék egyelőre változatlanul tovább (köztük olyan martirológiumi neveket is, mint a *Gáspár* vagy az *Imre*). Az egyetlen keresztnév, mely előrevetíti már ekkor a változások irányát, az ószövetségi *Dániel*, mely a XVI. század előtt nagyon szórványos volt, most pedig már a protestánsok gyakoribb nevei közt szerepel. (L. minderre a keresztnevek gyakorisági listáit a 2. számú táblázaton.)

A bibliai (új- és ószövetségi) nevekhez való vonzódása a protestánsoknak ekkor még csak mindössze abban jelentkezik a nagy gyakoriságú nevek körében, hogy náluk az első huszonöt név kétharmada bibliai, de főleg újszövetségi név, míg a katolikusoknál ez az arány a martirológiumi nevek javára szól. Az induló változások inkább a kevésbé gyakori nevek közt mutatkoznak meg, ezek sora kezd bővülni a protestánsok körében olyanokkal, amelyek a középkori akadémiták, de a XVI. századi katolikusok körében sem fordultak elő, mint az ószövetségi *Joakim, Izsák, József, Jónás, Emanuel, Ezechias, Mózes, Nátán, Sámuel, Timót,* de a protestánsok új nevei közt azért néhány martirológiumi is akad:*Bazil, Kornél, Ferdinánd, Szaniszló, Titus* stb.

A bibliai nevek összességének és a martirológiumi neveknek az aránya a protestánsok körében azonban még megegyezik a középkorival (l. az 1. számú. táblázatot). A különbség a bibliai neveken belül az ó- és újszövetségi nevek közti arány eltolódásában mutatkozik meg az ószövetségi nevek javára. Ez a középkori névállománynak még csak kis része volt (14,16%), a XVI. századi protestánsoknál viszont már kezdi megközelíteni a névállomány negyed részét (22,89%). A katolikusoknál ellenben valamivel, de nem sokkal megnő a martirológiumi nevek aránya (a korábbi 55%-ról 60,37%-ra), a bibliai nevek közül viszont náluk az újszövetségiek gyarapodnak (20%-ról 26,4%-ra), az ószövetségiek pedig nagyjából a középkori szinten maradnak (14,6% — 13, 2%).

3. A XVII. század nagy föllendülést hoz az erdélyiek egyetemjárásában. A feldolgozott forrásanyagban szereplő akadémiták száma éppen duplájára emelkedik a megelőző századihoz képest. Az 1898 erdélyi akadémita 90%-a protestáns egyetemeket látogat. A katolikusok egyetemjárása ellenben ekkor van a mélypontján. A meginduló ellenreformáció e téren, úgy látszik, Erdélyben még nem tud eredményt elérni, sőt a XVI. századi alacsony szinthez képest is felére csökken a katolikus akadémiták csoportja. Ez nyilván abból ered, hogy általában megcsappan a katolikus klerikusok köre Erdélyben, hiszen először ők térnek át, belőlük verbuválódik a protestáns papok első generációja (a XVI. század olyan nagy protestáns személyiségei, mint Dévai Bíró Mátyás, Szkhárosi Horváth András, Bencédi Székely István és mások obszerváns ferencesek voltak). A jezsuiták kiűzése Erdélyből a katolikusoknak épp az egyetemjárás szempontjá-

ból legszámottevőbb rétegét érintette, így teljesen érthető, hogy az 1600-as években az ún. pápai szemináriumokra beiratkozott erdélyi katolikus akadémiták száma mindössze 170. Ennek éppen tízszerese (1714) viszont a protestáns egyetemeket látogató erdélyiek száma, az előző századhoz viszonyítva tehát több, mint háromszor annyi protestáns ifjú iratkozik be a külföldi akadémiákra, mint a XVI. században. E valóban hatalmas méretű protestáns értelmiségképzés mögött sokféle ok áll, az egyháziakon kívül az erdélyi fejedelemség növekvő igényei a magas képzettségű világi értelmiségre, a középfokú oktatás fellendülése: elsősorban a magas szakmai szintű protestáns erdélyi kollégiumok működésének beindulása (Brassó, Szeben, Nagyenyed, Marosvásárhely, Kolozsvár, Szatmár, Székelyudvarhely stb.), illetve a tanulás útján elérhető társadalmi felemelkedés lehetősége, mind hozzájárul az egyetemjárás nagy fellendüléséhez.

A XVII. századi akadémiták névanyaga is ennek megfelelően jóval nagyobb az előző századénál.

Belső tagolódása alapján megállapíthatjuk, hogy a protestánsok körében az ószövetségi nevek preferenciája tovább fokozódott annyira, hogy a tőlük használt nevek majdnem egyharmadát (30,66%) már ezek ölelik fel. Meglepő azonban, hogy ez a növekedés nem annyira a martirológiumi, mint inkább az újszövetségi nevek rovására történt, ez utóbbiak aránya ugyanis kevesebb, mint volt a XVI. században (18,66%). A szentek nevei tudniillik még ekkor is a használt keresztnevek felét képviselik a protestánsoknál, és ez még valamivel magasabb arány is, mint a katolikusok körében használt martirológiumi neveké (48,48%). A katolikusoknál viszont épp a bibliai nevek használata fokozódik e században, mégpedig mind az új-, mind pedig az ószövetségieké. Valószínűnek tarthatjuk, hogy ebben részint az a vallási ok működött közre, mely a katolikus egyházat is arra késztette, hogy a protestantizmus mintájára és ellensúlyozására maga is előtérbe helyezze a Bibliát, ugyanakkor az együtt élő felekezetek hívei közt fellépő névhatást is láthatunk benne, mely itt-ott már ekkor kezdte áttörni a vallási kereteket. Pl. A szász lutheránusok hatását sejthetjük a *Lénárt, Bernát, Kristóf, Menyhárt* és *Keresztély* név elterjesztésében a magyarok közt is. E neveket ugyanis még kizárólag (brassói, szebeni és besztercei) szász akadémiták viselik forrásanyagunkban, de később például a székelység körében is feltűnnek. Valószínűleg ahhoz, hogy *Farkas* nevünk épp Erdélyben maradjon fenn, hozzájárulhatott, hogy az erdélyi szászok körében is népszerű volt a *Wolphgangus* név a középkortól a XVII. század végéig.

Egy-egy név protestáns felekezeti jellegének megerősítésében minden bizonnyal szerepe lehetett annak is, hogy e neveket az akkori protestáns értelmiségi elit hozta divatba, mely a névadásban is megnyilvánuló protestáns szellemiséggel papi hivatása folytán a legszorosabb kapcsolatban állt, sőt többnyire papi családból is származott. Megállapították ugyanis, hogy már a XVI. századtól kezdődően valóságos értelmiségi dinasztiák alakultak ki az erdélyi protestánsok

körében (Szabó: i. m. 157, 163). Ezekben a nagy tekintélyű protestáns papi családokban a névöröklés révén — mely ekkor még a névadást igen erősen befolyásoló tényező volt — egy-egy név nemzedékeken át tartó megismétlődése mintegy rányomta a felekezeti pecsétet az illető névre. Talán nem tévedek, ha feltételezem, hogy az egymást követő Köleséri Sámuelek — akik az erdélyi protestantizmus ismert személyiségei voltak —, nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy éppen ez az ószövetségi név legyen e korban a leginkább protestáns preferenciájú név Erdélyben. A XVII. században a *Sámuel* név azonban már megjelent — igaz nagyon szórványosan — a katolikusok közt is, s ebben szintén a felekezetek közötti névkeveredés kezdetét láthatjuk.

Igen érdekes megnézni a protestantizmusban legtovább haladó antitrinitáriusok-unitáriusok keresztneveit a XVII. században (l. Kathona Géza, Erdélyi unitárius tanulók külföldön 1711-ig. KerMagv. 1979. 30–39). A kolozsvári unitárius iskola lectorai és rectorai között szerepel a XVII. században: Csanádi *Pál,* Solymosi *Boldizsár,* Dálnoki Nagy *Mihály,* Dálnoki Nagy *Lőrinc,* Kolozsi *Márton,* Szaniszló *István,* Szentmihályfalvi *Dávid,* Rákosi Nagy *Boldizsár,* Illyefalvi *Mihály,* Árkosi Tegző *Benedek,* Killyéni *György,* Bölöni Benkő *Sámuel,* Árkosi *Ferenc.* Unitárius papok, püspökök e korban: Szentmártoni *Bálint,* Szentiványi Márkos *Dániel,* Bölöni Bedő *Pál,* Keresztúri *Sámuel,* Makkai Nyírő *István,* Almási Gergely *Mihály,* Kolozsvári Dinyén *Pál,* Várfalvi Pálfi *Zsigmond.* Mint láthatjuk, néhány újszövetségi (*Pál, János),* ennél több ószövetségi (*Boldizsár, Mihály, Dániel, Sámuel),* de legalább ugyanennyi martirológiumi név (*Lőrinc, Benedek, Márton György, Ferenc*) van köztük.

Összegezésként néhány következtetést emelnék ki az elmondottakból:

1. A középkori és kora újkori Erdély legmagasabb képzettségű értelmiségi rétegének keresztneveit vettük vizsgálat alá, az ebből levont következtetések azonban nem terjeszthetők ki mechanikusan az egész erdélyi névanyagra. De abból a közismert tényből kiindulva, hogy a névhatások, -divatok általában felülről lefelé haladnak, bizonyos, hogy ez a vallási hatásokra leginkább reagáló, nagy tekintélyű, egyetemet járt réteg nemcsak kialakította a maga névhasználatát, de hatása alá is vonhatta az erdélyi keresztnévhasználatot a vizsgált korban.

2. Az egyház felekezetekre tagolódása kétségtelenül megindítja a középkorban használt nevek felekezeti preferenciálódását, de ez korántsem úgy jelentkezik, ahogy — a sarkítástól torzulva — a köztudatban megfogalmazódik, tudniillik, hogy a katolikusok ezután a szentek neveit, a protestánsok pedig ószövetségi neveket viselnek. A középkorban kialakult keresztnév-használati hagyományok ugyanis az akkor leggyakoribbá vált nevek helyzetét annyira megszilárdították, hogy a *János, Mihály, György, András, Márton, István, Péter, Pál, Ferenc, Tamás, Gáspár, Bálint,* de még a *Benedek* és *Lőrinc* név is akár bibliai (óvagy újszövetségi), akár martirológiumi, vagyis szentnév, a katolikusok és pro-

testánsok körében egyaránt változatlanul a legkedveltebb név maradt a reformáció után is. Ezeket a neveket nem érintette a felekezeti névpreferencia: az ószövetségi *Mihály* a katolikusok, a martirológiumi *György* név a protestánsok körében is az egyik legnépszerűbb név maradt. Tehát a névhagyomány a leggyakoribb nevek esetében erősebbnek bizonyult a felekezeti befolyásnál.

3. A protestánsoktól preferált ószövetségi nevek közül a XVI–XVII. században Erdélyben gyakoribbá a *Simon, Sámuel, Dániel* és *Dávid* válik, a többi ellenben még nagyon szórványosan jelentkezett. A katolikusoknál a *Ferenc* talán valamivel gyakrabban fordult elő, mint a protestánsoknál, de például az *Antal* és a *József* név katolikus preferenciájának ekkor még nyoma sincs.

4. A keresztnevek többsége mindkét nagy felekezetben megtalálható, sőt a felekezetek közti, a névpreferenciákat is átlépő névhatásokra is van példa.

Az itt elmondottak természetesen csak szerény kezdetei e kérdéskör nagyobb névanyagra kiterjedő, alaposabb, elmélyültebb vizsgálatának, melyhez az együtt élő vallások földjének, Erdélynek a történeti névanyaga kiváló lehetőségeket kínál.

1. számú táblázat

A bibliai és martirológiumi keresztnevek aránya az akadémiták névállományában

1520-ig			1520–1600						1600–1700					
bibliai		mart.	bibliai				martiroló-		bibliai				martiroló-	
újsz.	ósz.		újszöv.		ószöv.		giumi		újszöv.		ószöv.		giumi	
			kat.	prot.	kat.	prot.	kat.	prot.	kat.	prot.	kat.	prot.	kat.	prot.
20,12	14,16	55,35	26,40	22,80	13,20	22,80	60,37	54,2	27,27	18,66	24,24	30,66	48,48	50,66

2. számú táblázat

Az erdélyi akadémiták keresztneveinek gyakorisági listái

1520 előtt	1520–1600		1600–1700	
	kat.	prot.	kat.	prot.
1. Johannes 356	1. Johannes 49	1. Johannes 91	1. Johannes 25	1. Johannes 340
2. Petrus 165	2. Franciscus 23	2. Georgius 45	2. Stephanus 19	2. Michael 188
3. Georg/Greg. 150	3. Georgius 22	3. Andreas 38	3. Georgius 14	3. Georgius 176
4. Michael 136	4. Stephanus 20	4. Petrus 35	4–5. Franciscus 13	4. Stephanus 121
5. Nicolaus 130	5–6. Andreas 16	5. Paulus 27	Mihael 13	5. Andreas 109
6. Andreas 104	Paulus	6–7. Franciscus 25	6. Martinus 10	6. Martinus 96
7. Stephanus 88	7. Nicolaus 14	Michael	7. Andreas 9	7. Petrus 81
8. Valentinus 84	8. Michael 13	8. Stephanus 23	8–9. Paulus 4	8. Paulus 72
9. Thomas 83	9. Martinus 12	9. Martinus 20	Sigismundus	9. Simon 46
	10. Petrus 11	10. Simon 16	10–4. Adam 3	10. Mathias 39

1520 előtt	1520–1600		1600–1700	
	kat.	prot.	kat.	prot.
10. Martinus 79 11. Jacobus 78 12. Antonius 66 13. Paulus 59 14. Ladislaus 58 15. Mathias 54 16. Laurencius 52 17. Franciscus 41 18. Simon 40 19. Blasius 39	11. Mathiás 10 12. Thomas 9 13. Gregorius 8 14. Valentinus 7 15–19. Adalbertus 6 Blasius 6 Benedictus Ladislaus 20–2. Antonius 4	11. Mathias 15 12–3. Thomas 14 Valentinus 14. Jacobus 13 15. Gregorius 11 16–7. Lucas 11 Matheus 18–9. Daniel 9 Laurentius	Benedictus Blasius Gabriel Thomas 15–22. Emericus 2 Gasparus Gregorius Ignatius Ladislaus	11–12. Samuel 36 Thomas 13. Daniel 32 14. Franciscus 26 15–7. Valentinus 22 Gasparus Lucas 18. Nicolaus 20 19. Jacobus 18
20–21. Christianus 37 Gaspar 22. Lucas 36 23. Bartholomeus 33 24. Matheus 30 25. Benedictus 29 26. Sigismundus 21 27. Albertus 19 28. Emericus 17 29–30. Leonardus 16 Servatius 31–2. Demetrius 13 Vincencius 13 33–5. Melchior Sebastian 12 36. Ambrosius 11 37–8. Augustinus 10 Christophorus 39–43. Alexius 9 Barnabás Marcus Philippus	Christophorus Jacobus 23–7. Adam 3 Egidius Laurentius Ludovicus Sigismundus 28–33. Alexander 2 Ambrosius Balthazar Demetrius Simon Wolphgangus 34–53. Achatius1 Clemens Daniel Dominicus Elias Emericus Eustachius Gabriel Gallus	20–22. Bartholomeus Christianus 8 Nicolaus 8 23. Gasparus 7 24. Emericus 6 25–8. Adam 5 Antonius Benedictus Christophorus 29–33. Dávid 4 Dominicus Fabianus Marcus Wolphgangus 34–40. Adalbertus 3 Alexander Demetrius Gallus Joachimus Lazarus Sebastianus 41–52. Ambrosius 2 Balthazar	Lucas Mathias Thobias 23–33. Balthazar 1 Cristophorus Daniel David Ferdinandus Fridericus Jacobus Leonardus Matheus Samuel Stanislaus	20–1. Laurentius 17 Marcus 22. Bartholomeus 16 23–4. Christianus 13 Leonardus 25–7. Benedictus 11 David Mateus 28. Gregorius 9 29. Josephus 8 30. Basilius 6 31. Balthazar 5 32–5. Antonius 4 Christophorus Emericus 36–47. Adam 3 Alexander Blasius Kocsa Gabriel Joachimus Ladislaus Melchior
44–6. Balthazár 8 Briccius Jeremias 47–8. Bernardus 7 Fabianus 49–54. Achatius 6 Egidius Henricus Osvaldus Urbanus 55–60. Conradus 5	Hilarius Ilberdus Marcellus Marcus Mateus Osvaldus Sebastianus Servatius Silvester Urbanus Zachariás	Basilius Bernardus Hermannus Isacus Jeremiás Josephus Marcellus Jonas Servatius Thobias 53–83. Albanus 1		Sigismundus Wolbertus Wolphgangus Zacharias 48–51. Adalbertus 2 Alexius Cyrillus Thobias 52–75. Abraham 1 Ambrosius Augustinus

1520 előtt	1520–1600		1600–1700	
	kat.	prot.	kat.	prot.
David				Azarel Bernardus
57–61. Cosmas 4 Dionisius Gabriel Gallus Gerhardus 62–70. Adam 3 Damianus Elias/Helias Seraphinus Tilmanus Zacharias 68–80. Adalbertus 2 Adrianus Daniel Erasmus Gervarsius Hermolanus Lazarus Marcellus Rochus		Alexicus Barnabás Blasius Calixtus Clemens Cornelius Chrisogomus Damasus Dionisius Elias Eramus Emanuel Ezechias Ferdinandus Fridericus Gabriel Gervasius Julianus Melchior Moses		Conradus Demetrius Ephraimus Egidius Elias Gallus Gerhardus Gerson Hermannus Hilarius Jeremias Isacus Lazarus Mozes Nathanel Philippus Seraphinus Theodorus Thimoteus Vincencius
Salatiel Thobias Tristanus Uldaricus Abraham Bertholdus Betlehem Celestinus Cherubin Chilianus Coloman Dandalus Erhardus Eustachius Felicianus		Nathanel Philippus Sigismundus Stanislaus Thimotheus Titus Vincencius Wolbertus		
Fridericus Hubertus Leo Maternus MauriciusNicasius Nicodemus Othmarus Otto Palbertus Peregrinus Pesoldus				

1520 előtt	1520–1600		1600–1700	
	kat.	prot.	kat.	prot.
Rubertus Severinus				
Sigfridus Silvester Tiburtius Vendelius Vitus				

B. GERGELY PIROSKA

Hivatkozások

BÁLINT SÁNDOR (1977): *Ünnepi kalendárium.* I–II. Bp.

BENKŐ, LORÁND (1987): Rolle der Schutzheiligen in der mittelalterlichen ungarischen Namengebung. In: *Forschungen über Siebenbürger und ihre Nachbarn.* München. 303–15.

B. GERGELY PIROSKA (1984): Választható nevek és névválasztás. In: *Korunk Füzetek,* 1984/1: 18–40.

BURA LÁSZLÓ (1994): *Szatmári diákok. 1610–1852.* Fontes Rerum Scholasticarum. V. Szeged

GALAMBOS LÁSZLÓ (1942): *A szentírási eredetű személynevek a Váradi Regestrumban.* MNYTK. 64. Bp.

JAKÓ ZSIGMOND–JUHÁSZ ISTVÁN (1979): *Nagyenyedi diákok 1662–1848.* Bukarest.

KARÁCSONY SÁNDOR ZSIGMOND (1961): *Személyneveink 1500–1800-ig.* NytudÉrt. 28. sz. Bp.

MIKECS LÁSZLÓ (1944): *A moldvai katolikusok 1646–47. évi összeírása.* ETF. 171. sz. Kolozsvár.

MIKESY SÁNDOR (1969): Tisztelettörténet és névtudomány. *Magyar Nyelv,* 65: 444–8.

SZABÓ MIKLÓS (1980): Erdélyi diákok külföldi egyetemjárása a XVI–XVIII. században. In: *Művelődéstörténeti tanulmányok.* Bukarest. 152–68.

TONK SÁNDOR (1979): *Erdélyiek egyetemjárása a középkorban.* Bukarest.

TONK SÁNDOR (1992): *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban. 1521–1700.* Fontes Rerum Scholasticarum. IV. Szeged.

TONK SÁNDOR (1994): *A marosvásárhelyi református kollégium diáksága. 1653–1848.* Fontes Rerum Scholasticarum VI. Szeged.

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXV, 167–170

DEBRECEN
1998.

Koka, kokain, kóla

1. Napjaink talán legnépszerűbb alkoholmentes, szénsavas üdítőitala a Coca-Cola, amely ma a világ egyik legismertebb üdítőitalterméke, így pl. az USA hatalmas üdítőitalpiacának 70%-át a kólaitalok teszik ki.

Ha felütjük értelmező szótárainkat (ÉKsz., ÉrtSz.), azt tapasztaljuk, hogy a *kóla* címszót csupán az ÉKsz. tartalmazza 'Coca-Cola üdítőital' jelentésben, a márkanév előtagját (*koka*) egyik értelmező szótárunk sem tünteti fel.

Az 'üdítőital' jelentésű Coca-Cola márkanév elő- és utótagja növénynév. Az előtag a *koka* (Erythroxylon coca), az utótag a *kóla* (Cola acuminata) ún. élvezeti növények, vagyis igazi tápértékük nincs, ugyanakkor alkaloidákat tartalmaznak, a kávéhoz és a teához hasonlóan, amelyek serkentőleg hatnak az idegrendszerre (Természettudományi kisenciklopédia. Bp., 1975. 313).

A Coca-Cola története a múlt században kezdődött: a legenda szerint 1886. május 8-án egy atlantai gyógyszerész, John Styth Pemberton kólanövény és kókalevél (mindkettőt gyógynövényként használták a XIX. században) kivonatot cukorral kevert össze. Az édes sziruphoz szénsavas vizet adva megalkotta az üdítőitalt, amit könyvelője Coca-Colának nevezett el. Két évvel később Pemberton az ital összes jogát eladta Asa Chandlernek, egy ötletekkel teli atlantai üzletembernek, és 1895-re a Coca-Cola Amerika első számú üdítőitalává vált. (Michael Castleman, Gyógynövény enciklopédia. Bp., 1994. 235–7; The Encyclopedia Americana. USA, 1963. VII, 180).

2. A kokacserje (Erythroxylon coca) termőterülete Perutól Bolívián át Amerika egész trópusára kiterjed. A kokanövény 1–2 m magas cserje, levele hosszúkás, lándzsás, gyümölcse pirosas, tojásdad (PallasLex. X, 670). A kokalevelekben sokféle alkaloid található, közülük elsősorban a kokain jelentős. Már a régi peruiak, sőt a dél-amerikai népek jó része ma is, a szárított kokaleveleket narkotikumnak, izgató- és bódítószernek használta, illetve használja (Urania II, 24). „Levele kellemes, kesernyés ízű és finom illatú. A peruiak mésszel és hamuval keverve reggeltől estig úgy élvezik, mint nálunk a bagót" (RévaiLex. 1912. VI, 691). Gyógyászatban helyi érzéstelenítéskor alkalmazzák.

A *koka* nemzetközi szó: angol *coca*, francia *coca*, német *Kokastrauch*, *Coca strauch*, orosz *кока* (Elsevier's Dictionary of Botany I. ... in English, French, German, Latin and Russian compiled by P. Macura. Amsterdam–Oxford–New

York, 1979: 2883, a szám nem a lapszám, hanem a növény száma; Alphonse De Candolle, Termesztett növényeink eredete. Fordította Pavlicsek Sándor. Bp., 144).

A *koka* szó végső forrása a kecsua indián, az egykori inka birodalom (1438–1535) nyelve. Ezt ma is mintegy két millióan beszélik Dél-Amerikának Kolumbiától Argentináig terjedő erdős hegyvidékein, és körülbelül 15–20 szót, főleg állat- és növénynevet adott az európai nyelveknek, köztük a magyarnak is (*guanó, kínafa, kinin* stb.) (PaisEml. 390, Nyr. 75: 457). A kecsua indián *cuca* 'kokacserje' spanyol (*cóca* 'kokacserje') közvetítéssel került az európai nyelvekbe (TESz.).

A *koka* növénynév a magyar nyelvben először összetételekben jelent meg: 1882: *Kóka-cserje* (TESz.), 1894: *kokacserje* (PallasLex. VI, 94), 1912: *kokacserje* (RévaiLex. 691), 1966: *koka-cserje* (Csapody Vera–Priszter Szaniszló, Magyar növénynevek szótára. Bp., 1966. 106), 1975: *kokacserje* (Természettudományi kisenciklopédia. 313), 1982: *kókacserje* (Országh, AngMSz. I, 349), 1986: *kokacserje* (Priszter Szaniszló, Növényneveink. Bp., 99). A *kokacserje* valószínűleg németből, a német *Kokastrauch, Coca strauch* részstükörfordításával került a magyarba.

1894-ben a *koka* növénynév önállóan is megjelent a magyar nyelvben, feltehetőleg német vagy francia közvetítéssel, de kialakulására a latin botanikai név (Erythroxylon *coca*) is hathatott: 1894: *Kóka* (Alphonse De Candolle, i. m. 144), 1966: *koka* (Csapody Vera–Priszter Szaniszló, i. m. 106).

A *koka*növény nevét tévesen írják *ó*-val kezdetben (1882: *Kóka-cserje*, 1894: *Kóka*, 1982: *kókacserje*), helyes írásmódja és ejtése *o*-s (1966: *koka*), mint ahogy azt a belőle származó *kokain* szó is mutatja (Csapody Vera–Priszter Szaniszló, i. m. 106).

3. A kokalevelek a leghatásosabb érzéstelenítő anyagok egyikét tartalmazzák: a kokanövény leveleiből vonják ki a kokaint. Ezért a növényt *kokainfá*nak, *kokaincserjé*nek is nevezik (vö. angol *cocaine tree*, német *Kokainstrauch*): 1942: *kokainfa* (Nagylaki Károly, Növénytani szótár. Bp., 99); 1966: *kokaincserje* (Csapody Vera–Priszter Szaniszló, i. m. 106). 1986: *kokaincserje* (Priszter Szaniszló, i. m. 99). A *kokainfa* és *kokaincserje* összetételek valószínűleg németből kerültek a magyarba.

A *kokain* nemzetközi szó: angol *cocaine*, német *Kokaine*, francia *cocaïne*, ol. *cocaina*, orosz *кокаин*. A szó tudós képzésként keletkezett, Niemann alkotta 1859-ben a *koka* (Erythroxylon coca) növénynévből. A *kokain* végződése a kémiában használatos *in(e)* képző (vö. *aszpirin, kinin*) (Klein, Ernest, A Comprehensive Etymological Dictionary of the English Language. Amsterdam–London–New York. 1966. I, 306, TESz.). A *kokain* a magyar nyelvbe a németből, esetleg a franciából kerülhetett (TESz.). Első megjelenése: 1882: *Kokaïn* (TESz.).

4. A kóla (Cola acuminata) kb. 15 m magas fa, Nyugat-Afrikában, a Karib-szigeteken, Brazíliában, Srí Lankán és Indonéziában nő. A nyugat-afrikaiak a kóladiót már a történelem előtti időktől fogva fogyasztják. A magokat serkentő hatásuk miatt rágták, de lázcsökkentőnek is használták. Brazíliába és a Karib-szigetekre a nyugat-afrikai rabszolgák vitték. Az Egyesült Államokba a polgárháború után érkezett. Hasmenés, tüdőgyulladás, hastífusz, migrénes fejfájások, tengeribetegség ellen is javasolták (Michael Castleman, i. m. 235–7).

A *kóla* nemzetközi szó: angol *cola*, francia *kola*, német *Kola*, orosz *кола* Elsevier's Dictionary of Botany I. ... in English, French, German, Latin and Russian compiled by P. Macura. Amsterdam–Oxford–New York, 1979. 1323, 5293: szám nem a lapszám, hanem a növény száma). A *kóla* végső forrása nyugat-afrikai bennszülött nyelv (Klein, Ernest, A Comprehensive Etymological Dictionary of the English Language. Amsterdam–London–New York. 1966. I, 311)

A *kóla* növénynévként összetételekben jelent meg először a magyar nyelvben, mégpedig a gesztenyenagyságú, barnás, kesernyés ízű termésre, a kóladióra utalva. A *kóladió* idegen nyelvi megfelelőire l. angol *cola nut*, német *Kolanuss*, *Colanuss*. A *kóladió* németből részstükörfordítással, a német *Kolanuss*, *Colanuss* előtagjának átvételével, utótagjának lefordításával jött létre. A *kóladió* első előfordulásai: 1882: *Kola-dió* (TESz.), 1894: *kóladió* (PallasLex. VI, 94), 1903: *Kola-diót* gr. (A kert. IX. 7: 217), 1923: *kola-dio* (Torday Emil, Bolyongások Afrikában. Három utazás az Egyenlítő vidékén. Bp., 48), 1966: *kóla-dió* (Csapody Vera–Priszter Szaniszló, i. m. 106), 1975: *kóladió* (Természettudományi kisenciklopédia. 313) 1976: *Kóladió* (Pócs Tamás–Bíró Krisztina, Kultúrnövények. 1. 24), 1986: *kóladió* (Priszter Szaniszló, i. m. 99), 1992: *kóladió* (Magyar Larousse. II, 485).

A növényre használják még a *kólafa*: 1986: *kólafa* (Priszter Szaniszló, i. m. 99) elnevezést. Ennek idegen nyelvi megfelelői: francia *kolatier*, *arbre à kola*, német *Kolabaum*.

5. Az 1970-es évektől kezdik a *kólát*' a ' növény' jelentés mellett 'Coca-Cola üdítőital' jelentésben is használni: 1973: *kóla* 'növény, Coca-Cola üdítőital' (IdSz.), 1975: *kóla* 'Coca-Cola üdítőital' (ÉKsz.), 1982: *kóla* 'növény' (Országh, AngMSz. I, 356), 1986: *kóla* 'növény' (Priszter Szaniszló, i. m. 99), 1992: *kóla* 'növény, Coca-Cola üdítőital' (Magyar Larousse. II, 485). Az 'üdítőital' jelentés a Coca-Cola és a Pepsi-Cola márkanevekből jött létre.

A népnyelvben a *kóla* szó nemcsak a Coca-Cola és a Pepsi-Cola üdítőital, hanem bármilyen szénsavas üdítőital jelentésben is él, bár ezt a jelentést még egyik szótárunk sem tünteti föl. A szó írásmódja kezdettől fogva *kóla*, a márkanévben: *Coca-Cola, Pepsi-Cola* (AkH.).

6. A *koká*-ra és a *kólá*-ra vonatkozó adatok alapján összefoglalva megállapíthatjuk, hogy növénynévként a XIX. század második felében tűntek fel a magyar

nyelvben. A *koka*, a *kóla* és összetételeik (*kokacserje*, *kóladió*, *kólafa* stb.) nyelvünk azon szavai közé tartoznak, amelyek távoli országok növényeit jelölik. Ezeket a növényneveket többségükben a tudományos irodalom közvetítette nyelvünkbe. A *kóla* 'üdítőital' jelentésben a kereskedelem révén vált ismertté. Hangalakjukkal jól beilleszkednek a magyar nyelvbe, gazdagítják nyelvünket.

VÖRÖS ÉVA

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXV, 171–182

DEBRECEN
1998.

Határozottság — határozatlanság
(Egy magyar népmese intratextuális névelőhasználata)

1. Ez az elemzés egy Illyés Gyulától átigazított magyar népmesének követi végig a névelőhasználatát, tudva azt, hogy bár egyetlen szöveg névelőzéséből képtelenség volna messzemenő következtetéseket levonni, azért tüzetes vizsgálata nem haszon nélküli.

Nézzük a mesét!

A kis gömböc

Volt egyszer a világon, még az Óperenciás-tengeren is túl, egy szegény ember meg egy szegény asszony. Volt nekik három lányuk meg egy kis malacuk. Mikor a malacot már jól meghizlalták, vagy ahogy ők mondták, annyira zsöndítették, hogy kétujjnyi zsír volt a hátán, megölték. A húsát felrakták a füstre, a gömböcöt pedig felkötötték a padláson a legelső gerendára, a szelemenre. Ötőjüknek csak annyi volt a kis malac húsa, mint egy eperszem. Már az orja, nyúlja, feje mind elfogyott. Egyszer a szegény asszony ráéhezett a gömböcre, azt mondja hát a legöregebb lányának:

— Eredj csak fel, lányom, a padlásra, akaszd le a szelemen gerendáról azt a kis gömböcöt, főzzük meg.

Felmegy hát a lány a padlásra; amint a szelemenről le akarja vágni a gömböcöt, csak azt mondja az neki:

— Hamm, mindjárt bekaplak! — S nem tréfált, hanem igazán bekapta.

Lesték, várták odalenn a lányt a gömböccel, hogy jön-e végre. De biza nem haladt. Azt mondja hát az asszony a középső lányának:

— Eredj csak fel, lányom, a néned után, mondjad neki, hogy hozza azt a kis gömböcöt.

Felmegy hát a másik lány is, szétnéz a padláson, de nem látja sehol nénjét. Azzal odamegy a kémény mellé, s le akarja vágni a kis gömböcöt, de az azt mondja neki:

— Már a néned lenyeltem, hamm, téged is bekaplak!

Azzal szépen bekapta.

Odalenn csak lesi, csak várja a szegény asszony a lányokat. Mikor aztán megsokallta a várakozást, azt mondja a legkisebb lányának:

— Eredj csak fel, lányom, hídd le már a nénéidet; azok az isten nélkül valók bizonyosan az aszalt meggyet szemelgetik.

Amint felmegy a kislány a palásra, azt mondja neki a kis gömböc:

— Már két nénéd elnyeltem, hamm, téged is bekaplak!

S bekapta azt is.

Az asszony már nem tudta mire vélni, hogy hol maradnak azok a lányok oly soká. Felment hát a nyújtófával, hogy majd lehívja őket, de úgy, hogy nem köszönik meg, mert elhányja a hátukon a bőrt. Amint felment, azt mondja neki a kis gömböc:

— Három lányod mát bekaptam, hamm, téged is bekaplak!

Azzal úgy bekapta, hogy még a kisujja se látszott ki.

Aztán a gazda, a szegény ember is, mikor már elunta várni a lányait meg a feleségét, felment a padlásra. Amint odamegy a kémény mellé, azt mondja neki a kis gömböc:

— Három lányod, feleséged már bekaptam, hamm, téged is bekaplak!

És nem teketóriázott sokat, hanem ízibe bekapta; de a rossz kócmadzag már nem bírt meg öt embert, hanem elszakadt, a kis gömböc pedig leesett; azután, hogy feltápászkodott, elkezdett gurulni, s gurult, gurult, a garádicson a földre.

Amint a kiskapun kigurult, kinn az utcán előtalált egy csoport kaszás embert, s azt az egész csoportot is mind egy szálig bekapta.

Azzal gurult, gurult tovább. Az országúton előtalált egy regement katonát. Azokat is minden bagázsitól együtt bekapta. Megint gurult tovább. Nem messzire onnan, az árokparton egy kis kanászgyerek legeltette a csürhét. A disznók szerteszéjjel cserkésztek, a kis kanászgyerek pedig ott ült az árokparton, s a bécsi bicskájával kenyeret, szalonnát evett. Odamegy a kis gömböc a kis kanászgyerekhez is, s azt mondja neki:

— Már három lányt apjostól-anyjostól, meg egy csoport kaszás embert, egy regement katonával együtt bekaptam, hamm, téged is bekaplak!

Hanem amint be akarta kapni, a bécsi bicska megakadt a kis gömböc szájában, az aztán kihasította. Csak úgy özönlött ki belőle a sok katonaság meg a sok ember. Azután ment mindenki a maga dolgára; a kis gömböcöt pedig otthagyták az árokparton kirepedve.

Ha a kis gömböcöt a kis kanász bécsi bicskája ki nem hasította volna, az én kis mesém is tovább tartott volna.

(Illyés Gyula, Hetvenhét magyar népmese. Bp., 1974. 6–7)

Ebben a magyar népmesében a főnevet vagy főnévi csoportot 98-szor előzte meg *a (az)*, 10-szer az *egy*, és 20-szor volt névelőtlen. Ebből a formális kimutatásból több grammatikai-textológiai kérdés adódik:

Mi a magyarázata ebben a mesében a határozottság és határozatlanság közötti jelentős arányeltolódásnak? Miért nem egyenletesebb a névelők kihasználtsága?

Mennyiben feletethetők meg a mese konkrét adatai a hagyományos grammatikai alapdefinícióknak, amelyek szerint az *a (az)* előfordulásai határozottságot jeleznek, az *egy* és a névelő nélküli formák határozatlanságot?

Mennyiben van megkötve ebben a mesében a névelők disztribúciója: felcserélhetők-e, illetve kihagyhatók-e?

Tudva azt, hogy bármilyen természetű szövegben a határozottak sokkal gyakoribbak, mint a határozatlanok, mégis szembeszökő, hogy milyen nagy az *a (az)* névelő és az *egy* előfordulási arányának különbsége az előbbi javára. GALLASY statisztikai adatai szerint a közelmúlt irodalmában (Garay János, Bérczy Károly, Gyulai Pál, Justh Zsigmond, Tolnai Lajos) 6-szor, 9-szer, 10-szer, 8-szor, 7-szer, átlagban tehát 8-szor annyi a határozott névelő, mint a határozatlan; mai irodalmunkban (Kristóf Attila, Szakonyi Károly, Lengyel József) 60-szor, 15-ször, 23-szor, 25-ször, átlagosan 31-szer annyiszor fordul elő a határozott, mint a határozatlan. Újságcikkekben ez csak átlagosan kétszer nagyobb (GALLASY MAGDOLNA, Névelőhasználati kérdések: NytudÉrt. 104. sz. 340).

Perrault „Piroska és a farkas" (Le Petit Chaperon rouge) című francia nyelvű mesében WEINRICH számításai szerint a határozatlan névelők száma 23, a határozottaké 52, és ez hasonló a Camus szövegeiben mutatkozó arányokhoz (WEINRICH, HARALD, A francia névelő szövegmondattana: Szövegelmélet. Szerk. PENAVIN OLGA–THOMKA BEÁTA. Tanulmányok. 15. füzet Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete. Szabadka. 37).

A bemutatott magyar mesében a határozott és határozatlan névelők abszolút száma és aránya sokkal nagyobbnak látszik. Ez indokolható a mesélő és a befogadó közötti kis információ-eltéréssel, illetve magával a műfajjal: az élő paraszti nyelvet adekvátan visszaadó (Hiszen Illyés vallomása szerint csak szerkezeti változtatásokat tett.) népmesei nyelvben több a névelő, mint a művelt nyelvi kódban. A vizsgálódásnak azonban nemcsak a bináris oppozícióban álló két névelőosztályra kell kiterjednie, hanem neutralizációjukra: azaz a névelőtlenségre is, de úgy, hogy ezek egymáshoz való viszonyát: egymással való helyettesíthetőségüket és kihagyhatóságukat is tekintetbe kell venni.

2. Érdemes nyomon követni, hogy melyek a mesének a h a t á r o z a t l a n fogalmat jelölő kifejezései, hol bukkannak fel először (antecedens) a mese világában, és hogyan szerepelnek a további részében: a referenciális azonosság révén utalva (korreferens) az első előfordulásra.

első előfordulás: antecedensként	második előfordulás: korreferensként
egy szegény ember	*a gazda, a szegény ember*
egy szegény asszony	*a szegény asszony*
három lányuk	*a lányokat*
egy csoport kaszás embert	*azt az egész csoportot*
egy regement katonát	*azokat*
egy kis kanászgyerek	*a kis kanászgyerekhez*

A mi mesénkben az élő személyek antecedensként egy kivételtől *(három lányuk)* eltekintve határozatlan névelősek (és szinte csak ezek), mintegy kijelölve a narratív struktúra lényeges pontjait az újonnan belépő szereplőkkel. A szöveg elején és a tetőpont előtti fázisban, ahol „fölpörögnek" az események, tömörülnek a határozatlanságot kifejező főnévi szerkezetek, itt minden második, harmadik szövegmondatra esik egy *(egy csoport kaszás ember, egy regement katonát)*.

A szokványos mesekezdet *(Volt egyszer a világon...)* — amelyik éppen ezért tematikus rész — után az újságoló, vagyis eddig nem ismert tény: *(volt) egy szegény ember meg egy szegény asszony*, hiszen lehetett volna a rematikus rész: *egy király* stb. is. A két mesei megnevezés elől sem el nem hagyható a névelő, sem fel nem cserélhető határozott articulusra, sem határozott számnévnek nem tekinthető. Miért? Névelőtlen formájuk: *Volt a világon szegény ember, szegény asszony* ugyanis más értelmet sugallna: a *világ* jelentése kerülne fókuszba, így ennek a dekonstrukciója lenne a téma, amelybe még sok minden más is beleférne. Holott ebben a műben ezek a személyek lesznek a mesevilág szereplői, csak mivel itt vezeti be őket a mesélő a mese szövegébe, a határozatlan névelő kataforikus (előreutaló) használatával arra az utóinformációra utal, hogy hőseit a továbbiakban mutatja be. De az *egy* számnévként sem értelmezhető, mivel nyilván nem 'egyetlen' szegény pár létét feltételezhetjük még a mese fiktív világában sem.

A mese szokásos hármas tagolódásával szemben a láncmesében — mint ebben is — a mesemondó nyolcra növelte a szekvenciát, vagyis azt az egységet, amely ugyanazt a fordulatot alig változó mesei szerkezet ismétlődésével teremti meg. A megszokottakon *(szegény ember, szegény asszony, három gyerekük)* kívül a szereplők utolsó három csoportja *(egy csoport kaszás embert, egy regement katonát, egy kis kanászgyerek)* a mesének azokon a pontjain jelenik meg, ahol a szekvencia megismétlődik *(bekapta)*. Az *egy csoport kaszás embert, egy regement katonát* határozatlan mennyiséget jelölő *(csoport, regiment* ÉKsz. 'ezred', 'hadsereg', de: tréfásan 'sokaság, tömeg' is) szintagmákban szokásosan többnyire határozatlan névelő áll. Viszont az *egy kis kanászgyerek* minőségjelzős szintagma előtt álló *egy*-ben nem grammatikai, hanem szövegpragmatikai, szemantikai okok miatt nem névelőt hanem számnevet kell látnunk. Ugyanis a

textuális elrendezés erre enged következtetni: *Nem messzire onnan, az árokparton egy kis kanászgyerek legeltette a csürhét* szövegmondatban a fókusz a *legeltette,* és a commentnek a fókusz elé tett eleme: *egy kis kanászgyerek* az aktuális mondattagolás szabályai szerint határozott referenciájú, éppen ezért számnév (BÁTORI ISTVÁN, A szórend tényezői: a fókusz: NytudÉrt. 104. sz. 223). Jól konvergál ez a szemantikai tartalommal: emberek csoportja, sőt katonák ezrede sem képes szembeszállni az emberevő kis gömböccel, de egy kis gyerek éppen azáltal nő mitikus hőssé, hogy *egyedül* képes feltartóztatni a szörnnyé deformálódó „kis" gömböcöt úgy, hogy ezért semmiféle erőfeszítést sem tesz: csak eszik a bécsi bicskájával. A mese „mítoszt-teremtő" világához ez kell: egy apróka *gyerek* győz, nem a felnőttek, nem a hivatásos harcosok, nem a kaszák és nem a fegyverek, csupán egy étkezéshez használt, az átlagostól egyetlen jelzőben *(bécsi)* különböző *bicska.*

A szöveg egy pontján nem lehet grammatikai magyarázatát adni annak, hogy határozott névelőből a mesélő miért vált vissza újból határozatlanra, hiszen ennek pragmatikai oka van. Ez az a rész, amelyben a kis gömböc a mese új szereplőjének dicsekedve sorolja fel, hogy kiket falt fel: *Már három lányt apjostól-anyjostól, meg egy csoport kaszás embert egy regement katonával együtt bekaptam, hamm téged is bekaplak!* — A gömböc itt a kis kanászhoz beszél, aki semmit nem tud az előzményekről, és ezért nem lehet határozott névelősen megnevezni számára nem ismert személyeket: *a három lányt, a kaszás embert, a regement katonát,* ezek csak bizonyos emberek, illetve bizonyos csoportok, tehát ezeket csak névelőtlenül (*három lányt*) vagy határozatlan névelősen *(egy csoport kaszás embert, egy regement katonával együtt)* lehet említeni. Az új mesei hős, a kis kanász megjelenésével tehát teljesen új szituáció keletkezett, amelyben újból érvényes az a szabály, hogy preszuppozíció híján az első említéskor indeterminált a beszédpartner számára ismeretlen dolog, lény.

Ebben a mesében ezen kívül alig van *egy*-gyel megelőzött főnév vagy főnévi csoport. Egy csupa határozottságot reprezentáló szövegkörnyezetbe ékelődik be az egyik: ***Ötőjüknek*** *csak annyi volt a* ***kis*** *malac húsa, mint egy* ***eperszem.*** — Bár a grammatikai törvényszerűségek szerint megengedhető az összehasonlítás kevésbé határozottal (bár lehetne *az eperszem* is), de ebben a kontextusban, amely az arányítást éppen a mértékkel hangsúlyozza, tudniillik, hogy az öt embernek a fél fogára sem volt elég a kis malac: inkább ***egyetlen*** *eperszem* értelmű.

Az *egy szálig* semmiképp nem névelős forma, hiszen jelentése: 'egyetlen szálig, teljesen', vagyis az *egy* ebben a kifejezésben tőszámnév. Az ÉKsz. ugyanezt a szólamot idézi példaként az *egy* tőszámnévi előfordulásra.

Ezeket végiggondolva nyilvánvaló, hogy az *egy* feltételezetten határozatlan névelős előfordulása a textuális összefüggés tanúsága szerint többször tőszámnév, vagyis az egész mesében a határozatlan névelők száma csak 6, így a határozatlan és határozott névelők aránya: 6 : 98.

Egy nyelvi elem többszöri ismétlődése a referenciális azonosság miatt korreferenciát teremt, amelyben az első említés határozatlan articulusa kataforikusan a későbbi szövegbeli információkra utal, a második előfordulás viszont — miközben korreferál az előzménnyel (antecedens) —, határozott névelős voltával anaforikusan (visszafelé) utal az előinformációra.

Ezért törvényszerű, hogy az első előforduláskor határozatlan névelős megnevezések a következő említéskor már határozottak. Azzá teszi őket a határozott névelő és a tárgyas igealakhoz kapcsolódó mutató névmási határozott tárgy *(azokat)*, jelezve: változatlanul a már előbb megnevezett személyekre vonatkozik.

Ez a vizsgálat is igazolta, hogy az *egy* névelői és/vagy számnévi funkcióját nem lehet mechanikusan felfogni: esetenként szemantikai és pragmatikai szinten lehet eldönteni. Hiszen az interakcióba belépő új partner ismeretei meghatározó fontosságúak.

3. Célszerű végig követni a n é v e l ő t l e n formákat is.

A *három lányuk* szintagma első megnevezéskor névelőtlenül is határozottnak minősül. Nyelvi tradíciónk miatt a *valakinek, valaminek van valakije, valamije* dativus possessivusi szerkezetben a forma szokásosan névelőtlen, a determináltságot ilyenkor a birtokos személyrag adja. Ezt a használatot különben nemcsak a grammatika szentesíti, hanem a szöveg aktuális tagolása is. Ha a *Volt nekik három lányuk meg egy kis malacuk* szövegmondatra *A három lány a nagy szegénység miatt elindult szerencsét próbálni* következne, akkor nyilvánvaló volna, hogy a névelőtlen forma a rematikus (újságoló) részben van, határozott névelőssé a tematikusban válna.

Ebben a *van*-nal konstruált igés szerkezetben a *három lányuk* birtokos személyragja a családhoz: a szegény emberhez és szegény asszonyhoz tartozást és ennek révén determináltságot érzékeltet, viszont ugyanebben a szövegmondatban a birtoklást kifejező *van* másik kötelező vonzata: az *egy kis malacuk* jelzős szintagma előtt nem számnév az *egy*, hiszen hangsúlytalan.

A névelőtlenséget több esetben szabály írja elő. Partitivusi (részelő) értékű névszó előtt nem használ a magyar névelőt: *(a bécsi bicskájával) kenyeret, szalonnát (evett)*.

Nyelvhasználatunkban ingadozik az alkalmi, kijelölő értelmű jelző névelőzése birtokos személyragos főnevek előtt. Ebben a mesében viszont alkalmi mennyiségjelzős formájukban következetesen névelőtlenül állnak: *három lányuk, két néném, három lányod.*

A *kétujjnyi zsír, öt embert* mennyiségjelzős szintagmák viszont határozatlanok, jól látszik ez a szövegkörnyezetükből: alanyi ragozású igelakokat kívánnak maguk mellé: *kétujjnyi zsír volt a hátán, de a rossz kócmadzag már nem bírt meg öt embert.*

A tapasztalat arra enged következtetni, hogy az általános névmás jelzői funkcióban névelőtlenül előzi meg a főnevet: *minden bagázsitól.*

Vocativus értékű formában a konvenciónak megfelelően nem használunk határozott névelőt, de mivel ilyenkor a megszólítás konkrét személyhez szól, így nemcsak a birtokos személyragos formában egyértelmű a határozottsága — bár sem KIEFER FERENC (Az előfeltevések elmélete. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1983. 59), sem RÁCZ ENDRE (MNy. 83: 277) nem sorolja fel a determinánsok, azaz a főnevet határozottá tevő elemek között: *Eredj csak fel, **lányom**, a néném után, mondjad neki, hogy hozza azt a kis gömböcöt.*

4. A határozott névelő, vagyis a leggyakoribb determináns (főnevet vagy főnévi csoportot határozottá tevő elem) kitételének intratextuális (szövegen belüli) grammatikai-szemantikai-pragmatikai indokoltságát is ajánlatos figyelni.

Már maga a mesecím ellentmond a grammatikai szabálynak: *A kis gömböc.* Ez a névelőhasználat előinformációra utal, holott csak utólag lesz tudomásunk arról: miféle sajátosan „viselkedő" kis gömböc a főszereplő. A legtöbb olvasónak — aki ezt a tájnyelvi szót nem érti: 'disznósajt' — még a mű ismeretében is legfeljebb homályos fogalma lesz arról, mi a *gömböc*, tehát ismertnek, éppen ezért határozottnak semmiképp nem tartható, vagyis határozatlan articulus kitétele volna logikus, mégis határozott névelőt mond a mesélő. Ez azzal magyarázható, hogy a (szépirodalomban is kedvelt) határozott névelős címadás gyakorta nem nyelvtani okokra vezethető vissza, hanem a szövegalkotó tudatos előinformációt sugárzó hatására, amivel azt kívánja szuggerálni: ez mindenki számára ismerős, hogyhogy épp a szöveget kézbe vevő nem hallott felőle, és nyilvánvalóan ezzel késztet a szöveg elolvasására. Az állandó jelzőszerűen használt *kis gömböc* mintha éppen a határozott névelős megnevezéssel válna entitássá: *a kis gömböc.* Ezt a szintagmát változatlan módon 12-szer, *a gömböc* formában 4-szer ismétli meg a mesemondó, változatlanul fenntartva ezzel a főtémát.

A meseküszöbben is az előismereteink, mesevilág-tudásunk — és nem a hagyományos grammatikai szabály — miatt természetes *a világ* és *az Óperenciás-tengeren* határozott fogalomként kezelése. Sajátos viszont az, hogy ez még nem teszi determinálttá *a világ* és ezen belül *az Óperenciás tengeren túli* világ személyeit, hiszen a mese indításában a mesehősök említése: *egy szegény ember, egy szegény asszony.* Ez szokványos mesekezdet: a nem ismerős személyek bemutatása játszódik így le, hogy azután már a továbbiakban ismertnek tekintve, a mesemondó határozott névelővel említse őket.

Nem érdektelen megnézni: hogyan történik az eredetileg határozatlanból határozottá vált főnevek további említése:

második előfordulás	további korreferensek
a gazda, a szegény ember	*apjostól-anyjostól*
a szegény asszony	*a szegény asszony* *az asszony* (2) *a feleségét* *feleséged*
a lányokat	*azok a lányok* *három lányod* (2) *a lányait* *három lányt*
az egész csoportot	*egy csoport kaszás embert* *a sok ember*
azokat (ti. *egy regement katonát*)	*egy regement katonával* *a sok katonaság*
a kis kanászgyerekhez	*a kis kanász*

A további említésekben többnyire megőrződik a határozott névelős forma (legföljebb az említés variált: *a szegény asszony, az asszony, a feleségét*), illetve a mennyiségjelzős szintagma névelőtlensége (*három lányod, három lányt*), sőt még egy redundáns anaforikus mutató névmási kijelölő jelzővel meg is toldódik (*azok a lányok*). Az *apjostól-anyjostól* — mint általában a megkövesedett határozói szerepű kifejezések — névelőtlen, de határozottsága a kontextuális viszonyok: a lányokkal való rokoni kapcsolat miatt nyilvánvaló: 'saját apjával-anyjával' értelmű, és birtokos jelzős szerkezetként értelmezendő: *Már három lányt apjostól-anyjostól.*

Mivel a szöveg elején a mesemondó közölte, hogy a szegény embernek és a szegény asszonynak *három lánya* van, a későbbiekben erre az előinformációra utal vissza többféle nyelvi formában, jelezve a lányok korát, egymáshoz való viszonyát, de mindig határozottan. A mese mágikus hármas tagolását asszociáló megnevezések, illetve az ezekkel korreferens elemek szekvenciaszerűen ismétlődnek meg a narrátornak, az asszonynak, a kis gömböcnek a beszédében:

a narrátor kommentárjában	*(Azt mondja hát az asszony) a középső lányának*
az asszony szavaiban	*(Eredj, csak fel) lányom*
a narrátor újabb kommentárjában	*(Felmegy hát) a másik lány*
a kis gömböc beszédében	*(Már) a néned (lenyeltem)*
a narrátor újabb kommentárjában	*(várja a szegény asszony) a lányokat*

Ezek a formák a határozottság többféle jelét mutatják:

- határozott névelős formák: *a lány, a lányt,*

• birtokos személyragos főnév: *nénéidet, három lányod, lányom,*
• határozott névelő + birtokos személyragos főnév: *a néném, a nénjét,*
• határozott névelő + alkalmi, kijelölő értelmű jelző: *a másik lány,*
• határozott névelő + birtokos személyragos főnév + alkalmi, kijelölő értelmű jelző: *a legöregebb lányának, a középső lányának, a legkisebb lányának,*
• mutató névmás + határozott névelő: *azok a lányok.*

Látható, hogy a minél pontosabb megnevezés érdekében redundánsan fejezzük ki sokszor a determináltságot, hiszen például a birtokos személyrag (-jel) megfelelően leszűkíti a jelentést, mégis kitehetjük a határozott névelőt is, de nyilván itt már nem logikai megkülönböztető szerepe érvényesül, hanem analógiásan használjuk.

Az alkalmi, kijelölő értelmű minőségjelző szabályosan határozottságot eredményez a határozott névelőtől — mint jelfölöslegtől — megtámogatottan: *a legelső gerendára, az aszalt meggyet, a rossz kócmadzag, a bécsi bicskájával.*

A birtokos jelzős szintagmában szabályosan van határozott névelő, ha a jelző birtokos névmás: *a maga dolgára, az én kis mesém,* vagyis háromszorosan jelzi nyelvünk a határozottságot.

Bár a szokáshoz igazodik az *azt a kis gömböcöt* jelzős szintagmába ékelődött határozott névelő használata, de napjainkra determináló funkcióját már elvesztette, hiszen szerepét a mutató névmási kijelölő jelző vette át, hogy csupán ritmikai vagy eufonikus ok miatt őrződött meg. Esetleg úgy is értelmezhető, hogy a mutató névmás a határozott névelőben elhomályosodott eredeti mutató névmási funkciót kívánja pótolni. Ugyanilyen forma még: *azok a lányok, azok az isten nélkül valók, azt az egész csoportot.*

A határozott névelő előfordulásának ritkább módja az, ha az antecedens más szófajú, mint a korreferense. De így is egyértelmű szövegösszefüggés adódik abból, ha a *várja* igével lép korreferenciális viszonyba *a várakozást* főnév, és ezért mint ismert tényt, a mesélő határozottként említi.

A történet már a kezdet kezdetén megnevezi a *kis malac*ot, ettől fogva a narráció nemcsak magát a malackát tekinti határozottnak, hanem — a WEINRICH-féle (i. h. 41) ún. keret szabály értelmében — ezt a „szemantikai keret" egészére vonatkozó előinformációként kezelve, a kis malac feldolgozás előtti és utáni részeit is határozottként jelöli meg: *a hátán, a húsát, a gömböcöt, az orja, (a) nyúlja, (a) feje.* (Ráadásul a birtokos személyragos forma miatt a határozott névelő redundáns elem, így nincs valódi funkciója.) Ez akkor is áll, ha *az orja, nyúlja, feje* felsorolásban az utolsó két elem elől elmarad a névelő, ugyanis az a konvenció, „hogyha az azonos mondatrészek szoros együvé tartozását akarjuk hangsúlyozni, rokon voltukat akarjuk kifejezni, a határozott névelőt csak egyszer tesszük ki a több egynemű mondatrészből álló szószerkezet elé" (FÁBIÁN PÁL, A határozott névelő használata egynemű mondatrészek előtt:

MNy. 52: 490). — Nyilvánvalóan érvényes ez *a kis malac húsa* birtokos jelzői szintagmára is: ahol a határozott névelő *a kis malac* téma változatlanságát tartja fenn. Ez a szerkezetes birtokos jelző hangsúlyos, ezért *Ø -nak/-nek* ragos a birtokos, a birtokos személyragos birtokszó pedig névelőtlenül is határozott. Hasonlók még a szövegből: *a kis kanász bécsi bicskája, a kis gömböc szájában.*

A mese legtöbb determinált főnevének nincs határozatlan névelős antecendense, vagyis már az első alkalommal határozott névelős: *Felment hát a nyújtófával.* A logika azt diktálná: *egy nyújtófával.* A grammatikai szabály nem kellő pontossággal igazít el, hiszen a határozott névelő egyrészt leszűkíti a főnév fogalmát, másrészt kitágítja egész típusra, főbb kategóriára (MMNyR. I, 269—70). A gyakorlatban sem könnyen állapítható meg: például típus-e a *nyújtófa* vagy nem? A világtudásunk igazít el: *a nyújtófa* határozott névelője arra utal: 'ez az a bizonyos nyújtófa, amellyel a falusi asszonyok a lányaikat el szokták verni'. — Ebben és az ehhez hasonló esetekben inkább a WEINRICH által megállapított ún. keret szabály érvényesülését kell látnunk. Például *a padláson* szóhoz kötődő előismereteink miatt tudjuk, hogy a szegény embernek és asszonynak van háza, a ház nyilván valamilyen helységben áll, maga a helység pedig valamilyen úton helyezkedik el. Preszuppozíciónk hatására a keret szabálya a mese több pontján érvényesül:

- a házhoz fogalmilag köthető részek határozottak lesznek: *a füstre, a szelemenre, a padlásra, a szelemenről, a kémény, a garádicson, a földre;*
- a ház meghatározott helyen léte határozott fogalommá teszi a környezete megnevezéseit is: *a kiskapun, az utcán, az országúton, az árokparton;*
- a kis kanász fogalmához határozottan kapcsolódnak a foglalkozásához tartozók: *a csürhét, a disznók;*
- az asszony, illetve a lányok személye determinálja testrészük megnevezését: *a kisujja* (ti. az asszonyé), *a hátukon* (ti. a lányokén), *a bőrt* (ti. a lányokét).

Ennek alapján a bennünket körülvevő világ dolgai mind ismertnek, következésképp határozottnak tekintendők. Nyelvi vetülete ennek láthatóan a határozott névelős formák aránytalanul nagy száma a határozatlanokéhoz képest. Nem is meglepő ezért, hogy a művelt nyelv sokszor él a határozott articulus helyett a névelőtlen formával, más eszközzel őrizve meg a determináltságot.

Ellentmondásos, hogy a mennyiségjelzői szerepű határozatlan számnév előtt határozott névelő áll: *a sok katonaság* (szerkezet-keveredéses alakban a felnagyítás érdekében kétszeres jelölés jelzővel és gyűjtőképzővel: *sok katona* × *katonaság*), *a sok ember.* A határozottságot nyilván az magyarázza, hogy hozzáértendő: 'aki bent van', 'a már említett bentlevők'.

Bár logikailag megokolatlannak tűnik a határozott névelő használata, az esetek többségében még sem lehetne határozatlannal fölcserélni vagy esetleg elhagyni.

Elképzelhető volna viszont többféle átalakítás is a következő szövegmondat-egységben:

*az árokparton egy kis kanászgyerek legeltette **a** csürhét* helyett állhatna:

*az árokparton egy kis kanászgyerek **a** csürhét legeltette.* — Ebben az esetben a határozott névelő megőrződne, de máshová esne a nyomaték. Míg az előző változatban az ige fókuszáltsága miatt hangsúlyos, az utóbbiban a tárgy kerülne fókusz pozícióba, és az aktuális mondattagolás változása következtében módosulna a jelentés. Az utóbbi variánsban szükségtelenül hangsúlyossá válik a tárgy, már pedig az evidencia, hogy a kanász csürhét legeltet, ezért nincs értelme azt a latenst jelentést sugallni: 'nem mást'.

Ilyen variáns is lehetséges, de használatával némileg módosulna a jelentés:

egy kis kanászgyerek csürhét ('nem) *legeltetett,*

egy kis kanászgyerek egy csürhét (mellékes, hogy kiét) *legeltetett.*

egy ('egyik, valamelyik') *árokparton egy kis kanászgyerek legeltette a csürhét* (azaz a rábízottat vagy a saját tulajdonukat).

Igeragozás-váltással párosulva *az aszalt meggyet szemelgetik* tárgyas szintagma helyett a jelentés alapvető módosulása nélkül szerepelhetne: *aszalt meggyet szemelgetnek* szintagma. Ez csupán hangsúlyeltolódást okozna, és így a határozott névelős forma rejtett jelentése: 'nem mást' volna, a határozatlan névelőjű jelzős szószerkezetből nem emelődne ki nyomatékával a tárgy.

Átlátható, hogy ahol a szöveg még fel is kínálja a változtatás lehetőségét, ott a névelőcsere vagy -elhagyás a jelentés módosulását eredményezi.

A névelőcserét vagy elhagyást fel sem kínáló esetek meglepő módon a tömörítést szolgálják a határozott névelővel: például *a padláson* a terjedelmesebb — szemantikailag kétségtelenül pontosabb — *a ház padlásán* szerkezet helyett áll.

Az összes határozott névelős alakot a textuális összefüggésben vizsgálva a következő általánosítások vonhatók le:

- a határozott névelő határozatlanra egyáltalán nem cserélhető fel (egy-két kivételt nem számítva, ahol némi jelentésmódosulás mellett mégis bekövetkezhet),
- a határozott névelő elhagyható:
  - a birtokos személyragos alakokban és nem kizárólag mondat eleji pozícióban mindkét formát szentesíti a nyelvhasználat: *A húsát felrakták; Már a nénéd lenyeltem; Eredj csak fel, lányom, a nénéd után; hídd már le a nénéidet; elhányja a hátukon (a bőrt); még a kisujja se látszott ki; elunta várni a lányait meg a feleségét; a bécsi bicskájával*
  - alkalmi, kijelölő értelmű vagy felsőfokú jelző elől, hiszen ezek a formák mai nyelvhasználatunkban névelősek és névelőtlenek egyaránt lehetnek: *mondja hát a legöregebb lányának; Azt mondja hát az asszony a középső lányának; azt mondja a legkisebb lányának;*

- a határozott névelő nem hagyható el:
  - a birtokos személyrag nélküli formák elől: *a gömböc, a padlásra, az asszony, a szelemenre* sokszori előfordulásában, illetve az egyszer használt alakokban: *a garádicson, a lány, a lányt, a másik lányt, a kislány, a bőrt, a gazda, a füstre, a szegény ember, a kémény, a garádicson, a földre, a kiskapun, az utcán, az országúton, a bécsi bicska megakadt;*
  - elvétve egyes birtokos személyragos formák elől: *kétujjnyi zsír volt a hátán; Már az orja, ...mind elfogyott;*
  - ritkán egyes alkalmi, kijelölő értelmű jelzők elől: *felkötötték ...a legelső gerendára.*

Természetesen a mese stiláris hatásra való törekvésével is számolnunk kell. Ebben a műfajban tehát nemcsak grammatikai indokoltság miatt használatosak a határozott névelők. Hiszen nyilvánvaló a mesemondó szándéka: a mi világunkká tenni a meséét, a határozott névelőkkel szuggerálni belénk, hogy minden ismerős, tehát ez a mi világunk is. RUZSICZKY Arany-balladák elemzése kapcsán jutott hasonló megállapításra: „a határozott névelő nem csupán ismertnek tekinthető fogalmakra utal, hanem arra is alkalmas, hogy az általunk még nem ismert fogalmakat a maguk konkrét, egyedi valóságában mintegy elénk vetítse, s szinte ránk »kényszerítse« az ismeretüket" (RUZSICZKY ÉVA, „Kezökben a lant": NytudÉrt. 83. sz. 499).

Ez a rövid elemzés csak arra vállalkozott, hogy a névelőzésre vonatkozó szabályoknak a határozottság és határozatlanság fogalmához való szokásos hozzárendelését feszegesse olyan módon, hogy a névelős és névelőtlen formák szövegbeli egymás után következését követte nyomon, egymással való felcserélhetőségüket és elhagyhatóságukat szokásos grammatikai funkcióik és textuális, pragmatikai indokoltságuk alapján vizsgálta.

SZIKSZAINÉ NAGY IRMA

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXV, 183–190

DEBRECEN
1998.

Mellérendelő szintagmák vagy hiányos mondatok?

A mellérendelő szintagmákkal kapcsolatban A mai magyar nyelv c. egyetemi tankönyv több vitás kérdést vet föl. Dolgozatunkban ezek közül kettőt kívánunk továbbgondolni az újabb eredmények segítségével: azt, hogy létezik-e mellérendelő szintagma, vagy csak halmozott mondatrészekről beszélhetünk, és ezzel összefüggésben azt, hogy a tisztán mellérendelő típus tagjai valóban lehetnek-e nem egynemű mondatrészek: (1) Kit és miért szerettem? (RÁCZ ENDRE: MMNy. 262–3).

A tankönyv az első kérdésben azt vallja, hogy létezik mellérendelő szintagma (coordinatio): „A mellérendelő szószerkezet tagjai egyenrangúak, saját szófaji értékükben szerepelnek, bár együttesen egy nagyobb jelentésösszeget fejeznek ki. A mellérendelő szószerkezet tagjai általában azonos szófajúak, a szószerkezet egésze a mondatban bármelyik tagjával helyettesíthető, más szóval bármelyik tag elhagyható belőle anélkül, hogy a mondat struktúrája megváltoznék" (i. m. 257 és 260). Mindazonáltal megjegyzi, hogy a mellérendelő szószerkezeteket „másképpen halmozott mondatrészeknek is hívják, tagjaik ugyanis a mondatban együttesen tölthetik be az alany vagy az állítmány, illetőleg valamelyik bővítmény szerepét" (i. m. 261).

A második kérdés körvonalazásában sok a bizonytalanság: a tisztán mellérendelő típusú szintagmák szimultán módon, együttes jelentésben épülnek be a mondatba, „de ugyanakkor mégis tagjaik szerint külön-külön is, párhuzamosan" (i. m. 262):

(2) Pista mindent lát és hall.
(1) Kit és miért szerettem? stb.

Tehát (2) és (1) halmozott mondatrészeket — állítmányt, illetve tárgyat és határozót — tartalmazó egyszerű mondatként értékelendők.

A fenti gondolatmenetet a szószerkezetbokorról írottak is alátámasztják: „elsősorban alárendelő, másodsorban mellérendelő szószerkezetcsoport. Benne egy közös alaptaghoz két vagy több különnemű determináns csatlakozik. Ezek között nincsen ugyan közvetlen kapcsolat, viszonyuk mégis a mellérendelésre emlékeztet":

(3) Betegség miatt hiányzik az óráról stb. (i. m. 265).

A tankönyv tovább érvel: „A különnemű determinánsoknak közvetett (az alaptagon át létrejövő) viszonya közvetlenné is válhat, s ilyenkor lappangóan mellérendelő jellege világossá lesz, ugyanis a determinánsok mellérendelő szószerkezetbe kapcsolódnak össze" (i. m. 266):

(4) Jót és jól ír.

Tehát (4) is egyszerű mondat, egymással mellérendelő viszonyban álló tárggyal és módhatározóval.

DEME LÁSZLÓ a fenti példát kivételként kezeli. Véleménye szerint, ha „különböző mondatfunkciós részek kapcsolódnak mellérendelő kötőszókkal, már közelebb állnak a tagmondatok mellérendeléséhez" (Mondattan I. Szerk. M. KORCHMÁROS VALÉRIA. Szeged, 1990. 24).

Nem foglal egyértelműen állást KARDOSNÉ BALOGH JUDIT sem A mellérendelő szószerkezetek és határeseteik c. tanulmányában (A mellérendelő szószerkezetek és határeseteik: Fejezetek a magyar leíró nyelvtan köréből. Szerk. RÁCZ ENDRE. Bp., 1989. 80). Ő „szorosabb, már-már mellérendelő" viszonyról ír, amelyre az alárendelt tagok között megjelenő *és* kötőszó utal:

(5) Az egyik nyugdíjas, szigligeti lakos így kérdezte: azokon a napokon, amikor a különvonatok indulnak, mi honnan és hogyan utazzunk...?
(6) Egyre többször vetődik fel korunkban, hogy az irodalom, sőt a művészet nyelve is, miként s mi okból fordul gyakorta az úgymond radikálisabb, vulgárisabb kifejezésrétegek... felé.
(7) Határozatában kötelezte a céget, hogy többet és gyorsabban tervezzen...
(8) Akadt a cikkírók közül, aki elsősorban a mi fejünket féltette: ki és milyen buzgón fog bennünket nyírni ezután?
(9) Sokan és sokat derültek rajta a vállalatnál....
(10) Érdemes tehát sokat és jól dolgozni — munkaidőben.
(11) ...míg itthon volt, csak hébe-hóba jutott át a Duna másik partjára, ahol hónapok óta és egyszerre két moziban játsszák Magyar József dokumentumvállalkozását.

A KARDOSNÉ BALOGH JUDIT által példaként hozott esetek különböző határozók, határozó és tárgy, alany és határozó közötti mellérendeléseket tartalmaztak, és így talán nem voltak elég mellbevágóak ahhoz, hogy a tétel igazságán gondolkozni kezdjünk. Akkor kezdtük el tanulmányozni a történeti és a strukturális nyelvtan idevonatkozó legújabb eredményeit, amikor KESZLER BORBÁLA a fenti esetekből levonható súlyos tanulságként azt említi, hogy „talán mégis DEMÉnek van igaza, amikor azt vallja, hogy az állítmány az abszolút fölérendelt tag" (KESZLER BORBÁLA, Azonos főkategóriájú mondatrészek viszonya a mondat-

egységen belül: Újabb fejezetek a magyar leíró nyelvtan köréből. Szerk. UŐ. Bp., 1992. 91–2). Következésképp a

(12) Péter kenyeret vett a boltban

mondat alanya, tárgya és határozója azonos szintű, egymással potenciálisan mellérendelő viszonyba is kerülhető bővítmények.

Feltételezésünk szerint ezekben az esetekben nem egy egyszerű mondattal, hanem több, egymással mellérendelő viszonyban álló (tag)mondattal van dolgunk, melyek közül a csak kérdőszót, illetve a csak határozószót tartalmazóak hiányosak, vagyis az igének (és annak esetleges bővítményeinek) ellipszisét tartalmazzák.

A történeti nyelvtanban a következőket olvashatjuk: „Azonos állítmányt tartalmazó tagmondatkapcsolatokban — a nyelvi ökonómiának megfelelve — általában csak az első tagmondatban szerepel az állítmány, a rákövetkezőkben már nem szükséges megismételni, mert odaérthető. Mind a korai ómagyar korban, mind pedig a későbbiekben egészen napjainkig érvényes ez a tendencia (TNyt. II/2, 117). A történeti nyelvtan azt is megállapítja, hogy főként folyamatos kérdésekből-feleletekből álló párbeszédes szövegekben gyakori az állítmány mellőzése (uo.).

A kérdéssel kapcsolatban a strukturalista nyelvészetben is megváltoztak a vélemények. A magyar mellérendelő szószerkezetek szintakszisáról c. tanulmányában BÁNRÉTI ZOLTÁN még mellérendelő kapcsolatot lát a következő mondat idő- és helyhatározója között (ÁNyT. 17: 8):

(13) Ki, mikor és miért jár moziba?

Ugyanitt viszont már felfigyel arra, hogy a

(14) János Valival 1980-ban és késő este találkozott

mondatból a kötőszót elhagyva kifogástalan mondatot kapunk, és így a szerkezetet a mellérendelés határesetének tekinti.

Nézzünk néhány további példát (KESZLER: Újabb fejezetek... 91):

(15) Kitől, mikor és hol tanulta?
(16) Hogy mikor és hogyan lett belőle főszerkesztő, azt nem sikerült megállapítanunk.
(17) s már tudjuk, ki, mi, és hogyan, miért
(18) Itt és most válaszolj nekem!
(19) Ki és mikor szólt neked?
(20) Senki soha nem fog tudni erről.
(21) Valaki, valamikor és valahol mesélte már ezt nekem.
(22) Meséli, mi minden esett meg vele és körülötte.

(23) Ott és akkor kellett volna szólnod.
(24) Mindenki, mindig és mindenhol ezt mondja.
(25) Még szülei életében és nem kis bánatukra sikerült beleszeretnie egy fiúba.
(26) Úgy érzem jogom van Magának ceruzával, ágyban és a leghétköznapibb levelet írni.

KESZLER BORBÁLA az azonos alaptaghoz kapcsolódó különböző bővítmények közvetlenné, azaz mellérendelővé váló viszonyát azzal magyarázza, hogy ez „majdnem kizárólag csak akkor fordulhat elő" — más európai nyelvekhez hasonlóan —, ha a bővítmények között alaki vagy funkcióbeli hasonlóság van: tőazonosság (4), illetve névmások vagy névmási határozószók azonossága (általános névmások (24); kérdő névmások (19); mutató névmás és határozószó (18).

Vizsgáljuk meg az idézett példamondatokat más oldalról! Ha felovassuk őket, érezhetjük, hogy a mellérendelt kapcsolatoknak minősített mondatrészek mindegyik tagja kötelezően nyomatékos, tehát fókuszpozícióban van.

Az is egyértelmű, hogy nem érvényes rájuk RÁCZ ENDRÉnek a mellérendelő szószerkezetekkel kapcsolatos megállapítása, mely szerint „bármelyik tag elhagyható belőle anélkül, hogy a mondat struktúrája megváltoznék" (MMNy. 260):

(15) Kitől, mikor és hol tanulta?
(15a) Kitől, mikor tanulta?
(15b) Kitől tanulta?
(15c) Kitől és hol tanulta? stb.

(12) Péter kenyeret vett a boltban.
(12a) Péter kenyeret vett.
(12b) *Péter vett a boltban.
(12c) Kenyeret vett a boltban stb.

Véleményünk szerint a fenti esetek nagy részében nem egyszerű mondatról van szó. Nézzük, mit ír É. KISS KATALIN a magyar mondat összetevős szerkezetéről (StrNyt. I, 89)! É. KISS megállapítja, hogy az igei csoport (VP és V') törlő szabályok célpontjai lehetnek: mellérendelő szerkezetekben törölhetők.

VP-törlés:

(27) Imre [$_{VP}$ gyakran találkozik Erzsivel], Lajos viszont nem [$_{VP}$ 0].

V'-törlés:

(28) Imre [$_{VP}$ Erzsivel [$_{V'}$ találkozik gyakran]], Lajos pedig [$_{VP}$ Marival [$_{V'}$0]].

A törlés azonban nem jelenti a mondat megszűnését: az állítmányt és egyéb bővítményeit nem tartalmazó esetekben is tagmondatról és hiányzó mondatszakaszról beszélünk.

Az idézett vitatott mondatok egy részére — (15), (16), (17), (19) — alkalmazhatjuk a kérdő mondatokkal kapcsolatos újabb eredményeket. É. KISS KATALIN írja, hogy „egy kérdő névmás csak akkor funkcionálhat kérdő operátorként, ha olyan mondatpozícióban áll, melynek fókuszintepretáció (is) tulajdonítható. A kérdő névmás tehát csak akkor lesz kérdő operátor, ha egyszersmind azonosító szerepe is van. Azaz a kérdezés feltétele: Egy kérdőszó csak akkor funkcionálhat kérdő operátorként, ha fókuszjeggyel rendelkezik" (i. h. 143). Azt, hogy több kérdőszó esetén csak egy állhat a fókuszban, s csak ez szerepelhet kérdő operátorként É. KISS egyértelműen bizonyítja a (29) Ki hová felvételizett közülük? és a (30) Hová ki felvételizett közülük? kérdésekre adható lehetséges válaszokkal (uo. 145):

(29) Ki hová felvételizett közülük?
(29a) Erzsi a bölcsészkarra és a zeneakadémiára felvételizett.
(29b) *Erzsi és Mari a bölcsészkarra felvételizett (János pedig a zeneakadémiára).

(30) Hová ki felvételizett közülük?
(30a) A bölcsészkarra Erzsi és Mari felvételizett.
(30b) *A bölcsészkarra Erzsi felvételizett.

Arra is fel kell figyelnünk, hogy példái között egyetlen olyan sincs, melyben a kérdőszók között kötőszó szerepelne (146):

(31) Ki milyen ajándékot kapott?
(32) Mit hogyan magyaráztatok meg?
(33) A regényben ki vesz el kit?

Nem is lehetne, mutatják ezt a kérdésekre adható válaszok:

(31) Ki milyen ajándékot kapott?
(31a) Péter könyvet kapott.
(31b) *Péter és könyvet kapott.

(33) A regényben ki vesz el kit?
(33a) Péter veszi el Erzsit.
(33b) *Péter és Erzsit veszi el.

Úgy tűnik, az általunk vizsgált mondatokban más a helyzet. Mint már arról szó volt, ezekben minden kérdőszóra nyomaték esik, tehát fókuszpozícióban állnak. Ez pedig csak úgy lehetséges, ha utánuk ige, illetve annak ellipszise áll, hiszen a fókuszpozíciót mindig az ige jelöli ki (uo. 89).

Lehetnének-e mindezek ellenére az idézett példák mellérendelő szerkezetek?

BÁNRÉTI ZOLTÁN a mellérendelő szószerkezetekkel kapcsolatban megállapítja, hogy az első és legfontosabb követelmény velük kapcsolatban az, hogy azonos szintaktikai kategóriába tartozzanak (StrNyt. I, 724). Ezért fel sem merülhet, hogy mellérendelést állapítsunk meg alany és tárgy, alany és határozó vagy tárgy és határozó között:

(34) *Péter kenyeret és a boltban vesz.
(35) *János és Budapesten dolgozik.
(36) *János és kenyeret vett a boltban.
(37) *Kenyeret és Budapesten eszik.

A határozós szerkezetekkel kapcsolatban BÁNRÉTI ZOLTÁN megállapítja, hogy a nem kötelező határozók között a mellérendelhetőség szempontjából két csoportot kell elkülöníteni: a predikátumhatározókat és a mondathatározókat. A predikátumhatározókhoz sorolja például a célhatározót, a módhatározót és az állapothatározót, a mondathatározók közé tartozik például az idő- és a helyhatározó. Az első csoportba tartozók koordinálhatók egymással:

(38) Módszeresen és örömmel dolgozik.

A másodikba soroltak viszont nem:

(39) *Tegnapelőtt és Budapesten megbeszélést tartottak a küldöttek.

Nem koordinálhatók egymással a predikátumhatározók és a mondathatározók sem:

(40) *Mari Budapesten és felelőtlenül él.

Nézzük meg ezek alapján az idézett példákat!

(16) Hogy mikor és hogyan lett belőle főszerkesztő, azt nem sikerült megállapítanunk.

Az idő- és módhatározó két külön osztályba tartozik. Ha olyan szavakkal helyettesítjük őket, melyek nem a szövegből kapják meg jelentésüket, a mondat agrammatikussá válik:

(41a) *Péterből tavaly és egy ADMINISZTRÁCIÓS hiba folytán lett főszerkesztő.

Két fókusszal szerkezetileg kifogástalan, de külön tagmondatot kapunk:

(41b) Péterből TAVALY, és egy ADMINISZTRÁCIÓS hiba folytán lett főszerkesztő.

Akkor is jó a mondat, ha kihagyjuk a kötőszót:

(41c) Péterből tavaly egy adminisztrációs hiba folytán lett főszerkesztő.

Láthatjuk, hogy valóban nem koordinálható egymással egy mondat- és egy predikátumhatározó.

Koordinálható-e két predikátumhatározó?

(18) Itt és most válaszolj nekem!
(42) *Az asztal mellett és EBBEN a percben válaszolj nekem!

Ezek alapján nem minősíthetők mellérendelésnek a (15), (17), (18), (21), (23), (24), (25), (26) mondatban található kapcsolatok sem.

Nem tekinthető mellérendelésnek egy szabad határozó és egy kötelező vonzat sem:

(43) *Lókötőnek és az asztal mögött tartotta Pétert.

Így tehát nem lehet mellérendelés ez a példa sem:

(22) *Meséli, mi minden esett meg vele és körülötte.

A *megesik valakivel valami* kötelező vonzat, a *körülötte* viszont szabad határozó.

Igazunk bizonyítására BÁNRÉTI két lehetséges módszert javasol. Az egyik az — amit korábban alkalmaztunk is —, hogy az agrammatikusnak ítélt mellérendelő szószerkezetek összetevőit helyezzük különböző fókuszpozícióba.

(41a) *Péterből tavaly és egy ADMINISZTRÁCIÓS hiba folytán lett főszerkesztő.
(41d) *Péterből egy ADMINISZTRÁCIÓS hiba folytán és tavaly lett főszerkesztő.
(41e) Péterből tavaly lett főszerkesztő, és egy adminisztrációs hiba folytán (v0).
(v0= ellipszis: lett főszerkesztő)

A két első, agrammatikus mondatban csak egyetlen fókuszpozíció lehetséges, az, amelyik után az ige áll. A harmadikban — ahol két fókuszpozíció van — két tagmondatnak kell lennie, melyből a második elliptikus.

A másik módszer az áthelyezhetőség. Az áthelyezés azt jelenti, hogy a korábbi fókuszt, vagyis a rémát topikpozícióba helyezzük, vagyis témának tekintjük. Ezt különösen akkor ajánlja Bánréti, ha nehéz megállapítani: egyetlen fókuszpozíció tölt-e ki egy mellérendelő szerkezetet, vagy két különböző fókuszt koordinálunk. Ez utóbbi esetben szükségképpen mondatokat rendeltünk egymáshoz (StrNyt. 728).

A (44a) Ki és mikor érkezett meg? vagy a (45a) Ki és mit főzött meg? típusú kérdések alapján úgy tűnhetne, hogy egészen különböző szintaktikai kategóriákat helyettesítő névmások is koordinálhatók. Ám ha ezek egyetlen szintaktikai

kategóriát alkotnak, akkor a rájuk adható válaszmondatoknak is jól szerkesztettnek kellene lennie más pozícióba helyezve is. Ez azonban nincs így:

(44b) *János és az esti vonattal a DÉLI pályaudvarra érkezett meg.
(45b) *Anna és egy tyúklábat a KONYHÁBAN főzött meg.

A topikba való áthelyezhetetlenségből az következik, hogy ezek nem mellérendelő szintagmát alkotó szerkezetek, hanem mellérendelő mondatok, melyekből az egyik hiányos, vagyis az ige ellipszisét tartalmazza:

(44c) Ki (érkezett meg) és mikor érkezett meg?

Jelzi ezt az is, hogy az adott mondatok elhangzásakor a kötőszók előtt kötelező szünet van (jele#):(44a) KI #és mikor ÉRKEZETT meg?

Ha mellérendelésről lenne szó, akkor a mondat nem válna agrammatikussá:

(46a) Ki mit főzött meg?
(46b) Anna a húslevest és a rakott krumplit főzte meg a konyhában.

BÁNRÉTI az igét tartalmazó mondatokat bázismondatnak, az igét nem tartalmazót pedig elliptikus mondatnak nevezi. Az ellipszist tartalmazó mondatokat különböző típusokba sorolja. Ami ezeknek a típusoknak közös jellemzője és szempontunkból érdekes, az az, hogy:
a) minden elliptikus mondat fókusszal kezdődik:

(15) Kitől, mikor és hol tanulta?

b) az ellipszis mindegyikben balról határolt (a kérdőszó vagy a határozószó az ige hiányának bal oldalán van), a jobb oldalon viszont nincs határoló összetevő, így az ellipszis vége összeesik a tagmondat végével;
c) az elliptikus mondatok megelőzik a bázismondatot.

Idézett példáinkból a (10) mondat közrefogott ellipszist tartalmaz:
(10) Még szülei életében [1] és nem kis bánatukra [2] sikerült beleszeretnie egy fiúba [1].
Vagyis:
(10) Még szülei életében [sikerült beleszeretnie egy fiúba] [1] és nem kis bánatukra [2] sikerült beleszeretnie egy fiúba [1].

Láthattuk, hogy az ellipszis minden esetben rekonstruálható volt, azaz egyértelműen meg tudtuk állapítani, milyen összetevők hiányát tartalmazza az adott tagmondat. Tehát ezek a példák nemcsak közelebb állnak a tagmondatok mellérendeléséhez, hanem valóban mellérendelő tagmondatok.

UZONYI KISS JUDIT–TUBA MÁRTA

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXV, 191–198

DEBRECEN
1998.

Lexikai és szemantikai russzicizmusok a sajtónyelvben* (1948–1951)

„A politikai fordulat következményeként ránk zúdult a 'második ipari forradalom', mely nyelvileg (is) felkészületlenül ért bennünket. Az angol szavak térhódításával szemben, úgy tűnik, kevésbé vagyunk ellenállóak, mint a modern gazdasági–ipari fejlődésben kezdettől fogva részt vevő országok, melyeknek volt idejük arra, hogy nyelvüket a kor igényeihez idomítsák, szókincsüket fejlesszék, új kifejezésekkel gyarapítsák." (KIEFER FERENC, A magyar nyelv mint a modern kommunikáció eszköze: Magyar Tudomány 1994: 631).

Azért idéztem KIEFER FERENC szavait, mert bizonyos mértékig párhuzamba állítható az 1945 utáni korszak, amelyre a fentiektől eltérően az orosz nyelv intenzív hatása volt jellemző. Az akkori politikai, társadalmi, gazdasági változások is elég jelentős lexikai és szemantikai változásokat idéztek elő a magyar nyelv szókincsében: „...a magyar szókincs gyarapodása 1945 óta a szokottnál is gyorsabb ütemű. Az új szavak a népünk életében bekövetkezett hatalmas fordulatot és az ennek nyomán megindult nagyiramú fejlődést tükrözik. Érzékeltetik a technika jelentős fejlődését. Kiolvashatjuk belőlük azt is, hogy kialakult a munkaszervezés új, szocialista formája, a népgazdasági terven alapuló termelés, melynek hatóereje a szocialista munkaverseny" (FÓNAGY IVÁN–SOLTÉSZ KATALIN, A mozgalmi nyelvről. Bp., 1954. 11).

Tekintettel arra, hogy az orosz nyelv korábbi hatása az ismert okok következtében megszűnt, és a kellő történelmi távolság is megvan, így tudományos higgadtsággal elkezdhetjük szókincsünk e korhoz kötött rétegének vizsgálatát, amint erre MEZŐ ANDRÁS is felhívta figyelmemet. A témával igen kevesen és vázlatosan foglalkoztak. ERDŐDI JÓZSEF Az orosz nyelv hatása a magyar nyelvre 1945 után című hét részből álló tanulmányában (Nyr. 77: 295–300, 449–55, 78: 75–8, 220–5, 382–92, 79: 87–91, 220–2) írottakat így jellemzi: „Célom az volt, hogy akkor rögzítsem egy nyelvi jelenség megjelenési formáit, amikor még a külső elven hatóerő működik, pl. közvetlenül a felszabadulás után a szovjet csapatok orosz nyelvű tagjaival való érintkezés, később a friss, gyakran

* Elhangzott a magyar nyelvészek VI. nemzetközi kongresszusán Egerben 1994. augusztus 23-án.

sebtiben készített (néha gyatra) fordításirodalom stb. Legtöbbször nem értékelője voltam e jelenségnek, hanem csak jegyzője." (Nyr. 79: 222).

ROT SÁNDOR A magyar–keletiszláv nyelvi kölcsönhatás és a magyar nyelv legújabb kori orosz tükörszavai című előadásában foglalkozott az orosz jövevényszók kérdésével, s bemutatott néhány tükörszó-modellt (A magyar nyelv története és rendszere. Szerk. IMRE SAMU és SZATMÁRI ISTVÁN. NytudÉrt. 58. sz. 281–9). Az eddigi vizsgálatok, véleményem szerint, nem adnak teljes képet a korszak nyelvi arculatáról és szókészletéről. Erre pedig annál is inkább szükség lenne, mert már a mai nyelvhasználók között is van olyan réteg, melynek passzív szókincséből is hiányoznak e lexikai elemek. Így egy később elkészülő „speciális szótáruk" hozzájárulhat archaizáló és stilisztikai használatukhoz.

Előadásomban a saját gyűjtésű szóanyagot egybevetem a TESz. és az ÉKsz. anyagával. A magyar nyelv történetének e szakaszán is bőségesen állnak rendelkezésünkre olyan nyelvtörténeti források, amelyek elemzését egyszer mindenképpen el kell végezni. Egyelőre a korabeli sajtótermékek (Szabad Nép, Szabad Föld, Szabad Ifjúság) 1948–1951 közötti számaiból gyűjtött anyagot vizsgálom. Azért választottam ezt a forrást, mert az új szavak elsősorban újságokon keresztül jutottak el a nyelvhasználókhoz, valamint az újságokban megjelent riportok tükrözik a „beszélők" szóhasználatát is. (A publicisztikai műfajok szerinti csoportosítást és jellemzést később végzem el).

Az új szavak jelentős része a termeléssel, a mozgalmi–politikai élettel, a világpolitikával, a fellendülő kulturális élettel kapcsolatosak: *tervgazdálkodás, népgazdaság, munkaverseny, versenybizottság, munkafelajánlás, brigádmozgalom, rohamcsapat, élmunkás, sztahanovista, terménybeadás; pártaktíva, felülvizsgálat, osztályhűség, pártkáder, pártmegbízatás, pártértekezlet, osztályellenség, osztályharc; elöljáróság > tanács, tanácstag(ok), végrehajtó bizottság;, békeharc, béketábor, békefront, békepolitika; kultúrműsor, kultúrgárda, kultúrmunkás, tömegkultúra, kultúraktíva* stb., vö. FÓNAGY–SOLTÉSZ, i. m. 8.; GRÉTSY LÁSZLÓ, Társadalmi gazdasági változások tükröződése a köznyelvi szókincsben: Mai magyar nyelvünk. Szerk. GRÉTSY LÁSZLÓ. Bp., 1976. 21–32).

A jelzett szóanyag etimológiai és szemantikai szempontból több csoportba tartozik, s csak egy részük került be a magyar köz- és irodalmi nyelv szókészletét 15 ezer, illetve 70 ezer szócikkben feldolgozó történeti etimológiai szótárba (TESz.) és az Értelmező kéziszótárba (ÉKsz.).

1. J ö v e v é n y s z ó k

1.1. Az orosz szó m o r f e m i k u s átvétele teljes, a f o n e m i k u s helyettesítés viszont gyakran csak részleges (vö. KONTRA MIKLÓS, A nyelvek közötti kölcsönzés néhány kérdéséről, különös tekintettel „elangolosodó" orvosi nyelvünkre. NytudÉrt. 109. sz. 14).

bolsevik 'a bolsevik párt tagja, a bolsevizmus követője' 1907 (TESz. I, 334; ÉKsz. 145). A magyar nyelvben melléknévi jelentése is van: 'bolsevikra jellemző' *~öntudat, ~párt* (ÉKsz. 145).

kolhoz 'kollektív gazdaság' 1934/1966 (TESz. II, 526; ÉKsz. 784). Ez a szóösszevonással létrejött szó általában az orosz/szovjet mezőgazdasági termelési egységet jelenti pl. a magyar parasztküldöttségek szovjetunióbeli élménybeszámolójában, a Szovjetunióból küldött tudósításban: *kolhozrendszer, ~föld, ~paraszt, ~tag, ~mozgalom, ~elnök* stb. (vö. FÁBIÁN PÁL, Az idegen szavak kérdése, nyelvművelésünk főbb kérdései. Szerk. LŐRINCZE LAJOS. Bp., 1953. 75).

A gyűjtött anyag azt is illusztrálja, hogy a *kolhoz* szó, főleg a korszak elején, igencsak negatív jelentésű: „Hosszabb időt szentelt Nagy Imre a szövetkezeti kérdés megvitatásának. Megemlítette, hogy a szövetkezeti gondolat ellenségei *kolhozzal* fenyegetnek minden gazdát, aki a szövetkezés útján akarja boldogulását megtalálni." (A kolhoz-mese. Szabad Föld 1948. ápr. 25). A kolhoznak megfelelő magyar mezőgazdasági egységet egyébként *termelőszövetkezet,* illetve a szó szerinti fordítás eredményeként szereplő jelzős szerkezet, a *közös gazdaság* jelöli.

kulák 'zsírosparaszt, nagygazda' 1926 (TESz. II, 662; ÉKsz. 798). A két világháború között 'birtokos paraszt' semleges jelentésű szó 1948 után Magyarországon is negatív előjelűvé vált: pl. hátralékos, spekuláns, árdrágító, feketéző, szabotáló kulákok (vö. ERDŐDI: Nyr. 78: 386). A szótárakban viszont nem szerepel a 'csirkefogó', 'csaló' jelentés (l. ERDŐDI: Nyr. 78: 390).

szovjet 'a Szovjetunió lakója (fn), a Szovjetunióval kapcsolatos, Szu-beli' (mn) 1917 (TESz. III, 790; ÉKsz. 1309). A korszak egyik leggyakrabban használt szava *(szovjet nép, tudós, kutatók, tudomány* stb.) az orosz melléknévi végződés *(-ский)* nélkül került át a magyarba, s tett szert főnévi jelentésre a népnevekhez hasonlóan.

pufajka 'vattával bélelt kiskabát' 1957 (TESz. III, 303; ÉKsz. 1120): *-s* képzős származéka az ÉrtSz. V. kötetében (852) szerepel, de értelmezés nincs mellette.

1.2. Az orosz nyelvbe is idegen nyelvből került szavak. Az orosz nyelv közvetlen átadóként szerepel e szavak esetében.

kombájn '1. arató-cséplőgép 2. bányakombájn' [or. < ang.] 1934/1966 (TESz. II, 534; ÉKsz. 750). Tapasztalatom szerint az újságokban a *kombájn* szó, talán rövidebb alakja miatt, gyakoribb.

kombinát 'egybekapcsolódó gyártási folyamatokat egyesítő vállalat' [or. < lat.] 1939/1953 (TESz. II, 534; ÉKsz. 750). Az *acélkombinát, textilkombinát* stb. összetett szavakban előforduló szó a mai nyelvhasználatban is megtalálható; pl. *húskombinát.*

burzsuj 'pompás lakásokban kényelemben henyélő burzsoá' [or. < fr.] 1920 (TESz. I, 393; ÉKsz. 62). Gúnyos és tréfás árnyalatú szó; pl. nem vagyok én *burzsuj* = ' nincs sok/felesleges pénzem'.

diszpécser 'munkairányító' [or. < ang.] 1951 (TESz. I, 647; ÉKsz. 235). Az üzemi életben használatos szó napjainkban is megtalálható pl. a közlekedési vállalatoknál.

panel 'falfelület, födém kialakítására előre gyártott épületelem' [or. < ném. < holl. < fr.] 1957 (TESz. III, 82; ÉKsz. 1080).

kollektíva '(munka)közösség' [or. < lat.] 1948 (TESz. II, 528; ÉKsz. 748) (vö. *aktíva*).

A felsorolt névszókon kívül néhány ige is az orosz nyelv hatására keletkezett, illetve honosodott meg:

kollektivizál 'nagyüzemi alapokra helyez, szocializál' (forrása az orosz lehetett: *коллективизировать*) 1934/1966 (TESz. II, 528; ÉKsz. 749).

aktivizál 'munkára, cselekvésre bír' (az orosz *активизировать* átvételének látszik a latin eredetű igéinkben gyakori *-ál* szóvéggel) 1951 (TESz. I, 120; ÉKsz. 19).

fasizál 'fasisztává tesz' (feltehetően az orosz megfelelő *фашизировать* fordításaként keletkezett a modernizál stb. mintájára. vö. *aktivizál*) 1951 (TESz. I, 850; ÉKsz. 358).

Az alábbi nemzetközi szók használata is az orosz nyelv hatására vált gyakoribbá az 1950-es években:

agresszor 'támadó fél, hódító' 1950 (TESz. I, 105; ÉKsz. 10).

agronómus földművelő; 'mezőgazdasági nagyüzem (egység) termelőmunkáját szervező szakember' 1865 (TESz. I, 105; ÉKsz. 10).

dekád '1. tíznapos időszak 2. évtized' (1. jelentésben az orosz megfelelő alapján *dekáda* az 1950-es években újították fel) 1865 (TESz. I, 605; ÉKsz. 221).

2. Tükörjelentésű szavak

A magyar nyelvben is meglevő, főleg idegen szók átveszik az oroszban is használatos szó többlet- vagy más jelentését (vö. KONTRA MIKLÓS, i. m. 16).

aktíva '2. vmely szervezet legtevékenyebb tagja(i)' (az orosz *актив* hatására honosodott meg) 1948 (TESz. I, 120; ÉKsz. 18).

aspiráns '2. tudományos pályára felkészülő kutató' 1951 (TESz. I, 185; ÉKsz. 60).

aspirantúra 'a kandidátusi fokozat megszerzésére előkészítő intézményes tudósképzési forma' (az ~ eredetije az oroszban keletkezett) 1951 (TESz. I, 185; ÉKsz. 60).

brigád '2. munkacsapat' 1953 (TESz. I, 369; ÉKsz. 157). Több összetett szó alakult vele: *~munka, ~tag, ~verseny, ~vezető.* (vö. KISS LAJOS, Szláv tükörszók és tükörjelentések a magyarban. NytudÉrt. 92. sz.).

doktor 'akadémiai doktori fokozattal rendelkező személy' 1951 (TESz. I, 655; 239).

káder '2. vmely párt, intézmény tevékeny és vezetésre képes tagjainak összessége' 1934/66 (TESz. II, 302; ÉKsz. 635). Igen sok összetett szóban szerepel elő- és utótagként: *káderhiány, ~lap, ~munka, ~jelentés, ~osztály, ~képzés, ~nevelés; pártkáder, munkáskáder,* stb.

A nemzetközi szókon kívül néhány magyar szó is átvette a megfelelő orosz szó jelentését:

tanács '9. a népképviseleti alapon felépülő államhatalom igazgatási szervének egysége' 1917/1951 (TESz. III, 836; ÉKsz. 1331) *megyei, városi, járási, községi tanács.*

úttörő '3. a hazánkban 1946 óta működő ifjúsági szervezet tagja; mn 2. az úttörőkhöz tartozó, velük kapcsolatos 1946 (TESz. III, 1043; ÉKsz. 1437).

A TESz.-ben számon tartott lexikai elemeken túl — a sajtótermékek és az ÉKsz. tanúsága szerint — 1948 után még más orosz eredetű, illetve orosz hatásra keletkezett szavak is bekerültek nyelvünkbe.

1. A szókölcsönzés, azaz a jövevényszók csoportjába az alábbi szavak sorolhatók még:

jarovizáció fn ritk. *jarovizálás* [or.] 'a vetőmagnak az érési időt megrövidítő előzetes kezelése' 1949 (ÉKsz. 616). A Szabad Föld 1949. július 24-i számában így magyarázzák a szó jelentését: „A *jarovizáció* szó magyarul *előcsíráztatást* jelent; az Élet és Tudományban (1950/7) pedig *tavasziasítás* szóval magyarosítják. A gyűjtött anyag szerint egyik magyar szó sem vált általánossá, mert a következő szóalakok fordulnak elő: *jarovizációs* módszer, kísérletek; a gyapot *jarovizálása;* vetőgumókat *jarovizálni; jarovizált* gabona.

sztalinyec 'traktorfajta' A jelentéstapadással önállósult szó nem szerepel sem az ÉKsz.-ban, sem a HADROVICS–GÁLDI szerkesztette Orosz–magyar szótárban (Bp., 1971), de OZSEGOV értelmező szótárában (Moszkva, 1973) sem találjuk meg. A sajtótermékekben viszont igen gyakran fordul elő önállóan és szókapcsolatban egyaránt. „*Sztalinyecek* törik a sziket a Hortobágyon" (Szabad Föld 1949. nov. 27); „Az állomáson vannak a *Sztálinyecek.*" (Szabad Nép 1950. jan. 15); „A Szovjetuniótól is kiváló traktorokat kaptunk. Közülük leghíresebb a hernyótalpas *Sztálinyec*-traktor." (Élet és Tudomány 1950/22).

csasztuska 'tréfásan bírálgató (ismert dallamra énekelt) rigmus' 1951 (ÉKsz. 188; OZSEGOV 806).

komszomol 'Kommunista Ifjúsági Szövetség' 1950 (OM. I, 672; OZSEGOV 265). A TESz-ben és az ÉKsz.-ban nem szerepel, BÁRCZI GÉZA viszont meg-

említi az orosz jövevényszavak sorában (vö. A magyar szókincs eredete. Bp., 1958. 2. kiadás 94; 1. még ERDŐDI JÓZSEF: Nyr. 78: 221; ROT SÁNDOR, i. m. 287).

Véleményem szerint e csoportba sorolhatók a személynévből képzett köznevek (fn és mn) is, amelyek a vizsgált időszakban gyakran fordulnak elő:

micsurinista ' Micsurin követője' (...magyar *micsurinisták*... SzN. 1950. IV. 30.); mn 'micsurinként dolgozó' (...a nagyszámú *micsurinista* tudós (ÉT. 1949. VII. 10.). Az illusztrált szó egyetlen szótárban sem szerepel.

sztahanovista I. fn 'a régebbi szocialista munkaversenyben a termelési normákat nagymértékben túlteljesítő üzemi dolgozó, kül. munkás' („a *sztahanovisták* élharcosai a tervnek" SzN. 1950. jan. l3) II. mn. 'sztahanovistaként dolgozó, sztahanovistával kapcsolatos' („a *sztahanovista* dolgozó felsorolja munkájának menetét" ÉT. 1949. okt. 30. (ÉKsz. 1314; OZSEGOV 703). Nagyon sok szókapcsolatban használatos: *~módszer, ~teljesítmény, ~tapasztalatok, ~tanácskozás, ~tanfolyam, ~iskola* stb.

A gyűjtött szóanyag többsége a szovjet reáliákra épülő, a szovjet valóságban gyökerező fogalmakat jelölő szónak a tükörfordítása; néhány szó használata pedig a tükörjelentésen alapul. Mindkettőre az üzemi élet, tágabb értelemben a termelés témakörébe is vágó szavak közül választok ki néhányat.

2. Tükörjelentés

háromszög '4. valamiképp összetartozó három személy' Üz.: *üzemi~* 'az igazgatóból, párttitkárból és az SzB elnökéből álló bizottság' (TESz. Ø; ÉKsz. 519; OZSEGOV 744 OM. II, 766) „Elmondta terveit az üzemi *háromszögnek* (SzN. 1950. IV. 10.)

grafikon „Az üzemvezetőségnek készítsenek *grafikonokat*"... (SzN. 1950. III. 1.) 'olyan munkaterv, amely feltünteti a teljesítés pontos idő- és normamutatóit' (OZSEGOV 132); A TESz. (I, 1094) ÉKsz. (473) nem tartalmazza ezt a jelentést. A OM. I, kötetében (308.) a fenti jelentésnek az *ütemterv* magyar szó a megfelelője: 'a feladatokat szakaszokra bontó munkaterv' (ÉKsz. 1445).

gyorsítás „A sztahanovista esztergályosok legelterjedtebb munkamódszere: *gyorsítás,* a termelési folyamat lerövidítése." (SzN. 1950. I. 8.) Az értelmezőben megadott jelentés magyar igei alapszóból nem vezethető le (vö. ÉKsz. 487: 'fokozatosan gyorsabbá tesz'). Az igéből képzett főnév jelentése az orosz ige *(ускорять)* 2. jelentésén alapul: 'időben közelebb hoz' (OM. II, 836).

gyorsító 'A *gyorsítók* között kiváló eredményeket érnek el a gyorsvágók" (SzN. 1950. I. 8.). Az ÉKsz.-ban szereplő *gyorsító* főnévnek nincs személyre vonatkozó jelentése (487). Ez is az előbbi orosz igéből képzett főnév jelentésének átvételével magyarázható *ускоритель* (OM. II, 836).

Tükörfordítás

munkaverseny 'dolgozóknak, vállalatoknak (bizonyos időszakra szóló), a termelékenység fokozására irányuló versenye' (ÉKsz. 976; GRÉTSY, i. m. 28; OM. II, 635).

versenymozgalom 'munkaverseny(ek) szervezésére, fejlesztésére irányuló m.' (ÉKsz. 1486; OM. I, 330).

brigádverseny 'a szocialista munkaverseny szellemében valamilyen ünnepi alkalomból, illetve alkalomra vállalt teljesítmény' (ÉKsz. 370; GRÉTSY, i. m. 28; OM. II, 1035).

vándorzászló '(munkaversenyben) vándordíjként elnyerhető díszes zászló' (ÉKsz. 1466; OM. II, 69).

élmunkás '1948–1950-ig kiváló teljesítményért e címmel kitüntetett munkás' (OZSEGOV 460, 758; ÉKsz. 294).

versenytábla 'munkaverseny menetét, eredményeit feltüntető t.' (ÉKsz. 1486; OZSEGOV 162). Ugyanilyen jelentéssel előfordul még a *tiszteletttábla* (SzN. 1950. I. 24.) és az *érdemtábla* (GRÉTSY, i. m. 28.) összetett szó is. Ezek viszont nem szerepelnek az ÉKsz.-ban.

faliújság 'üzemben, lakóházban stb. falitáblára kitett (alkalmi) cikkek, képek összessége. (Az erre használt tábla.)' (ÉKsz. 354; OZSEGOV 704).

villámújság 'a faliújság kiegészítője, a rendes számok kiadása közti időben megjelenő harcos röplapok' (SzN. 1950. I. 24.) *„Faliújságokon, villámújságokon* keresztül vitákon, műhelyértekezleteken biztosítani kell a dolgozók versenyellenőrzését, bírálatát." (SzN. 1950. I. 26.). Az ÉKsz.-ban ez a szó nem szerepel.

Vörös Sarok 'helyiség, ahol közösségi, politikai rendezvényeket tartanak' (OZSEGOV 757; ÉKsz. Ø).

Az alábbi idézetből kiderül, hogyan is néz ki ez a *sarok,* s hogyan honosodott meg a magyar üzemekben: „A Szovjetunióból hazatért dolgozóink beszéltek arról, milyen nagyszerű intézmények a szovjet gyárakban a „vörös sarkok". Valami hasonlót akartunk itt is csinálni... és május 1-re ott állt minden műhelyben, fényképekkel, termelési grafikonokkal, faliújságokkal díszítve a *Vörös Sarok.* A műhely legjobb munkásainak termelési eredményeit éppen úgy megtalálhatjuk itt, mint a legfontosabb világpolitikai eseményekről szóló beszámolót." MDP Goldberger-gyári szervezet agitációs felelőse. (SZI. 1951. ápr. 10.).

Az 1948–51 közötti sajtótermékek lexikai anyagát tanulmányozva az tapasztalható, hogy folyamatosan nő az orosz/szovjet valóság fogalmait tükröző szavak mennyisége. Ám az orosz szavak nem árasztották el nyelvünket, mert a néhány jövevényszó kivételével a tükörjelentés átvételével és tükörfordítással magyar szókészleti elemekből épül ez a sajátos lexika. (vö. FÁBIÁN PÁL i. m. 75). További vizsgálat tárgya lesz a részfordítás, a teljes fordítással bekerült lexémák és szókapcsolatok, valamint az orosz közvetítésű nemzetközi, idegen szavak használatának kérdése. Az viszont már most is megállapítható, hogy a vizsgált

forrásokban nagyobb mennyiségben fordulnak elő e szavak, mint a szótárakban. A TESz.-ben mindössze 25 olyan szó van, amelynek alakja vagy jelentése az orosz nyelvből vezethető le. Az ÉKsz. tartalmazza ezeket, valamint a tükörfordítású szavak nagy részét is. Természetesen egyik szótár sem képes e szókészlet valamennyi elemét feldolgozni. Ezért is szükséges és indokolt e korszak nyelvi rajzának elkészítése, a lexikai egységek szótárszerű feldolgozása.

P. CSIGE KATALIN

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXV, 199–202

DEBRECEN
1998.

Ismertetés a félreértések csapdájában

KÁLNÁSI ÁRPÁD nemrégiben (MNyj. 34: 218–22) ismertetést tett közzé a munkaközösségünk szerkesztésében készülő Új magyar tájszótárnak 1992-ben megjelent harmadik, K–M kötetéről.

A szerző-szerkesztő mindig örül, mikor munkája egy másik szakember érdeklődését oly mértékben kelti fel, hogy annak alaposabb elemzésére, sőt az elemzés eredményeinek publikálására is vállalkozik. Hiszen a kívülálló sokszor éppen helyzeténél fogva jobban észreveszi a mű valamilyen (tárgyi, módszertani vagy egyéb) hiányosságát, mint az, aki napról napra kénytelen megvívni aktuális csatáit anyagának problémáival.

Előfordulhat azonban az is, hogy a kívülállás, talán éppen a bírálónak inkább más szakterületen való forgolódása nem engedi, hogy a vizsgált műbe igazán belemélyedjen, vele koncepcionálisan, módszertanilag és technikailag alaposabban megismerkedjék, ha még oly őszinte érdeklődéssel és rokonszenvvel vette is az adott munkát kézbe. Ez azután könnyen félreértésekhez, egy-egy jelenség téves értékeléséhez-értelmezéséhez vezethet.

Mindez nem olyan nagy baj, amíg az ilyenek csak apróságokat érintenek, hiszen óhatatlan, hogy az ember egy tudományos munkát, különösen, ha egy nagyobb szintézisről van szó, egy-egy ponton ne az alkotó szándékától eltérő módon ítéljen meg.

A probléma ott kezdődik, amikor a bíráló az elemzett mű alapkoncepcióját téveszti szem elől, ami — természetesen — annak egész megítélését tévútra viszi, megállapításai pedig szükségképpen nem lehetnek helyesek. KÁLNÁSI ÁRPÁD, sajnos, ebbe a hibába esett, s ez az, amiért — a szótár más használóit a félreértelmezés „rögzülésé"-től megóvandó — ismertetése mellett kedvünk ellenére sem mehetünk el szó nélkül.

Ha van valami, ami az Új magyar tájszótár arculatát kezdettől fogva döntően határozta meg, az az, hogy mint SZINNYEI JÓZSEF Magyar Tájszótárának folytatása kizárólag bizonyos nyelvjárás(ok)ban élő szavakat, vagyis tájszavakat (továbbá táji jellegű szókapcsolatokat, szólásokat stb.) tartalmaz, köz- és irodalmi nyelvi szavakat (illetve kifejezéseket) pedig nem (vö. ÚMTsz. I, 9). Erre utal a munka ily módon kialakított címe is,

amely már önmagában is mutatja: mi kereshető a szótárban, és mi nem.

Ha KÁLNÁSI ÁRPÁD nem feledkezett volna meg erről, akkor nem kereste volna például a *kendermagos* szócikkben a tyúk színére vonatkozó jelentést (220), hiszen ez mind az ÉrtSz., mind az ÉKsz. szerint (no meg a magyar anyanyelvűek tudatában is) köznyelvi, tehát szótárunkba nem kerülhetett bele. S természetesen ugyanezért nem utalhattunk a SzamSz.-ra (meg az OrmSz. és SzegSz. *kendermagos* címszavára) sem. Utalnunk kellett viszont a SzlavSz.-ra, mivel az ott található 'szürke pettyes' értelmezés a szerkesztő és a szemléletes példamondat szerint nemcsak tyúknak, hanem macskának a színére is vonatkozhat.

Hasonló okból nem szerepel a szótár *kocsma* szócikkében a régiségben általános, tehát nem nyelvjárási kötődésű, KÁLNÁSI ÁRPÁDtól hiányolt (219) *korcsma* változat sem.

KÁLNÁSI ÁRPÁD helyesen és helyeslően írja (220), hogy a szótár készítői a jelentésmeghatározásokat csak a felhasznált források alapján fogalmazhatták meg (vö. ÚMTsz. I, 19). Kár, hogy alig néhány sorral lejjebb, a *kotú* (helyesen *kotú*[1]) jelentéseit vizsgálva erről már megfeledkezik, és saját kutatásainak egyébként nagyon is örvendetes eredményeit kéri tőlünk számon, amelyeknek forrásainkban, egészen természetesen, még nem találhattuk nyomát. A *kotú* mellé föntebb kitett index talán arra is magyarázatul szolgál, hogy miért szerepel szótárunkban két *kotús, kotús*[1] és *kotús*[2] címszó (220). Ha az alapszónál — nem utolsósorban SZINNYEI nyomán — úgy döntöttünk, hogy a 'pocsolya, sár', 'vizenyős, vadvizes terület, rendsz. rét' stb. jelentésű adatokat elválasztjuk 'a learatott nád, es. gabona v. lucerna torzsa, földben maradt töve' jelentésűektől, s az előbbieket *kotú*[1], az utóbbiakat pedig *kotú*[2] címszó alá soroljuk, akkor — természetesen — ugyanezeknek az *-s* képzős származékaival sem járhattunk el másképp. Döntésünk különben ma sem látszik elhamarkodottnak, hiszen a TESz. ugyan közös *kotú* címszóban tárgyalja a kétféle jelentésbe tartozó adatokat, a szó eredetét azonban még mindig vitathatónak mondja.

A jelentésmegadások problémájára még visszatérve: a *kabalaút* 'dűlőút' jelentése szótárunkban nem mutat mást, mint hogy a szócikkben felsorolt adatok forrásaiban ez szerepel. (Mert ezt — természetesen — nem a SzamSz.-ból vettük át, mint KÁLNÁSI ÁRPÁD gondolja. Értelmezésünk legfeljebb egybeesnek egy vagy több regionális szótáréval, de sohasem vehető át belőle vagy belőlük. Hiszen ez megint teljes mértékben szemben állna a forrás, illetve források alapján való értelmezés szigorú követelményével.) Mindebből következőleg a *kabalaút*-nak a 'szántóföldek között vezető keskeny szekérút' jelentését szótárunk nem tartalmazhatja. Annál örvendetesebb viszont, hogy az újabb kutatások, amelyeknek eredményeiről beszámolni már nem a mi kompetenciánk, ennek az érdekes szónak a jelentéstartományát figyelemre méltó módon gazda-

gították. Ez ugyanakkor arra is rámutat, hogy az ÚMTsz. adatait érdemes a helynévgyűjteményekkel egybevetni, mert ily módon esetleg egy-egy szó életére, jelentésváltozásaira utaló jelenségekre bukkanhatunk.

Ami a *kutyaszorító* címszót illeti: ebben az esetben teljes mértékben eleget tettünk KÁLNÁSI ÁRPÁD kívánságának (220), csak ez valamiféleképpen elkerülte a figyelmét. Szótárunkban ugyanis a főjelentés a tőle is egyedül helyesnek tartott 'zsákutca', a 'nagyon keskeny, szűk utca' pedig csupán ennek (| **a.**-val bevezetett) jelentésárnyalata.

A példamondatokról szóló részben közölt példák tévedésből kerültek ide: ezek ugyanis, mint az előttük álló **Sz:** jelzi, n e m p é l d a m o n d a t o k, hanem egytől egyig s z ó l á s o k, vagyis a forrásokból változtatás nélkül kiemelt a d a t o k, amelyeket ugyanúgy fel kell venni, mintha szói adatok volnának. Ezeknek a szócikkbeli helye, megszerkesztésének módja a példamondatokétól alapvetően különbözik, s arról, hogy ugyanazt a példamondatot — különösen egy szócikken belül — többször is felvegyük, természetesen szó sem lehet. (Hasonló tévedésbe különben már korábban — meglepő módon — JAKAB LÁSZLÓ is beleesett: MNyj. 30: 149).

Ami a *kirakgat* címszót illeti: ebben az esetben ily módon akartuk jelezni, hogy adatunk a rak ige családjába tartozik ('⟨utcát⟩ kővel kirakat'), szemben az ugyanígy hangzó, de a *ragad, ragaszt* családjába tartozó *raggat* szóval, amelyet néhány sorral feljebb a *kiraggat* címszó adata ('⟨hirdetést⟩ kiragaszt, kitesz') képvisel.

A *kenderdörzsölő* szócikk végén nem lehet utalás a *dörzsölő*-re, mert szótárunk utalózási rendszere fordított irányú: a szócikkek végén (**Ö**-vel bevezetve) azokra és csak azokra az összetett szavakra utalunk, amelyekben a címszó utótagként szerepel (ÚMTsz. I, 21). így tehát a *dörzsölő* szócikkének a végén van utalás a *kender~* címszóra. A **Vö.** *kenderszöszdörzsölés* az ilyen típusútól merőben eltérő utalás. Funkciója mindössze annyi, hogy a két, azonos jelentésű, de betűrendileg egymástól meglehetősen távol eső szó összetartozására felhívja a figyelmet.

A *kiló* címszó *gila* változata sem hangtani szempontból, sem forrásának minősége szerint nem tartozik a problematikus adatok közé. A *k/g* váltakozás közönséges és gyakori, a forrás pedig PÁLYI GYULÁnak Mátészalka nyelvjárását részletesen bemutató tanulmánya (Nyr. 26: 494–9, 540–5). Aligha tekinthető tehát kétes, esetleg félrehallásból származó adatnak. Minden bizonnyal így vélekedtek róla a TESz. szerkesztői is, amikor a *kiló* szócikkbe tőlünk átvették.

Az a megállapítás, hogy a *kölyű* szóra északkeletről az ÚMTsz.-ben csak a beregi Tivadarról van adat, nem áll meg. Ez csak a periferiális 'almatörő' (5.) jelentés esetében igaz. A bőségesen adatolt ('szemes termények v. olajos magvak szétzúzására, köleshántolásra stb. haszn. eszköz') főjelentésben (1.) viszont

a Rétközből és Kemecséről is van adat, ami — úgy látszik — elkerülte KÁLNÁSI ÁRPÁD figyelmét.

S végül, de nem utolsósorban, hadd utaljunk rá megint egyszer: miért is húzódik el az Új magyar tájszótár elkészítése ilyen sokáig. Az már 1960-ban világosan látható volt, hogy ennek a több mint 600 ezer cédulát számláló anyagnak a szótárrá szerkesztéséhez mintegy 15 gyakorlott lexikográfusra és 15 évre lenne szükség. Mivel az nyilvánvaló volt, hogy ennyi munkatárs sohasem fog rendelkezésünkre állni, két dolgot lehetett tenni. Ezt a számítást feltárni az illetékeseknek, ami minden valószínűség szerint a munkálat sürgős leállításához vezetett volna. Vagy bölcsen hallgatni, és megfeszített munkával, évtizedeken keresztül egy-két töredék időben dolgozó kezdő szakemberrel olyan állapotba hozni az anyagot, hogy a szótár megvalósulásának lehetősége már felvillanjon. Mi — egyen-ketten — ezt választottuk, s így juttattuk el a munkálatot az első kötetig, majd már nagyobb segítséggel a másodikig (amely különben nem „szűk egy évtized alatt készült el", mint KÁLNÁSI ÁRPÁD a 219. lapon írja, hanem öt év alatt, s t e l j e s n é g y é v i g n y o m d a k é s z á l l a p o t b a n volt kénytelen várakozni a kiadásra), majd a harmadikig. S ezért járhatunk most a V-betűs anyagban, az utóbbi három évben már a piacgazdaság rémségeivel, időrabló menedzselési feladataival is küszködve (vö. Magyar Tudomány 1995/5: 585–9), még mindig távol attól, hogy a munka nyugodt légkörben és anyagi biztonságban való befejezhetőségét remélhetnénk. S most már a „miért tart olyan soká?", „azért már elkészülhetett volna"-féle mondatokat is el kell viselnünk, amit másnak, mint tragikomikus fordulatnak aligha nevezhetünk. Igaza volt nemrégiben elhunyt kiváló kollégánknak, PAPP LÁSZLÓnak, aki tíz-húsz évvel ezelőtt azt mondotta, hogy tudománytörténetet azért nehéz, sőt lehetetlen írni, mert a tudomány eseményeinek, jelenségeinek hátterében meghúzódó, soha le nem írt, de igen sokszor perdöntő mozzanatokat mindig csak a kortársak ismerik. No ennek a súlya az Új magyar tájszótár tekintetében az idő előrehaladtával egyre inkább ránk nehezedik és nyomaszt bennünket.

Pedig mi magunk, ha szubjektív módon is, de az elmúlt nehéz évtizedekre visszatekintve és az utolsó, erőnket ugyancsak igen-igen megpróbáló időszakot élve úgy érezzük: alighanem egyik, a szótár i g a z i történetét jól ismerő kitűnő lektorunk, KISS LAJOS találta fején a szöget, amikor azt mondotta: „Szerintem nem azon kéne csodálkozni, hogy az Új magyar tájszótár miért készül olyan soká, hanem azon, hogy egyáltalán elkészül". Tegyük hozzá: ha tényleg elkészül. Mert ez még mindig nem biztos.

B. LŐRINCZY ÉVA–HOSSZÚ FERENC

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXV, 203–225

DEBRECEN
1998.

ISMERTETÉSEK, BÍRÁLATOK

BALASSA IVÁN, **Szabó T. Attila.** (1906–1987). Püski, Budapest, 1996. (160 lap)

Az „Erdély nagy nyelvtudósa" alcímmel megjelent kis kötet az immár egy évtizede elhunyt kiváló nyelvésznek állít emléket. Mintha tegnap lett volna, amikor 1986. október 29-én Debrecenben a Kossuth Lajos Tudományegyetem Rektori Hivatalában „zárt körű" rendezvény keretében Szabó T. Attila díszdoktorrá avatására sor került. Sokunknak ez volt vele az utolsó találkozásunk, amikor a diplomáciai bonyodalmak elkerülése végett a magyar hatóságok „sugallására" az egyetem vezetése a máskor az érdeklődők százait vonzó ünnepi aktus lebonyolításának ezt a szerényebb módját választotta, illetve volt kénytelen választani (bővebben l. SEBESTYÉN ÁRPÁD: MNyj. 28–29: 71–80). Mi, jelenlévők (néhány, főként debreceni tisztelője) kicsit restelkedtünk emiatt, ő azonban megnyugtatott bennünket, sőt éppen az ünnepség családias, baráti jellegét dicsérte. Itt elhangzott beszédében így tekintett vissza életpályájára: „Ha aztán most átlépve a 80. év küszöbét, visszaemlékszem életemre, tudományos munkásságomra, tiszta lelkiismerettel állíthatom: mindig tárgyilagosan, a tudományos igazságra törekvés elszántságával igyekeztem vizsgálódni" (MNyj. 28–29: 86). Tele volt tervekkel a közeljövőt illetően, de alig néhány hónap múlva 1987. március 3-án már váratlan haláláról kaptunk értesítést.

S most születésének 90. évfordulóján kézbe vehettük BALASSA IVÁNnak, az egykori munkatársnak és hű barátnak a róla szóló könyvét. A fényképekkel is gazdagon illusztrált kötet nemcsak az életpálya bemutatását tartalmazza, hanem szélesebb kitekintésre is vállalkozik. Rögtön megállapíthatjuk, személyes emlékekkel átszőtt előadásmódja mindvégig eleget tesz a tudományos életrajztól elvárható szakszerűségnek is. Nincs rá lehetőség, hogy e kis kötetben bemutatott gazdag életpálya minden részletével foglalkozzam, figyelmemet (folyóiratunk jellegéből adódóan) elsősorban Szabó T. Attila névkutató, nyelvjáráskutató és iskolateremtő tevékenységére igyekszem összpontosítani, de emellett természetesen a könyv más témaköreiről is ejtek egy-két szót.

Nagy elődök nyomdokain indulhatott el a fiatal Szabó T. Attila, amikor kisebb kitérők után (teológiai tanulmányok, rövid lelkészi szolgálat, irodalmi próbálkozások stb.) végül az anyanyelv „búvárlata" mellett döntött. Sylvester Jánostól Aranka Györgyön, Kriza Jánoson át hosszú a sor a közvetlen személyes hatást gyakorló erdélyi tudósokig, Kelemen Lajosig és Csűry Bálintig. Előbbitől a levéltári kutatás titkait, a pontosságot és igényességet sajátította el. Csűry Bálint (ekkortájt a Kolozsvári Református Kollégium tanára) a népnyelvkutatás elméletén kívül a gyakorlati terepmunkával ismertette meg. 1930 nyarán a moldvai csángókhoz tett közös gyűjtőútjukon érzékelte először Szabó T. Attila „a népi élet és a népi műveltség nyelvi anyagának nemzeti jelentőségét" (MNny. 3: 306). Kapcsolatuk Csűry Debrecenbe kerülése után sem szakadt meg. 1935-ben Csűry készítette elő Szabó T. Attila doktori szigorlatát (Kéziratos énekeskönyveink és verses kéziratink a XVI-XIX. században), ő volt egyik vizsgáztatója is. A 30-as években a Csűry-iskola és az erdélyi népnyelvkutatók között, akik szinte kivétel nélkül Szabó T. Attila tanítványai, munkatársai voltak, szoros munkakapcsolat alakult ki. A Magyar Népnyelv, amíg tehette, fórumot biztosított az erdélyi kutatóknak (l. az évkönyv I–IV. számait). Szabó T. Attila 1940 végén Csűrytől kért az akkor már általa vezetett kolozsvári Magyar Nyelvészeti Tanszékre egy frissen végzett nyelvjáráskutatót. Csűry választása Balassa Iványra esett, őt később Imre Samu váltotta fel. Az ugyancsak ekkortájt alakult Erdélyi Tudományos Intézet, illetve annak Szabó T. Attila irányításával tevékenykedő nyelvészeti osztálya Csűry népnyelvkutató elveit igyekezett az ottani körülményekhez igazítva megvalósítani, továbbfejleszteni. Joggal írhatta tehát később (1966. június 18-án) egy Balassa Iványhoz küldött levelében: „...talán leghálásabban magam őriztem, őriztettem meg az ő emlékét, magam igyekeztem talán legragaszkodóbban tovább éltetni az ő rendkívüli emberi és tudósi értékeit, nyelvjáráskutató elveit. És ha ma Csűry szellemi utódait keresik, talán legjogosabban Kolozsvár és nem másfelé kell mutatni" (24–6).

Szabó T. Attila névtani kutatásai — miként Balassa Iván is megállapítja — sok ponton kapcsolódnak a történelemhez, településtörténethez, történeti földrajzhoz, néprajzhoz stb. Ez az a tudományterület, melyet egész életén át művelt, és ahol nemcsak kiemelkedő eredményeket ért el, hanem ma is követhető módszereket dolgozott ki. A helynévkutatásban nem csupán az elméleti kérdések sokaságára mutatott rá (a Magyar Nyelvben megjelent több mint kétszáz kisebb-nagyobb cikkének fele a helynevekkel van kapcsolatban), hanem máig érvényes útmutatást fogalmazott meg a helyszíni gyűjtéshez is. Ennek bizonyítására elég A helynévgyűjtés jelentősége (MNy. 30: 160–80) és a Miért és hogyan gyűjtsünk helyneveket? (Népművelési Füzetek 4. sz.) című napjainkban is sokat forgatott tanulmányaira hivatkozni. Az elvei alapján folytatott erdélyi helynévgyűjtő munkának — melyet ő és az általa nevelt fiatal gyűjtőgárda végzett — már a kezdet éveiben is imponáló eredményei voltak. Ezekről a Magyar

Népnyelvben olvashatunk összegző áttekintést (3: 311–2, 4: 476–9). Szabó T. Attila itthoni hatása a Csűry-iskola helynévgyűjtő tevékenységében is kimutatható, hiszen a bihari térségben főként az ő útmutatója alapján folyt a helynévgyűjtés. De hatása az 1960-as években kibontakozó helynévgyűjtő mozgalomban is fellelhető (76). Tegyük hozzá ehhez, az utóbbi években tapasztalható megtorpanás azonban aligha töltené el büszkeséggel. Az 1940-es évektől élete végéig gyarapított Erdélyi Helytörténeti Adattár nagyszerű terve ugyan még nem valósult meg, de az egyes becslések szerint az egy milliót is meghaladó adatmennyiség megvan és várja, hogy kötetekké rendeződve a kutatás rendelkezésére álljon (75). Cédulaanyagának egy részét Szabó T. Attila az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tárba is beépítette. —De jelentős eredményeket ért el a személynévkutatásban is, különösen értékesek —, ha egyáltalán tehetünk ilyen megszorítást — a becenevekkel foglalkozó dolgozatai, így pl. A kolozsvári becenevek a XVI–XIX. században (NytudÉrt. 59. sz.), A magyar becenevek alakulásmódjairól (NyIrK. 10: 275–8, MNy. 64: 205–6). Névtudományi munkásságának jelentőségét KÁLMÁN BÉLA tömören így fogalmazta meg: „Szabó T. Attila szervezte önálló tudományággá a névtant a magyar nyelvterületen" (MNy. 84: 5, BALASSA 67–78).

Szabó T. Attila életművének másik csúcspontját a nyelvjáráskutatás és az ahhoz kapcsolódó nyelvatlaszmunka jelenti (78–88). Miként egykori tanítványa, BENKŐ LORÁND írja: „A magyar nyelvjáráskutatás Csűry Bálint kezdeményezte megújhodásának, fellendülésének Szabó T. Attila volt az erdélyi úttörője" (MNy. 62: 121). Nevéhez fűződik az első magyar megjelent nyelvatlasz „Huszonöt lap Kolozsvár és környéke népnyelvi térképé"-ből (GÁLFFY MÓZES és MÁRTON GYULA társszerzőkkel, Kolozsvár 1944. Erdélyi Tudományos Füzetek 181). Programjai közül talán legfontosabb a csángó kutatás volt, amely az 1930-ban Csűryvel közösen tett csángó gyűjtőútjával vette kezdetét. A csángó nyelvföldrajzi kutatást Szabó T. Attila és munkatársai (Márton Gyula, Gálffy Mózes, Nagy Jenő, Murádin László, Vámszer Márta és mások) a Kolozsvár környékén már bevált kérdőívvel végezték. Ennek eredményeként még nyilvánvalóbbá vált, hogy a csángóság nem egységes, hanem az északi csángók (Szabófalva és környéke), a déli csángók (Bogdánfalva és környéke), illetve a székelyes csángók csoportjára oszlik. E kutatóprogram betetőzése A moldvai csángó nyelvjárás atlasza. E munka irányítását Szabó T. Attilától később Márton Gyula vette át. 1969-re a csángó atlasz kézirata már készen áll, de kiadására Romániában nem kerülhetett sor. Az atlasz 1991-ben a Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadásában látott napvilágot a kéziratos térképek egyszerű sokszorosításával (MNyTK. 193. sz.). A másik nagy vállalkozásnak, A Romániai Magyar Nyelvatlasznak a munkálatai az 1950-es években kezdődtek. Kérdőívébe a Kolozsvár környéki, a csángó és a fekete-Körös-völgyi atlasz kérdései mellett a Magyar Nyelvjárások Atlaszáét is beépítették. Az atlasz munkálatainak történe-

térről, nehézségeiről a nyelvatlasz első kötetének megjelenése kapcsán is olvashatunk (JUHÁSZ : MNy. 93: 199, DEME: MNy. 93: 235). Ennek summázata, hogy a háromtagú gyűjtőgárdából politikai okokból koholt vádakkal eltávolították Gazda Ferencet, majd Nagy Jenőt, így az egész munka Murádin Lászlóra hárult, aki 1959–1967 között egyedül gyűjtötte össze a hatalmas adatmennyiséget. Az anyag kiadása a Magyar Nyelvtudományi Társaság gondozásában Juhász Dezső irányításával Magyarországon történik. Eddig két kötet jelent meg (Budapest 1995, 1996). E két kiemelt programon kívül még számos nyelvföldrajzi vállalkozás folyt Erdélyben. 1949–1975 között a kolozsvári nyelvészeti iskola 12 tájnyelvi atlasz anyagát gyűjtötte össze. Munkálataikban Szabó T. Attila tevőlegesen már nem vett részt, de szellemi irányítóként, tanácsadóként igen. (Nyelvföldrajzi elképzeléseit főként Márton Gyula vitte és fejlesztette tovább.) A magyar nyelv kutatásának szempontjából felbecsülhetetlen értékű anyag kiadását az utóbbi években az Akadémiai Kiadó és a Magyar Nyelvtudományi Társaság kezdte el (87–8).

Az eddig említetteken kívül a szerző szól az életmű másik csúcsát jelentő Erdélyi Magyar Szótörténeti Tárról is (98–108), melynek anyagát Szabó T. Attila évtizedeken át gyűjtötte, s amelynek jelentőségét BENKŐ SAMU, az erdélyi művelődéstörténet kiemelkedő tudósa így fogalmazta meg: „...a Tár amellett, hogy több szaktudomány nélkülözhetetlen munkaeszköze, «olvasmánynak is remek», mert a szaktudományban járatlan olvasó is úgy veheti kézbe és forgathatja, hogy az nemcsak tájékoztatja egy-egy szónak a múltjáról, hanem a sok példamondatnak köszönhetően a felhalmozott nyelvi szépségekben gyönyörködhet is..." (idézi BALASSA 103). De a nyelvtörténet és a szófejtés tudósának is szentel egy fejezetrészt a szerző (88–98) csakúgy, mint a nyelvművelőnek, aki a tanítónő édesanya hatására korán elkötelezte magát a magyar nyelv ápolásának ügye mellett. Vallotta, hogy kisebbségi körülmények között nemcsak a nyelvművelés parancsoló feladat, hanem az eredmények minél szélesebb körben történő terjesztése is (64–7). Izgalmas olvasmány a könyvnek az a fejezete is, amelyben a tanítványok, munkatársak, barátok és ismerősök vallanak Szabó T. Attiláról, az emberről, a tudósról, a szigorú, de mindig következetes professzorról (109–24).

BALASSA IVÁN életrajzi kötetének értékét csak növeli, hogy szerzője Szabó T. Attila munkásságának bibliográfiáját is közli, és válogatást ad a vele foglalkozó szakirodalomból is. Mindenkinek jó szívvel ajánlom ezt a kis könyvet, amely a XX. század egyik legnagyobb nyelvtudósának gazdag életművével ismertet meg bennünket.

KÁLNÁSI ÁRPÁD

Szavak — nevek — szótárak. (Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára). Szerkesztette KISS GÁBOR és ZAICZ GÁBOR. MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest, 1997. (502 lap)

A tanulmánykötet az immár halott barát és kolléga, Hadrovics László köszöntőjével indul, majd 62 tanulmány következik (13–475). A kötetet — FEHÉRTÓI KATALIN gondozásában és ZAICZ GÁBOR szerkesztésében — Kiss Lajos publikációinak 369 tételt tartalmazó jegyzéke, kéziratos kandidátusi értekezésének bibliográfiai adatai, hét pontban összefoglalt szótárszerkesztői tevékenységének bemutatása (477–98), valamint szó-, név- és tárgymutató zárja (499–502).

Kiss Lajos munkásságának igen jelentős része a szavakhoz, főleg a szláv eredetű szavak vizsgálatához kapcsolódik, legismertebb — és a nem szakemberek által is a legtöbbet használt — része pedig a földrajzi nevekhez. Nem véletlen, hogy legjelentősebb munkája, a Földrajzi nevek etimológiai szótára (1978. 726 l.) több mint kétszeres terjedelemben a negyedik, bővített kiadásban is megjelent (1988. I. 821+2 és II. 822+1 l.), sőt a közelmúltban immár ötödik kiadásban is. E szótáron kívül szócikkírói, egységesítő, szerkesztői tevékenységet folytatott több fontos szótár munkálataiban: A magyar nyelv értelmező szótára, A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára, Magyar értelmező kéziszótár, HADROVICS LÁSZLÓ–GÁLDI LÁSZLÓ–KISS LAJOS: Orosz–magyar nagyszótár stb. A tiszteletére összeállított könyv címe igen találóan utal egyrészt az ünnepelt fő kutatási területeire, másrészt — ebből következően — e könyv tanulmányainak fő témaköreire.

A tanulmányok legnagyobb csoportja egy-egy szó, név vagy kifejezés történetével, etimológiájával foglalkozik (BENKŐ LORÁND, FEHÉRTÓI KATALIN, GYŐRFFY GYÖRGY stb.). Itt csupán néhányat említhetünk közülük. RÉDEI KÁROLY — felújítva JUHÁSZ magyarázatát — újabb adatokkal bizonyítja, hogy az *izé* szóban „az *ez* mutató névmásnak az egyéb *i* kezdetű származékok (*itt, innen, ilyen* stb.) alapján feltehető **iz* előzménye rejlik" (342). KISS JENŐ három okot is felsorol annak magyarázatául, hogy „Etimológiai kalandozások"-kal köszönti az ünnepeltet. Tanulmányában a *bumfordi, hóvíz, kralovina, szenyel* szavakkal és a *-tint* határozóraggal foglalkozik. MEZŐ ANDRÁS (Elvarratlan szálak: 248–52) KISS LAJOS „csodálatra méltó életművének helynévmagyarázó" részének a névfejtések finomítására vagy felülvizsgálására példát mutató gyakorlatára hivatkozva a *Keresztes-fák, Félszerfalva, Hétközhely* szavakat elemzi.

A földrajzi nevek elméleti kérdéseivel többen is foglalkoznak: BALOGH LAJOS „A földrajzi köznevekről" (36–9) ír, HAJDÚ MIHÁLY pedig a magyar helységneveknek a korábbi szakirodalomban sokat vitatott jelentéséről, jelentésszerkezetéről (125–32). Az egyes összetevőket részletesebben is vizsgálva

összefoglalásképpen megállapítja, hogy „a magyar helységnevek jelentéstani rendszerében a következő sajátságokat kereshetjük: identifikáció, lokalizáció, motiváció, információ, asszociáció és etimológiai vagy közszói jelentés"(132).

A nyelvtörténeti, földrajzinév-történeti témák közül igen érdekes HAADER LEA tanulmánya (Mozaikok névmásokról és ómagyar kori használóikról: 118–24), amelyben jórészt a Számítógépes Nyelvtörténeti Adattárra (JókaiK, BirkK. GuaryK.) támaszkodva a vonatkozó névmások keletkezéstörténetének egyik fontos szakaszát, az előtagosodás folyamatát vizsgálja, valamint egy, a *ki* kérdő és vonatkozó névmások homonímiájából következő fordítási hibát. S. HÁMORI ANTÓNIA a melléknévi alaptagú szerkezetekről ír a Horváth-kódexben (133–40). Megtudjuk, hogy „a kódexben a melléknévhez 631 határozó kapcsolódik, ezek közül 304 kötött, 327 szabad szerkesztésmódú". A történeti grammatika (TNyt II/2.) „törzsanyagában a melléknévnek 401 határozója van, közülük 190 kötött, 211 szabad szerkesztésmódú"(140). PAPP ZSUZSANNA (Nevek kincsesbányái — a kódexírók művelésében: 314–23) a Jókai-kódextől kezdve a Ráskay Lea által másolt kódexekig vizsgálja az egyszerű névszerkezetű és a különböző körülírásos helyneveket, s megállapítja, hogy „míg legkorábbi kódexünk erősen magán viseli a latin nyelv hatását a földrajzi nevek használatában is, addig a Ráskay másolta kódexek a scriptor fejlett íráskultúráját, jó stílusérzékét mutatják"(323). A szótárakkal, szótárírással kapcsolatban szintén több tanulmány található (KONTRA MIKLÓS, SZŰTS LÁSZLÓ, VÁRADI TAMÁS, WACHA BALÁZS). Különösen érdekesek azok, amelyek a számítógépes feldolgozásokkal — FNESz (KISS GÁBOR), nagyszótár (PAIS JUDIT, PAJZS JÚLIA) — foglalkoznak, illetve az alkalmazott számítógépes lexikográfia kérdéseit (PRÓSZÉKY GÁBOR) vagy „a szemünk előtt megelevenedő szótárszolgáltatás" által nyújtott lehetőségeket (VAS ZOLTÁN) vizsgálják.

Finnugristáknak jó tudni, hogy főleg őket érdeklő tanulmányok is vannak a kötetben. Érdekes és hasznos HONTI LÁSZLÓnak a „Tempusjelölés a tagadó igés uráli nyelvekben" (155–62) című tanulmányrészlete. SIPOS MÁRIA tizenkét osztják hőséneket vizsgál (360–71), SALÁNKI ZSUZSA pedig utalva az udmurt nyelv jelenlegi helyzetére, s az udmurt településszerkezet változására, az udmurt földrajzi nevek gyűjtésének fontosságára hívja fel a figyelmet (358–9).

Sajnos az ismertetés terjedelme nem teszi lehetővé, hogy a német–magyar, ruszin–magyar, magyar–szláv kapcsolatokkal foglalkozó (ZAICZ GÁBOR, UDVARI ISTVÁN, HORVÁTH LÁSZLÓ) vagy a stilisztikai (KEMÉNY GÁBOR), leíró nyelvtani (KIEFER FERENC), néprajzi (BALASSA IVÁN, PALÁDI-KOVÁCS ATTILA) témájú — érdekesebbnél érdekesebb — tanulmányokkal részletesebben is foglalkozzam. A nevek egyértelműen mutatják, milyen széleskörű Kiss Lajos tisztelőinek tábora.

A tanulmánykötetben három debreceni szerző írása található. HOFFMANN ISTVÁN (141–54) „a magyar nyelvtudományban minőségileg új helyzetet

teremtő műnek" tartja a FNESz-t, amely szellemi ösztönzést jelentett a debreceni egyetem magyar nyelvtudományi intézetének egyik fontos tervmunkájához, az „Ómagyar kori helynévfeldolgozások"-hoz is. E kötetben a nyelvi adatok vizuális, térképi megjelenítési lehetőségéről olvashatunk. MATICSÁK SÁNDOR tanulmánya (A személy- és helynevek kapcsolata a mordvinföldi orosz névadásban: 238–47) mind a helynevek vizsgálatával, mind szlavisztikai vonatkozásaival kapcsolódik Kiss Lajos munkásságához. NYIRKOS ISTVÁN felhasználva Kiss Lajos FNESz-ének adatait is a szóeleji hangok eltűnésének három fő típusát mutatja be (256–63).

Bár a Magyar Nyelvjárásokban Kiss Lajosnak csupán egy tanulmánya jelent meg (MNyj. 5: 147–52), de a nyelvjárásoknak és a névtani kutatásoknak a szempontjából fontos minden könyvét ismertettük vagy évkönyvünkben (KOVÁCS ISTVÁN: MNyj. 23:183–7; KÁLNÁSI ÁRPÁD: MNyj. 34: 222–5) vagy a Magyar Nyelvjárások akkori szerkesztője által a Magyar Nyelvben (KÁLMÁN BÉLA: MNy. 75: 297–305).

Évkönyvünk nevében is tisztelettel köszöntjük az ünnepeltet.

KISS ANTAL

MÁTAI MÁRIA, **Első magyar nyelvű verses imádságunk.** (A Laskai Sorok, 1433). Universitas Kiadó, Budapest, 1997. (174 lap)

Mátai Mária munkája azok közé a kitűnő nyelvemlék-monográfiák közé tartozik, amelyeknek sorát PAIS DEZSŐ nyitotta meg (A veszprémvölgyi apácák görög oklevele mint nyelvi emlék. MNyTK. 50. sz. 1939), majd BÁRCZI GÉZA folytatta (A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1951).

Itt „legfiatalabb" nyelvemlékünk feldolgozásáról van szó, amelyet 1982-ben fedezett fel Holl Béla, s amely első verses imádságunkként irodalmi és művelődéstörténeti szempontból is igen jelentős. Nyelvtörténeti fontossága különösen akkor látható, ha összevetjük a mintegy egy évszázaddal később, 1531-ben másolt ThewrK.-ben fennmaradt párhuzamos szövegével.

A csaknem tizenöt lapos bibliográfia (156–70) mutatja a szerző igen alapos nyelvtörténeti szakirodalmi tájékozottságát. A monográfia minden tudományos igényt kielégít, bár nem csak szakemberek számára íródott. Ebben az esetben ugyanis bizonyos részeket el lehetett volna hagyni, vagy rövidebben összefoglalni, ilyen formájukban viszont hasznosak a magyar szakos egyetemi hallgatók-

nak és a nyelvtörténet iránt érdeklődő olvasóknak. Az ő tájékozódásukat segítik a szerző megjegyzései is, amelyekben közli, hogy egy-egy kérdést melyik fejezetben tárgyal a legrészletesebben.

A könyv első részében az általános kérdések között (13–55) érdekesen mutatja be a szerző a nyelvemlék fordításának és összeállításának (kompiláció) kérdését, felsorolja a szöveg másolat voltát bizonyító érveit, ír a másolóról, közli a nyelvemlék fényképét, betűhű átiratát, olvasatát és értelmezését. Foglalkozik a nyelvemlék műfajával, s kijelöli helyét korai nyelvemlékeink között. A könyv nagyobbik részében a nyelvemlék részletes elemzése található (56–139), majd összefoglalás következik (140–6). A függelékben Aquinói Szent Tamás „Adoro te" kezdetű imájának latin szövegét — a Laskai Sorok latin megfelelője is ilyen jellegű —, s néhány, különböző korokból származó fordítását olvashatjuk (147–55).

A szöveg részletes elemzése során foglalkozik a nyelvemlék helyesírásával, hangállapotával és nyelvjárásának kérdésével (59–72). Megállapítja, hogy a helyesírás „a kancelláriai helyesírás III. korszakára emlékeztet (...), és közel áll a városi, káptalani és kolostori iskolákban keletkezett legrégibb szójegyzékekéhez, a Besztercei, a Schlägli és a Soproni Szójegyzék helyesírásához" (63). Laskó, Zimony, Újpécs stb. nevét olvasva (16–7. lap) azonban talán gondolhatnánk arra is — bár ez az öt sor nagyon kevés ahhoz, hogy komolyabb következtetéseket vonhassunk le —, hogy az ország déli részében kialakulóban volt a kancelláriai helyesírásnak egy olyan változata, amelyben más jelölési sajátosságok kezdtek megszilárdulni, mint az ország középső vagy északi területeinek „hivatalos" kancelláriai helyesírásában (vö. a közel egykorú Jókai-kódex hangjelölését), mint például a *gy, ny* hangok jelölése, az *u-, v-* és az *-u-, -v-* megkülönböztetése, sőt a szóeleji és a szóbelseji *i* meglepő, majdnem kivétel nélkül következetes jelölése. Ezeknek a jelölési sajátosságoknak egy része a magyar huszita (mellékjeles) helyesírásban vált normává, bizonyítva azt, hogy ez a korábbitól teljesen eltérő rendszer is valóban szerves folytatása — legalábbis részben — a kancelláriai helyesírás egyik (délmagyarországi) változatának. Ha a Laskai Sorok ezt a feltételezett délmagyarországi helyesírási típust képviseli, akkor igen fontos helye van a magyar helyesírás történetében. Laskai „írás közben itt-ott »igazít« a szövegen, a saját nyelvjárásához igyekezve közelebb hozni" (72) annak eredeti formáját, amely „északi nyelvjárástípusra utal" (uo.).

A szöveget a szövegmondatok sorrendjében szószerkezetekre, illetve szavakra bontva elemzi, biztos kézzel válogatva ki azokat a szavakat, amelyeket kevésbé kell bemutatni, s azokat, amelyekkel kapcsolatban bő nyelvtörténeti adatolás szükséges. Az **ez/az** szóról csak annyit ír, hogy „mutató névmás ősi örökség az uráli korból" (85). A **hogy:** „kötőszó a *hugy* > *hogy* határozószóból keletkezett az ősmagyar korban; töve uráli kori kérdő névmás (vö. TESz., EWUng.)" (92).

Az *istennek teste* szerkezetről viszont mintegy két oldalas elemzés olvasható, s a *méltatlan* vagy az *unszol* szóról is másfél oldalnyi.

Gyakorlott tudósra és tanárra vall a kismonográfia formai oldala. A folyóiratok címét például nem rövidíti a bibliográfiában — így a nem szakember számára is érthetővé téve a publikálási helyet —, a kötetszámát pedig az újabb gyakorlatnak megfelelően arab számokkal írja (egyetlen kivétel a 31. lap alján levő jegyzet utolsó sorában). Boldog szerző, akinek nem kell a terjedelem korlátait feszegetni: kétszer is közölheti — megkímélve ezzel a keresgéléstől, lapozgatástól az olvasót — a nyelvemlék betűhű átiratát és valószínű olvasatát (23–4. és 60. lap), valamint a szöveg mondattani tagolódását (73. és 108. lap).

Nagyon reméljük, hogy ennek a mintaszerű kismonográfiának az érdeméből a Laskai Sorok valóban méltó helyére kerül „mind az egyetemi és középiskolai oktatásban, mind az általános műveltségben".

KISS ANTAL

Vértes O. András emlékezete (1911–1997)

Studia in honorem Andreae O. Vértes. Oblata a collegis et discipulis. Szerkesztette: SZENDE TAMÁS. (Magyar Fonetikai Füzetek / Hungarian Papers in Phonetics 23.) A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Budapest, 1991. (196 lap)

Az ünnepi kötet kolofonjából megtudható, hogy az 400 példányban, „térítésmentes terjesztésre" készült. A jubiláns 80. születésnapjára megjelentetett munkáról, a Magyar Fonetikai Füzetek 23. számáról azonban az abban közreműködő közel harminc munkatárson, valamint a velük szoros kapcsolatban álló hazai és külföldi szakembereken kívül alighanem csak sajnálatosan kevesen értesülhettek. (Hozzátehetjük: jelen sorok írója — egy korábbi alkalommal — az ELTE bölcsészettudományi karának sem a magyar nyelvészeti könyvtárában, sem annak fonetikai tanszékén nem bukkant a kiadvány nyomára.) A lassan hét esztendeje közzétett, kitűnően megszerkesztett emlékkönyv pedig joggal keltheti fel a hazai nyelvészkollégák érdeklődését, és megkésett ismertetésének szomorú aktualitást ad az abban ünnepeltnek a közelmúltban bekövetkezett halála.

A Studia in honorem Andreae O. Vértes két köszöntőt és 24 hosszabb-rövidebb, magyar (20), illetőleg angol (6) nyelvű, a szerzők nevének betűrendjében felsorakoztatott cikket tartalmaz. A dolgozatok túlnyomó többsége, szám szerint 19, az elméleti és alkalmazott fonetikával, illetőleg a (morfo)fonológiával kap-

csolatos, és közülük 17 anyanyelvünket, egy-egy pedig az angol és a német nyelvet érinti. Négy további szerző finnugor hangtani kérdéseket boncolgat, végül (legalább) három írás — AJTONY PÉTER, BALÁZS BOGLÁRKA és PALOTÁS GÁBOR (továbbá részben KOVÁCS-VASS EMŐKE társszerzős) munkája — a gyógyító pedagógia témakörébe tartozik. A kötet magyar: hazai, valamint magyar származású (KLARA WODARZ-MAGDICS) és magyarrá vált (JANUSZ BAŃCZEROWSKI) kutatók tanulmányain kívül nyelvrokonok: a legnevesebb finn fonetikusok (ANTTI IIVONEN, illetve ANTTI SOVIJÄRVI és REIJO AULANKO) munkáját is magában foglalja.

Az emlékkönyv két rendhagyó köszöntővel kezdődik (3–11). Az egyik, FÓNAGY IVÁN angol humorú (ekképp az ünnepelt humorával rokon) és tréfából is (ti. szójátékok adta lehetőségeket kiaknázandó) u g y a n i l y e n n y e l v ű gratuláló sorainak kezdetén leszögezi: 1) „...English (...) is the third second language of both of us", 2) „you have become 80 years young". A továbbiakban a pályatárs a jubiláns életművének néhány kiemelkedő, monografikus darabját értékeli, elismeréssel és szeretettel elemzi. Ugyanezt teszi a másik Rendhagyó köszöntés szerzője, B. LŐRINCZY ÉVA, aki kijelenti: [Kollégám] „Kandidátusi és doktori dolgozata egyaránt revelációt jelentettek nekem, amint erről opponensi jelentéseimben számot is adtam." Ezt követően az egykori opponens az ott kifejtett gondolatok közül idéz fel néhány lényegeset. Ezek egyikét most a recenzens is szó szerint közli: „Vértes O. András munkássága a szó legszorosabb és legigazibb értelmében vett t á r s a d a l o m t u d o m á n y i kutatásokat példázza. Nyelvtudományi eszköztárával és módszereivel magas színvonalon és eredményesen illeszkedik bele a rokontudományoknak, főként a pszichológiának az utolsó száz évben, vagy még inkább az utolsó ötven-hatvan évben kibontakozott és egyre karakteresebbé váló vonulatába, amely legfőbb céljának az emberi és társadalmi lét problematikájának feltárását és a nehézségek megoldására való útmutatást tekinti." (9).

A bevezető méltatásokat Vértes O. András tudományos munkáinak válogatott (78 tételből álló) bibliográfiája követi (12–4). — Kiegészítésül érdekességként megemlítem, hogy az itt megadott — a nyelvészkollégák által részben kevésbé ismert — dolgozatok közül ő maga a sorszámozott lista 9., 11., 20., 28., 32., 73. és 78. tételét sorolta a legjelentősebb munkái közé.

A kötetben a publikációs jegyzék után áll egy, a tudós életében meghatározó jelentőségűnek bizonyult, 1957. június 1-jei keltezésű, kultuszminiszter-helyettesi aláírású levélnek a fotokópiája (14). Az egykori levél címzettjét eszerint fegyelmi büntetésként főiskolai docensi munkakörből alacsonyabb, adjunktusi munkakörbe helyezték, majd — tehetjük hozzá — elbocsátották a főiskolai katedráról. Íme a döntés indokolása: „Az ellenforradalom idején a »forradalmi bizottságban« betöltött vezető szerepével, majd november 4-e után a forradalmi bizottság kiáltványának megszerkesztésével — melyben nem ismerte el a Forra-

dalmi Munkás-Paraszt Kormányt —, továbbá az Írószövetség részére indított gyűjtés kezdeményezésével a Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskolán az ellenforradalmi nézetek terjedését segítette elő."

Az ünnepi kötet törzsanyagát kitevő cikkek mindegyikéről e szűkre szabott helyen sajnos nem áll módomban beszámolni. Az alábbi válogatás szükségképpen csak szubjektív lehet, hiszen törvényszerűen egy finnugrista szemelgetése. Mégis rögtön hozzáteszem: a gyakran csupán a témára, a címre szorítkozó ismertetés során természetesen figyelemmel leszek a Magyar Nyelvjárások elsődleges tematikájára is.

A finnugor tudománytörténet körébe vonható tanulmányok közé sorolandó LAKÓ GYÖRGY „A finnugor hangjelölés kérdéséhez" (119–23) és VÉRTES EDIT „A »hét lakattal elzárt kincs« gyűjtési, megfejtési és átírási problémái" (166–72) című munkája. Az előbbiben LAKÓ kimutatja, hogy a finnugor nyelvek hangjelölésének egységesítésére 1892-ben folytatott, E. N. SETÄLÄ nevével fémjelzett kísérlet voltaképpen három finn és egy svéd kutató együttműködésének eredménye, melyben a svéd K. B. WIKLUNDnak (is) meghatározó szerepe lehetett. VÉRTES EDIT a magyarországi vogul és osztják kutatások történetéhez, többek közt a legendás hírű REGULY ANTAL és PÁPAY JÓZSEF gyűjtéséhez szolgáltat értékes adalékokat. Itt érdemel említést HONTI LÁSZLÓnak vogul fonológiai problémákat felsorakoztató írása (74–6). — A morfofonológia körébe tartozik BAKRÓ-NAGY MARIANNE „Szótagszerkezetek a finnugor alapnyelvben" c. dolgozata (17–25), mely BALÁZS JÁNOS és DÉCSY GYULA nyomán — velük egyben polemizálva is — egyebek mellett az alapnyelvi nyílt és zárt szótagúság kérdésében foglal állást.

A magyar hangtörténeti írások közül kiemelendő ZELLIGER ERZSÉBETnek „Az ősmagyar *β és *γ változásai és hatásuk a magyar igetövekre" című, értékes dolgozata (182–96), mely utóbb, némileg átszerkesztve „A magyar nyelv történeti nyelvtana" című kézikönyv II/1. kötetében is napvilágot látott (A kései ómagyar kor. Morfematika. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Szerk. E. ABAFFY ERZSÉBET. Bp., 1992. — Elsősorban: 22–4, 32–4). A másik ide kapcsolódó, terjedelmes tanulmány szerzője KISS G. GÁBOR, aki Vértes O. Andrásnak „Az *u* és *v* hangok jelentéstörténetéhez" c. bölcsészdoktori értekezésében — fél évszázaddal korábban — megkezdett kutatásait folytatva végez számítógépes vizsgálatokat, „Az *u/ú* és *v* hangok jelölése a Vizsolyi Biblia evangéliumaiban" címet viselő dolgozatában (96–107).

A magyar hanglejtést tekinti tárgyának PÉTER MIHÁLY „Az érzelemkifejező intonáció nyelvi státusáról" (132–40), ANTTI SOVIJÄRVI és REIJO AULANKO „Észrevételek a magyar szintetizált kérdő mondatok intonációjáról" (149–58) és KLARA WODARZ-MAGDICS „On the intonation of Hungarian dialects" (173–81) című tanulmánya.

Még két igen érdekes cikkről adok számot. Az egyikben KONTRA MIKLÓS a magyar származású ROBERT A. VAGO magyar fonológiájában az ún. suksükölésről és szukszükölésről írott megállapításait bírálja, és megállapítja az utóbbinak a hazai szakirodalomban — legalábbis tüzetes vizsgálat tárgyaként — kevéssé kutatott, elhanyagolt voltát (108–10). A másik írásban SIPTÁR PÉTER azt ismerteti, hogy a brit angolnak miféle elfogadott, majdnem-elfogadott és el-nem-fogadott — területileg semleges — kiejtési variációi vannak, megkülönböztetve egymástól annak arisztokratikus, felvett, valamint eloszlási, megvalósítási, szótári előfordulást érintő és ún. készlet-változatait (141–8). — Az értékes kötet további írásainak terjedelmi okokból a címére sem térhetek ki, de a recenzióban eddig említetlenül hagyott közreműködők: a kitűnő nyelvész szerzők közül mindenképpen szóba kell még hoznom BENCZE LÓRÁNT, GÓSY MÁRIA, KASSAI ILONA, LACZKÓ MÁRIA, OLASZY GÁBOR és SZENDE TAMÁS nevét, akiknek elsősorban elméleti és alkalmazott fonetikai — részben társszerzős — írásai egytől-egyig a tudományszak figyelmet érdemlő adalékai.

***

Az MTA I. osztálya és Nyelvtudományi Intézetének fonetikai osztálya 1997 őszére tudományos ülésszakot szervezett Vértes O. András t i s z t e l e t é r e. A magyar és az általános fonetika, a nyelvlélektan és a gyógyító pedagógia kimagasló képviselője, a nyelvtudomány doktora, a Magyar Fonetikai, Foniátriai és Logopédiai Társaság korábbi elnöke (1981–1985.), a Finn Tudományos Akadémia külföldi tagja (1986-tól) azonban ezt az ünnepi eseményt nem érhette meg, 1997. június 26-án elhunyt. Az egynapos ülésszak ekképp e m l é k é n e k t i s z t e l e g v e zajlott le 1997. október 1-jén, a Magyar Tudományos Akadémia székházában. Az emlékülésen RITOÓK ZSIGMOND megnyitója után 18 előadás hangzott el a Vértes O. András művelte területek témaköréből. Igen érdekes volt többek között BENKŐ LORÁND „Anonymus, az első magyar nyelvész" c. előadása, melyben a professzor adatokkal igazolta, hogy a 12–13. század fordulóján élt királyi jegyzőt okkal tekinthetjük legelső nyelvészünknek. Érdemes közölni még azoknak a további előadóknak legalább a nevét, akiknek nem szerepelt írása az imént ismertetett ünnepi kötetben: ADAMIKNÉ JÁSZÓ ANNA, BÜKY BÉLA, GORDOSNÉ SZABÓ ANNA, HAJDÚ MIHÁLY, HIRSCHBERG JENŐ, ILLYÉS SÁNDOR, MESTERHÁZI ZSUZSA, SZABÓ PÁL és TARNÓCZY TAMÁS. — E legutóbbi jegyzékkel együtt kis írásomban már közel negyven közismert nyelvész, neves gyógyító pedagógus és orvos-pszichológus nevét soroltam fel. Pedig még nem is szóltam, nem szólhattam az ülésszakon elhangzott értékes hozzászólásokról, és nem térhettem ki az abban közreműködők személyére.

Emlékezetes volt, amikor a megnyitót követően egy húszéves magnetofonszalagról maga Vértes O. András szólott életéről és munkásságáról.

Budapesten született, 1911. április 26-án, Vértes O. Józsefnek, a gyógyító pedagógia elismert képviselőjének fiaként. A budai Werbőczy-gimnáziumban érettségizett, Pannonhalmán bencés novícius lett, majd a budapesti egyetemen elvégezte a magyar–francia szakot. 1948-ban lett a Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskola tanára. A főiskoláról történt kényszerű távozása után, 1957-től az MTA Nyelvtudományi Intézetének munkatársaként működött, és onnan ment 1976-ban nyugdíjba.

Munkatársai és barátai ezúttal elsősorban a t u d ó s kollégát búcsúztatták, a mélyen hívő e m b e r t ő l a hamvait tartalmazó urna elhelyezésekor (1997. július 11-én) vehettek a tisztelők végső búcsút. Mindazonáltal az emlékülés résztvevői méltatták Vértes O. András emberi nagyságát is. „Igaz ember volt, akiből nemcsak tudás, hanem tisztesség is áradt" — mondta róla ADAMIKNÉ JÁSZÓ ANNA. Mások önzetlenségét, korrektségét, szerénységét, emberi méltóságát, a tudomány iránti alázatát, a gyengék és elesettek szakadatlan segítését emelték ki személyiségének felidézésekor. Ezért is tisztelték és szerették őt oly sokan. Közéjük tartozik jelen sorok írója is. Ismeretségünk több mint három évtizede alatt én is számos esetben folytattam András bácsival — egykori közös munkahelyünkön: a Nyelvtudományi Intézetben, a Zsámbék utca 10. szám alatti budai lakásán és másutt — szakmai beszélgetéseket, amelyeknek során sok értékes tanácsot kaptam tőle tanulmányaimban, majd később a tudományos munkám végzésekor is. Űrt hagy számomra maga után, mert halálával a mindig segítőkész szakemberen kívül egyben atyai barátomat is elvesztettem.

Vértes O. András tevékeny életet élt, és megkönnyítette embertársai életét. Nagy tudós volt, és igaz magyar ember.

ZAICZ GÁBOR

You name it. Perspectives on onomastic research. Studia Fennica Linguistica 7. Szerkesztők: RITVA LIISA PITKÄNEN és KAIJA MALLAT. Kiadta a Finn Irodalmi Társaság, Helsinki, 1997. (298 lap)

1. EERO KIVINIEMI, a finn névtan egyik legjelentősebb képviselője 1995-ben lett 60 éves. Ebből az alkalomból munkatársai és tanítványai összeállítottak egy emlékkönyvet, amely közvetlen célján (az ünnepelt köszöntésén) túl programszerűen is megfogalmaz egy további szándékot: ismertetni kívánja a jelenlegi névkutatások fő irányait, körülményeit és módszereit (elsősorban a skandináv országokban), illetve illusztrálni próbálja tanulmányaival, hogy az ünnepelt

tevékenysége mivel gazdagította a tudományt. KIVINIEMI esetében az utóbbi kérdésre nem sokáig maradnak adósok a válasszal a hozzászólók: bár igen tekintélyes és sokoldalú oktatási és publikációs múltat tudhat maga mögött, a legnagyobb hatást mégis a névelmélet terén fejtette ki. Ezen belül is a nevek rendszerszerű természete az a jelenség, amely vezérfonálként húzódik végig elméleti munkásságán, és amely ismertté tette nemcsak a finn, de a nemzetközi névtanban is. Így nem meglepő, hogy — amint a szerkesztők is jelzik bevezetőjükben — a *modell*, a *rendszer* és az *analógia* fogalma igen gyakran megjelennek a köszöntő tanulmányokban.

A kötet felépítése eléggé szokatlan. Az igen rövid bevezető rész és az ünnepelt publikációinak jegyzéke hat blokkot fog közre, amelyekben a tanulmányok sorakoznak. Bár a blokkokba sorolásban megfigyelhető bizonyos rendszer — így az I. részben névelméleti, a II.-ban analógiás jelenségekkel, a VI.-ban pedig személynevekkel kapcsolatos tanulmányok találhatók —, az elrendezés logikája mégis sok esetben nehezen követhető, illetve talán nem is mindig következetes. Mivel a szerkesztők inkább kis számú és viszonylag nagyobb terjedelmű hozzájárulások összegyűjtésére törekedtek (összesen 29 írás található a kb. 300 oldalas kötetben), az elrendezésnek gyakorlati hátrányai szerencsére nem érvényesülnek. A tájékozódást az is megkönnyíti, hogy a kötet tanulmányai többségének igen jellegzetes egyéni arculata van; ez nem utolsósorban annak köszönhető, hogy a névtan vizsgálódási területeinek valóban rendkívül széles skáláját fedik le, és mind módszerük, mind tárgyuk szokatlanul változatos.

Amint a könyv címe is mutatja, a köszöntő írások nyelve a tudományos trendnek megfelelően az angol, bár a szerzők többsége (kétharmad részük) finn vagy skandináv kutató. Az ő írásaik többnyire fordításként szerepelnek, amelyek átültetését a kötet három fordítója általában igen igényesen és hitelesen végezte el. Egyetlen nem angol nyelvű „hozzájárulás" található az emlékkönyvben: a borítót díszítő festmény, amely KIVINIEMI professzor feleségének a munkája.

2. Térjünk át a kötet emlékezetesebb írásainak rövid áttekintésére. Az első részt elméleti tanulmányok alkotják.

KURT ZILLIACUS, a finnországi névkutatás kiemelkedő alakja az onomasztika és a nyelvi szemantika egyik klasszikus megállapítását veszi szemügyre és gondolja át, sok érdekes példával illusztrálva: tudniillik azt, hogy a tulajdonnévnek a denotátumán kívül nincs jelentése.

KRISTIN BAKKEN igen érdekes jelenséget vizsgál, és nem kevésbé izgalmas észrevételeket tesz. Abból a hipotézisből kiindulva, hogy a tulajdonnévi és a közszói anyagban nem feltétlenül ugyanazok a fonológiai változások mennek végbe az idők során (azonos körülmények, tehát azonos időszak és fonológiai környezet esetén), olyan hangváltozásokat keres, amelyek döntően vagy kizárólag tulajdonnevekre jellemzők. Talál is ilyeneket, megvizsgálja a jelenségek lehetséges okait, és sajátos viselkedésüket (ti. szófaji kategóriához kötöttségüket)

végül a nevek lexikalizálódásának folyamatára vezeti vissza. Ezekben ugyanis fogalmi jelentésük fokozatos lényegtelenné válásával összefüggésben az őket alkotó közszavakhoz való visszacsatolás is gyengül vagy megszűnik, a korábbi morfémahatárok helyett a szótaghatárok válnak relevánssá a nyelvérzék számára, és így az esetleg szokatlanná vált hangszerkezetű szavak hajlamossá válhatnak spontán hangváltozások hordozására. A közszavakat ellenben (még az összetetteket is) BAKKEN szerint általában morfológiai és szemantikai áttetszőségük révén sokkal erősebben köti az alapjukul szolgáló lexémák fonológiai szerkezete, gátolva a tárgyalt változásokat.

W. VAN LANGENDONCK tanulmánya a tulajdonnévi (mondattani–jelentéstani) kategória és a tulajdonnévi lexéma közötti különbségtétel fontosságát hangsúlyozza olyan jól ismert jelenségek kapcsán, mint amilyen megfigyelhető pl. a *Két János volt a szobában* mondatban. Javaslata érdekes, bár a kategoriális szerep (vagy szerepek?) körülhatárolása és meghatározása alaposabb kifejtést igényel.

W. F. H. NICOLAISEN skót névkutató igen ötletes módját találta az ünnepelt köszöntésének: Kiviniemi névrendszertani elképzeléseit alapul véve vizsgálja egy adott helynév kapcsolatát környékének egyéb helyneveivel, és ennek során végiggondolja, hogy hogyan képes az illető név denotátumának egyértelmű azonosítására, és hogy ennek érdekében milyen szembenállásokat mutat fel társneveivel. Ezt a játékot különösen a magyar fül számára annyira egzotikus hangzású kelta példaanyag teszi élvezetessé.

GILLIAN FELLOWS-JENSEN a második blokk első tanulmányában a névmodellek erős analogikus hatásának érvényesülését mutatja be három különböző etimológiai réteghez tartozó névcsoport esetében. S. NYSTRÖM hasonlóképpen a nevek közötti analogikus kapcsolatokra hívja fel a figyelmet egy svéd megye dűlőneveiben szereplő, gyakorlatilag azonos jelentésű fajtajelölő köznevek eltérő földrajzi (tkp. névjárási) eloszlása alapján.

Az utcanévadásban érvényesülő igen feltűnő analógiás hatások erősségét elemzi B. JØRGENSEN, összevetve a nevekben előforduló közszói elemek (a kiemelt példában madárnevek) viszonylagos gyakoriságát ugyanezen elemek normális nyelvi használatbeli gyakoriságával.

A III. blokk tanulmányai nemigen sorolhatók közös tartalmi kategóriába, bár mind elsősorban finn anyagot dolgoznak fel: TERHI AINIALA a nevek fennmaradásának, eltűnésének, illetve változásának fogalmát próbálja definiálni tanulmányában, majd arra keresi a választ, hogy e három folyamat jellegzetesen mely helynevekben játszódik le egy kiválasztott finn falu névanyagában. Emellett olvashatunk a helyzet- vagy korviszonyító funkcióval bíró helynevekről (S. KEPSU), a *Veikko* keresztnév földrajzi elterjedésének folyamatáról (S. MUSTAKALLIO), valamint egy svéd nemzetiségű földmérő által finn területen összeállított térképek névtani hitelességéről (R. L. PITKÄNEN).

A negyedik csoport etimológiai tárgyú írásokat tartalmaz. JORMA KOIVULEHTO igen alapos tanulmányában a *vót* népnév eredetét tárgyalja, és eléggé meggyőzően cáfolja, hogy ennek bármi köze lenne a 'bunkósbot' jelentéshez, amelyet hagyományosan feltételeztek a nyelvtörténészek. Ennek során kísérletet tesz több más népnév és származék *(kylfingar, Hämä, Karjala)* értelmezésének új alapokra helyezésére, rámutatva az évszázados tudománytörténeti „kövületekként" ma is élő korábbi értelmezések ellentmondásosságára, téves voltára.

Hasonlóképpen jellegzetes etimológiai tárgyú írás L. HULDÉNÉ és R. ANTTILÁÉ. Előbbi finn és svéd folyóneveket magyaráz, és gyakran azonos formájú helységnevekkel veti össze őket, az elsődlegességet tisztázandó. S. STRANDBERG rövid tanulmánya a svéd *ok/uk* 'iga' elemet tartalmazó helynevekkel, illetve az ezek kapcsán megfigyelhető analógiás jelenségekkel foglalkozik.

Az ötödik blokkban az „egyéb" kategóriába tartozó, sajátos témákat feldolgozó írások szerepelnek. Így például T. J. GASQUE a földrajzi nevek helyesírásának egy vitás kérdését vizsgálja. Bár írásának címéből *(The apostrophe in U.S. placenames)* kiindulva talán kissé meglepően hangzik, ez a tanulmány egyike a kötet legjobban sikerült, legolvasmányosabb munkáinak. GASQUE ismertetéséből képet kaphatunk nemcsak szűkebb témájáról (az ún. birtokos aposztróf kiírásának vagy elhagyásának problémája az egyesült államokbeli földrajzi nevek központi nyilvántartásában), hanem ami ennél sokkal érdekesebb, a helynévadás hivatalossá tételének amerikai gyakorlatáról általában (sőt röviden az angol genitívusz történetéről is).

Bár a közlekedési eszközök neveinek — nyelvpszichológiai szempontból is érdekes — témájával a szakirodalom több esetben foglalkozott, ez általában hajók és vonatok neveire szokott korlátozódni. Az egyes repülőgépek (tehát nem a típusok) elnevezései eddig elkerülték a névkutatók figyelmét, pedig e névadási szokás a levegő meghódításának kezdeteitől fogva megfigyelhető. S. EMBLETON és A. LAPIERRE ezért ennek a témának szentelnek egy tanulmányt, amely önmagában is megálló, alapos munka.

E rész két további írása a fent említett kettőhöz képest elnagyoltabb; az egyik a helynevek nemzeti és nemzetközi szabványosításának fontosságáról és mai gyakorlatáról szól (P. E. RAPER), a másik pedig a helsinki házak névadásának történetét ismerteti (M. BLOMQVIST).

Végül a VI. csoport tanulmányai alapvetően személynevekkel foglalkoznak. S. PAIKKALA a *Kiviniemi* családnevek eredetét vizsgálja. Segítségével közelebbről is megismerkedhetünk a finn névadás egy — magyar szemmel nézve szokatlan — sajátságával: a „puszta helynévi eredetű személynévvel". Olvashatunk a *-lin* végű finn vezetéknevekről (amelyek jellegzetesen az értelmiség körében voltak divatosak), és a legkorábbi finn személynevekről is (E. M. NÄRHI, ill. J. VAHTOLA).

M. SAARELMA-MAUNUMAA tanulmányának már címét *(Finnish personal names in Ovamboland, Namibia)* látva is sejthetjük, hogy a kötet talán legkülönösebb tárgyú írásához jutottunk el. A namíbiai Ovambolandban egyes becslések szerint a bennszülött lakosság mintegy 20%-a (!) visel finn keresztnevet, és ezek között a klasszikusnak mondható *Hilja* és *Taimi* mellett olyan furcsaságok is előfordulnak, mint pl. a keverék *Saara-Toini-Nyanyukweni,* vagy a *Matti Ahtisaari* keresztnév. A szerző e meglepő és rendkívül mulatságos jelenségre ad névszociológiai magyarázatot.

Az emlékkönyv utolsó tanulmányában KAJ BORG szintén olyan témával foglalkozik, amelynek érdekes társadalomtörténeti vetületei vannak. Egy finnországi, egészen a 20. század közepéig svéd nyelvű kisváros keresztnévadásában figyeli meg az erős nyelvi hatásokat, a latinos, német, finn stb. nevek és névváltozatok divatjainak hullámzását.

3. Egy ünnepi könyv értékelése több okból sem könnyű feladat. Egyrészt a tanulmányok terjedelmi kötöttsége nyilván tartalmilag is korlátozza mélységüket, ezért értelemszerűen más mércét kell alkalmazni, mint a „semleges" tanulmánykötetekre. Másrészt az is nehezíti a mérlegelést, hogy az ilyen jellegű kiadványokban a tudományos igényesség szempontja mellett más, nem mérhető tényezők is szerepet játszanak, amelyek közül a legfontosabb az ünnepelt iránti tiszteletadás gesztusa.

A *You name it* ráadásul bizonyos szempontból határesetet képez, ugyanis a szerkesztők főleg tanulmánygyűjtemény-jellegét igyekeznek hangsúlyozni; így elsősorban a hozzájárulások „tarkasága" és az ünnepeltet ilyen vagy olyan formában ténylegesen is köszöntő (egyébként aránylag kisszámú) tanulmányok éreztetik az olvasóval, hogy ünnepi könyvet és nem tematikus tanulmánykötetet tart kezében. Különös, hogy ezt sem a cím, sem az alcím nem jelzi.

Csak ezeket szem előtt tartva érdemes tehát összegezni a kötetet. Amint ekkora terjedelmű és ilyen nagy számú szerző által írt munkák esetében elkerülhetetlen, jól érzékelhető színvonalbeli különbségek figyelhetők meg az írások között. Ezek nem az egyes témakörök között mutatkoznak, hanem sokkal inkább ezeken belül; a legtöbb blokkban található egy-egy vagy akár több munka, amely a többihez képest kiemelkedő minőségű. Talán BAKKEN és KOIVULEHTO tanulmányai tarthatók formai és tartalmi szempontból a legsikerültebbeknek, GASQUE kiváló, de inkább ismeretterjesztő jellegű, illetve NICOLAISEN tömörségében is igen érdekes munkája mellett. Számos tanulmány tartalmaz izgalmas és gondolatébresztő felvetéseket, de ezek — a terjedelmi kötöttségnél fogva — többnyire nincsenek eléggé kifejtve ahhoz, hogy meg lehessen ítélni őket. És sajnos akadnak olyan írások is, amelyek objektív mércével mérve elhibázottnak mondhatók.

Összességében úgy vélem, a *You name it* a névtan mai állása iránt érdeklődők, tájékozódni kívánók számára mindenképpen tanulságos olvasmány. A kötet

az alcímében sugallt vállalást ebből a szempontból teljesíti: sokoldalú, érdekes képet ad az onomasztikáról, különféle kutatási irányairól; viszont a névtanban kevésbé tájékozott érdeklődő számára talán tanulságosabbnak bizonyulhat ez a gyűjtemény, mint a konkrét eredményekre kíváncsi kutató számára.

PETHŐ GERGELY

Hol tart ma a stilisztika? (Stíluselméleti tanulmányok).
Szerk. SZATHMÁRI ISTVÁN. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 1996. (400 lap)

A stíluselmélet alapkérdései és eredményei közötti eligazodást megkönnyítő tanulmánygyűjtemény a SZATHMÁRI ISTVÁN által vezetett Stíluskutató csoport tagjainak munkája. A hetvenes évek óta működő csoport gyakorlati stíluselemző tevékenységével együtt járó elméleti tájékozódás összefoglalása ez a tizennégy eltérő jellegű és témájú írást tartalmazó kötet.

A címben feltett kérdésre nem az egyes tanulmányok, hanem a könyv egésze adhatja meg a választ; hiszen ezek a különböző nyelv- és stílusfelfogást mutató munkák, amelyek a stilisztika különböző határterületeinek: a szövegtannak, a jelentéstannak, a kommunikációelméletnek, a szemiotikának, a szociolingvisztikának, a poétikának és a beszédaktus-elméletnek az eredményeit is felhasználják, s ezáltal megmutatják azt, hogy egy egységes szempontrendszerű, és mégis kimerítő stilisztika megírása csaknem lehetetlen, éppen különbségeik révén teszik átfogóvá a kötetet.

SZATHMÁRI ISTVÁNnak a csoport tevékenységét és a könyv felépítését bemutató Előszavát (7–11) A funkcionális stilisztika megalapozása című tudománytörténeti tanulmánya követi (13–33), amely a stílusról való gondolkodás e századi hagyományának egyik legmeghatározóbb fejlődési vonala, a funkcionális stilisztika elméleti gyökereit, eredményeit és lehetőségeit tárja fel. A tudomány alakulási folyamatain belüli avatott eligazításon túl számvetés is ez a cikk, ugyanis SZATHMÁRI egyike azoknak a magyar nyelvészeknek, akik kidolgozták a funkcionális stíluselemzés igen alapos, minden nyelvi szintre tekintettel lévő gyakorlatát. Ez a nyelvről, a szövegről folyó tudományos diskurzus gyökeres átalakulása, a hermeneutikai és pragmatikai szemlélet térnyerése után azért különösen fontos, mert a funkcionális stilisztikát éppen a nyelvben adott lehetőségek szinte teljes feltérképezése, az elemzések során érvényesített következetessége teheti képessé az új eredményeket beépítő továbblépésre.

A magyar stilisztikai gondolkodásnak az ókor által kidolgozott fogalomrendszerhez való szoros kötődését is mutatja GÁSPÁRI LÁSZLÓnak az arisztotelészi Poétika és Rétorika alapjaiig visszanyúló Egy új retorika- és stíluselmélet vázlata című írása (34–80). A liege-i neoretorikai iskola eredményeit érvényesítő szigorú rendszerszerűség határozza meg elképzelését: ahogy a neoretorika felfogása minden nyelvi szerkezetet retorikai műveletekkel leírhatónak tart, ő túllépve a stilisztikának elsődlegesen a nyelvhasználatra összpontosító kérdésfelvetésein, a poétika területét is érintve, az irodalmi művekben érvényesülő formateremtő elvek összességét igyekszik megragadni a retorikai műveletek értelmezésének kibővítésével. Egységes szempontrendszerű vázlata a funkcionális stílusfelfogásnak olyan továbbgondolása, amely „a stilisztikát a konnotatív rendszer formai toposzainak kommunikatív-pragmatikus tényezőktől függő funkcionális szemléletével" (35) azonosítja, s egy önálló és eredeti esztétikai jelöléselméletet hoz létre. A művek szerkezetének egészében megnyilvánuló retorizáltság értelmezésétől indul el, majd a szépirodalmi szövegek idő, tér és oksági viszonyait is rendszerébe foglalja, ezeket pragmatikus alapstruktúráknak nevezi, s részletesen ismerteti az ezeket tagoló klasszikus alakzatokat. A művészi nyelvhasználatot a másodlagos retorikai nyelvi kód teszi lehetővé: a mondat, a szintagma és a lexéma szintjére lebontva láthatjuk, hogy a nyelv grammatikájában adott lehetőségek hogyan válnak stilisztikummá. Az összetett fogalmi apparátussal dolgozó elméleti szöveg, amely változatos és szemléletes szépirodalmi példák révén bomlik ki, mutatja az abban való hitet, hogy a nyelv minden funkciójának megjelenési formái leírhatók szilárd és rendszerbe foglalható szabályokkal.

TOLCSVAI NAGY GÁBOR cikkei — újonnan megjelent könyvével összhangban (A magyar nyelv stilisztikája. Bp., 1996) — érvényesítik a kötetben a legkonzekvensebben a nyelvtudomány ún. pragmatikai fordulatának eredményeit. Ez a felfogás a nyelvet, és így a stílust is, és minden ezeknek alárendelt fogalmat a használat szempontjából vizsgál, értelmez át. A stílusfogalom értelmezése a nyelvi norma viszonyában című tanulmánya (81–107) is újraértelmezési kísérlet a stíluselmélet egyik legsarkalatosabb pontján, hiszen a stílust az antik retorikáktól kezdve a nyelv sztenderdizált változatához való viszonyában határozták meg. Ha a nyelvet polilektális entitásként, az azt beszélőket pedig heterogén közösségként fogjuk fel, akkor a stílusfogalom értelmezésébe bevonódik a szociokulturális tényezők meghatározó szerepe, így a stílus egy összetettebb viszonyrendszerben jelenik meg, amelyben a beszélők nyelvi horizontja, az adott verbális interakcióban működő rejtett elvárások és a beszélőközösségeket összetartó norma egyaránt szerepet kapnak.

A konnotáció kategóriája a stílusértelmezésben című cikke (108–29) a konnotáció elméleteinek egészen a középkori skolasztikus jelelméletekig visszatekintő ismertetése után szintén a fogalom átértelmezésére vállalkozik. A nyelvi

jelek jelentésének denotatív összetevőjén túli alkotórésze igen különböző módokon értelmezhető, az általa képviselt felfogás pedig „a konnotáció körét valamilyen közösség szociokulturális rendjének variábilisan lehetséges verbalizálódásában keresi, abban a módban, ahogy a társadalmi és kulturális viszonyok és cselekvések nyelvileg megformálódnak, illetve jelentéssel tulajdonítódnak, egy ma általában viszonylag nyitott, rétegzett hálózatban" (115). TOLCSVAI NAGY írásainak külön értéke, hogy a legújabb nemzetközi szociolingvisztikai és stilisztikai szakirodalomban való jártasságának és a társadalomtudományok legkülönbözőbb területeinek (etnometodológia, cselekvéselméletek stb.) paradigmaváltásaival lépést tartó látásmódjának eredményei alaposan kifejtett fogalomrendszerrel és reflektált elméleti keretben jelennek meg.

EŐRY VILMA és KOCSÁNY PIROSKA egy-egy tanulmánya a szövegtan és a stilisztika határterületeire vezet el, mindkét cikk átfogó, de alapvetően a német szövegnyelvészet egyes eredményeit ismertető munka. A két említett diszciplína viszonyának feltárása azért lényeges, mert valójában bármely stílusjelenség csak a szöveg egészének szintjéről közelítve ragadható meg.

Szövegtipológia — Stílustipológia (Problémavázlat: elméleti és módszertani lehetőségek) című írásában (130–51) EŐRY VILMA az intuitíven létező szövegtípusok elméleti osztályozásának kérdését a stílustípusok osztályozási lehetőségeivel összefüggésben mutatja be. A szövegtipológiai elméletekkel való szembesülés során ezeknek három típusát látja elkülöníthetőnek: egyrészt az inkább a szöveg belső jellemzőin, szerkezetén alapuló (pl. WEHRLICH), másrészt az inkább a szövegen kívüli tényezőkön alapuló (például. GLINZ), harmadrészt a belső felépítést és a külső tényezőket egyaránt figyelembe vevő (pl. SANDIG) felfogásokat. Stílustipológiai osztályozás a köztudatban is élő stíluskategóriák megléte ellenére is nehezen végezhető, ráadásul, ha a szövegtípusokat valamilyen módon rendszerezzük, akkor részben már mindenképpen érintjük a stílustípusok kérdését is. Ez a tanulmány a probléma áttekintésén, s egyes teoretikus eredmények bemutatásán túl egy felállítandó magyar stílustipológia problémáját is felveti. Sajnos, azonban ez a kérdés az ilyen jellegű tipizálás alapvető követelményeinek felsorolásán túl kifejtetlen marad.

KOCSÁNY PIROSKA Szövegnyelvészet és szövegtan című munkája (152–63) tudománytörténeti indíttatású, azonban, mivel sorra veszi a tudományág története során felmerülő alapkérdéseket, a szövegtanon belüli vizsgálati lehetőségek sokaságát is felmutatja. A mondaton túl mutató nyelvi tények vizsgálatának a hatvanas évektől napjainkig tartó íve az utalástípusok, a referencia problémáján keresztül rajzolódik ki. A szövegek egyes, nem egyértelműen nyelvi, nyelvészeti utalási módjai átvezetnek egy talán még összetettebb területre: a kommunikáció és a beszédaktusok vizsgálatához, s ezeknek a tényezőknek az értelmezésbe való belépésekor már nem beszélhetünk szigorúan szövegnyelvészetről, hanem csak tág értelemben vett szövegtanról. A szövegtani alapismeretek hatékony közvetí-

tésében nagy szerepe van a szerző tömörsége ellenére világos, követhető stílusának, rendszerező látásmódjának is.

A kötetben megjelent másik, A szabad függő beszédtől a belső monológig című tanulmánya (329–48) saját kutatásainak eredményeit dolgozza fel. A narráció kérdéseire figyelő irodalomértés számára is megszólítható, komplex, nagy példaanyagon dolgozó elemzésének gondolatmenete példaértékű: a szabad függő beszéd problémájának nyelvelméleti megközelítése után már konkrét szövegillusztrációk segítségével mutatja be a nyelvben adódó megvalósulási lehetőségeket, majd megvizsgálja, hogy hogyan jelenhet mindez meg a szövegben, s végül feltárja a szabad függő beszéd stiláris lehetőségeit is.

A nyelvben adott stiláris lehetőségek egyik igen fontos tartományát jelenti a hangzás szintje. FÜLÖP LAJOS Hangstilisztikai körképe (164–83) általános eligazítást nyújt e terület problematikáján és szakirodalmán belül; a cikk alapvetően tájékoztató szándékát mutatja a vázlatos tanulmánynál nagyobb terjedelmű, alapos bibliográfia közlése is. Az alapkérdések tárgyalásán, a témakör kutatóinak és kutatási eredményeinek bemutatásán túl két igen érdekes része is van ennek az írásnak: egyrészt megvizsgálja, hogy hogyan alakult Magyarországon a XIX. század közepétől napjainkig az akusztikai tényezők szerepe a nyelvhasználat különböző színterein, másrészt művelődéstörténetileg is igen értékes anyagot feldolgozva Galeotto Marziótól kezdve összegyűjti a hangstilisztika magyar előzménymozaikjait.

R. MOLNÁR EMMA Az idiómák nyelvi természete és stiláris lehetőségei című írása (184–213) a nyelvtudomány egy részterülete, a frazeológia felé nyitja meg a stilisztika határait. A tanulmány nagyobbik része az idiómák újfajta osztályozási lehetőségét vázolja fel, kiemelve azt, hogy a frazeológiai egységek esetében, ugyanúgy, mint a szavaknál, szükséges a szótári forma és az alkalmazott változat megkülönböztetése. A szólások és a közmondások hagyományos elkülönítését megtartva, de azt újabb szempontokkal kiegészítve a szólásszintagmákat, a szólásmondatokat és a közmondásokat is megvizsgálja grammatikai és szemantikai szinten egyaránt. Értelmezésében az idiómák a nyelv által felkínált eszközkészlet elemeiként jelennek meg, így számba veszi ezek szövegben betöltött lehetséges funkcióit és stiláris lehetőségeiket is, ezáltal a pragmatika szintjére is kiterjesztve vizsgálódását.

A mondatok szintjén adódó stíluslehetőségek egyes eseteit tárgyalja V. RAISZ RÓZSA Két témakör a mondattan stilisztikájából című munkája (214–33). A stilisztikának ezzel az egyik legkevésbé kidolgozott szeletével foglalkozó szerző e kutatási terület nehézségének látja azt, hogy a stilisztikai elemzés mindig csak a szövegmondatra vonatkozhat, hisz még az azonosnak tűnő rendszermondatok is általában egészen eltérő stilisztikai funkcióban realizálódnak. A mondattan stilisztikájában rejlő lehetőség lehet viszont az, hogy egyes mondatfajtákhoz szövegtípushoz, stílusárnyalathoz való kötődésük révén akár

viszonylag állandónak tartható stílusértéket is rendelhetünk. A funkcionális stilisztika módszerét érvényesítő tanulmány ezt követő része a laza konstrukciójú mondatok grammatikai felépítésük alapján történő osztályozása után ezek stílushatását vizsgálja.

A szerző másik, a kötetben szereplő írásának anyaga is mondatstilisztikai vizsgálódásai során kristályosodott ki. Ez a könyv egyetlen olyan tanulmánya, amely célzottan és explicit formában módszertani kérdésekkel foglalkozik. A kvantitatív módszer a stilisztikában című áttekintés (387–99) tömören ad számot a stilisztika egyik legegzaktabb, a stíluselemzés mindig érvényesülő szubjektív elemeit megszűrő módszerének fogalmáról és felhasználhatóságáról.

A kötet legnagyobb lélegzetű munkája BENCZE LÓRÁNT A trópusok, az alakzatok és a metaforaalkotás (234–309) című tanulmánya a stilisztika egyik legtöbbet tárgyalt és kutatott részterületét elmélet- és fogalomtörténeti alapozásra építve „modulszerű kognitív és szociointerpretációs" keretben tárgyalja. E keretek kijelölése után írásában az alakzatok és a szóképek főbb rendszerezései: a Herenniusnak ajánlott retorika, Quintilianus, Sevillai Izidor, Beda Venerabilis, Rotterdami Erasmus, Scaliger felosztásai kivonatolva, a liege-i iskola felosztása pedig felvázolva szerepelnek. A sűrű felsorolás — mely még a retorikai fogalmakban jártas olvasó számára is túlságosan tömörnek tűnhet, viszont a felfogások összes lényeges elemét tartalmazza — teremti meg a szöveg nézőpontütköztető jellegét, vagyis azt, hogy nem végső megoldást kínál, hanem párbeszédbe lépteti a különböző elképzeléseket. A szerző részletesebben is foglalkozik a metafora lehetséges értelmezéseivel. Az arisztotelészi metaforatan mint az összes későbbi értelmezési lehetőség csíráját magában rejtő modell jelenik meg a filozófiai és a nyelvészeti szemantikai megközelítés kifejtése előtt. A mindvégig feszes stílusú és nagy filológiai elmélyültséget mutató munka külön fejezetet szentel a keresztény teológia metafora-értelmezésének a skolasztikus filozófiától a teológia legmodernebb eredményeiig eljutva; s ez a lépése azért lehet nagyon fontos, mert az eltérő kiindulópontú magyarázatok recepciója megtermékenyítő módon hathat a nyelvészeti és irodalmi felfogásokra is.

Bár a kötet több tanulmánya is felhasznál szépirodalmi példákat elméleti fejtegetéseinek szemléltetésére, DANYI MAGDOLNA Hasonlattípusok Pilinszky János költészetében című írása (310–28) alapvetően nem elméleti jellegű, hanem egy adott alkotó nyelvhasználatának egy sajátosságára figyelő alapos és több megközelítési módot figyelembe vevő stilisztikai elemzés. Az egy költő életművében jelentéstani és szövegnyelvészeti szempontok alapján kimutatott hasonlattípusok a költői nyelv egészére vonatkoztatott általános szintre emelése és kizárólagossá tétele, bármilyen átfogónak érezzük is a felismert típusok rendszerét, más szövegekre alkalmazva túlságosan preszkriptív stíluselemzést eredményezhet.

RÓKA JOLÁN cikke, melynek címe A nem verbális és vizuális kommunikáció stíluslehetőségei (349–86), általános szemiotikai jellegűvé tágul azáltal, hogy megismertet a nem verbális kommunikáció alapfogalmaival. A jelenséggel szintén foglalkozó pszichológia, szociolingvisztika és kulturális antropológia felfogásának ismertetése után elkülönítve veszi sorra a szóbeli kommunikáció és az írásos kommunikáció, vagyis a dominánsan verbális kommunikáció nem verbális jellegű kódjait és szimbólumait, sőt, mivel stilisztikai megközelítésről van szó, ezek funkciója is előtérbe kerül. A nem verbális kommunikáció fogalomkörét és eszköztartományát tárgyaló rész első alfejezete után, az egyébként jól szerkesztett és tagolt tanulmányban a negyedik alfejezet következik. Mivel nagy gondolati törés nincs a szövegben, elképzelhető, hogy csupán a számozás a nyomdahiba eredménye. A vizuális kommunikáció társadalmi szerepének növekedését kiemelve minden nem csak verbális szövegtípusra egy-egy konkrét példát is elemez, s így az elméleti alapvetés élvezetes reklám-, diagram- és fotóértelmezésekkel egészül ki.

A néhány oldalas ismertetőtől, az igényesen kidolgozott önálló elméletrendszerig többfajta tanulmány található ebben a kötetben, amely, tematikus gazdagsága és elméleti tájékozódásának sokirányúsága ellenére nem ad egységes stíluselméletet, lapjain azonban a kérdéskör szinte minden részterületével kapcsolatban értékes kérdésfelvetések vonulnak fel, ezért általános tájékoztató szerepén kívül nélkülözhetetlen segédkönyvvé válhat a nyelvészeti kiindulópontú stilisztika egyetemi oktatásában is.

A tanulmánygyűjtemény egyes írásai a stilisztika határterületein született eredmények sokaságát hívják segítségül saját kérdéseik megoldásához, ezzel is mutatva azt, hogy a stílus fogalma, mibenléte központi, élő probléma ma is, megoldása azonban csak a különböző — szöveggel és kommunikációval foglalkozó — tudományágaknak a stilisztika területére való részleges bevonásával lehetséges.

A különböző tájékozódási irányok és stílusfelfogások ellenére együtt alkotni tudó csoport munkájának pedig a legnagyobb értéke talán éppen a sokszínűség, az eltérő szemléletmódok egymás melletti bemutatása.

DOMONKOSI ÁGNES

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXV, 227–250

DEBRECEN
1998.

NYELVJÁRÁSI ADATOK

Szegvár bel- és külterületének földrajzi nevei

Bevezetés

Annak oka, hogy a magyar nyelvterületen jó néhány olyan kisebb-nagyobb község található, amely régebben jelentősebb szerepet töltött be, mint az utolsó egy-két évszázadban vagy éppen a legutóbbi évtizedekben, minden kétséget kizáróan a magyarság történelmével, különböző tájegységeinek és településeinek helyi (olykor országos) jelentőségű eseményeivel függ össze. Különösen az utóbbi évtizedekben erősödött föl olyan tendencia, amely Magyarországon sok helyütt a falvak visszafejlődéséhez, olykor szinte az elsorvadásához vezetett. Szegvár azon községekhez tartozik, amelyek a lakosság lélekszámát és a különböző helyi adottságokból eredő fontosságát tekintve újabbkori történetüknek nem csak a legutóbbi évtizedeiben mutatnak visszaesést, hanem még inkább az egy-két évszázaddal ezelőtt betöltött szerepükhöz képest. Ez Szegvárra különösen érvényes, hiszen jó ideig megyeszékhely volt.

Szegvár nagyközség Hódmezővásárhely és Szentes város között fekszik, mégpedig Szentes vonzáskörzetében, ugyanis attól délre, mintegy tíz kilométer távolságban — a Kurca patak mellett — található. Régi magyar település, amely a török hódoltság idején elnéptelenedett, s a XVIII. század első harmadában települt újjá, amikor gróf KÁROLYI SÁNDOR egy 1727-ben kelt telepítési pátens alapján a szegi pusztát főképpen Heves megyei (nagyrészt pásztói) római katolikus magyarokkal népesítette be (L. részletesebben: FORRAY JÓZSEF SÁNDOR, Szemelvények Szegvár múltjából a község kétszázéves fennállása alkalmából. Szeged, 1934. 6). Nyilvánvalóan ebben a században alakultak ki bel- és külterületének földrajzi nevei, a *Nándor-tó* és a *Sáp* azonban a kora középkortól napjainkig fennmaradtak (Vö. GYÖRFFY GYÖRGY, Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I. Bp., 1963. 898, 900). Szegvár a XVIII. és a XIX. században jelentős fejlődésnek indult, főképpen akkor, amikor megyeszékhellyé vált. Erről,

valamint a község múlt század közepi fontosabb adatairól FÉNYES ELEK egyik munkájában a következőket olvashatjuk: „Szegvár, magyar falu, Csongrád vmegyében, a Kurcsa vize partján, Szenteshez 1, a Tiszához fél mfdnyi távolságra: 4508 kth., 10 ref., 25 zsidó lak. Itt van a megyének diszes vármegyeháza, egy emeletü egészséges tömlöczeivel. E mellett nevezetes épületek még itt: a kath. paroch. templom és plébánia, az uraság házai, vendégfogadó. F. u. a gr. Károlyi nemzetség, de vannak itt szabad cur. udvarok is, névszerint a Vidovich családé" (Magyarország geographiai szótára IV. Pest, 1851. 78).

Lakóinak száma az 1970. január 1-jei népszámlálási adatok szerint 6395, a bel- és külterülete pedig 8622 hektár (A Magyar Népköztársaság helységnévtára. Bp., 1973. 746–7). Korábban a helyi tanácstól kapott tájékoztatás szerint a község lakóinak száma az 1970-es években fokozatosan csökkent, 1979. január 1-jén pl. 6014 volt Szegvár lélekszáma. Ez a csökkenő tendencia a későbbiekben is folytatódott.

A községet a régiségben *Szeg*-nek nevezték, így például 1332-ben *Zeegh* hangalakban fordul elő a neve (Vö. GYÖRFFY GYÖRGY, Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I. Bp., 1963. 900). Szegvár nevének eredetét KISS LAJOS következőképpen foglalta össze: „A *Szeg* hn. a 'sarok, szeglet, zug' jelentésű *szeg* fn. -ből való. A település ott épült, ahol a Kurca egy nagy kanyarulatot tesz, és felveszi a Kórógy-eret. A *-vár* utótag később járult a névhez." (Földrajzi nevek etimológiai szótára. Bp., 1980. 600). Ez a névmagyarázat — a község elnevezésének régi adatait, földrajzi helyzetét és a magyar névadási szokásokat figyelembe véve — véleményem szerint helytálló, teljesen meggyőző.

Az anyaggyűjtésről

A község bel- és külterületi helyneveinek összegyűjtését 1988 nyarán kezdtem el az idősek napközi otthonában, majd 1991-ben folytattam, amikor többször is jártam Szegváron, hogy a közzétett földrajzinév-anyag mennyisége a lehetséges teljességet minél jobban megközelítse. Gyűjtőmunkámban eredményesen tudtam használni azt a helynévanyagot, amelyet a tervezett Csongrád megyei névgyűjtemény számára Pusztai János állított össze, s amelyet még az 1980-as évek elején Szabó József ellenőrzött és egészített ki. Nagyon jól hasznosítható munkájukért mindkettőjüknek ezúton is köszönetet mondok.

A földrajzi nevek gyűjtését — az általánosan kialakult gyakorlatnak megfelelően — a belterületen kezdtem el, mégpedig természetesen olyan helybeli születésű adatközlőkkel, akik jól ismerik a község bel- és külterületének elnevezéseit, és tipikusan a helyi nyelvjárást beszélik. Munkámhoz a községi tanácstól hivatalos utcanévjegyzéket és megfelelő méretarányú térképet is kaptam. A helynevek számbavételét és a térképen történő lokalizálását a külterületen folytattam. Eh-

hez igyekeztem fölhasználni a korábbi gyűjtések, térképek (pl. a múlt századi PESTY FRIGYES-féle gyűjtés) földrajzi neveit is, ez azonban nemigen járult hozzá a mai helynévanyag mennyiségének gyarapításához, ugyanis viszonylag jelentős részüket az adatközlők egyáltalán nem ismerték. A legutóbbi (1991-es) anyaggyűjtéskor már a 25000-es méretarányú térképet használtam, amelyet a szegvári Polgármesteri Hivatal bocsátott rendelkezésemre.

Az 1980-as évek elején Szabó József adatközlői a következő szegvári lakosok voltak: Bottyán Sándor 61 é., Gila Ignác 69 é., Győri András 76 é., Kun István 68 é., Szécsényi János 60 é., Szőke János 75 é. és Tóth István 67 éves. Az én adatközlőim pedig az 1991-ben végzett anyaggyűjtéskor a következők: id. Banka Pál 62 é., Bihari Ferencné 78 é., Győri Ilona 83 é., Kovalcsik Sándor 48 é., Magyar Imréné 77 é., özv. Szőke Istvánné 83 é., özv. Tégla Jánosné 75 é., Ternai József 77 é. és Vígh András 76 éves. Ezúton is szeretném megköszönni minden adatközlőnek lelkes és önzetlen segítőkészségét, amellyel mindenkor támogatták a sikeres gyűjtőmunkát. Az ő helyismeretük és hathatós segítségük nélkül dolgozatom nem készülhetett volna el, hiszen más forrásokból igazán kevés adatot lehetett meríteni a község földrajzi neveihez. Köszönettel tartozom továbbá a Szegváron működő idősek napközi otthona vezetőjének és dolgozóinak egyaránt. Hasznos észrevételeiért itt mondok köszönetet Kristó Gyulának, dolgozatom lektorának is.

A feldolgozás módszere

A magyar helynévgyűjtés — nem jelentéktelen előzmények után — igazán mégis akkor kezdett föllendülni, amikor az 1960-as évek közepén napvilágot látott a zalai névgyűjtemény (Zala megye földrajzi nevei. Szerk. PAPP LÁSZLÓ és VÉGH JÓZSEF. Zalaegerszeg, 1964), hiszen ezt — örvendetes módon — más megyék földrajzi neveinek megjelenése is követte.[1] Ez a lendület nagyjából az 1980-as évek végéig tartott, az utóbbi időben azonban különböző okokból a helynevek gyűjtése és kiadása megtorpant. Ezért is fontos, hogy például helyi monográfiákban egy-egy település földrajzi nevei napvilágot lássanak.

A megyei névgyűjtemények megjelenésével (nagyjából az 1970-es évek közepétől kezdve) egyre inkább kikristályosodtak a gyűjtés és a közzététel módszerei is, ennek eredménye lett az az elvi-módszerteni kötet, amely a földrajzi nevek gyűjtésének, ellenőrzésének és közzétételének legfontosabb elveit foglalja magában, s amely általában követésre is talált a további (megyei és járási) kötetek kiadása során (A földrajzi nevek gyűjtésének, ellenőrzésének és

[1] A különböző megyei névgyűjtemények sorából csak egy–két példát említek: Somogy megye földrajzi nevei. Szerk. PAPP LÁSZLÓ és VÉGH JÓZSEF. Bp., 1974; Tolna megye földrajzi nevei. Szerk. ÖRDÖG FERENC, PAPP LÁSZLÓ és VÉGH JÓZSEF. Bp., 1981; stb.

közzétételének kézikönyve. Bp., 1978). Arra gondolva, hogy talán egyszer Csongrád megye földrajzi neveinek gyűjteménye is megjelenik majd, Szegvár bel- és külterületi helyneveinek közzétételében lényegében azokat a szempontokat tartottam szem előtt, amelyek a különböző megyei kötetekben érvényesültek. Ezért alkalmaztam azt az eljárásmódot — a földrajzi nevek helyesírásától a belés külterületi térképen megvalósított számozási gyakorlatig —, amelyet hasonló megfontolásokból SZABÓ JÓZSEF is követett, s amelyet a „Szőreg földrajzi nevei" című dolgozatában a következtetőképpen foglalt össze: „A térképre utaló szám után elsőként a helyi nyelvjárási ejtésnek megfelelő népi elnevezés szerepel, utána zárójelben a belterületen a jelenlegi hivatalos név áll, külterületen pedig az esetleges kataszteri név található, vagy — néhány esetben — egyéb, történeti forrásban előforduló adat következik. Ha a belterületen a hivatalos elnevezés, külterületen pedig a kataszteri név vagy valamely történeti név megegyezik a címszóként álló népi névvel, akkor a zárójelben tildejelet (~) használtam. ... A zárójel után a térszíni formára és a művelési ágra vonatkozó rövidítés található meg, majd — néhány esetben — a névhez kapcsolódó (esetleges) népi névmagyarázat zárja le az egyes névcikkek anyagát. ... Az általános gyakorlatnak megfelelően a neveket számozással jelöltem a térképen. A számozást a belterület északnyugati részén kezdtem, és nyugatról keletre, északról délre haladtam, majd a külterület északnyugati részétől ugyanúgy haladva folytattam a számozást." (Szőreg és népe. Szerk. HEGYI ANDRÁS. Szeged, 1977. 32).

Szegvár ún. történeti neveihez a PESTY FRIGYES-féle gyűjtés földrajzi neveit is fölhasználtam, melyet SZENDREY ÁKOS tett közzé 1929-ben (Csongrádmegyei helynevek: Népünk és Nyelvünk 1: 235). Közülük azon helyneveket, amelyek még ma is ismeretesek és használatosak a községben, azokat a megfelelő, még élő nevekhez P. rövidítéssel dolgoztam bele. Egy részüket azonban az adatközlők nem ismerték. Ezek ábécérendben a következők: *Balácsa, Dakó, Giliczés, Győre, Gyulai fenék, Halálhát, Károlyi fok, Kétágú, Kutykó, Lándorhát, Macskás, Piti, Ráczfenek* („ily nevű lakósról"), *Sámsonhát, Vonogató* („a tiszai szállítmányokat a fokon vontatták a Kurczába") és *Zsuzska.* Ugyanitt Szegvár korábbi nevéről azt olvashatjuk, hogy „a községnek hagyomány szerint 1700. év előtt Zugvár volt a neve". — Természetesen Szegváron és másutt (pl. a Csongrád Megyei Levéltárban) kerestem a község kataszteri térképét is, de egyik helyen sem találtam meg, s így végül a Csongrád Megyei Földhivatalban annak a térképnek a másolatáról írtam ki a helyneveket, amely 1965-ben készült. A róla följegyzett adatokat K. rövidítéssel soroltam a címszóként álló népi nevekhez.

A megyei kötetekben kialakult gyakorlatnak megfelelően az egyelemű földrajzi nevekben a hová? kérdésre felelő toldalékos alakot is megadtam (például: 169. *Karakányos, -ba;* 171. *Kontra, -ba;* 187. *Kórógy, -ba;* 154. *Metellés, -be;* 160. *Sáp, -ra;* stb.). — Előfordul, hogy ugyanannak az objektum-

nak, földrajzi tájegységnek több elnevezése is van. Ilyenkor az egyes névváltozatokat használatuk, ismertségük gyakoriságának sorrendjében közlöm (pl. 165. *Tőtés* : *Gát;* 190. *Réti csatorna* : *Réti kanális* : *Sebësfoki-csatorna* : *Sëbesfoki-kanális;* 230. *Hót-Tisza* : *Döglött-Tisza* : *Dög-Tisza* : *Öreg-Tisza;* 254. *Polëtár-fődek* : *Hálaisten-fődek* : *Beregi-fődek;* stb.). — A község nyelvjárása, amelynek jellegzetességeit a földrajzi nevek hangalakján is igyekszem hűen tükröztetni, a Szeged környéki tájszólásoktól több vonásban is markánsan különbözik, hiszen a tőle délre eső, erősen *ö*-ző mindszenti és mártélyi nyelvjárástól eltérően Szegváron inkább *ë*-zést tapasztalunk. Ezt és más nyelvjárási jelenségeket (pl. a zárt *í*-zést, az *l* kiesését) is a helyi nyelvjárásias ejtésmód alapján jegyeztem föl, és természetesen ennek megfelelően teszem közzé (pl. 215. *Akó-szög;* 206. *Dëák-köröszt;* 238. *Kendërfődek;* 231. *Őrházi-rompa;* 272. *Örzsébët-major;* stb.). — Annak érdekében, hogy az érdeklődő olvasó az egyes földrajzi neveket és a hozzájuk kapcsolódó esetleges magyarázatot könnyebben megtalálja, dolgozatom végén a bel- és külterületi helyneveket ábécérendben is közlöm.

Belterület

1. *Rózsa útca* [~] U.

2. *Baka köz* Kö. Baka ragadványnevű család lakott a köz sarkán.

3. *Csurgó* Á. Csapadéklevezető csatorna.

4. *Csurgó köz* Kö.

5. *Dakutelep* Fr. Ebben a falurészben lakott hajdan egy nagyon gazdag, de rendkívül zsugori ember. Gyakran járt rongyos ruhában és *daku*ban, amely a község nyelvjárásában birkabőrből készült bekecset jelent. Ezért kapta a *Daku* csúfnevet. Róla nevezték el ezt a falurészt. Ide tartozik a *Rózsa utca,* a *Régi-posta utca* és a *Hunyadi János utca* északi része.

6. *Gila köz* : *Gila Pali köz* Kö. Gila Pál lakott a köz sarkán.

7. *Kántor útca* [~] U.

8. *Rávágy* Té.

9. *Rávágy kút* Kú. Egykori ártézi kút, amelynek az adatközlők szerint a legjobb ízű vize volt a községben.

10. *Régi-pósta útca* [~] U. Arról kapta a nevét, hogy régebben ebben az utcában volt a posta épülete.

11. *Ménësszorító* [Ménes u.] Ur. A *Ménes utca* északi része, amely tulajdonképpen zsákutca. Régebben a csikósok a legelőre terelt lovakat ide szorították be.

12. *Régi községháza* : *Régi tanácsháza.* Egy ideig itt működött a községi tanács, jelenleg a helyi Háziipari Szövetkezet varró részlege van itt.

13. *Katolikus templom* [Római katolikus templom] A török hódoltság idején elpusztult ősi templom helyén épült 1737-ben.

14. *Nagy iskola* : *Öregfalusi iskola* : *Központi iskola.* A község legnagyobb iskolája.

15. *Templom útca* [~] U. A katolikus templom melletti utca.

16. *Farkas útca* : *Kuplëráj útca* [Farkas u.] U. Hajdan nyilvánosház volt ebben az utcában.

17. *Kontra útca* : *Kontra sor* [Kontra u.] U.

18. *Vásártér* : *Csürhejárás.* Régebben itt legeltették a disznókat, most vásártér van.

19. *Lőtér* : *Levente tér.* 1944-ig leventetér volt ezen a helyen.

20. *Kendërgyári rakodó.* Kenderkazlak vannak itt.

21. *Gödrök köze* : *Libalegelő* [Sportpálya]. A mostani sportpálya helyén és környékén valamikor vályogot vetettek, majd libalegelő volt.

22. *Këndergyár.* 1941-től működik itt kendergyár, azelőtt vásártér volt a helyén.

23. *Nagyálomás* : *Álomás.* MÁV-pályaudvar, amely a Szentes és Hódmezővásárhely közötti vasúti pálya megnyitásakor 1893. október 22-én kezdte meg működését.

24. *Papatyi köz.* Kö. Ezen a közön szokták kihajtani a libákat a legelőre.

25. *Hunyadi útca* [Hunyadi János u] U.

26. *Sóház* : *Szëri-ház* : *Falumúzeum.* Hajdan sóraktár volt itt. Egy ideig Szeri Lajos volt a tulajdonosa. 1973 óta működik itt a falumúzeum, amelynek alapját Jaksa János tanító teremtette meg nagy szorgalommal összegyűjtött néprajzi anyagával.

27. *Rozmaring útca* [~] U. Ebben az utcában működik a szegvári Háziipari Szövetkezet kosárfonó műhelye.

28. *Sárállás* [~ u] U.

29. *Ménës útca* [~] U.

30. *Régi-temető útca* [~] U. Arról kapta a nevét, hogy egykor temető volt ezen a területen.

31. *Régi disznópiactér* Té.

32. *Víztorony.* Az adatközlők szerint régebben szárazmalom volt a helyén.

33. *Malom útca* [~] U. Arról nevezték el, hogy egykor szárazmalom működött az utca elején.

34. *Pusztai köz* Kö. A köz sarkán lévő házat Pusztai Pál építtette.

35. *Szélmalmi köröszt* : *Béltekiköröszt* Ke. Bélteki nevű család állíttatta a múlt század végén.

36. *Szélmalom.* Az adatközlők szerint a múlt század legelején épült. Utoljára 1945-46 telén őröltek benne, jelenleg műemlék.

37. *Takács-ház* : *Berkëc-ház.* A Berkecz család építtette még a XVIII. század legvégén. Jelenleg a Takács család tulajdona. 1891-ben ebben a házban lakott Munkácsy Mihály, amikor modellkereső útján Szegváron dolgozott. Állítólag Berkecz Illés szegvári ember modellje alapján festette meg Árpád vezér alakját a Honfoglalás című alkotásán.

38. *Öregëk napközije* : *Katolikus kőr* [Öregek Otthona] 1944 előtt Katolikus kör működött itt.

39. *Öregfalusi ovoda*

40. *Öregfalu* Fr. A község azon legrégebbi része, amely a *Kóróggy-csatorná*-tól északra esik. Ide tartozik: 1-39, 41-94.

41. *Kurca-híd.* Ezen a betonhídon lehet átjutni a *Hunyadi János utcá*ból a *Rétitelep*-re.

42. *Szent János* : *Kurca-parti Szent János.* Szo. A hagyomány szerint a vízszabályozás előtt a Csanytelek és Szegvár között közlekedő dereglyék a szobor mellett szoktak kikötni.

43. *Polgári kör.* Itt működött az 1867-ben alakult polgári olvasókör.

44. *Pósta*

45. *Tanácsháza* [Polgármesteri Hivatal]

46. *Kultúrház* [Ady Endre Művelődési Ház]

47. *Gatyaszár útca.* [Ménes u] Ur. A Ménes utca déli szakasza, *„a gatya bal szára".* Vö. 48.

48. *Gatyaszár útca.* [Ék u] U. A nevét alakjáról kapta. *„Ez a gatya jobb szára"* — ahogyan az adatközlők magyarázzák. Vö. 47.

49. *Kis iskola.* : *Külső iskola.* Az iskolák közül ez volt a kisebbik. Vö. 14.

50. *Pusztai-ház.* A Szentesi utca és a *Pusztai köz* (vö. 34.) sarkán lévő ház.

51. *Pusztai-kút.* Kú. Egykori artézi kút a *Pusztai-ház* mellett.

52. *Bartuc-ház.* Itt született Bartucz Lajos, a neves antropológus. Jelenleg már új lakóház áll a helyén.

53. *Krúg-malom* : *Malom.* Krúg nevű egykori tulajdonosáról.

54. *Kinizsi útca* : *Kinizsi sor* : *Tanka-telep* [Kinizsi u] U. Tanka János borbély építtetett itt először házat.

55. [Béke u] U.

56. *Dögös-kert.* A század első negyedében itt volt a dögtemető, az elhullott állatok elföldelésének a helye.

57. *Egészségház.* Orvosi rendelő.

58. *Patika* : *Gyógyszertár*

59. *Park* : *Vásártér* [Szabadság tér] Té. A század elején még vásártér volt itt.

60. *Szűcs-bót* : *Újvilág* : *Nagy bót* [ABC-bolt] Szűcs nevűnek volt itt régebben boltja, jelenleg ABC-bolt. A múlt század végén Újvilág cégérű kocsma nyílt meg ezen a helyen.

61. *Nagy útca* [Szentesi u] U.

62. *Fazëkas-ház.* Egykor Fazekas nevű főjegyző háza volt, most KTSZ-varroda működik itt.

63. *Rëformátus templom*

64. *Iparos kör.* Hajdan az iparosok szórakozóhelye volt itt.

65. *Tiszai útca* [~] U.

66. [József Attila u] U.

67. *Kurca útca* [~] U.

68. *Gyerëkotthon* : *Mëgyeháza* [Nevelőotthon] A XVIII. század végétől a XIX. század végéig Csongrád vármegye székhelye volt. Jelenleg az állami gondozott gyermekek nevelőotthona. Néhány adatközlő szerint Rózsa Sándor is raboskodott itt.

69. *Régi piactér* [Kossuth Lajos tér] Té. 1991-ben Kossuth-szobrot állítottak föl itt.

70. *Petőfi útca* : *Mázsaház útca* [Petőfi u] U.

71. [Deák Ferenc u] U.

72. *Kosút útca* [Kossuth Lajos u] U.

73. *Szécsényi útca* [~] U.

74. *Magyar Andor útcája* [Batthyány u] U. Az utca sarkán lakó Magyar Andor hentesről nevezték el.

75. *Öregfalusi temető* : *Öreg temető*

76. *Temető-árok* Á.

77. *Rétitelep.* Fr. A község Kurcán túli nyugati része. Ide tartozik: 65-67. és 78.

78. *Középső útca* [Ady Endre u*]* U.

79. *Rozgonyi útca* [~] U.

80. *Új piactér* [Piac tér] Té.

81. *Ruházati bót*

82. *Szécsényi útcai kút* Kú.

83. *Kórógy utcai kút* Kú.

84. *Kórógy ajja* : *Bari-kert* Mf, gy. Bari Pálnak volt egykor itt földje.

85. *Zsidó templom.* Egykori templom, most lakóház van a helyén.

86. *Sörház.* A hagyomány szerint egykor itt sörház volt.

87. *Piac útca* : *Dózsa útca* [Dózsa György u] U.

88. *Kis útca* [~] U.

89. *Kórógy sor* : *Kórógy útca* [Kórógy u] U.

90. *Ifjúsági telep.* Két lakóház épült itt fiatal házaspároknak.

91. *Sörház ajja* [Kurca-szeg] Mf, sz, r. Ennek a területnek egy része beépült (vö. 90.).

92. *Csiga-bót* : *Bölcsőde.* Csiga ragadványnevű ember boltja volt itt egykor, most bölcsőde van a helyén.

93. *Kórógy-parti kertëk* : *Ajj.* Mf, ke

94. *Sarkantyú* : *Lóúsztató* : *Kórógy-tó* T. Az adatközlők szerint három víz alatti forrásból nyeri a vizét.

95. *Kórógy-híd.* Ezen a hídon lehet átjutni az öregfalusi *Dózsa György utcá*ból az újfalusi *Mindszenti út*ra.

96. *Kórógy-ajj* : *Kórógy-lapos* Mf, sz

97. *Árpád útca* [~] U.

98. *Szëgfű útca* [~] U.

99. *Nagy-ajj* : *Eprës-kert* Mf, 1, ke. Eperfák vannak itt.

100. *Újfalusi olvasókőr.* 1944-ig olvasókör működött itt.

101. *Vízmű* : *Újfalusi gőzmalom.* Hajdan a Molnár testvérek tulajdonában lévő gőzmalom állt itt, most a Vízművek épülete van a helyén.

102. *Jókai útca* [~] U.

103. *Kárász útca* [~] U.

104. *Zrínyi útca* [Zrínyi Miklós u] U.

105. *Pacsírta útca* [~] U.

106. *Köztársaság útca* [~] U.

107. *Újfalusi rakodó* S, p. Régebben szérűskertek voltak itt.

108. *Újfalusi temető*

109. *Iskola útca* [~] U.

110. *Szabadságharcos útca* [~] U.

111. *Alkotmány útca* [~] U.

112. *Bëm útca* [Bem József u] U.

113. *Klapka útca* [Klapka György u] U.

114. *Galamb útca* [~] U.

115. *Kosút-telep* [Kossuth-telep] Fr. Az 1940-es évek elején kezdték beépíteni, ezelőtt szántóföldek voltak itt. Ide tartozik: 97-98. 102-105, 116-117.

116. *Esze Tamás útca* [~] U.

117. *Nëfelejcs útca* [~] U.

118. *Puskin útca* [~] U.

119. *Újfalusi iskola.* Ebben az iskolában alsó tagozatos osztályok vannak.

120. *Újfalusi ABC.* Egykor ezen a területen volt az *Újfalusi kút,* amelyet az ABC építésekor betemettek.

121. *Eprës útca* [~] U.

122. *Damjanics útca* [Damjanich u] U.

123. *Rónai útca* [Jaksa János u] U.

124. *Táncsics útca* [Táncsics Mihály u] U.

125. *Újfalu.* Fr. Ide tartozik: 109, 121-124, 126-127.

126. *Bërcsényi útca* [~] U.

127. *Rákóci útca* [Rákóczi u] U.

128. *Arany János útca* [~] U.

129. *Napkelet útca* [~] U.

130. *Rákóci-telep* [Rákóczi-telep] Fr. Ide tartozik: a Damjanich, Táncsics Mihály és a Rákóczi utca középső része.

131. *Erdei Mihój útca* : *Mindszenti út* [Mindszenti út] U. Régebben Erdei Mihály utca volt a hivatalos neve.

132. *Ságvári útca* [Dr. Bartucz Lajos u] U.

133. *Móra útca* [Móra Ferenc u] U.

134. *Határ-árok.* Egykor árok volt itt, s ez választotta el a zsellérek földjét a grófi birtoktól. A néphagyomány szerint toborzáskor nagy jelentősége volt az ároknak. A toborzó tiszt embereivel annyi csákót hozott magával, ahány katona volt kivetve a falura. Akire a toborzók rámutattak kézzel, jellel, szemmel, vagy akit a csákóval megérintettek, azokat a fiúkat a hatévi katonáskodástól senki sem menthette meg. A zsellér fiúk igyekeztek ilyenkor az árkon túli grófi földre menekülni. Ha sikerült az árkon túlra jutni, megmenekültek a katonaságtól.

135. *ONCSA-telep* Fr. Az 1930-as években osztották ki ezt a területet házhelyeknek a rászoruló nagycsaládosok között. Ide tartozik: A Táncsics Mihály utca és a Rákóczi utca déli része.

136. *Gójafészkes* : *Szentgyörgyi kápolna.* A Károlyiak idején urasági kápolna volt. A kápolna tetején gólyafészek van. Szociális gondozást végző apácák laktak itt. Búzaszenteléskor istentiszteletet tartanak a kápolnánál.

137. *Szentgyörgyi ovoda*

138. *Csurgó útca* [~] U.

139. *Úsztató útca* [~] U.

140. [Kórógyszentgyörgy u] U.

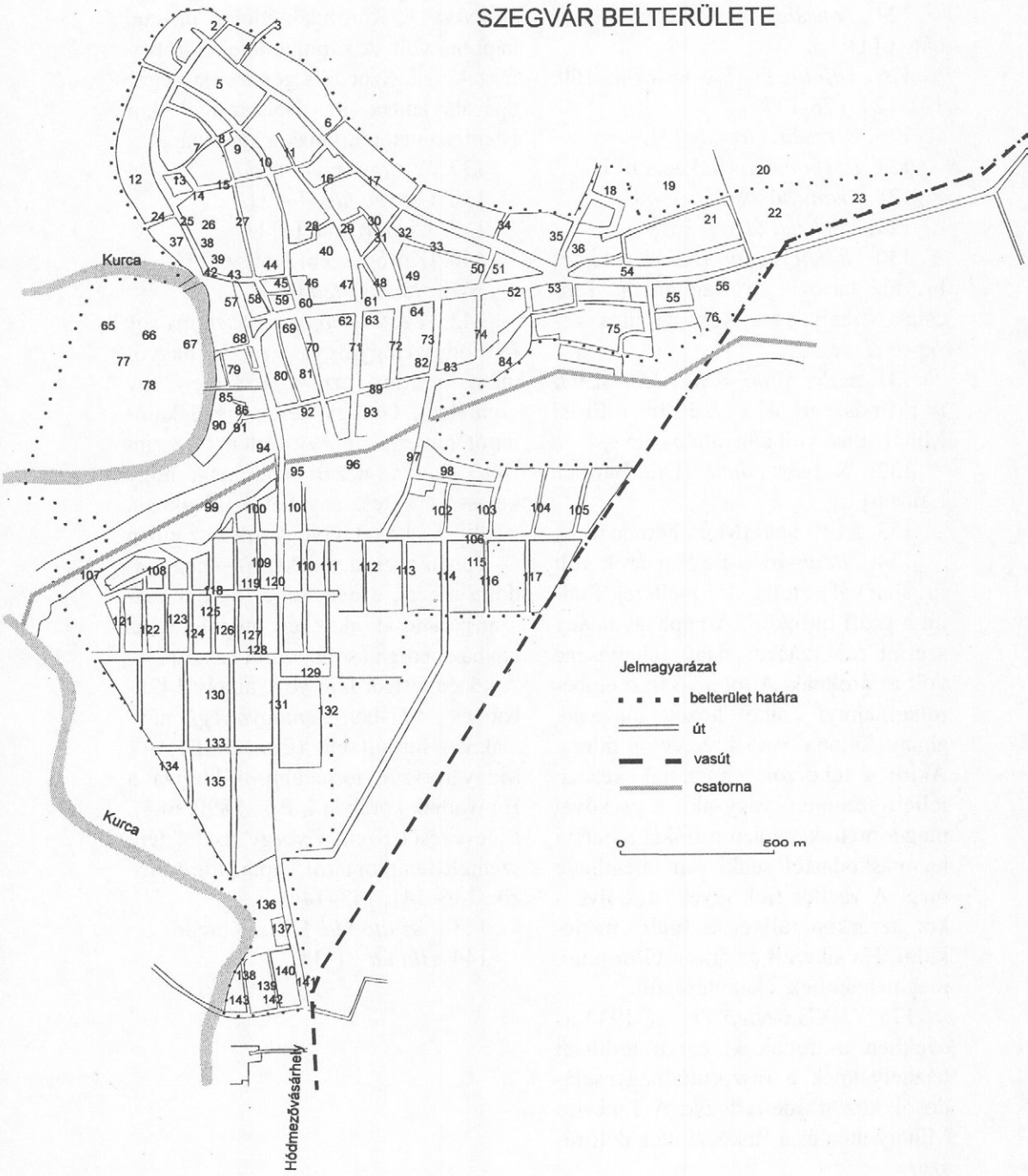
141. *Álomás útca* [~] U.

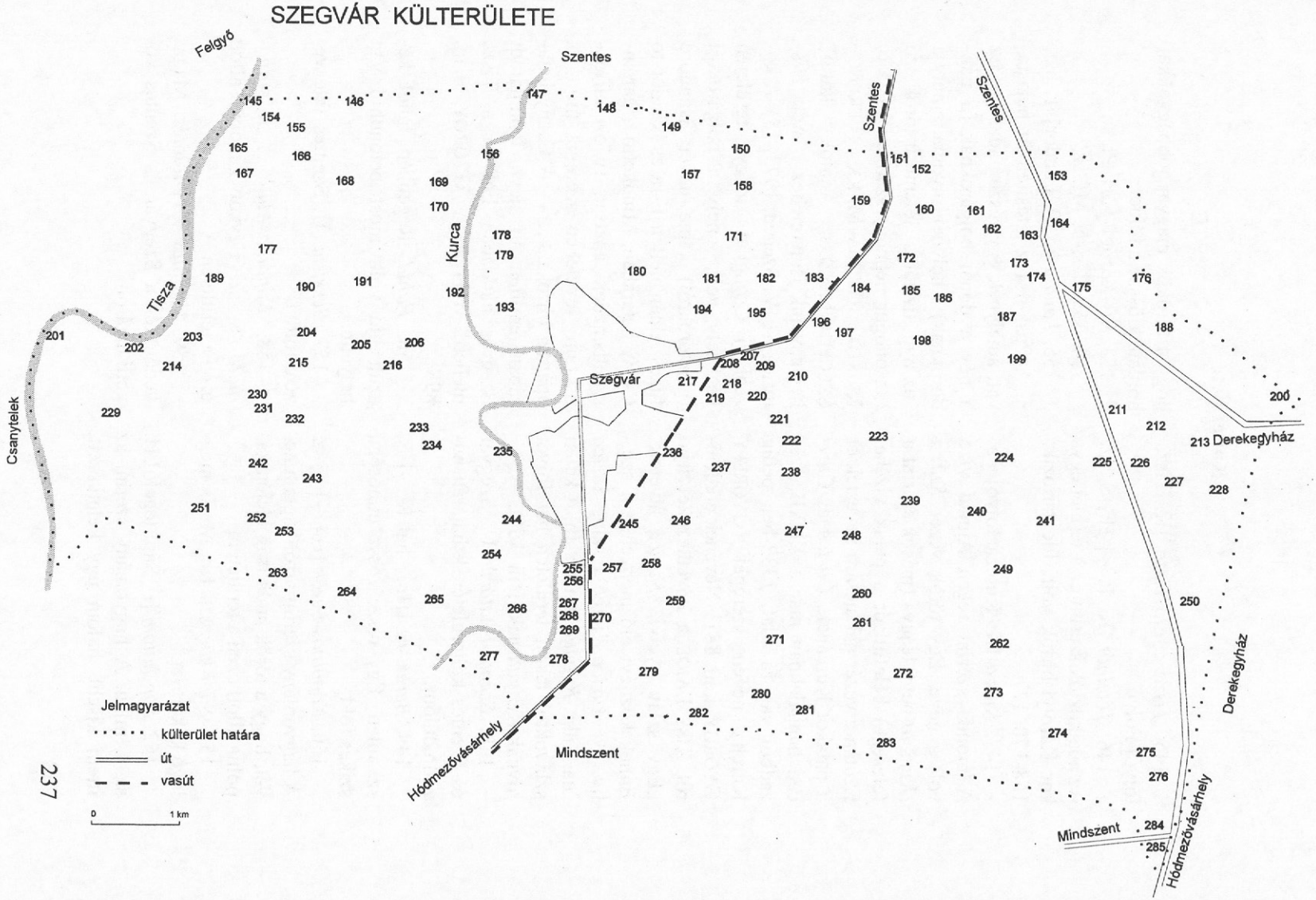
142. *Úsztatómajor* : *Szentgyörgy* [Kórógyszentgyörgy] Fr. A hagyomány szerint ezt a területet egy szentéletű, György keresztnevű katonáról nevezték el. A történet szerint Néró császár azzal bízta meg, hogy keresse a kereszténveket a falvakban, és ölje meg őket. Gyögy vitéz azonban — éppen ezen a vidéken — meggondolta magát, s nem teljesítette a császár parancsát, aki ezért megölette, az egyház pedig később szentté avatta. — A középkorban falu volt, amely 1426-ban és 1471-ben *Zenthgyewrgh* névalakban fordult elő (CSÁNKI DEZSŐ, Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I. Bp., 1890. 683). Elnevezését Szent György tiszteletére szentelt templomáról kapta. Ide tartozik: 136–141, 143–144.

143. *Úsztató híd.* Híd a Kurcán.

144. *Híd útca* [~] U.

SZEGVÁR BELTERÜLETE

SZEGVÁR KÜLTERÜLETE
Felgyó
Szentes
Szentes
Szentes
Tisza
Kurca
Csanytelek
Szegvár
Derekegyház
Derekegyház
Hódmezővásárhely
Mindszent
Mindszent
Hódmezővásárhely
Jelmagyarázat
külterület határa
út
vasút
0
1 km

145. *Tisza* : *Élő-Tisza* [K. Tisza folyó] Folyó

146. *Tételhát* [K. P. ~] Hr, S, sz. Az adatközlők szerint ez a terület egykor Károlyi-birtok volt. Ide tartozik: 168-170, 177.

147. *Kurca* [K. Kurcza folyó] Pa. A monda szerint régen Almád vize volt a neve. Egy török vezér *Kurca (Kurica)* nevű leánya (mások szerint a felesége) belefulladt a patak vizébe. Ezután a vezér parancsára nevezték el a patakot Kurcának. *Curica és Curicea* hangalakban már a XI-XII. századból van rá adat, 1332-ben pedig Kurcha néven szerepel (GYÖRFFY GYÖRGY, i. m. 881). Nevének eredetéről KISS LAJOS a következőket írja: „Egy szláv nyelvi **Kurica* átvétele. Ennek köznévi előzményéhez l. szb.-hv. N. *kùrica* 'jércė'; szln. *kúrica* 'ua.'; ukr. *Kýpuųa* 'tyúk'; stb, A keleti szlávoktól lakott területen hat folyót hívnak *Kýpyųa*-nak (i. m. 366).

148. *Szentësi-határút* Ú. Szegvár és Szentes külterületének határán húzódó dűlőút.

149. *Berëk,-re* [Hn. ~hát K. ~] S, sz, mlen. Egy része rossz minőségű szikes föld.

150. *Kápolnás-berëk* [Hn. ~] S, sz. A hagyomány szerint arról kapta a nevét, hogy a török hódoltság idején kápolna állott ezen a területen.

151. *Sápi-köröszt.* Ke. Ma is meglévő kőkereszt.

152. *Sáp-halom* [P. Sápi legelő] H, sz, l, mlen. A hagyomány szerint az itteni kisebb halom úgy keletkezett, hogy a törökök magyar jobbágyokkal hordatták össze a földet.

153. *Kis-Kórógy-part.* Pt, sz.

154. *Metellés,-be* Mf, sz.

155. *Lándor-tó* [P. Lándor] T. Mf, n. A Puskin Tsz létesített itt halastavat, amelynek egy része nádas. — Ez a név a dunai bolgároknak (a nándoroknak) a helynévi nyoma, amely a 'tíz nyíl, tíz törzs' jelentésű török szó (az onogur népnév) származéka (Vö. KRISTÓ GYULA–MAKK FERENC–SZEGFŰ LÁSZLÓ: Adatok „korai" helyneveink ismeretéhez I. Acta Historica XLIV. Szeged, 1973. 15). A középkori Csongrád „megye területén két hely volt, amely a bolgárokról (nándorokról) kapta nevét: Nándord füzes Alpár mellett É-ra és Nándor-tó Csany határában. Mindkettő a garamszentbenedeki apátság 1075-i birtokösszeíró levelében szerepel mint az apátság birtoka. ... — A Csany határában említett tó neve fennmaradt Szegvár határában ÉNy-ra a Tisza mellett." (GYÖRFFY GYÖRGY, i. m. 898).

156. *Fahíd.* Régebben fából készült híd volt, most betondhíd van helyette.

157. *Berki-út.* Ú. Szentes felé vezető földút.

158. *Kápolnás-düllő* : *Kápolnadüllő.* S, sz. Egykor kápolna állott ezen a területen.

159. *Védtőtés* : *Védőtőtés.* Magas védőtöltés a Szegvár és Szentes közötti határon.

160. *Sáp,-ra* [Hn. K. ~] Hr, Mt, sz. Egy része magasabb fekvésű terület, ahol szánkózni szoktak a gyerekek. A hagyomány szerint e *Sáp* nevű vitézről nevezték el, aki a törökök ellen vívott harcban itt esett el. Ide tartozik: 151-152, 161. — Ez a név 1075-ben *Sapi,* 1332-ben pedig *Saap* hangalakban fordul elő. A vele jelölt területet „I. Géza király a garamszentbenedeki apátságnak adta fáival együtt a ma is meglevő *Kontra-tó* és a *Kurca-folyó* között." (GYÖRFFY GYÖRGY, i. m. 900).

161. *Sáp-ódal.* Mt, sz.

162. *Berkëc-düllő.* S, sz. Berkecz nevű család lakott egykor a közelben.

163. *Csárda-szék.* Mf, p. Rossz minőségű, szikes terület. A tsz talajjavítási munkákat végez rajta.

164. *Sërnëvál.* Disznóhizlalda volt, korábban pedig Grünner Gézának a birtokához tartozott. Az 1940-es évek végén létesített Sertéstenyésztő Nemzeti Vállalat nevét őrzi mozaikszóként.

165. *Tőtés,-re* : *Gát,-ra.* Védőgát a Tisza mentén.

166. *Ór-hëgy.* Mt. sz, l. Földnyúlvány a Lándor-tóba, nevét alakjáról kapta.

167. *Tinó-rompa.* Átjáró a Tisza mentén húzódó védőgáton a Csordajárásról a Tisza árterére. Mivel környezeténél magasabb fekvésű, árvíz idején ide mentették a jószágot, ha a tőle délebbre lévő átjárót víz borította.

168. *Tételháti-rét.* Mf, sz.

169. *Karakányos,-ba.* [P. Karavánnyos] Mf, sz.

170. *Kis-rét.* Mf, sz.

171. *Kontra,-ba* [Hn. K~ P. Contra] Lh. Mf, sz. ke. Annyira mélyen fekvő terület, hogy csapadékosabb időszakokban egy részét víz borítja.

172. *Hatvani-düllő.* S, sz. Hatvani nevű iskolaigazgatónak volt egykor itt tanyája.

173. *Berkëc-híd.* Ma is meglévő híd. Egykor Berkecz István lakott a közelében.

174. *Dora-lapos.* Mf, sz. Dora ragadványnevű embernek volt egykor itt földje.

175. *Derekëgyházi küvesút.* Ú. Derekegyháza felé vezető kövesút, amely a szentesi műútról ágazik el.

176. *Kórógy-csatorna* : *Kórógy-kanális* [K. Kórógyéri csatorna P. Kórogy „ér medre"] Cs,

177. *Tételháti iskola.* Régebben iskola volt itt.

178. *Csordajárás.* Mf, l. Régóta legelőként hasznosítják ezt a területet.

179. *Csorda-tanya.* Egykor tanya volt itt, amelyben a községi csordás lakott.

180. *Kontra-düllő.* S, sz.

181. *Szeméttelep.* Szemétlerakó hely.

182. *Kontra-csatorna* : *Kontra-kanális.* Cs.

183. *Tűzköves.* S, sz. A hagyomány szerint itt volt a falu ősi települési helye. Az itteni ásatások során különféle régészeti leleteket (pl. égetett edényeket) találtak.

184. *Nyomás-düllő.* S, sz.

185. *Nyomás,-ra.* S, sz.

186. *Kórógy-parti iskola* : *Szenteiskola.* Az 1960-as évek legvégén

szűnt meg. Hosszú ideig Szente Antal volt az iskola tanítója.

187. *Kórógy,-ba* [Hn. ~] Hr, Lh, Mf, sz. Az elnevezés a 'száraz növényi szár' jelentésű *kóró* főnév *-gy* képzős származéka. Ide tartozik: 153, 176, 186, 198–199.

188. *Dé-ódal.* Mt. sz.

189. *Közös-legelő.* Mf, l, sz. Marhákat szoktak itt legeltetni kora tavasztól késő őszig.

190. *Réti-csatorna* : *Réti-kanális* : *Sebësfoki-csatorna* : *Sebësfoki-kanális* [P. Sebes fok] Cs.

191. *Körtéj-hát* [K. Körtehát P. Körtvényhát] Mt, sz.

192. *Csentës-düllő.* Mf, sz. Csentes nevű lakik a közelében.

193. *Csorda-kanyar.* Mf, l. A Kurca kanyarulatában lévő terület.

194. *Dögös,-re* : *Dögtér.* Az elhullott állatokat itt szokták elföldelni.

195. *Kontra-híd.* Betonhíd.

196. *Kis-köröszt.* Ke.

197. *Fűztelep.* A Fűzkémia Mindszentről Szegvárra áttelepített üzeme.

198. *Nagy-Kórógy-part.* Pt, sz.

199. *Kórógy-ódal.* [Hn. K. ~] Mt, sz.

200. *Hármas-határ.* S, sz. Szegvár, Szentes és Derekegyház külterületének találkozásánál lévő terület.

201. *Csanyi-átjáró.* Régebben átkelőhely volt itt a Tiszán Csanytelek felé. Csónakkal hordták át az embereket a másik partra.

202. *Kis-Tisza.* Mf, fűzfaerdő. Az ártérnek a legmélyebb része, ahova árvíz idején a leghamarabb ömlik ki a víz a Tiszából.

203. *Szurtos,-ba.* Mf, fűzfaerdő. A Tiszából kiömlő víz itt szokott összegyűlni.

204. *Gajjas-tanya.* Gallyas nevű egykori tulajdonosáról nevezték el, de a tanya már nincs meg.

205. *Irházi-düllő.* Mf, sz. Irházi Lajosnak volt hajdan itt tanyája.

206. *Dëák-köröszt.* Ke. Deák nevű család állíttatta.

207. *Szentësi út.* Ú. Szentes felé vezető kövesút.

208. *Gázcseretelep.* 1968 óta működik.

209. *Puskin-híd.* A Puskin Tsz majorjába vezető út mentén lévő betonhíd.

210. *Puskin,-ba* : *Győző-major.* M. Jelenleg a Puskin Tsz majorja, régebben Győző Dezső volt a tulajdonosa.

211. *Déódali olvasókőr.* Régebben olvasókör működött itt, jelenleg tszközpont.

212. *Pörneki-szélmalom.* Egykori tulajdonosáról

213. *Zsigërháti-csatorna* : *Zsigërháti-kanális.* Cs.

214. *Ártéri-kút.* Kú. Egykor artézi kút az ártéren.

215. *Akó-szög.* Mf, nyárfaerdő. A *Malmi-út* és a Tisza védőgátja által alkotott csücsök.

216. *Malmi-út* : *Tiszai-út.* Ú. Az adatközlők szerint valamikor ezen az úton vitték gabonájukat megőröltetni a Tiszán lévő vízimalomba a szegváriak.

217. *Vasúti-híd.* Vasbeton híd a vasúti pályatest alatt.

218. *Orom-düllői-híd.* Vasbeton híd.

219. *Tüzéptelep.* Az ÁFÉSZ tüzelő- és építőanyag lerakata.

220. *Magyar László tanyája.* Magyar László lakik ebben a tanyában.

221. *Kis-szöllő* : *Kis-szöllős.* Mt, sz, gy. Régebben ezen a területen szőlőskertek voltak.

222. *Déházi-út* : *Zsigërháti-út.* Ú. Derekegyháza felé vezető földesút.

223. *Kisvasút.* Gazdasági vasút húzódott itt egykor.

224. *Zsigërhát.* [K. P. ~] Hr, S, sz. Az adatközlők szerint Szegvár külterületén itt vannak a legjobb minőségű földek. Ide tartozik: 213, 227, 239-241.

225. *Déódali iskola* : *Bábáné iskolája.* Az 1970-es évek elejéig iskola működött itt. Bába Béláné hosszú ideig volt az iskola tanítója.

226. *Déódali kocsma* : *Horvát-kocsma.* Italbolt és vegyesbolt van itt. Régebben Horváth nevű tulajdonában volt.

227. *Zsigërháti-part* : *Zsigërhátiódal.* [Hn. Zsigerháti oldal] Mt, sz. Régebben több család is lakott ezen a területen.

228. *Szomjanbomlasz.* S, sz. Ezen a területen csak rossz minőségű, embernek és jószágnak szinte ihatatlan vízhez lehetett hozzájutni.

229. *Síró-hëgy.* H, sz. Egyes adatközlők szerint az árvíz idején ideszorult erdei állatok „sírásáról" nevezték el ezt a területet. Mások szerint hajdan egy sárkánygyík szopta itt a fejősteheneket, és a hangja hasonlított a síráshoz.

230. *Hót-Tisza* : *Döglött-Tisza* : *Dög-Tisza* : *Öreg-Tisza.* A Tisza holt ága.

231. *Őrházi-rompa.* Átjáró a töltésen.

232. *Osztorai-őrház.* A gátőr szolgálati lakása.

233. *Jakó-tanya.* Jakó nevű egykori tulajdonosáról.

234. *Jakó-düllő.* Mf, sz. Jakó nevűnek volt a közelben tanyája.

235. *Zsilip* : *Tiltó.* A Kurca és a Kórógy-csatorna összefolyásánál lévő zsilip.

236. *Szöllők ajja* [K. ~] S, sz, gy. Régebben szőlőskertek voltak ezen a tájon.

237. *Homokbánya.* Jelenleg is működő homokbánya van itt. Az 1980-as években különböző régészeti leleteket (pl. gyűrűt, kardot, csontokat) találtak ezen a területen.

238. *Kendërföldek.* Mt, sz. Régebben általában kendert szoktak termelni ezen a területen.

239. *Zsigërháti iskola.* Régebben iskola működött itt, amelyet még a múlt század végén létesítettek.

240. *Tamás Palkó düllője.* Mf, sz. Tamás ragadványnevű embernek volt egykor itt tanyája.

241. *Krúg-düllő* : *Gila-düllő.* Mf, sz. Krúg és Gila nevű embereknek volt hajdan itt földjük.

242. *Kis-erdő.* Mf, nyárfás.

243. *Rét,-re.* [Hn. ~] Hr, Mf, sz. Ide tartozik: 168–170, 204–205, 215–216, 232–234, 242, 244, 251–254, 263–266.

244. *Kurca-parti-rét.* S, sz, r.

245. *György-halom.* S, sz. Csak néhány idősebb adatközlő ismeri.

246. *Orom,-ra.* [Hn. K. ~] Pt, sz. Egyes adatközlők szerint régebben magasabb fekvésű volt ez a terület, mint napjainkban.

247. *Kendërfődi-csatorna* : *Kendërfődi-kanális* [K. Kenderföldi csatorna] Cs.

248. *Kántor-csatorna* : *Kántor-kanális.* Cs. Arról nevezték el, hogy a *Kántorfőd*ről indul ki ez a csatorna.

249. *Szécsényi-düllő.* S, sz. Szécsényi nevűnek volt egykor itt tanyája.

250. *Tót-falu* : *Paprikaváros.* Lh. Sok Tóth nevű család lakott itt. Ezen a környéken sok paprikát szoktak termelni.

251. *Osztorai-tó.* [P. Osztora] Mf, sz.

252. *Fruzsina-major.* [K. ~] M. Régebben major volt itt, napjainkban csak egyetlen tanya maradt.

253. *Fruzsina-kút.* Kú. Ma is meglévő artézi kút.

254. *Polëtár-fődek* : *Hálaisten-fődek* : *Beregi-fődek.* S, sz. Az I. világháború után itt osztottak földet a háborút járt szegényebb (proletár) embereknek. Nagyon rossz minőségű földek voltak ezen a területen. Egy ideig Bereghy nevű bérlője volt.

255. *Buszforduló.* Itt fordulnak meg a községi buszok.

256. *Mindszenti út.* Ú. Mindszent község felé vezető kövesút.

257. *Kis-álomás* : *Kórógyi-mëgálló.* Kórógyszentgyörgyi vasúti megállóhely.

258. *Gorkij-major* : *Vangël-tanya.* M. A két tsz (a Gorkij és a Puskin Tsz-ek) egyesülése előtt a Gorkij Tsz majorja volt. Korábban Wangel nevű embernek volt itt tanyája.

259. *Ludasér.* [K. ~] S, sz.

260. *Kántor-halom.* H, sz. Csak egy-két adatközlő ismeri ezt az elnevezést, akik szerint arról nevezték el, hogy egykor a kántornak volt ezen a területen földje.

261. *Nagypusztai-csatorna* : *Nagypusztai-kanális.* [K. Nagypusztai csatorna] Cs.

262. *Nagypuszta.* [Hn. K. ~] S, sz.

263. *Kurca-rét.* [K. ~] Mf, sz.

264. *Mentëtt-rét.* Mf, sz, l.

265. *Úsztatói-düllő.* Mf, sz.

266. *Halësz,-ba.* Mf, sz. Tréfás elnevezés, amelyet viszonylag kevesen ismernek. Azt tartották róla, hogy a terület mély fekvése miatt itt nem mindig sikerült a termés.

267. *Komáromi-tanya.* Komáromi nevű egykori tulajdonosáról.

268. *Úsztató-major* [K. ~] S, sz. Egykor major volt ezen a területen.

269. *Úsztató-rét.* Mf, sz.

270. *Grünnër-tanya.* Régebben Grünner nevű ember tulajdonában volt, most a Puskin Tsz-nek van itt birkahodálya.

271. *Nagypusztai iskola.* Régebben iskola működött itt.

272. *Örzsébët-major* : *Meszlényi-tanya* : *Kongó,-ba.* [K. Erzsébet major] M. Régebben Meszlényi nevűnek volt itt tanyája, jelenleg a Puskin Tsz majorja. A legújabb elnevezését, a Kongó nevet arról kapta, hogy nagyon távol van a falutól.

273. *Tízöles-út.* Ú. A derekegyházi határban lévő *Ördöngös-major* felé

vezető dűlőút. Arról kapta a nevét, hogy tíz öl szélesre készítették.

274. *Ludasi-legelő.* [P. Ludas] S, sz, mlen. Régebben többen laktak itt, néhány tanya még most is megvan. P. szerint „lapályán vadludak tanyáztak."

275. *Pap-halom.* S, sz, l. Csak egy-két adatközlő ismeri.

276. *Paphalmi köröszt.* Ke. Néhány adatközlő szerint Péter-Pálkor búcsút szoktak itt tartani.

277. *Cicka-zug.* [Hn. K. ~ P. Cziczka zúg] Mt, sz. Arról kapta a nevét, hogy csücsök alakú terület.

278. *Háromjukú-híd.* Betonhíd, amelyet 1945-ben építettek.

279. *Kis-út.* Ú. Hódmezővásárhely felé vezető földesút.

280. *Tanyás-halom.* [P. Tanyás] Mt, sz. Csak egy-két idősebb adatközlő ismeri.

281. *Kis-Ludas.* Mt, sz, l. Csak egy-két idősebb adatközlő ismeri.

282. *Határdüllő.* Dú.

283. *Ludasi-csatorna* : *Ludasi-kanális.* [K. Ludaséri csatorna] Cs.

284. *Búza-csárda* : *Gyapjas-csárda* : *Négycsöcsű.* Búza és Gyapjas nevű egykori tulajdonosairól nevezték el. Jelenleg is működő italbolt, amelyben két nő dolgozott régebben.

285. *Vásárheji út.* Ú. Hódmezővásárhely felé vezető műút.

A belterület földrajzi neveinek betűrendes mutatója

Ady Endre Művelődési Ház 46
Ady Endre utca 78
Alj 93
Alkotmány utca 111
Állomás 23
Állomás utca 141
Arany János utca 128
Árpád utca 97
Baka köz 2
Bari-kert 84
Bartucz-ház 52
Bartucz Lajos utca 132
Béke utca 55
Batthyány utca 74
Bélteki-kereszt 35
Bem József utca 112
Bem utca 112
Bercsényi utca 126
Berkecz-ház 37
Bölcsőde 92
Csiga-bolt 92
Csurgó 3
Csurgó köz 4
Csurgó utca 138
Csürhejárás 18
Dakutelep 5
Damjanich utca 122
Deák Ferenc utca 71
Dózsa György utca 87
Dózsa utca 87
Dögös-kert 56
Egészségház 57
Ék utca 48
Epres-kert 99
Epres utca 121
Erdei Mihály utca 131
Esze Tamás utca 116
Falumúzeum 26
Farkas utca 16
Fazekas-ház 62
Galamb utca 114
Gatyaszár utca 47, 48
Gila köz 6
Gila Pali köz 6
Gólyafészkes 136
Gödrök köze 21
Gyerekotthon 68
Gyógyszertár 58
Határ-árok 134
Híd utca 144
Hunyadi János utca 25
Hunyadi utca 25
Ifjúsági telep 90
Iparos kör 64
Iskola utca 109
Jaksa János utca 123
Jókai utca 102
József Attila utca 66
Kántor utca 7
Kárász utca 103
Katolikus kör 38
Katolikus templom 13
Kendergyár 22
Kendergyári rakodó 20
Kinizsi sor 54
Kinizsi utca 54
Kis iskola 49
Kis utca 88
Klapka György utca 113
Klapka utca 113
Kontra sor 17

Kontra utca 17
Kórógy-alj 96
Kórógy alja 84
Kórógy-híd 95
Kórógy-lapos 96
Kórógy-parti kertek 93
Kórógy sor 89
Kórógy utca 89
Kórógyszentgyörgy 142
Kórógyszentgyörgy utca 140
Kórógy-tó 94
Kórógy utca 89
Kórógy utcai kút 83
Kossuth Lajos utca 72
Kossuth Lajos tér 69
Kossuth-telep 115
Kossuth utca 72
Középső utca 78
Központi iskola 14
Köztársaság utca 106
Krúg-malom 53
Kultúrház 46
Kupleráj utca 16
Kurca-parti Szent János 42
Kurca-híd 41
Kurca-szeg 91
Kurca utca 67
Külső iskola 49
Levente tér 19
Libalegelő 21
Lóúsztató 94
Lőtér 19
Magyar Andor utcája 74
Malom 53
Malom utca 33
Mázsaház utca 70
Megyeháza 68
Ménesszorító 11
Ménes utca 29
Mindszenti út 131
Móra Ferenc utca 133
Móra utca 133
Nagy-alj 99
Nagyállomás 23
Nagy bolt 60
Nagy iskola 14
Nagy utca 61
Napkelet utca 129
Nefelejcs utca 117
Nevelőotthon 68
ONCSA-telep 135
Öregek napközije 38
Öregfalu 40
Öregfalusi iskola 14
Öregfalusi óvoda 39
Öregfalusi temető 75
Öreg temető 75
Pacsirta utca 105
Papatyi köz 24
Park 59
Patika 58
Petőfi utca 70
Piac utca 87
Piac tér 80
Polgári kör 43
Polgármesteri Hivatal 45
Posta 44
Puskin utca 118
Pusztai-ház 50
Pusztai köz 34
Pusztai-kút 51
Rákóczi-telep 130
Rákóczi utca 127
Rávágy 8
Rávágy kút 9
Református templom 63
Régi disznópiactér 31
Régi községháza 12
Régi piactér 69
Régi-posta utca 10
Régi tanácsháza 12
Régi-temető utca 30
Rétitelep 77
Rónai utca 123
Rozgonyi utca 79
Rozmaring utca 27
Rózsa utca 1
Ruházati bolt 81
Ságvári utca 132
Sárállás 28
Sarkantyú 94
Sóház 26
Sörház 86
Sörház alja 91
Sportpálya 21
Szabadságharcos utca 110
Szabadság tér 59
Széchenyi utca 73
Széchenyi utcai kút 82
Szegfű utca 98
Szélmalmi kereszt 35
Szélmalom 36
Szentesi utca 61
Szentgyörgy 142
Szentgyörgyi kápolna 136
Szentgyörgyi óvoda 137
Szent János 42
Szeri-ház 26
Szűcs bolt 60
Takács-ház 37
Tanácsháza 45
Táncsics Mihály utca 124
Táncsics utca 124
Tanka-telep 54
Temető-árok 76
Templom utca 15
Tiszai utca 65
Újfalu 125
Újfalusi ABC 120
Újfalusi gőzmalom 101
Újfalusi iskola 119
Újfalusi olvasókör 100
Újfalusi rakodó 107
Újfalusi temető 108
Új piactér 80
Újvilág 60
Úsztatói híd 143
Úszatómajor 142
Úsztató utca 139
Vásártér 18, 59
Vízmű 101
Víztorony 32
Zrínyi Miklós utca 104
Zrínyi utca 104
Zsidó templom 85

A külterület földrajzi neveinek betűrendes mutatója

Akó-szög 215
Ártéri-kút 214
Bábáné iskolája 225
Beregi-földek 254
Berek 149
Berek-hát 149
Berkecz-dűlő 162
Berkecz-híd 173
Berki-út 157
Buszforduló 255
Búza-csárda 284
Cicka-zug 277
Csányi-átjáró 201
Csárda-szék 163
Csentes-dűlő 192
Csordajárás 178
Csorda-kanyar 193
Csorda-tanya 179
Deák-kereszt 206
Déházi-út 222
Dé-oldal 188
Déoldali iskola 225
Déoldali kocsma 226
Déoldali olvasókör 211
Derekegyházi kövesút 175
Dora-lapos 174
Döglött-Tisza 230
Dögös 194
Dögtér 194
Dög-Tisza 230
Élő-Tisza 145
Erzsébet-major 272
Fahíd 156
Fruzsina-kút 253
Fruzsina-major 252
Fűztelep 197
Gallyas-tanya 204
Gát 165
Gázcseretelep 208
Gila-dűlő 241
Gorkij-major 258
Grünner-tanya 270
Gyapjas-csárda 284
György-halom 245
Győző-major 210
Hálaisten-földek 254
Halesz 266
Hármas-határ 200
Háromlyukú-híd 278
Határdűlő 282
Hatvani-dűlő 172
Holt-Tisza 230
Homokbánya 237
Horváth-kocsma 226
Irházi-dűlő 205
Jakó-dűlő 234
Jakó-tanya 233
Kántor-csatorna 248
Kántor-halom 260
Kántor-kanális 248
Kápolna-dűlő 158
Kápolnás-berek 150
Kápolnás-dűlő 158
Karakányos 169
Kenderföldek 238
Kenderföldi-csatorna 247
Kenderföldi-kanális 247
Kis-állomás 257
Kis-erdő 242
Kis-kereszt 196
Kis-Kórógy-part 153
Kis-Ludas 281
Kis-rét 170
Kis-szőlő 221
Kis-szőlős 221
Kis-Tisza 202
Kis-út 279
Kisvasút 223
Komáromi-tanya 267
Kongó 272
Kontra 171
Kontra-csatorna 182
Kontra-dűlő 180
Kontra-híd 195
Kontra-kanális 182
Kórógy 187
Kórógy-csatorna 176
Kórógyéri-csatorna 176
Kórógyi-megálló 257
Kórógy-kanális 176
Kórógy-oldal 199
Kórógy-parti iskola 186
Körte-hát 191
Körtély-hát 191
Körtvény-hát 191
Közös-legelő 189
Krúg-dűlő 241
Kurca 147
Kurcza folyó 147
Kurca-parti-rét 244
Kurca-rét 263
Lándor 155
Lándor-tó 155
Ludas 274
Ludasér 259
Ludaséri-csatorna 283
Ludasi-csatorna 283
Ludasi-kanális 283
Ludasi-legelő 274
Magyar László tanyája 220
Malmi-út 216
Mentett-rét 264
Meszlényi-tanya 272
Metellés 154
Mindszenti út 256
Nagy-Kórógy-part 198
Nagypuszta 262
Nagypusztai-csatorna 261
Nagypusztai iskola 271
Nagypusztai-kanális 261
Négycsöcsű 284
Nyomás 185
Nyomás-dűlő 184
Ór-hegy 166
Orom 246
Orom-dűlői-híd 218
Osztora 251
Osztorai-őrház 232
Osztorai-tó 251
Öreg-Tisza 230
Őrházi-rompa 231
Paphalmi kereszt 276
Pap-halom 275
Paprikaváros 250
Pörneki-szélmalom 212
Proletár-földek 254
Puskin 210
Puskin-híd 209

Rét 243
Réti-csatorna 190
Réti-kanális 190
Sáp 160
Sáp-halom 152
Sápi-kereszt 151
Sápi-legelő 152
Sáp-oldal 161
Sebes-fok 190
Sebesfoki-csatorna 190
Sebesfoki-kanális 190
SERNEVÁL 164
Síró-hegy 229
Szécsényi-dűlő 249
Szeméttelep 181
Szente-iskola 186
Szentesi-határút 148
Szentesi út 207
Szomjanbomlasz 228
Szőlők alja 236
Szurtos 203
Tamás Palkó dűlője 240
Tanyás 280
Tanyás-halom 280
Tételhát 146
Tételháti iskola 177
Tételháti-rét 168
Tiltó 235
Tinó-rompa 167
Tisza 145
Tiszai-út 216
Tízöles-út 273
Tóth-falu 250
Töltés 165
Tüzéptelep 219
Tűzköves 183
Úsztatói-dűlő 265
Úsztató-major 268
Úsztató-rét 269
Vangel-tanya 258
Vásárhelyi út 285
Vasúti-híd 217
Védőtöltés 159
Zsigerhát 224
Zsigerháti-csatorna 213
Zsigerháti iskola 239
Zsigerháti-kanális 213
Zsigerháti-oldal 227
Zsigerháti-part 227
Zsigerháti út 222
Zsilip 235

Rövidítések

Á = árok
Cs = csatorna
Dú = dűlőút
Fr = falurész
gy = gyümölcsös
H = halom
Hn = az 1973-as Helységnévtár adata
Hr = határrész
K = a Geodéziai Vállalat készítette térképmásolat adata (1965-ből)
Ke = kereszt
ke = kert
Kö =köz
Kú = kút
l = legelő
Lh = lakott hely
M = major
Mf = mélyenfekvő
mlen = műveletlen terület
Mt = a környezeténél kissé magasabban fekvő terület
n = nádas
P = Pesty Frigyes-féle névadat
p = parlag
Pa = patak
Pt = kisebb magaslat lejtős oldala
S = sík terület
sz = szántó
Szo = szobor
T = tó
Té = tér
U = utca
Ú = út
Ur = utcarész

SZ. BOZÓKI MARGIT

Abaúj szóláskincséből

Észak-Magyarország művelődéstörténeti emlékekben különösen gazdag vidéke Abaúj. A Cserehát dombjait, a Hernád völgyét és a Zempléni-hegység nyugati oldalát magában foglaló terület mára — Borsod árnyékában — elveszítette egykori rangját, hírnevét. Tartogat viszont még meglepetéseket — például nyelvhasználati szempontból. Az abaújiak nyelvi leleményének szemléltetésére Tornyosnémeti, Garadna és Novajidrány községekből összegyűjtöttem néhány ma is élő szólást.

Az alábbi szókapcsolatok felépítésüket tekintve három csoportba sorolhatók. Az egyszerű szólások cselekvést, történést vagy állapotot fejeznek ki. Nem könnyű pontosan meghatározni az eredetüket, mindenesetre nagyon jól tükrözik a helyi emberek észjárását. Bemutatok több szóláshasonlatot is. Nagy részük egyszeri vagy ismétlődő „nyelvi eset"-ből lett frazeologizmussá (vö. SzamSz. I, 12; MNyTK. 127. sz. 103; NytudÉrt. 127. sz. 42). Az előforduló személyneveket a helybeliek ma még azonosítani tudják, és a szólásként rögzült megállapítások háttere, az idiómák története is kikutatható, így rövid ismertetésüket nem mulasztom el. Ízelítőmet olyan szólással zárom, amelynek jelentése bizonyos indulatszavakéval rokonítható.

Az értelmezésekben az adatközlők — elsősorban édesanyám, Nemesi Istvánné (1941–) és anyai nagyanyám, Kollár Sándorné (1909–1997) — által elmondottakra támaszkodtam. Fonetikus átírást nem alkalmaztam, ugyanis ezeknek a szólásoknak az abaúji ejtése megfelel a köznyelvi normának (elvégre Gönc és Vizsoly szomszédságában vizsgálódunk). Néhány hangzásbeli sajátosságra azért fölhívom a figyelmet a magyarázatokban. A megadott szókapcsolatokat alkalmasint senki sem közölte még előttem; O. NAGY GÁBOR Magyar szólások és kézmondások c. kötetében, a tájszótárakban és a HAJDÚ MIHÁLY szerkesztette Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok sorozat szólásjegyzékeiben sem lelhetők meg.

A pap erszényébe néz

Baljóslatú állítás, hiszen aki *a pap erszényébe néz*, 'nemsokára meghal'. Arra az emberre mondják, aki sápadt, beteges, szemmel láthatóan rosszul néz ki. Meglehetősen gonosz, rosszmájú megjegyzés. A falvakban a temetés fontos közösségi esemény, a pap személye meghatározza a szertartást. A *pap erszénye* a temetés költségeire utal.

A huncutság kötelét rángatja

A szólást rosszalkodó, eleven gyerekre mondják, illetőleg olyan felnőttre, aki nem őszinte, félrevezet, becsap másokat. Alapja valószínűleg az állattartásból származó metonimikus képi összefüggés (a kikötött állat rángatja a kötelet →

rendetlen, ideges). Esetleg a harang kötelének a rángatására is lehet gondolni, ami indokolatlan időpontban tényleg huncutság.

Szög van a tehénben

E kissé pejoratív megjegyzés a részeg ember állapotára utal. Azon a megfigyelésen alapul, hogy amikor a tehén valamilyen apró tárgyat, például szöget nyel le, utána igen étvágytalan, és nem érzi jól magát. Így van ez az ittas emberrel is…

Nincs az égen lyuk

A szólás az egyszerű ember naiv világképébe vezet bennünket. Ez a szemlélet az eget egységes, áthatolhatatlan egésznek látja. Ha a családot vagy valamelyik tagját váratlanul kisebb kellemetlenség, bosszúság éri, gyakran mondogatják: *nincs az égen lyuk*. Azt jelenti tehát, hogy 'minden helyrehozható, nem nagy a kár, nincs semmi baj'.

A döglött veréb alszik

Ez a kijelentés teljes képtelenség, és éppen ezért — meg a *döglött* szó erős stílusértéke miatt — igen expresszív. Alapja az a tapasztalat, hogy gyakori az olyan ember, aki nem képes (vagy nem hajlandó) tudomásul venni valamit, esetleg szándékosan meg akarja téveszteni környezetét. Az ilyen ember be akarja beszélni, hogy a döglött veréb alszik, tehát 'valótlan, lehetetlen dolgot mond, és makacsul kitart mellette'. A szólás minden bizonnyal a közelmúltban keletkezett.

Úgy megállt, mint Hidas végén Szent János

Hidasnémeti végén, ahol az út Gönc felé ágazik el, állt egy szobor, amely Szent Jánost ábrázolta. Alkotója alázatos, együgyű portrét mintázott a szentről, s ez fölkeltette az arra járók figyelmét. Így született a tréfás mondás, amellyel a bárgyú, elbambuló embert illetik. Ma már egy másik Szent János-szobrot találunk a Hernád folyó túloldalán, a hasonlat azonban az eredetire utal.

Magas neki, mint nyúlnak a lórács

E szólás onnan ered, hogy régen az istállóban a lovakat együtt tartották a nyulakkal. A ló etetője az állat méreteihez volt igazítva, így a kicsi nyúl ennek magasra tett rácsát nem érhette el. A *magas* szó — kissé gúnyosan — megoldhatatlan feladat, megvalósíthatatlan cél jelzője is lehet. Ha valaki nem méri fel saját képességeit, és „túl nagy fába vágja a fejszéjét", gyakran mondják, hogy amibe belefogott, az *magas neki, mint nyúlnak a lórács*.

Világos, mint a Mihók boltja

Mihók Péter (1896–1986) boltja pusztán egy szűk és sötét helyiségből állt Tornyosnémetiben. A téli hónapokban nappal is lámpa égett benne, maga a tu-

lajdonos ráadásul egyik szemével rosszul látott. A szólás tehát ellentétes szerkesztésű, emellett a *világos* melléknév két eltérő jelentését ütközteti, hiszen értelme: az előzmény 'homályos, zavaros, nehezen fogható föl'.

Sok van neki, mint Sancsunénak malaca

A háború után több szlovák családot telepítettek Tornyosnémetibe. Sancsuné (1913–1978) is tót asszony volt, a férje viszont nem: Elek Sándornak hívták. A feleség házastársát „Sancsu"-nak szólította, innen ered a „Sancsuné" elnevezés; mindenki így ismerte. Állattartással foglalkoztak, sertéseiket a vásárokon értékesítették. Kérdezgették az emberek Sancsunétól, hány malacot visz eladni. Ő törve beszélte a magyart, és csak azt felelte: „sokat", de soha nem mondott pontos számot. A falubeliek szólást alkottak ebből, és akkor használják, ha valaki 'elhallgatja tulajdonának mennyiségét, vagy alaptalanul dicsekszik'.

Annyi dolga van, mint Kocsán Marisnak

A hasonlatban megnevezett személy (1918–1993) Tornyosnémetiben élt. Az idősebbek úgy emlékeznek rá, hogy nagyon sokat szeretett beszélni, jóformán minden kapuban megállt néhány szóra. Azt azonban nem mulasztotta el megjegyezni, hogy sok a dolga, és sietnie kell haza. Eredetileg akkor használták a szólást, ha valaki 'feltartott másokat', mert nem volt semmi tennivalója. Mostanában már kezd elhomályosulni ez az értelmezés, ezért annak is *annyi dolga van, mint Kocsán Marisnak*, akinek valóban 'összetorlódnak az elvégzetlen munkái'. Egyébként a helybeliek a szó végi *-n* hangokat még többnyire palatalizálva ejtik, így a *Kocsán* inkább *Kocsány*-nak hangzik.

Rí, mint a Szuszi hegedűje

A *Szuszi* ragadványnév; Ragályi Jánosnak (1910–1975) hívták azt a személyt, akire a szólás utal. Cigányprímás volt Tornyosnémetiben: ünnepségeken, bálokon, lakodalmakban muzsikált társaival. Hegedűje néha nem engedelmeskedett akaratának, ilyenkor keservesen nyikorgott a hangszer. A hangos, erőltetett sírást hasonlóképpen kellemetlen hallgatni, mint a hamis dallamot. Az efféle nem őszinte sírást hasonlítják — a megszemélyesítés eszközével — *Szuszi hegedűjé*-hez.

Ül, mint a Pali lova

Tornyosnémetiben élt egy Sontra Pál (1901–1974) nevű gazda, aki lovakkal művelte a földjét. Nem vetette meg a jó bort, kedélyes embernek ismerték. Néha munkájáról is megfeledkezett, és a nap nagy részét a helyi kocsmában töltötte. Ha megkérdezték tőle, hogy ezalatt mit csinálnak a lovai, így tréfálkozott: „mit csinálnának, hát ülnek". Az emberek mosolyogtak ezen, hiszen errefelé úgy tartják, hogy a lovak nem tudnak ülni. Azóta aki 'haszontalanul múlatja az idejét', az *ül, mint a Pali lova.*

Eladta, mint Pali a zsujti diót

Az előzőekben megismert Sontra Pál földjét a Hernád választotta el a zsujtai határtól. Egy alkalommal — állítólag — az ebédidőt a folyó túloldalán töltötte a diófák árnyékában. Az út felől idegen közeledett hozzá, és beszédbe elegyedtek. A diósról érdeklődött az illető, mire Sontra csalafintaságból azt a magáénak mondta. Sőt, előleget is kért a várható termésért, amit a másik mit sem sejtve ki is fizetett. Később persze kiderült az igazság, és az emberek nagyot nevettek a hiszékeny idegenen. Ez az adoma az alapja a szólásnak, amelyet akkor használnak, amikor valaki 'jó vásárt csinál úgy, hogy becsapja vevőjét'.

Abaújban is jellemző, hogy az *-a* végű helységnevek *-i* képzős származékaiból elmarad az *-a* hang (a jelen esetben *zsujtai* helyett *zsujti* formát ejtenek).

Jön, mint Mánta-szugtól a vihar

A gyors nyári viharok Garadnát észak-nyugat felől lepik meg. A falunak ezt a sarkát „Mánta-szug"-nak nevezik. A heves természetű ember és a váratlan, meglepetésszerű esemény megváltoztathatja a korábbi nyugalmat, mint a természetben a vihar. A szólást ezen a környéken máshol is használják. Hogy honnan ered a *Mánta-szug* elnevezés, nem tudom pontosan (a tájszótárak szerint a *mánta* egyes vidékeken 'ügyetlent, maflá'-t jelent). A *szug* szó a *zug* zöngétlen kezdetű változata.

Csinos vagy, mint a Mihály bácsi lova

Mihály bácsi, azaz Orosz Mihály (1898–1976) Garadnán élt (ma is laknak unokái a faluban), a szólás keletkezése e településhez köthető. Mihály bácsi két lova közül az egyiket „Csinos"-nak hívta, bár ez a név annak külsejéhez egyáltalán nem illett, tudniillik sovány, rosszul táplált állat volt, akárcsak társa. Ezért aztán nagyon mulatságosnak hatott, amikor a gazda *Csinos*-t szólítgatta.

A tagmondatok összekapcsolása és értelmezése a valóságismeretből táplálkozó ellentétre épül, ami gyakori eszköze a szóláshasonlatoknak. A garadnaiak még most is sokszor ugratják egymást a szólással. Csak itt és a szűkebb környéken ismerik.

(Ha nem tetszik neki,) húzzon a sövényből

Indulatos közbevetés, jelentése: 'csináljon, amit akar, úgyis az lesz, amit mi mondunk, nem számít a véleménye'. A Hernád menti falvakban — és persze máshol is — régen fából és vesszőből font kerítések (ún. sövények) voltak a házak előtt. Rossz szándékból vagy csak túlfűtött lelkiállapotban egyesek időnként kihúztak a sövényből néhány lécet (Abaújban: *lecet!*), bosszúságot okozva a gazdának. Bizonyos, hogy az ilyen cselekedet teljesen haszontalan, mégis: talán segít elviselni a tehetetlenséget…

NEMESI ATTILA LÁSZLÓ

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXV, 251–258

DEBRECEN
1998.

MEGEMLÉKEZÉSEK

Kiss Lajos 75. születésnapjára

Kiss Lajos, a szlavisztika, az etimológia, a földrajzinév-vizsgálat, a lexikográfia, a nyelvtudomány-történet, a magyar–szláv nyelvi kölcsönhatások és a térképtörténet kiemelkedő hazai művelője 1997. június 2-án töltötte be hetvenötödik életévét.

A legmagyarabbnak tartott városban született, és ott, a debreceni piarista gimnáziumban érettségizett. 1941–1943-ban a honvéd Ludovika Akadémián tanult. Több mint egy esztendei harctéri szolgálatot követően 1945-ben szovjet hadifogságba került, és három évet egy kaukázusi hadifogolytáborban töltött. 1948 nyarán érkezett haza szülővárosába, és iratkozott be a debreceni tudományegyetem bölcsészkarának német–orosz szakára. A KLTE orosz tanszékén 1951-től 1954-ig tanársegéd, majd 1954 és 1957 között az ELTE szlavisztikai tanszékén Hadrovics László aspiránsa. A kandidátusi fokozatot *Suffixum nélküli deverbális főnevek az orosz nyelvben* c. értekezésével 1960-ban nyerte el. Negyven esztendőn át, 1957-től 1996 végéig az MTA Nyelvtudományi Intézete a főállású munkahelye; azóta az intézet nyugalmazott tudományos tanácsadója. 1966-ban az ELTE címzetes egyetemi docense lett. 1984-ben megszerezte a nyelvtudomány akadémiai doktori fokozatát *Szláv tükörszók és tükörjelentések a magyarban* c. könyvével. 1985 óta a főváros egyetemének címzetes egyetemi tanára.

A Nyelvtudományi Intézetben készült munkálatok közül munkatársa volt a *Magyar nyelv értelmező szótárá*-nak (ÉrtSz. I–VII.), szerzője és társszerkesztője *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótárá*-nak (TESz. I–II.), etimológus szakértője a *Magyar értelmező kéziszótár*-nak (ÉKsz.). Főszerkesztőként elkészítette Hadrovics László és Gáldi László orosz–magyar nagyszótára bővített és korszerűsített változatának kéziratát. Mint osztályvezető 1986 és 1996 között kialakította a számítógépes alapon készülő nemzeti nagyszótárunknak *(A magyar irodalmi és köznyelv nagyszótára, 1533–1990)* a munkaközösségét: meg-

szervezte és elindította az intézet eddigi legnagyobb vállalkozásának munkálatait.

Visszapillantás címmel 1991-ben közzétett emlékezésében a jubiláns így vallott a máig négy kiadásban (1978, 1980, 1983; duplájára növelt terjedelemben: 1988 — ennek újabb, 5. kiadása 1997. novemberében hagyta el a nyomdát), az Akadémiai Kiadónál napvilágot látott *Földrajzi nevek etimológiai szótára* (= FNESz.) c. összefoglaló munkájáról, amellyel régóta észlelt hiányt kívánt pótolni és amely — ebből is következően — azóta nagyobb példányszámban forog közkézen, mint valamennyi más magyar szófejtő szótár együttesen: „Névmagyarázataimban érvényesíteni igyekeztem a tudományos helynévfejtés legfontosabb alapelveit, amelyek szerint a vizsgált névnek nem a mai, hanem a legrégibb alakjából kell mindig kiindulni, számon kell tartani az alakváltozatokat, kapcsolatot kell keresni a földrajzi név és az általa jelölt földrajzi objektum között, figyelemmel kell lenni az egyes nyelvek névadási törvényszerűségeire, névrendszerére, a névfejtést analógiák felsorakoztatásával kell megtámogatni, mert a jó etimológia legszilárdabb sarkkövei az analógiák stb. Minthogy egy-egy földrajzi névnek gyakran többféle, magyar és idegen nyelvi megfejtése is lehetséges, gondos mérlegelés útján igyekeztem mindig a tudományosan legmegalapozottabb, leghelytállóbb megoldást kiválasztani (...)" (vö. A nyelvészetről — egyes szám, első személyben. Szerk. Sz. Bakró-Nagy Marianne és Kontra Miklós. Bp. 142–3).

Sokan és sok helyütt kifejtették (magam is például az ALH. 40 (1990–1991) [1994]: 500–5. lapján közzétett recenziómban), hogy Kiss Lajos hézagpótló szótárának első (három) kiadásában többek között a korszerű magyar földrajzinév-kutatás alapjait vetette meg elsősorban, a negyedik, kibővített változatával pedig — a szerző által kimunkált elvi-módszertani elvek következetes alkalmazásával — mindenekelőtt a Kárpát-medence országhatárainkon kívül eső helyneveinek történetét és eredetét összegzi tudományos színvonalon, de egyben közérthető módon. A monográfia röviden összegző értékeléseként ezúttal is túlzás nélkül megállapítható: bárhol készül majd a jövőben igényes földrajzinévszótár, annak szerzője ezt a terjedelmes munkát minden bizonnyal az alapvető források között fogja számon tartani, rendkívüli haszonnal fogja forgatni, gyakran fogja idézni.

Kiss Lajos etimológiai névtárát elsősorban a nyelvészek, de természetesen egy sor más tudományszak képviselői is haszonnal forgathatják. A magyar nyelvtörténészeken, a névtudomány szakemberein kívül kitűnő forrás a FNESz. többek között az uralistáknak, hiszen a szótár adatai között — mint már korábban is felhívtam rá a figyelmet: ALH. 28 (1978) [1982]: 357–64 (vö. ALH. 30 (1980) [1983]: 221!) — jócskán találunk finnugor, illetőleg szamojéd eredetű (vagy közvetítésű) helyneveket is. Finnugor gyökerű lehet például a *Kola* félszigetet és a *Moszkva* folyó neve. A *Jamal* félsziget neve, továbbá talán a *Bija*

(*Bijszk* a.) és a *Jenyiszej* folyónevek szamojéd forrásra mehetnek vissza, s a *Novaja Zemlja* szamojéd tükörfordítás eredménye lehet az oroszban. A genezisüket tekintve közelebbről is meghatározható finnugor földrajzi nevek közül a legtöbb finn, illetve finnségi eredetű: *Carszkoje Szelo* (*Puskin* a.), *Ilmeny, Ladoga-tó, Néva, Onyega-tó, Pejpusz-tó* (*Csud-tó* a.), *Szeliger-tó, Tver* (*Kalinyin* a.). Az *Urál* hegységnév (tkp. 'hegytető') a vogulból, a *Vaszjugán* folyónév az osztjákból származik; az obi-ugor helynevek csoportjába tartozik még a *Nyizsnyij Tigil* helységnév utótagja és esetleg a *Vicsegda* folyónév is. A *Káma* folyónév votják, a *Joskar-Ola* városnév és a *Vetluga* folyónév cseremisz, a *Nara* folyónév és a *Rjazany* városnév pedig talán mordvin eredetű lehet. Persze ez a szótár — tudjuk jól — mindenekelőtt a Kárpát-medence földrajzi neveit veszi számba, s nem kizárólag a helységneveket, hanem a földrajzi nevek valamennyi fajtáját. Feltűnő, hogy nagy számban tartoznak közéjük a szerző szülővárosára és annak környékére utaló területrészeknek, vizeknek, utcáknak, épületeknek stb. nevei. A debreceni földrajzi neveket tekintve a kétkötetes névtárban az alábbiakról olvashatunk: *Apafa, Bánk*[2], *Basa-halom, Boldogfalvai kert, Csapó utca, Darabos utca, Fancsika, Hajdúszentgyörgy, Haláp, Homokkert, Józsa, Kati-ér, Két malom utca, Köntösgát, Látókép, Libakert, Macs, Mester utca, Nagyerdő, Nagysándor halma, Nagytemplom, Nyomtató utca, Olajütő, Pac, Pallag, Péterfia utca, Postakert, Sestakert, Szepes, Tócó, Veker.* — Debrecen nyugati határa a második világháború előtt a Tiszánál volt. Hortobágy csak 1952-től szakadt le róla. Debrecen történetétől tehát elválaszthatatlanok — ennélfogva a bővített kiadásban egytől egyig címszavak — a következő nevek is: *Álom-zug, Árkus-ér, Ebes, Elep, Hortobágy, Kadarcs, Máta, Nagyhegyes, Ohat, Pusztakócs, Telekháza*[2], *Vérvölgy, Zám*[2].

Az ünnepelt szakmai közéleti tevékenysége rendkívül sokrétű. Tagja (ill. tagja volt) az MTA Nyelvtudományi Bizottságának, az MTA Őstörténeti Bizottságának, a TMB Nyelvtudományi Bizottságának, az FM Földrajzinév Bizottságának, tanácskozási jogú tagja az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának, elnöke az OTKA Nyelvtudományi Zsűrijének. Emellett többek között a Magyar Nyelv és a Studia Slavica c. folyóiratok szerkesztő bizottságának tagja, a Magyar Nyelvtudományi Társaság választmányi tagja és a Magyar Térképbarátok Társulata tiszteletbeli elnökségi tagja.

Publikációinak száma megközelíti a négyszázat, könyvalakban megjelent munkái szám szerint meghaladják az egy tucatot. Tudományos tevékenységéért 1970-ben az Akadémiai Kiadó nívódíját, 1978-ban és 1991-ben az Akadémiai Díjat kapta meg. 1994-ben Pais Dezső Díjban és Emlékéremben részesült. — Néhány méltatás munkásságáról: HADROVICS LÁSZLÓ, Lajos Kiss — sechzig Jahre alt: StudSlav. 28: 413–4, UŐ, Kiss Lajos köszöntése 70. születésnapja alkalmából: MNy. 89: 120–1; PÉTER MIHÁLY, К семидесятилетию Лайоша Киша: StudSlav. 38: 403–4, munkásságjegyzék: 404–11; Magyar és nemzetkö-

zi ki kicsoda 1996. Több mint 14 000 kortársunk életrajza. Bp.; Új magyar irodalmi lexikon. 2. kiad. Bp. 1997.

Kiss Lajos tiszteletére 62 pályatárs közreműködésével 502 oldalas ünnepi kötet készült *Szavak — nevek — szótárak. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára* címmel, KISS GÁBOR és ZAICZ GÁBOR szerkesztésében, az MTA Nyelvtudományi Intézetének kiadásában, melynek első példányát a jubiláns 1997. június 12-én vehette át bensőséges intézeti ünnepség keretében. Az 500 példányban napvilágot látott jubileumi kiadványról évkönyvünk jelen kötetében ismertetés olvasható. Mindazonáltal engedtessék meg nekem itt egy talán nem elfogult és aligha túlzó értékelő megjegyzés: véleményem szerint az ünnepeltet személyéhez és munkásságához tartalomban és terjedelemben egyaránt méltó kötet köszönti kerek születésnapján.

Kedves Tanár Úr, tisztelt Lajos Bátyám: Isten éltessen sokáig!

ZAICZ GÁBOR

Búcsú Végh Józseftől

(Békés, 1912. július 17.—1997. július 6. Budapest)
(Farkasréti temető, 1997. július 24.)

A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem magyar nyelvtudományi tanszéke nevében búcsúzom Végh Józseftől, nehéz sorsú kortársunktól, egyetemünk címzetes professzorától.

Debrecen, a debreceni egyetem, a Csűry Bálint vezette népnyelvkutató iskola meghatározó szerepet játszott Végh József nyelvészeti pályájának elindulásában. A békési gimnázium elvégzése után ide iratkozott be magyar–német szakra, és sok más népi származású hallgatótársával együtt hamarosan a Kolozsvárról nem sokkal korábban meghívott professzor, Csűry Bálint vonzáskörzetébe került. Sőt, Bakó Elemérrel együtt szinte szervezőivé váltak ennek az „iskolának": kiszemelték és hívták az erre alkalmasnak látott hallgatótársaikat a népnyelv kutatásához, illetőleg közvetítették Csűry Bálinthoz azokat a kívánságokat, amelyek a kutatásmódszertan kérdéseiben köztük megfogalmazódtak. Nem utolsósorban ennek köszönhető, hogy a neves professzor meghirdette azt a szemináriumot, melynek anyagából, tapasztalataiból híres kézikönyve, „A népnyelvi búvárlat módszere" (Bp., 1936) megjelent.

Debrecenben jelent meg Végh József első, könyv terjedelmű értekezése a rokonértelmű szavak elméleti kérdéseiről (Adalékok a rokonértelmű szavak kelet-

kezéséhez. A Debreceni Református Kollégium Tanárképző Intézetének Dolgozatai 13. sz. 1935). A témát Csűrytől kapta, a feldolgozásban szinte teljes mértékben feltárta az akkor legfejlettebb német nyelvű szakirodalmat is. Egyetemi gyakornoki munkájával párhuzamosan tanított a Református Kollégium főgimnáziumában, ahol diákjaiból népnyelvkutató szakkört szervezett, és gyűjtéseikből később értékes kötetet adott közre (Táj- és népkutatás a középiskolában. Írta és tanítványainak munkáiból összeállította Végh József. Bp., 1942).

Rengeteg időt töltött a „terepen", a nép életének és nyelvének, néprajzának tanulmányozásával. Emberi közvetlensége, kapcsolatteremtő képessége könnyűszerrel nyitotta meg népi adatközlőinek szívét és száját, meg a falvak vezetőinek együttműködési hajlandóságát. Ez a képessége később országos méretekben is kitűnően érvényesült, amikor Zala megye földrajzi neveinek amatőr közreműködőkkel való összegyűjtése után szinte az egész országra kiterjedő mozgalmat tudott szervezni a nagyüzemi mezőgazdálkodás által halálra ítélt régi dűlőnevek megmentése, összegyűjtése érdekében.

Népnyelvi gyűjtéseinek feldolgozását sem mulasztotta el. Csűry Bálint útmutatásai szerint sorra írta jelenségmonográfiáit (A felső nyelvállású hosszú magánhangzók a békési népnyelvben. Debrecen, 1939; A derecskei népnyelv igetövei és igealakjai. Debrecen, 1940; stb.). Gondja volt azonban arra is, hogy maguk az eredeti nyelvjárási szövegek is eljussanak az olvasókhoz, hiszen ezekben tükröződik a népnyelv minden sajátsága. A Sárrét tájegységének csaknem harminc településén feljegyzett népnyelvi szövegeinek előszavában így írt: „Népnyelvi szövegeim gyűjtésének kezdete nem újkeletű, első szövegeim 1937-ből valók. Azóta kisebb-nagyobb megszakításokkal folytattam a gyűjtőmunkát. Nagyobb erővel 1941-ben fogtam hozzá, és szövegeim nagy része 1943-ból való. Most is fülembe csengenek korán elhunyt kedves, jó professzoromnak, Csűry Bálintnak szavai: »Szövegeket gyűjtsön, meséket!« Midőn szövegkötetem az ő emlékének szentelem, őszinte hálával és mély tanítványi tisztelettel gondolok rá. Hálásan köszönöm dr. Bárczi Géza professzor úrnak és dr. Bakó Elemér barátomnak, hogy tanácsaikkal kötetem elkészítését elősegítették" (Sárréti népmesék és népi elbeszélések. Debrecen, 1944. 14).

De Végh József nemcsak fáradhatatlan és tehetséges népnyelvi gyűjtő és feldolgozó volt. Munkája során már a harmincas évek végén olyan felismerésekhez is eljutott, amelyekre a modern nyelvtudomány csak évtizedekkel később döbbent rá, és tett meg a szociolingvisztika egyik alaptételévé. Végh József felismerte, hogy a népi nyelvhasználatnak — mint minden nyelvhasználatnak — az egyéni képességeken, beállítódáson, lelkiállapoton túl társadalmi, szociális, a közösségben elfoglalt helyzetből fakadó irányító tényezői is vannak. Ma talán korszakhatárnak mondhatnánk Végh József 1941-ben megjelent szavait: „Amint a köznyelvet beszélők tábora is több társadalmi osztályra tagolódik és a köznyelv is különböznek születés, foglalkozási ágak és a műveltség különböző

foka szerint, éppenúgy nem teljesen egységes nyelv a népnyelv sem, mert nem egységes a népi társadalom sem. A népi társadalom főbb típusai a nagygazdák, kisgazdák, törpebirtokosok, zsellérek, cselédek, napszámosok, pásztorok, kubikosok stb., sőt tágabb értelmezésben ide számíthatjuk az ipari munkásságot és a kereskedelemmel foglalkozókat is. A meglehetősen tagolt népi társadalomnak a nyelvében is találunk kisebb-nagyobb eltéréseket" (Társadalmi szempontok a népnyelvkutatásban. Magyar Népnyelv 3: 314–343). Szemléltető szövegeiben ilyen adatközlőket szólaltat meg: napszámosok, részesmunkások; piaci kofa; napszámba járó, törpebirtokos asszony; törpebirtokos férfiak; kisgazda; kisgazda felesége; nagygazda felesége; nagygazda; esküdtek a községházán; polgárosodni vágyó iparos; stb. (i. m. 315, 322–3). Ezek a meglátások kitűnően egészítik ki Bárczi Gézának a városi népnyelvről szóló akkori megfigyeléseit.

Az 1944-es esztendő nemcsak a sárréti népmesék megjelentetését hozta Végh József számára. Ebben az évben szerzett egyetemi magántanári képesítést is Debrecenben „Szótan és szóragozástan különös tekintettel a magyar népnyelvre" című dolgozatával. Meghozta azonban ez az év a katonai behívóját is. Katonáskodása hadifogságba torkollott. A háború után politikai támadások miatt nem volt módja visszatérni Csűry Bálint egykori tanszékére. De bármi sors alatt — általános iskolai igazgatóként, gimnáziumi tanárként, majd kutatóintézeti munkatársként — mindig megtalálta a nyelvtudományon belül rá váró feladatokat. Megalkotta az első magyar regionális nyelvatlaszt, szervezte az országos néprajzi és nyelvjárási gyűjtőpályázatokat, irányította a megyei helynévgyűjtéseket, részt vett az országos nyelvatlasz gyűjtő–ellenőrző munkálataiban, a nyelvjárási hangszalagarchívum összeállításában, stb.

Debrecennel, egykori intézete későbbi munkatársaival sohasem szakadt meg jó kapcsolata. Évkönyvünket is többször megtisztelte írásaival (A nyelvjárási anyaggyűjtés időszerű feladatai. MNyj. 6: 103–9; A magyar nyelvjárási szókincsarchívum. uo. 9: 33–6; Földrajzinév-gyűjtésünk állása és tudományos problémái. uo. 18: 65–77; stb.).

Politikai rehabilitálása után, 1993-ban tanszékünk előterjesztésére az egyetem címzetes egyetemi tanára lett. Nagy veszteség, hogy egészségi állapotának romlása miatt már nem tudta teljesíteni a népnyelvkutatás köréből tervezett előadásait. Gazdag élettapasztalatainak utolsó közleményeként nagydoktori értekezésének egy fejezetét tette közzé évkönyvünk 1995-ös kötetében: Néhány érdekesebb hangtani, alaktani, mondattani adat az őrségi nyelvjárásból (MNyj. 32: 3–24).

Mindez méltán késztet bennünket arra, hogy Végh József sírjánál külön is fájdalmas búcsút vegyünk halottunktól, megígérve, hogy emlékét ápoljuk, eredményeit tanítványainknak továbbadjuk.

SEBESTYÉN ÁRPÁD

Pertti Virtaranta (1918–1997)

1997. július 9-én, életének nyolcvanadik évében elhunyt Pertti Virtaranta akadémikus, a Helsinki Egyetem Finn Nyelvtudományi Tanszékének nyugdíjas professzora. Már régóta korunk Lönnrotjának nevezték. A karjalai nyelv, a finn nyelvjárások páratlan eredményességű gyűjtője és kutatója volt. Fiatalemberként, katonaként a fronton is gyűjtött, amikor pedig Svédországban (Lundban) mint finn lektor dolgozott, a háború után oda települt karjalaiak, finnek nyelvével foglalkozott. Helsinkibe kerülve A karjalai nyelv szótárának (Karjalan kielen sanakirja) lesz a főszerkesztője, majd az egyetem finn nyelvészeti tanszékének a vezetője is. A finn népnyelvi kutatások további segítése érdekében kezdeményezi A Finn Nyelv Hangarchívumának megalapítását (Suomen kielen nauhoitearkisto), amelynek maga is folyamatosan gyarapítja az anyagát, s amely aztán talán a világ legjobb ilyen típusú intézményévé válik. A Hangarchívumnak jelenleg úgy 22 000 órányi gyűjtött anyaga van, elsősorban a finn nyelvjárásokból (kb. 15 000 óra), de más finn nyelvváltozatokból, valamint a rokon nyelvekből, illetve még egyéb nyelvekből is. Magyar nyelv(járás)i anyaga 1997 végén 176 óra 10 perc.[1] Virtaranta számos utat tesz Finnország különböző vidékeire s a Szovjetunióba, Kelet-Karjalába és a messzebbre szakadt tveri karjalaiakhoz is. De az Amerikába kivándorolt finnek nyelvét ugyancsak tanulmányozza. Az anyagából pedig, amelynek nemcsak a nyelvi, hanem a néprajzi és kultúrtörténeti értéke is igen jelentős, állandóan publikál. Több tucatnyi önállóan megjelent kiadványa közül nem egy nagy feltűnést keltett, s tanulmányai, szakcikkei ugyancsak számon tartatnak. Könyvei közül cím szerint néhányat említek: Länsiyläsatakuntalaisten murteiden ännehistoria (I. köt. 1946, II. köt. 1957), Vienan kansa muistelee (1958), Tverin karjalaisten entistä elämää (1961), Suomen kansa muistelee (1963), Lyydiläisiä tekstejä I–VI (1963–1994), Haljärven lyydiläismurteen muotooppia (1986), Kauas läksit karjalainen (1986, feleségével, Helmi Virtarantával együtt, aki számos útján munkatársa), Karjalan kieltä ja kansankulttuuria I (1990, Helmi Virtarantával), Amerikansuomen sanakirja (1992), Hauska tutustua. Amerikansuomalaisia tapaamassa (1996), Suomeen suostuneita. Kielimiehiä ja kulttuuripersoonia (1995). A legutóbbi kötetben Finnország külföldi barátai közül nyilatkoznak. A velük készített interjúk szintén megtalálhatók a Hangarchívumban. S Virtaranta és kollégái elbeszélgettek híres írókkal (Sillanpäävel, Väinö Linnával stb.), a kultúra, a tudomány más kiemelkedő személyiségeivel, köztük magyarokkal is.

[1] A Hangarchívumról, annak magyar anyagáról is l. pl.: VIRTARANTA, PERTTI: Studia Fennica 24 (1980): 175–89; KERESZTES LÁSZLÓ: MNyj. 25 (1983): 121–6; LYYTIKÄINEN, ERKKI: MNyj. 26–27 (1984–1985): 125–39, UŐ: Virittäjä 88 (1984): 448–57; a Hangarchívum nyilvántartása az 1997-es év végén (E. LYYTIKÄINEN közlése nyomán).

Virtaranta a finn tudományos élet irányításában ugyancsak aktívan részt vett. Volt például az egyetem dékánja, a Finn Irodalmi Társaság (Suomalaisen Kirjallisuuden Seura) elnöke, a Kalevala Társaság (Kalevalaseura) alelnöke, felügyelte a külföldi finn lektoroknak és a külföldieknek tartott finn nyelvtanfolyamoknak a munkáját stb. Ez utóbbi pozíciójában — bár a konkrét tárgyalásokat tudtommal Mikko Korhonen professzor folytatta — nyilván döntő szerepe volt abban is, hogy a romániai finn lektor a kolozsvári egyetemre került. A fogadó fél ugyanis Bukarestet szerette volna. A finnek azonban, tekintettel a finnugrisztika s ezen belül a romániai magyaroktatás érdekeire, ragaszkodtak Kolozsvárhoz. Virtaranta professzor tevékenységét számos elismerés is fémjelzi, például díszdoktorává avatta az Uumajai, a Joensuui és a Stockholmi Egyetem, s tiszteletbeli tagjává választotta a Magyar Nyelvtudományi Társaság. Kiváló kapcsolatteremtő képessége is volt, és sokan tapasztalhatták a segítőkészségét, magam is. 1969-ben egy hosszabb finnországi ösztöndíj vége felé barátaim arra ösztökéltek, pályázzak az induló lappeenrantai nyári kurzusra. El is mentem rá, a kilátásba helyezett-ígért ösztöndíj azonban nem akart megérkezni. Virtaranta, a tanfolyam igazgatója nem sokat problémázott, megszervezte, hogy elmenjünk a lappeenrantai „lovagok" (vagy egy más jótékony egyesület) összejövetelére, s ott a finn irodalom magyarországi fogadtatásáról szóló rövid előadás fejében ők kisegítettek annyi pénzzel, ami fedezte a költségeimet, sőt még más rászorulónak is jutott belőle.

Nemrég Martti Rapola finn hangtörténeti kézikönyvét (Suomen kielen äännehistorian luennot. Helsinki, 1966) lapozva érdekes módon találkoztam Virtaranta nevével. Az előszóban többek között ez áll: „Korábbi tanítványommal, Virtaranta tanárral, zászlóssal különös körülmények között találkoztam a maaselkäi egységeknél, amelyeket 1944 januárjában meglátogattam. Nagy meglepetésemre és örömömre Virtaranta előbányászta a hátizsákjából és megmutatta az 1936–1938-as tanévben tartott hangtörténeti előadásaimról készített, írógéppel letisztázott jegyzetét. Magam soha nem írtam le a témámat ilyen egységes formában". Kölcsönkérve a Virtaranta-kéziratot, abból előbb sokszorosított jegyzet, majd kibővítve és átdolgozva az említett könyv lett.

Pertti Virtaranta professzornak a Helsingin Sanomatban utólag közzétett egyszerű, rövid gyászjelentését egy barátom küldte el számomra. Csak a legszükségesebb közölnivalók vannak benne. A záró mondata ez: „Csendben eltemettük (megáldatott)". Azóta pedig Helmi Virtaranta, megköszönve a részvétnyilvánítást és a segítséget, azt kérte, hogy a férjére emlékezők, ha óhajtják, egy gyűjtéshez járuljanak hozzá, amely a karjalai kultúrát és a Karjalai Köztársaságban lakó kisebbségek által beszélt nyelveket támogatja.

A. MOLNÁR FERENC

TARTALOM

Tanulmányok, cikkek

SEBESTYÉN ÁRPÁD: Végső búcsú Kálmán Bélától ... 3
Gyászbeszédek Kálmán Béla ravatalánál (HAJDÚ PÉTER, NYIRKOS ISTVÁN, KISS ANTAL) ... 5
SEBESTYÉN ÁRPÁD: Papp Istvánra emlékezve ... 11
JAKAB LÁSZLÓ: Papp István és a finn nyelv ... 12
KÁLNÁSI ÁRPÁD: Az első magyar nyelvatlaszkísérlet ... 20
KORNYÁNÉ SZOBOSZLAY ÁGNES: Papp István és az *Unkarin kielen historia* ... 35
SZABÓ JÓZSEF: A szegvári nyelvjárás jellemzése ... 43
ZILAHI LAJOS: Tájszavak és nem tájszavak a nyelvjárási atlasz szótani lapjain ... 65
GERA ILDIKÓ: *Ö*-zés a Birk-kódexben ... 73
DOMONKOSI ÁGNES: Kazinczy Sallustius-fordításának *ö*-zése ... 87
DOBI EDIT: Egy nyelvjárási szöveg koreferenciális szerkezetének elemzése ... 95
HOFFMANN ISTVÁN: Gondolatok a történeti helynévkutatásról ... 109
TÓTH VALÉRIA: Ómagyar helyneveink és a névföldrajz ... 119
SZABÓ G. FERENC: A *Vámos-* jelző középkori helységneveinkben ... 133
MIZSER LAJOS: Szatmári helységnév-magyarázatok ... 145
B. GERGELY PIROSKA: Az erdélyi egyházak hatása a keresztnévhasználatra az erdélyi akadémiták középkori és korai újkori névanyagában ... 155
VÖRÖS ÉVA: Koka, kokain, kóla ... 167
SZ. NAGY IRMA: Határozottság — határozatlanság ... 171
UZONYI KISS JUDIT–TUBA MÁRTA: Mellérendelő szintagmák vagy hiányos mondatok? ... 183
P. CSIGE KATALIN: Lexikai és szemantikai russzicizmusok a sajtónyelvben ... 191
B. LŐRINCZY ÉVA–HOSSZÚ FERENC: Ismertetés a félreértések csapdájában ... 199

Ismertetések, bírálatok

Balassa Iván: Szabó T. Attila (Ism. KÁLNÁSI ÁRPÁD) ... 203
Szavak — nevek — szótárak (Ism. KISS ANTAL) ... 207
Mátai Mária: Első magyar nyelvű verses imádságunk (Ism. KISS ANTAL) ... 209
Vértes O. András emlékezete (Ism. ZAICZ GÁBOR) ... 211
You name it (Ism. PETHŐ GERGELY) ... 215
Hol tart ma a stilisztika? (Ism. DOMONKOSI ÁGNES) ... 220

Nyelvjárási adatok

SZ. BOZÓKI MARGIT: Szegvár bel- és külterületének földrajzi nevei ... 227
NEMESI ATTILA LÁSZLÓ: Abaúj szóláskincséből ... 247

Megemlékezések

ZAICZ GÁBOR: Kiss Lajos 75. születésnapjára ... 251
SEBESTYÉN ÁRPÁD: Búcsú Végh Józseftől ... 254
A. MOLNÁR FERENC: Pertti Virtaranta ... 257